

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Ermeni Tehciri

Bülent BAKAR

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

ERMENİ TEHCİRİ

Bülent BAKAR

ANKARA - 2009

5846 sayılı kanuna göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve ictibas hakları
Atatürk Araştırma Merkezi'ne aittir

323.1561

Bakar, Bülent

Ermeni Tehciri / Bülent Bakar.

Ankara: AKD TYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2009,
VIII, 336.; 24 cm

ISBN: 978 - 975 - 16 - 2130 - 6

1. Ermeni Sorunu - Türkiye 2. Ermeniler

I.k.a.

İNCELEYEN : Prof. Dr. Cezmi ERASLAN
Doç. Dr. Yusuf SARINAY

KİTAP SATIŞI:

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

Gazi Mustafa Kemal Bulvarı No: 133

066570 Maltepe / ANKARA

TEL: 009 (0312) 232 44 17/3

FAX: 009 (0312) 232 55 66

ISBN : 978 - 975 - 16 - 2130 - 6

İLESAM : 09. 06. Y. 0150 - 287

BASKI SAYISI :

TASARIM : (0312) 435 15 95

BASKI : TDV Yay. Mat. ve Tic. İşl. (0312) 354 91 31

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	III
ÖNSÖZ	V
KISALTMALAR	VII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM OSMANLI DEVLETİ VE ERMENİLER

1.1. Türk-Ermeni İlişkilerinin Başlaması ve Kilikya Ermeni Baronluğu.....	5
1.2. Osmanlı Devleti'nde Ermeniler.....	9
1.3. Ermeni Kilisesi'nin Doğuşu	11
1.4. Ermeniler Arasında Misyonerlik Faaliyetleri	12
1.4.1. Ermeni Katolik Cemaatinin Ortaya Çıkması	12
1.4.2. Ermeni Protestan Cemaatinin Ortaya Çıkması	15
1.4.3. Ermeni İhtilâlcî Fikirlerinin Yaygınlaşmasında Misyonerlerin Etkisi	16
1.5. Ermeni Meselesi ve İslahât	18
1.6. Ermenilerin Örgütlenmesi ve İsyânlar	30
1.6.1. Ermeni Komitelerinin Ortaya Çıkması	33
1.6.2. Ermeni İsyânları ve Bazı Hadiseler	35
1.7. Osmanlı Devleti'nde Ermeni Nüfusu	44

İKİNCİ BÖLÜM BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA ERMENİLER VE TEHCİR

2.1. İkinci Meşrutiyetin İlk Yıllarında Ermeni Komitelerinin Bazı Faaliyetleri...	51
2.2. Tehcir'e Giden Süreç	56
2.2.1. 24 Nisan 1915 Genelgesi	68
2.3. Sevk ve İskân Kararının Alınması	71
2.4. Tehcir'in Uygulanması	78
2.4.1. Sevk ve İskânın Düzenlenmesi	78
2.4.2. Sevkin Gerçekleşmesi	85
2.4.2.1. Sevk ve İskâna Tâbi Tutulmayanlar	96
2.4.2.2. Tehcirden Kurtulmak İçin Din Değiştirme, Ermeni Kadınlar ve Yetimler	101

2.4.2.3. Tehcirden Muaf Olma Talepleri	104
2.4.2.4. Tehcir Edilen Ermeni Sayısı	105
2.4.3. Sevk ve İâşe Masrafları	108
2.4.4. Geride Kalan Malların Durumu	115
2.5. Tehcir Sırasında Yaşanan Sorunlar ve Alınan Önlemler	119
2.5.1. Tehcir Kararından Sonra Çıkan İsyânlar	119
2.5.2. Hasat Sorunu ve Nakliye Vasıtalarının Yetersizliği	122
2.5.3. Kafiyelelere Yapılan Eşkiya Saldırılarına Karşı Önlemler	125
2.5.4. Tehcir Esnasında Yapılan Suistimaller ve 1915-1916 Yargılamaları	127
2.5.5. Salgın Hastalıklar	135
2.6. Tehcir Uygulamasına Karşı Tepkiler	136
2.6.1. İtilâf Devletlerinin Tavrı	136
2.6.2. Müttefik Devletlerin Tavrı	139
2.6.3. Osmanlı Devleti Aleyhinde Propaganda	141
2.6.4. İttihat ve Terakki Aleyhtarı Bir Parti: Sulh ve Felâh	150
2.7. Osmanlı Devleti'nin Karşı Propagandası	156

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM TEHCİRDEN DÖNÜŞ VE ERMENİLER

3.1. Geri Dönüş Kararı	167
3.2. Dönenlerin Sevk ve İskânı	170
3.3. Dönüş Masrafları	196
3.4. Ermeni Mallarının Geri Verilmesi	200
3.5. İşgal İstanbul'unda Divân-ı Harbler	212
3.6. Ermeni Kadınlar ve Çocuklar	216
3.7. Millî Mücadele'de Ermeniler	232
3.8. Ermeni Meselesinin Çözümü: Lozan	246
3.9. Millî Mücadele'den Sonra Ermeni Göçü	254
SONUÇ	261
KAYNAKÇA	263
EKLER	275
DİZİN	293

ÖNSÖZ

Birinci Dünya Savaşı'nda gerçekleşen tehcir hadisesinin etkileri günümüze kadar sürmüştür. 1878 tarihli Ayastefanos ve Berlin antlaşmalarında doğu vilâyetlerinde yaşayan Ermeniler için ıslahât yapılacağı hususunun yer alması yeni bir sürecin başlamasını sağlamıştır. Yabancı devletler, Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları doğu vilâyetlerinde ıslahât yapılması isteğiyle Osmanlı Devleti'ni sürekli baskı altında tutmuşlardır. 1880'li yıllarda ortaya çıkan Ermeni komiteleri, yabancı devletlerin müdahalesini sağlamak amacıyla başta doğu vilâyetleri olmak üzere imparatorluğun her yerinde isyânlar çıkarmışlardır. Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni komiteleri Ruslarla işbirliği yapmış, Ermeni gönüllü alayları Rus kuvvetlerinin yanında savaşa katılmıştır. Hükümet, cephe gerisinde de faaliyetlerin sürmesi üzerine askerî ve stratejik gereklilikler nedeniyle tehcir kararını almıştır. Böylece savaş bölgelerinde bulunan Ermeniler yine Osmanlı siyasî sınırları içindeki Suriye ve Irak bölgesine tehcir edilmişlerdir. Sevk ve iskân, sadece Ermenileri kapsayan bir uygulama olmamıştır. Cephe güvenliği nedeniyle Rumlar ve Araplardan tehcir edilenler olmuştur. Hatta IV. Ordu bölgesinde bazı Yahudiler de tehcir edilmiştir.

Araştırmamızda Ermeni tehciri olayına ışık tutmaya çalıştık. Çalışma, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Ermenilerin tarih sahnesine çıkışı üzerinde durulmuştur.

Birinci Bölümde, Ermenilerin Türklerle ilk teması, Selçuklu ve Osmanlı hakimiyetinde Ermeniler, ıslahât meselesinin ortaya çıkışı, Ermeni komite ve isyânları ele alınmış ve Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni nüfusu değerlendirilmiştir.

İkinci Bölümde, Birinci Dünya Savaşı başında Ermeni hareketleri, tehcir kararına giden süreç ve kararın alınması incelenmiştir. Tehcirin uygulanması ve alınan tedbirlerle, yaşanan sorunlar ele alınmıştır. Ayrıca, Birinci Dünya Savaşı esnasında İtilâf devletlerinin propagandaları ve Osmanlı Devleti'nin buna karşı tedbirleri değerlendirilmiştir.

Üçüncü Bölümde, 1918 sonbaharında Ermenilerin geri dönmeye başlaması, mallarının iade edilmesi, müslüman olan kadınların durumu ve yetim çocuklar meselesiyle, Lozan görüşmelerinde Ermeni yurdu tartışmaları üzerinde durulmuştur.

Çalışmamızda büyük ölçüde Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezâreti belgelerinden yararlanılmıştır. Belgeler, tehcir hadisesinin nasıl gerçekleştiği hakkında yeterli veri sunmaktadır.

Ayrıca, özellikle 3. bölümde dönemin basınından yoğun şekilde istifade edilmeye çalışılmıştır. İngiliz arşivinden temin edilen bazı belgelerden, yerli ve yabancı literatürden faydalanılmıştır.

Bu konuyu çalışmamı tavsiye eden hocam Prof. Dr. Cevdet KÜÇÜK’e teşekkür ediyorum. Hocam Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU, Ermeni meselesindeki engin bilgisi ve konuya hakimiyeti dolayısıyla çalışmaya önemli açılımlar sağlamıştır. Araştırma esnasında verdiği fikirler ve her türlü katkısı için kendisine çok teşekkür ediyorum. Hariciye Nezareti Siyasî Kalemî’ndeki (HR.SYS) Fransızca belgelerden ve bazı eserlerden çeviri yaparak önemli bir mesaisini bana harcayan ve böylece araştırmayı zenginleştiren Yrd. Doç. Dr. Numan ELİBOL’un yardımları önemliydi. İngiliz arşiv malzemesinden yararlanmamı sağlayan Dr. Davut HUT’tan özellikle bahsetmek istiyorum. Yine, Dr. Murat ULUSKAN’a, çalışmanın bilgisayar aşaması ve düzenlemesi için özel teşekkür borçlu olduğumu biliyorum.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi personeline, Atatürk Kitaplığı Süreli Yayınlar Bölümü çalışanlarına gösterdikleri kolaylık ve yardımlar dolayısıyla minnettarım. Ayrıca, desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen aileme şükranlarımı sunuyorum.

Bülent BAKAR
İstanbul 2009

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
Bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
ATBD	: Askeri Tarih Belgeleri Dergisi
BTTD	: Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
İSUM	: İstihbârât-ı Umûmiye-i Siyasiye Mecmuası
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BEO	: Bâb-ı âlî Evrak Odası
TBMMZC	: Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
MMZC	: Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
DH.HMŞ	: Dahiliye Nezâreti Hukuk Müşavirliği
DH.EUM.AYŞ	: Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Asayiş Şubesi
DH.İUM	: Dahiliye Nezâreti İdare-i Umûmiye Müdüriyeti
DH.KMS	: Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus
DH.UMVM	: Dahiliye Nezâreti Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Belgeleri
DH.SYS	: Dahiliye Nezâreti Siyasi Kısım
DH.EUM.VRK	: Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Evrâk Odası
DH.EUM.KLH	: Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Kalem-i Husûsî
DH.EUM.ECB	: Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Ecânib Kalemi
DH.EUM.MH	: Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Muhasebe Kalemi
DH.EUM. 2.Şb.	: Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti 2.Şube
DH.EUM.	: Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti
DH.EUM.EMN	: Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Emniyet Kalemi
DH.SN.THR	: Dahiliye Nezâreti Sicill-i Nüfus İdare-i Umûmiyesi Tahriyat Kalemi
DH.SN.M	: Dahiliye Nezâreti Sicill-i Nüfus İdare-i Umûmiyesi Müteferrik

DH.ŞFR	: Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemi
MV	: Meclis-i Vükelâ Mazbataları
DUİT	: Dosya Usulü İradeler Tasnifi
ŞD	: Şûrâ-yı Devlet Defterleri
HR.SYS	: Hariciye Siyâsî
PRO	: Public Record Office
FO	: Foreign Office
WO	: War Office
T	: Treasure

GİRİŞ

Ermenistan isminin nereden geldiğine dair çeşitli görüşler bulunmaktadır. Ermeniler kendilerine “Hayk” ve ülkelerine “Hayastan” adını vermektedirler. Bazı Ermeni tarihçilerinin görüşü Ermenilerin Urartular olduğu, Ermenistan adının da Urartu Kralı Aramu’dan geldiği şeklindeyken, İngiliz tarihçi Toynbee, Urartuların son kralı III. Rusas’ın babası Erimena’dan, ya da M.Ö. X. yüzyılda Kuzey Arabistan steplerinden gelen Aramaen’lerin ülkesi manasına gelen Arumu-ni’den olabileceğini belirtmektedir¹.

Ermenistan bölgesi için yüksek memleket anlamına gelen Asurice de “Urartu”, İbranice de “Ararat”, Aramice’de “Harminyap-Harmeni” isimleri geçmektedir. Bu kelimeler coğrafi bir bölgeyi ifade etmek amacıyla kullanılmışlardır. Ermeniler ise kendilerini Hayasdan-Hay olarak ifade ederler². Saint Martin’e göre, çok eski zamanlardan beri Armenie ismi, hemen bütün çeşitli doğu ulusları tarafından bu isimle nitelendirilmiş olduğu bilinen ve Ermenilerin Hayasdan dedikleri yere verilmiş olan isimdir. Süryaniler buraya Armenia, Araplar Ermeniyye adını vermişlerdir³.

Ermenilere göre Ermenistan olarak belirtilen coğrafya büyük ve küçük Ermenistan olarak ikiye ayrılmaktadır. Büyük Ermenistan, kuzeyden Karadeniz

¹ Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, İstanbul 2001, s. 19-20.

² Sadi Kocaş, **Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri**, İstanbul 1990, s. 22.

³ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul 1976, s. 102.

ve Gürcistan, batıdan Kızılırmak, doğudan İran ve Hazar denizi, Güneyden İran ve Irak ile çevrili yerlerdir. Küçük Ermenistan ise Fırat'ın batısında kalan yerlerdir. Kilikya bölgesi de Ermeni toprağı sayılmaktadır⁴.

Pastırmacıyan'a göre, Hint-Avrupa topluluklarından olan Ermenilerin Ermenistan'a gelmeleri yine Hint-Avrupalı olan Kimmerlerle birlikte Kafkasya'dan, veya Frigyalılarla beraber Balkanları aşarak olmuştur. Kendisinin kabul ettiği fikir Frigyalılarla beraber Balkanlardan gelmiş olabilecekleri şeklindedir. Grousset ise M.Ö. 1200'lü yıllarda Frigyalıların Balkanları aşarak Anadolu'ya geldiğini ve Hititlere son verdiğini, Frigyalıların ise M.Ö. 676-675 yıllarında Kimmerler tarafından bozguna uğratıldığını ve bazı grupların doğu'ya hareketlendiğini belirterek Ermenilerin bu gruplarla ilişkisi olabileceğini düşünmektedir. Kesin olarak belirtilebilecek şey Büyük İskender'in Anadolu'ya sefer yaptığı sırada (M.Ö. 331) Ermenilerin Ermenistan diye nitelenen coğrafyada olduklarıdır⁵.

Büyük İskender'in III. Darius'u mağlup etmesiyle bu bölge artık fiilen İskender imparatorluğuna dahil oluyordu. İskender'in ölmesinden sonra ise bölge İskender'in generalleri tarafından idare edilmiş ve bu durum Part hakimiyetine geçişe kadar sürmüştür. Büyük İskender'in ölümünden 60 yıl sonra Arsas Part hükümdarı olmuş ve onun yerine de oğlu Arsas (Büyük Arsas), (Ermenilere göre Büyük Arşak) başa geçmiştir. Büyük Arsas sınırlarını çok genişletti ve hudutlarını savunması yani bir nevi Partlar lehine tampon devlet vazifesi görmesi ve tam bağıllık şartıyla Ermenistan krallığını kurarak, bir söylentiye göre kardeşi, bir söylentiye göre de oğlu olan Valarsas'ı (Ermenilere göre Vagarşak) bu krallığın başına geçirdi. Arşakuni sülalesinden ilk başa geçen kişi Vagarşak'tır⁶. Böylece Ermenistan'da Arşakuni sülalesi olarak adlandırılan dönem başladı. M.S. 433'te Ardaşes'in krallık'tan indirilerek yerine İranlı bir vali'nin atanmasına kadar süren 583 yıl içinde Arşakuni sülalesi, bu bölgede Partlara bağlı bir krallık olarak hakimiyetini sürdürmüştür⁷. Her zaman bölgede kendilerinden daha güçlü bir devlet

⁴ Mehmet Hocaoglu, **Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler**, İstanbul 1976, s. 1; Abdurrahman Çaycı, **Türk Ermeni İlişkilerinde Gerçekler**, Ankara 2000, s. 4; E. Uras, **a.g.e.**, s. 16.

⁵ K. Gürün, **a.g.e.**, s. 23-29.

⁶ Keğam Kerovpyan, **Mitolojik Ermeni Tarihi**, (Çev. Sarkis Seropyan), İstanbul 2000, s. 67.

⁷ Bu sülaleden Vagarşak'tan sonra başa geçenler şunlardır: I. Arşak (M.Ö.128-115), I. Ardaşes (M.Ö.115-90), II. Dikran (M.Ö.90-36), I. Ardavast (M.Ö.36-33), Arşam (M.Ö.33-M.S.3), II. Yervant (M.S.65-85), II. Ardaşes (M.S.85-126), II. Ardavast (M.S.126-130), I. Diran (130-131), III. Dikran (151-193), Vagarş (193-213), I. Hosrov (213-261), Dertad (286-342), II. Hosrov (342-350), II. Diran (350-361), II. Arşak (362-382), Bab (385-392), Varzad (392-395), IV. Arşak (395-401), III. Hosrov, (398-402), Vramşabuh (402-424), III. Hosrov (tekrar başa geçti) (424-425), Şabuh (425-428), Ardaşes (428-433), Bkz. E. Uras, **a.g.e.**, s. 42-65.

ve otorite olmuş, bazen Roma'ya yaklaşarak, bazen de Partlarla ilişkilerini geliştirerek varlıklarını devam ettirmişlerdir. Roma ve İran arasındaki mücadeleler ve bölgedeki güç dengeleri bağımsız olmalarını engellemiştir. Her ne kadar I. Ardaşes zamanında (M.Ö. 115-90) Part hakimiyetinden kurtulmaları söz konusu olduysa da bu durum çok kısa sürmüştür.

Arşakuni sülalesi hakimiyetini tesis eden Büyük Arşak, bir Ermeni değil bir Part'lıdır. Kurulan krallık'taki halk çok karışıktır. Bu krallığın Ermeni krallığı, içinde yaşayan halkın da Ermeni kabul edilmesi bölgeye Armeni (Yukarı Memleket) adının verilmesinden olsa gerektir⁸.

Bu arada Dertad (286-342) zamanında hristiyanlık yayılmaya başlamıştır. Krikor Lusavoriç'in Suriye ve Kapadokya'dan getirdiği rahiplerle hristiyanlık Ermeniler arasında yer bulmaya başlamaktaydı. Part'lı Krikor Lusavaroviç'in çabalarıyla farklı inanışlara sahip değişik yapıdaki insanlar böylece büyük oranda bir hristiyan cemaati haline gelmekteydiler. M.S. 301 tarihi Ermeniler arasında hristiyanlığın kabul edildiği tarih sayılmaktadır⁹.

Arşakuni'lerden sonra Ermeniler, İranlıların atadığı Marzbanlar (İranlıların Ermenistan'a atadıkları valilere verdikleri ünvan) tarafından yönetilmişlerdir. Marzbanlar genellikle Ermeni olmayanlar arasından seçilirken, sadakatlerini ispatlamış olan kişiler dikkate alınmaktaydı. Bu dönemde İranlılar, Bizans ile ilişki kurmasını önlemek amacıyla Ermeniler arasında hristiyanlığı kaldırmak ve Mazdeizm'i kabul ettirmek için yoğun baskı uygulamışlardır. Özellikle İran hükümdarı II. Yazdgerd (440-457) zamanında Ermenileri hristiyanlıktan vazgeçirmek için önemli mücadeleler olmuştur. İki büyük gücün İran ve Bizans'ın nüfuz mücadelesinin arasında kalan Ermeniler bir de hristiyanlığa geçmeleri sebebiyle yine İran ve Bizans savaşlarında arada kalmaktaydı. Bundan sonra Ermeniler arasında bir başka gücün Arapların egemenliği başlamıştır.

İslâm fetihleri başladığı dönemde Ermeniler, Bizans hakimiyeti altındaydılar. Araplar, 637 tarihinden itibaren Ermenistan'ı istila etmeye başladılar. Halife Osman zamanında, 645-646 yıllarında Suriye valisi Muaviye'nin gönderdiği bir ordu Erzurum'u zapt ettikten sonra bir Bizans ordusunu bozguna uğratarak, Van bölgesini ve İran Ermenistanı'nın merkezi Tovin'i ele

⁸ S. Kocaş, a.g.e., s. 32-33.

⁹ Davut Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Ankara 2000, s. 25-26.

geçirdi. Ermeniler bunun üzerine Arap hakimiyetini kabul edip vergi vermeyi kabul ettiler. İmparator Jüstinyen'in Ermenilerin tekrar Bizans idaresi altına girmeleri çabası sonuç vermedi ve bu bölgede Arap hakimiyeti tesis edilmiş oldu. Araplar, Ermenistan'ı yönetmek için müslüman valiler görevlendirdiler. Valilerin yanında Ermenilerin iç işlerine bakmak için bir Ermeni yardımcı olarak bulunmaktaydı¹⁰.

Ermeniler sağlanan geniş haklar ve din hürriyetine rağmen 849 yılında bir isyân çıkardılar. İsyânın tehlikeli bir hal alması üzerine Halife el-Mütevekkil isyânı bastırması için devrin önemli Türk kumandanlarından Boğa el-Kebir'i görevlendirdi. Gönderilen ordudaki askerlerin çoğunu Türkler oluşturmaktaydı. Kumandan Boğa'nın aldığı tedbirlerle isyân bastırıldı¹¹.

Eyâletlerde müslüman valilerin yardımcısı olan kişilere Naharar denmekteydi. Eyâlet yönetiminde asıl güç Naharar'larda bulunmaktaydı. Çünkü iç işleri düzenleyen ve idare edenler bunlardı. 885 yılında bu Naharar'lara krallık ünvanı verilirken, bu krallar statü olarak Azerbaycan'da bulunan ve Halife'yi temsil eden Arap valilerin altında yer almaktaydı. Zamanla vergi karşılığında bu kralların sayısı artmış, bir çok yerde krallıklar oluşmuştur. Bu krallıkların arasındaki mücadeleler eksik olmamış ve kısa süre içinde krallıklar tekrar Bizans kontrolüne girmeye başlamışlardır¹².

Böylece, Türkler bu bölgeye gelmeye başladıklarında feodal ve kendi aralarında mücadele halinde, Bizans kontrolü ve etkisinde olan küçük Ermeni krallıkları bulunmaktaydı.

¹⁰ E. Uras, **a.g.e.**, s. 77.

¹¹ Hakkı Dursun Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu**, Erzurum 1984, s. 30; Halife Me'mûn (813-833) ve daha sonra Halife Mu'tasım (833-842) zamanında Türk askerleri Abbasi ordusunda önce paralı asker olarak görev yapmaya başlamışlar, sonra büyük ölçüde orduyu Türk askerleri kontrol etmeye başlamıştır, Bkz. H.D.Yıldız, **a.g.m.**, s. 29.

¹² E. Uras, **a.g.e.**, s. 78.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ VE ERMENİLER

1.1. Türk-Ermeni İlişkilerinin Başlaması ve Kilikya Ermeni Baronluğu

Ermenilerin Türklerle ilk karşılaşmalarının Hazar Türkleriyle olduğu şeklinde görüşler bulunurken¹³, geniş çaplı ve daha yoğun olarak Türk-Ermeni ilişkisinin Selçuklu Devleti kurulmadan önce Çağrı Bey'in 1015-1021 yılları arasında Doğu Anadolu'ya yaptığı seferlerle olduğu kabul edilmektedir. Selçuklular, Anadolu'ya henüz gelmek üzereyken bu sırada Bagrat hanedanının hüküm sürdüğü Ani ve Ardzurunu hanedanının hakimiyetinde Vaspuragan olmak üzere Bizans'a bağlı iki prenslik bulunmaktaydı¹⁴. Bu sırada Ermeniler vasal statüde Bizans'a bağlıydılar ve aralarında anlaşmazlıklar mevcuttu¹⁵. Horasan ve Azerbaycan üzerinden Doğu Anadolu'ya gelen Çağrı Bey, Van Gölü çevresinde Ermeni kuvvetleriyle çarpışmış ve bozguna uğratmıştır. O vakte kadar hiç Türk askeri görmeyen Ermeniler, "Mızrak, ok ve yaylı, beli kemerli, uzun ve örülü saçlı, adeta rüzgar gibi uçan Türk atlıları karşısında" son derece korkmuşlardır. Ermeni Prensi Senekerim'in

¹³ Mehlika Ahtok Kaşgarlı, **Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi**, Ankara 1990, s. 87, "Verilen bilgilerin ışığında tarihte, Doğu Anadolu'daki Ermenilerin ilk tanıdıkları Türk toplumu Hazar Türkleridir. Ermeni tarihçisi Ghevond'un da naklettiği gibi Doğu Anadolu ve özellikle Van yöresi halkı uzun bir süre Hazar Türkleri hakimiyetinde kalmıştır".

¹⁴ Refet Yinanç, "Selçuklular ve Osmanlıların İlk Dönemlerinde Ermeniler", **Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu**, İzmir 1983, s. 68; Ahmet Ocak, **Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)**, İstanbul 2002, s. 253.

¹⁵ Ali Sevim, **Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri**, Ankara 1983, s. 11.

kuvvetleri Türk askerlerinin “yağmur gibi attıkları oklar” karşısında çaresiz kalmıştır¹⁶. “Oklara karşı tedarikli davranmaya alışmamış”, Ermeni askerleri oldukça zayıf vermiştir¹⁷.

Bizans imparatoru II. Basil zamanında vasal statüdeki Ermeni krallıklarının yönetimi merkeze bağlanmış ve Ermenilerin çoğu Orta Anadolu’ya sürülmüştür. IX. Konstantin zamanında Ermenilere ağır vergiler getirilmiş, dini baskılar uygulanmış ve Anadolu içlerine sürmeler devam etmiştir.

Tuğrul Bey’in Selçuklu Emir ve Şehzadelerini Anadolu’nun fethiyle görevlendirmesiyle, yapılan seferler daha da artmıştır. Tuğrul Bey’in 1063’te ölümünden sonra yerine geçen Alparslan zamanında Doğu Anadolu ve Azerbaycan’da fetihler devam etmiştir. Sultan Alparslan, Bizans adına Lori Ermeni krallığını yöneten Gorice’yi tâbi kıldıktan sonra Ani kalesini muhasara etmiş ve fethetmiştir¹⁸. 1071’de Malazgirt savaşı esnasında Bizans ordusunda bulunan Ermeniler, savaş alanını terkederek Bizans’a ihanet etmiş oldular. Güçlü bir devlet olan Bizans’ın mezhep baskıları karşısında birşey yapamayan Ermeniler savaş alanını terketmekten çekinmemişlerdi¹⁹.

Bizans Devleti’nin Malazgirt’te yenilmesinden sonra aslında Türklerin Anadolu’ya açılabilmesi için ciddi bir engel kalmamıştı. Ermeniler büyük kitleler halinde Fırat boylarına, Orta Anadolu’ya, Kilikya ve Suriye taraflarına hareket ettiler²⁰.

Sultan Melikşah zamanında, Ermeniler müsamaha görmüşlerdir. Melikşah, vergilerin indirilmesi talebiyle huzuruna gelen Ani Başpiskoposu Barseğ’in isteğini kabul ettiği gibi, Ermeni Katogigosluğu’nun tek bir makamla temsil edilmesi, bütün kilise, manastır ve din adamlarının vergi dışı tutulması konusunda buyruk hazırlatmış, emirleri yerine getirmekle görevlendirilen Azerbaycan Genel Valisi Kutbuddin İsmail, vergileri kaldırdığı gibi Ermenilerin bulunduğu yerleri imar ettirmiş ve bütün Ermeni kilise ve manastırlarını Selçuklu Devleti himayesine almıştır²¹.

¹⁶ Ali Sevim, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu-Ermeni İlişkileri”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu**, Erzurum 1984, s. 68.

¹⁷ **Urfalı Mateos Vakayinamesi ve Papaz Grigor’un Zeyli**, (Çev. Hrant Andreasyan), Ankara 1987, s. 48.

¹⁸ Mehmet Ersan, “Selçuklu-Ermeni İlişkileri”, **Türkler**, (Ed. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), VI, 636; A. Sevim, a.g.m., s. 70.

¹⁹ Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 1971, s. 29-30; A. Ocak, a.g.e., s. 293-294.

²⁰ O. Turan, a.g.e., s. 40.

²¹ Ali Sevim, **Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi**, Ankara 1993, s. 104.

Selçuklu Devleti, Anadolu’da fetih hareketlerine giriştiğinde, Bizans’ın doğu siyaseti gereği feodal Ermeni prensliklerini ilhak etmesi sonucu, vasal statüde bile olsa Ermeniler herhangi bir güç merkezi oluşturmamaktaydılar. Selçuklular zamanında, Ermeniler son derece rahat ve serbestçe, dinî hiçbir baskıya maruz kalmadan yaşamışlardır²².

Ermeniler, Türkiye Selçuklu Devleti zamanında tâbi küçük prenslikler şeklinde her türlü dinî ve idarî özgürlüğe sahip olmuşlardı. Buna rağmen Sultan Kılıçarslan zamanında, haçlılarla işbirliği yapıp Selçuklular adına yönettikleri Urfa’yı teslim ederek ilk haçlı prensliğinin kurulmasına (1098) yol açtılar. Antakya’nın haçlıların eline geçmesinde yine Ermenilerin payı vardır²³. Fakat Sultan Kılıç Arslan, Bizans ve haçlılarla mücadele ederken, yine Ermenilere iyi davranmış ve onlar tarafından adil ve iyi kalpli bir hükümdar diye anılmıştır²⁴.

Kilikya Ermeni Baronluğu

Kilikya’da Ermenilerin bir güç olarak ortaya çıkması Romen Diogenes’in komutanlarından Filaretos ile başlamıştır. Malazgirt Savaşı’ndan sonra Bizans’ın bölgede etkisiz kalmasıyla Filaretos bölgede gücünü arttırdı. Büyük Selçuklu Devleti’ne vergi ödeyerek, kendisini “Türklerin vasalı” olarak kabul ettirdi²⁵. Daha sonra Kilikya’da kim olduğu ve nereden geldiği hakkında tam bir bilgi olmayan Rupen isimli birisi bölgede bir güç olarak ortaya çıktı. Rupen’den sonra oğlu Konstantin (1095-1099)²⁶ hüküm sürmüştür. Konstantin, I. Haçlı seferi esnasında haçlılara çok yardımcı olmuş, yol göstermiş ve zahire yardımı yapmıştır. Bu yardımları Haçlılardan “Baron” ünvanı almasına neden olmuştur. Konstantin’den sonra I. Toros (1099-1122) daha sonra da I. Levon (1122-1137) başa geçmiştir. 1136’da Bizans ordusu bütün Kilikya’yı ele geçirmiş ve Levon ile ailesini İstanbul’a götürmüştür. Aradan 7 sene geçtikten sonra Levon’un oğlu Toros tekrar Kilikya’ya kaçarak bölgede tekrar hakimiyet tesis etmiştir. Başa geçenler sırayla şöyledir; II. Toros (1144-

²² A. Sevim, a.g.m., s. 73-74.

²³ A. Sevim, a.g.e., s. 26.

²⁴ “...ve hristiyanlar onun için büyük matem tuttular. Çünkü o, her bakımdan çok iyi ve tatlı bir zattı...”, **Urfalı Mateos Vakayinamesi ve Papaz Grigor’un Zeyli**, s. 231.

²⁵ M. A. Kaşgarlı, a.g.e., s. 22.

²⁶ Bazı kaynaklarda Konstantin zamanı 1092-1100 yılları olarak belirtilmektedir, M. A. Kaşgarlı, a.g.e., s. 11.

1168), Meleh (1169-1175) ve II. Rupen (1175-1187)²⁷. Bu dönemde Kilikya Ermeni baronlarının en ünlüsü II. Levon (1187-1219) olmuştur. II. Levon, Roma Germen imparatorluğuna ve Papalığa mektup yazarak kendisine taç göndermelerini istemiş ve Roma Germen imparatoru VI. Henri bir taç göndermiştir. Bu dönemden itibaren Kilikya’da bir krallık kurulduğu düşüncesi buradan kaynaklanmaktadır. II. Levon’un samimiyeti her zaman tartışma konusu olmuştur. Çünkü II. Levon, Roma Germen imparatorluğundan ve Papalık’tan taç talep etmiş, onların vasalı olduktan sonra sürekli Haçlı seferleri için çağrılarda bulunmuştur. Böylece bölgedeki konumunu güçlendirmek amacını gütmüştür. Papalık, zaten bölgede onu “Haçlı seferlerinin yerli şefi olarak görmekte ve görevlendirmektedir”²⁸. II. Levon zamanı, müslümanlarla haçlılar arasındaki savaşlardan dolayı bir bakıma Kilikya Ermenilerinin unutulduğu ve en serbest dönemlerini yaşadığı zaman denilebilir²⁹. II. Levon’un oğlu olmadığı için kızı Zabel, Antakya prenslerinden Filip ile evlenmiş ve bir müddet başta Filip bulunmuş, kısa bir süre sonra da Ermeni Baronları tarafından öldürülmüştür. Filip’ten sonra başa geçenler şunlardır; Hetum (1226-1269), III. Levon (1269-1289), II. Hetum (1289-1301), Oşin (1308-1320) ve V. Levon (1320-1341). V. Levon’un öldürülmesinden sonra 1342’de Kıbrıs’tan Fransız asıllı Lusignan ailesinden biri olan Amaury De Lusignan başa geçmiştir. Ermeniler, bir Kıbrıs prensini başa getirerek yeni bir Haçlı seferi tertipletmeyi ve kendilerini güvence altına almayı ümit etmekteydiler. Filip’in başına gelenlerle kısa süre sonra Amaury de karşılaşmıştır. O da Ermenileri Katolikleştirmeye çalıştığı için öldürülmüştür. Ermenilerin başına bundan sonra IV. Konstantin (1344-1363) ve V. Konstantin geçmiştir. V. Konstantin’in başa geçer geçmez öldürülmesi üzerine 1374’te Kıbrıs’tan Prens VI. Leon De Lusignan’ı seçtiler. Bu dönemde Memlûklular, Kilikya’yı büyük oranda kontrol altına almıştı. Ermeni Baronluğunun hüküm sürdüğü sadece Başkent Sis ve Anazerba şehirleri kalmıştı. 1375’te Sis’in Memlûkluların eline geçmesi üzerine VI. Leon esir edilerek önce Mısır’a götürüldü daha sonra esaretten kurtularak Fransa’ya döndü ve 1393’te öldü³⁰. Böylece, 1375 yılında Kilikya Ermeni Baronluğu fiilen yıkılmış oluyordu.

²⁷ S. Kocaş, **a.g.e.**, s. 42; E. Uras, **a.g.e.**, s. 78-81.

²⁸ M. A. Kaşgarlı, **a.g.e.**, s. 55-60.

²⁹ S. Kocaş, **a.g.e.**, s. 43.

³⁰ M. A. Kaşgarlı, **a.g.e.**, s. 63-82.

Kilikya Ermeni Baronluğu topraklarında, Kilikya’da Ermenilerden başka Grekler, Türkler, Arablar, Yahudiler, ticaret için gelen ve orada bulunan Cenevizliler, Venedikliler, Latinler gibi topluluklar da bulunmaktaydılar. Bu bakımdan Baronluk, millîlik ve homojenlik yansıtmayıp tam aksine kozmopolit bir yapıdaydı³¹.

Kilikya’da kurulan Baronluk ile Türkiye Selçuklularının ilişkileri Selçuklu Devleti’nin güçlü olup olmamasına bağlı olarak devam etmiştir. Selçukluların güçlü zamanlarında vergilerini ödeyen ve bağlılığını bildiren Baronluk, sorun yaşanan dönemlerde çeşitli yollarla topraklarını artırma ve genişletme politikası gütmüştür. Bölgede hiç bir zaman tam bağımsız ve belirleyici bir güç durumuna gelememiştir. Ermeni Baronluğu, Selçuklulardan sonra Moğollara bağlı olarak varlığını sürdürmüş, Bizans ile zaman zaman ilişkilerde bulunmuş, bölgedeki haçlılarla, son dönemde özellikle Kıbrıs’taki haçlılarla işbirliği yaparak ayakta kalmaya çalışmış, en sonunda Memlûkler tarafından ortadan kaldırılmıştır. Anadolu’da Selçuklu hakimiyeti zamanında Ermeniler tam bir inanç hürriyeti, siyasî ve iktisadî hoşgörü içerisinde yaşamışlardır³².

1.2. Osmanlı Devleti’nde Ermeniler

Osmanlı Devleti’nin kuruluş döneminde Anadolu’da varlığını sürdüren bir Ermeni krallığı veya prensliği bulunmamaktaydı. Osmanlılar, kendilerini Selçukluların devamı ve varisi kabul ettiklerinden başlangıçta Ermenileri, Selçuklulardan devraldıkları unsurlardan biri gibi görmüşlerdir³³.

Kilikya Ermeni Baronluğunun ortadan kalkmasından sonra Ermeniler, Konya, Eskişehir, Kütahya civarlarına yerleşmişlerdi. Bursa’nın Osmanlılar tarafından fethedilmesiyle birlikte Eskişehir ve Kütahya çevresindeki Ermeniler Bursa’ya göç etmişlerdir³⁴. Fatih Sultan Mehmed tarafından İstanbul fethedilince 1461’de Bursa’dan Ermeni Piskoposu Hovakim getirilmiş, Patrik ilân edilmiş ve kendisine Samatya’daki Sulu Manastır denilen kilise tahsis edilmiştir. Ermenilerin dinî, sosyal ve kültürel idareleri Patriklik müessesesine

³¹ M. A. Kaşgarlı, a.g.e., s. 63.

³² Mehmet Ersan, “Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, Ankara 2001, II, 615.

³³ Recep Şahin, *Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul 1988, s. 67.

³⁴ M. Hocaoglu, a.g.e., s. 22.

verilmiştir³⁵. Ermeni Patrikliğinin kurulması ve çalışmaları Balkanlardan ve Kafkaslardan birçok Ermeni'nin İstanbul'a göç edip yerleşmesine neden olmuştur³⁶. Ayrıca Adana, Ankara, Bayburt, Sivas ve Tokat civarından Ermeni aileleri getirilerek şehrin muhtelif yerlerine yerleştirilmiş, böylece İstanbul'da bir Ermeni cemaati oluşturulmasına çalışılmıştır³⁷. Tebriz, Nahçıvan gibi bölgelerden getirilen Ermeniler de başkent'te iskân edilmişlerdir³⁸. 1475 yılında fethedilen Kefe'den İstanbul'a getirilen Ermeniler, Edirnekapı'da, 1479 yılında Karaman Ermenileri Samatya'da yerleştirildi. Patrikliğe Hovakim'in getirilmesinden sonra gelen Ermeniler, İstanbul'da özellikle 6 semte yerleştirildiği için Ermenilere "6 cemaat" denmiştir. Bu semtler Kumkapı, Yenikapı, Samatya, Narlıkapı, Edirnekapı ve Balat'tır. Bu yüzden XIX. yüzyıla kadar İstanbul Patrikliğine ait fermanlarda "Altı Cemaat Patriki" ünvanı da yer almaktaydı³⁹.

Gregoryen mezhebine⁴⁰ bağlı olan Ermenilere Patrik atanmasının aslında siyasî anlamı bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin denetleyebileceği bir Patrik, devletin gayri müslim cemaatleri kontrolü açısından gerekli ve faydalı bir durumdur.

İstanbul zamanla Ermenilerin bir bakıma merkezi olmuştur. XIX. yüzyılın başında şehrin Ermeni nüfusu 150.000'e yaklaşmış ve dünyadaki en kalabalık Ermeni şehri haline gelmiştir⁴¹.

Osmanlı toplumundaki gayri müslimler içinde itibar sıralamasında Rumlardan sonra gelen Ermeniler, Mora isyânından sonra Rum cemaatinin Osmanlı Devleti nezdinde itibarını ve güvenilirliğini kaybetmesiyle devlet hayatında daha etkili olmuş, memuriyetlerde daha fazla görev almaya başlamışlardır.

³⁵ Nejat Göyünç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, İstanbul 1983, s. 25.

³⁶ Mehmet Saray, **Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri**, İstanbul 2003, s. 11.

³⁷ N. Göyünç, **a.g.e.**, s. 50; Nurşen Mazıcı, **Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni 1878-1918**, İstanbul 1987, s. 3.

³⁸ Vartan Artinian, **Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863**, (Çev. Zülal Kılıç), İstanbul 2004, s.18.

³⁹ E. Uras, **a.g.e.**, s. 149.

⁴⁰ Araştırmacı Murat Bebiroğlu, Gregoryen tabirinden kaçınılması ve bunun yerine Doğu Ortodoks Ermeni Apostolik Kilisesi adının kullanılması gerektiğini ileri sürmektedir, Bkz. Murat Bebiroğlu, **Tanzimat'tan II.Meşrutiyet'e Ermeni Nizâmnâmeleri**, İstanbul 2003, s. 3-4.

⁴¹ K. Gürün, **a.g.e.**, s. 78.

II. Mahmut döneminde Darbhane Nâzırı olan Kazaz Artin, padişah nezdinde oldukça nüfuzlu biriydi⁴². Amira olarak isimlendirilen Ermeni cemaatinin ileri gelenleri, devlet katında etkili olmuşlardır. Balyanlar, Düzoğulları, Dadyanlar önemli hizmetlerde bulunmuş Ermeni ailelerindendir⁴³.

I. Meşrutiyet Meclisinde Ohannes Efendi, Meclis-i Mebûsân II. Reisi olurken kendisinden başka 8 Ermeni de mebus olarak Meclis'e girmiştir⁴⁴. II. Abdülhamid döneminde Hazine-i Hassa Nâzırı olarak sırayla görev yapan Agop, Mikail ve Ohannes Paşalar, padişah tarafından takdir edilen önemli hizmetler ve reformlar yapmışlardır⁴⁵.

1.3. Ermeni Kilisesi'nin Doğuşu

Aziz Bartolomeus ve Aziz Thaddeus'un çabalarıyla M.S. 60-70 yıllarında hristiyanlık Ermeniler arasında yer bulmaya başlamıştır⁴⁶. Daha sonraları ise Krikor Lusavoriç'in⁴⁷ gayretiyle hristiyanlık iyice yayılmıştır. M.S. 301'de Kral Dertad'ın, ailesinin ve Ermenilerin çoğunluğunun hristiyan olması sebebiyle Ermeniler kendilerini ilk hristiyan devlet olarak tanımlamaktadırlar. Muş'taki Artaşat ilk dinî merkezleri iken daha sonra dinî merkez Eçmiyadzın olmuştur. İlk ruhani reis olan Krikor Lusavoriç'e atfen Ermeni kilisesine Krikoriye-Gregoryen, Lusavorçagan veya Ugapar adı verilmiştir. Hristiyanlıktaki ihtilâfları çözmek için 451'de Kadıköy'de toplanan ruhanî meclis ve daha sonraki ruhanî meclis toplantılarında muhalefet eden Ermeniler böylece bağımsız ve millî bir kiliseye sahip oldular. V. yüzyılda Eçmiyadzın Piskoposluğu, Bizans Kilisesi'nden ayrıldı ve Piskoposluk, Katogigosluğa yani Ruhanî Umûmî Reislîğe çevrildi. Gregoryen inancına göre Hz. İsa, Tanrı'nın tek oğlu olarak buraya inmiş ve Ermeni kilisesini kurmuştu. İnanışlarına göre; Hz. İsa, bu kiliseyi doğu ve batdakilerden tamamen ayrı olarak örgütlemişti. Roma kilisesi, kendilerini Hz. İsa'nın Saint Pierre eliyle kurduğunu iddia

⁴² Kemal Beydilli, **II. Mahmut Devrinde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilisesinin Tanınması (1830)**, Harvard Üniversitesi 1995, s. 4.

⁴³ Kevork Aslan, **L'armenie et les Armeniens**, İstanbul 1914, s. 108.

⁴⁴ Rh.Y.G. Çark, **Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953**, İstanbul 1953, s. 113; Ayrıca devlet hizmetinde görev yapan Ermeniler için Bkz. Rh.Y.G. Çark, **a.g.e.**, s. 128-239.

⁴⁵ Arzu Tozduman Terzi, "Osmanlı Maliyesinde Söz Sahibi Üç Ermeni Nâzır: Agop, Mikail ve Ohannes Paşalar", **Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu**, İstanbul 2001, s. 21.

⁴⁶ M. Bebiroğlu, **a.g.e.**, s. 14.

⁴⁷ Krikor Lusavoriç M.S. 257'de doğdu. Kayseri'ye gidip orada hristiyan oldu ve dönüşünde Ermeniler arasında hristiyanlığın yayılmasını sağladı. Bkz. D. Kılıç, **a.g.e.**, s. 25-29.

ederken, Ermeniler de kendi kiliselerini doğrudan Hz. İsa'nın kurduğunu kabul ederek daha kadim olduklarını ortaya koymak istemişlerdir⁴⁸. Dinleri aynı zamanda onların milliyetleri oldu ve eriyip gitmeden yaşamalarında önemli rol oynadı⁴⁹. Eçmiyadzin Katogigosluğu, en eski katogigosluk olması dolayısıyla Ermenilerce birinci derecede merkez olarak kabul edilmektedir. Eçmiyadzin Katogigosluğu, Ermenilerin bir nevi “Papalığı” olarak ortaya çıkmıştır⁵⁰. Hiyerarşik olarak Gregoryen Ermeniler açısından ruhanî üstünlüğü bulunmaktadır. Eçmiyadzin’i, Sis ve onu da İstanbul takip etmektedir. Ruhanî bakımdan İstanbul Patrikliği, Katogigosluğa göre daha alt seviyede olmasına rağmen Osmanlı Devleti, Ermenilerin dinî lideri olarak resmen İstanbul Patriklerini tanımıştır. Böylece Patrik aracılığıyla Ermeni cemaatini kontrol etme politikası uygulanmıştır. Eçmiyadzin’in 1826-1828 Rus-İran savaşından sonra Rusya’nın kontrolüne girmesine kadar bu durum Osmanlı Devleti için ciddi bir sorun oluşturmamıştır. Fakat bu tarihten sonra Rusya, Eçmiyadzin Katogigosluğu’nu kendi emelleri doğrultusunda kullanmak için her türlü girişimi yapmıştır.

1.4. Ermeniler Arasında Misyonerlik Faaliyetleri

1.4.1. Ermeni Katolik Cemaatinin Ortaya Çıkması

Haçlı seferlerinden sonra Frank-Ermeni işbirliği bitmişti⁵¹. XVI. yüzyılın sonlarında Papalık, Türkiye’de kendisine bağlı ve gayri resmî olarak Fransa’nın himaye ettiği bir Katolik Ermeni cemaati oluşması için Katolik misyonerlere talimât vermişti. Bundan sonra Katolik misyonerler “*Papa için gönül, Fransa kralı için kul kazanmak yolunda seferber*” oldular⁵².

1604’de Osmanlı Devletiyle Fransa arasındaki antlaşma⁵³ bir süre sonra Fransa’nın Katolikler üzerinde kendisini hami gören tavırlar sergilemesine yol açmıştı. Bu durum Katolik misyonerlere rahat çalışma ortamı getirdiği gibi, Fransız himayesi elde edileceğinden Ermeniler için Katoliklik cazibe

⁴⁸ Ali Arslan, **Kutsal Ermeni Papalığı**, İstanbul 2005, s. 11.

⁴⁹ S. Kocaş, **a.g.e.**, s. 58-60; D. Kılıç, **a.g.e.**, s. 26-28.

⁵⁰ A. Arslan, **a.g.e.**, s. 12.

⁵¹ Bkz. M. A. Kaşgarlı, **a.g.e.**, s. 55-60.

⁵² R. Şahin, **a.g.e.**, s. 91.

⁵³ “...Antlaşmanın 4. maddesinde Fransa’nın ve müttefiklerinin uyruklarının Kudüs’teki mübarek makamları ziyaretinin güvenlik içinde yapılacağı ve zorluk çıkarılmayacağı, 5. maddede Kudüs’te oturan Kamame kilisesi rahiblerinin orada emniyet içinde oturabilecekleri, istedikleri yere gidebilecekleri ve gerektiğinde kendilerinden yardım ve himayenin esirgenmeyeceği belirtiliyordu”, Bkz. Gülnihal Bozkurt, **Gayri Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu**, Ankara 1989, s. 33-34.

merkezi haline gelmeye başlamıştır. Bu gelişmelerden Ermeni Patrikliği şikâyetçi olmaya başlarken, Osmanlı Devleti de kontrolünü kaybedeceği ve yabancı güçlerin denetimine girebilecek bir cemaatin oluşacağı endişesiyle sert tedbirler almak yoluna gitmekteydi. Nitekim 1634 yılında mezhep değiştiren Ermenilerden bazıları cezalandırılmıştır⁵⁴.

Osmanlı Devleti'nde yaşayan ve kendilerine Lusavorçagan (Gregoryen) denilen Ermeniler arasında Katolik mezhebi propagandasının ilk kez ortaya çıkışı 1641 yılında olmuştur⁵⁵. 1701-1702 tarihlerinde bazı Ermeniler Katolikliği kabul etmiştir. Bu Katolik Ermeniler başvurabilecekleri ruhanî bir merkez olmadığı için nikâh, gömülme gibi törenler için Ermeni rahiplerine, günahların itirafı, ayin gibi konular içinde Katolik papazlarına müracaat etmek durumunda kalmışlardır. Bazı Ermeniler arasında Katolikliğe meyletilmesi Ermeni Lusavorçagan kilisesi tarafından tepkiyle karşılanmıştır.

Bu arada Patrik Avedik'in, Katoliklik hakkında sert tedbirler alması dolayısıyla 1706 yılında, Fransa elçisi ve misyonerlerin tertipleriyle önce Patriklikten azledilmesi sonra da Sakız adasına sürgüne giderken yolda kaçırılıp Fransa'ya götürülmesi ve hapsedilmesi⁵⁶ Fransa'nın Katoliklik meselesine ne kadar ciddî baktığını göstermesi açısından ilginç bir örnek oluşturmaktadır. 1707 yılında Papaz Komidas, Katoliklik propagandası yapma suçundan idam edilirken, 1734 yılında Patrikliğin kışkırtmalarıyla bazı Ermeniler idam edildi ve Patriliğe başka mezheblere meyleden kişileri araştırmak, ihbar etmek ve cezalandırılmasını istemek yetkisi verildi⁵⁷. Osmanlı Devleti, başka kiliseye bağlı bir cemaatin kendisine sorun yaratmasından çekinmekteydi. Fakat bu arada ne Fransa'yı ne de sonraları Avusturya'yı hatta İspanya'yı bu konuda karşısına almak istememekteydi. Bunun farkında olan Avrupa devletleri sonuç alana kadar Osmanlı Devleti'ni sıkıştırmaya devam etmiştir. 1779 yılında Patrik Zaharya'nın Katolikleri sıkı takip etmesi üzerine Avusturya elçisinin ısrarlı girişimleriyle görevden alınması ve yerine

⁵⁴ R. Şahin, *a.g.e.*, s. 92.

⁵⁵ "Bu hareket, ilk kez 1641'de Patrikhanenin Samatya'dan Kumkapı'ya aktarılması sıralarında ortaya çıktı. Bu sıralarda, Pere Clement Galano isminde bir Latin rahibi Galata'da Ermeni çocuklarını toplayarak ders veriyordu. İstanbul Ermenileri bundan memnun olmadılar. Sonunda Galano ve arkadaşları kaçtılar. 1668'de Katolik papazları, Tercan, Hasankale, Gümüşhane, Kars, İspir, Bayburt, Trabzon'da yerleşerek çalışmaya başladılar", Bkz. E. Uras, *a.g.e.*, s. 152.

⁵⁶ Kemal Beydilli, *a.g.e.*, s. 2.

⁵⁷ R. Şahin, *a.g.e.*, s. 95-96.

Evanes'in Patrik olması bunun bir örneğidir. Patrik Evanes'in Zaharya'nın aksine gevşek tutumu bu sefer Gregoryen Ermenileri isyân ettirmiş ve sonuçta Zaharya tekrar Patrik olmuştur⁵⁸. Bu gelişme, Osmanlı Devleti'nin içindeki bir cemaatin batılı bir güç tarafından kullanılabildiğini ve sonuç alınabildiğini göstermesi bakımından önemlidir.

II. Mahmud döneminde Darbhane Nâzırı olan Kazaz Artin⁵⁹, 1820 yılında padişah üzerindeki etkisini kullanarak bazı Katoliklerin sürgüne gönderilmesinde etkili olmuştur. Daha sonra bu iki grubun arasında anlaşma zeminini aranması ve Darbhane Nâzırı Kazaz Artin'in sürgüne gönderilip, yerine bir Katolik olan Bogos'un atanması devletin cemaat arasında bir problem yaşanmasını istemediğini göstermektedir⁶⁰. Tabii, Katolikler lehinde önemli sayılabilecek bu girişimde Fransa'nın payının ne olduğu bilinmemektedir.

1828 Mart'ında Katolik Ermenilerin İstanbul'dan sürülmesi üzerine Fransa elçisi ısrarlı girişimlerde bulunmakta ve Katoliklerin affını dile getirmekteydi. Fransa elçisine göre Osmanlı Devleti, *"bu kararı fazla düşünmeden almıştır ve ancak düşmanlarının tavsiye edebileceği bir karardır. Böylece Avrupa devletlerini de karşısına almıştır"*. Bir bakıma tehdit sayılabilecek bu çıkış ve Rusya ile yapılan savaşta alınan sonuç Osmanlı Devleti'ni Katolikleri affetme çizgisine getirmiştir. Fakat Fransa af'tan fazlasını istemekteydi. Şimdi Katoliklerin başına bir de Patrik getirilmeliydi. Katolik cemaatinin başına getirilecek kişinin statüsü tartışma konusu olmuştur. Bunun bir Patrik mi yoksa Piskopos mu olacağı meselesi uzun süre tartışılmış, Avusturya'nın müdahalesiyle Don Andon Nurican isimli rahibin Piskopos olarak atanması girişimi Osmanlı Devleti tarafından *"Roma kilisesinin işi"* olarak görülerek sıcak karşılanmamış, sonunda 1831'de Agop Çukuryan, Piskopos olarak tayin edilmiştir. Piskopos, Katolik Ermeni Cemaati'nden sorumlu olurken, devlet ile olan münasebetlerini tayin edilecek bir *"Nâzır"* vasıtasıyla yürütecekti. 1835'te Çukuryan'ın ölümünden sonra piskopos seçilen Ankara Marhasası Artin'e *"Patrik"* ünvanı da verilmiştir⁶¹. Böylece

⁵⁸ K. Beydilli, a.g.e., s. 3.

⁵⁹ "...Bir nevi Patrik bile onun emrinde bulunuyor, ve bütün Ermeniler, Katolik veya Gregoryen, Kazaz Artin'in bir sözüne bağlı idiler", Rh.Y.G.Çark, a.g.e., s. 80.

⁶⁰ K. Beydilli, a.g.e., s. 5-7.

⁶¹ K. Beydilli, a.g.e., s. 24-35; Esat Uras eserinde Çukuryan'ı Patrik diye belirtmektedir, Bkz. Esat Uras, a.g.e., s. 153; Çukuryan, Piskopos ünvanıyla görev yapmaktaydı. Rahip Çark'a göre sürgüne gönderilen Katoliklerin geri dönmesi kararının alınmasında Rusya'ya karşı Katolik Ermenilerin Osmanlı Devleti'nin yanında yer almasının ve savaşmasının önemli rolü vardır. Yazar Çark, eserinde Katolik devletlerin müdahalesinden ve etkisinden bahsetmemektedir. Bkz. Rh.Y.G.Çark, a.g.e., s. 87.

Ermenilerin asıl mezhebi olan Gregoryenlikten sonra bir de Katolik cemaati resmen ortaya çıkmaktaydı.

1.4.2. Ermeni Protestan Cemaatinin Ortaya Çıkması

Ermeniler arasında bir Katolik cemaatinin ortaya çıkması uzun ve mücadeleli bir sürece dayanmaktaydı. Protestan cemaatin oluşumu çok daha kısa sürede ve kolay gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'nde, Ermeni Protestan cemaatinin oluşmasında Amerikalı misyonerlerin önemli katkıları olmuştur⁶².

1810 yılında Boston'da kurulan ve kısaca American Board diye bilinen American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) teşkilâtında görev yapan Pleny Fisk ve Levi Persons'ın 1820'de İzmir'e gelip ilk misyonu kurmalarıyla, Anadolu topraklarında faaliyet başlamış oluyordu⁶³. 1824 yılında ise Beyrut'ta ilk Amerikan Protestan misyoner okulunun açılmasıyla, Osmanlı topraklarında ilk misyoner okulu faaliyete geçmiştir. Kısa süre içerisinde 2 Ermeni din adamı Protestanlaştırılmış ve okula hizmet etmeye başlamıştır. 1828 yılında bu okul kapatılmış ve misyon Beyrut'tan taşınmıştır. Fakat bu ilk ve küçük başlangıç ilerideki büyük faaliyetin ilk adımlarını teşkil etmiştir⁶⁴.

1832 ve 1834 yıllarında İstanbul'da açılan okullardan sonra İzmir, Bursa ve Trabzon'da okullar açılmıştır. 1836 yılında İstanbul'daki okullarda 46'sı kız olmak üzere öğrenci sayısı 120'yi bulmaktaydı⁶⁵. İngiltere, Osmanlı Devleti'ne müracaatla Kudüs'te kilise açmak istediğini belirtmiş, başlangıçta buna karşı çıkılmasına rağmen 1842'de Kudüs'te bir Anglikan kilisesi açılmıştı⁶⁶. İngiliz misyonerler ve İngiltere kuşkusuz sadece Protestanlığın yayılmasını düşünmüyorlardı. Fransa'nın, Katolikleri ve 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Rusya'nın Ortodoksları himaye etmesi dolayısıyla, İngiltere'ye de siyaseten işine yarayabilecek bir grup gerekmektedir. Eğer böyle bir grup yoksa, var edilmeliydi. İngiltere'nin

⁶² Erol Ulubelen, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, İstanbul 1967, s. 169-170; Gürbüz Evren, *Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları*, Ankara 2002, s. 133-136; Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, İstanbul 2000, s. 23.

⁶³ Ayten Sezer, "Ermeni Meselesinde Misyonerlerin Rolü", *Türk Kültürü*, sayı: 467, s. 133.

⁶⁴ U. Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 28-29.

⁶⁵ U. Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 49-50.

⁶⁶ "...nihayet Protestanlığın Türkiye'de yayılmasıyla İngiliz nüfuzunun da yayılacağına emin olan İngiltere, Fransa ve Rusya'nın yaptıkları gibi dindaşlarının müdafaası şeklinde faaliyete girişti..", Rh.Y.G.Çark, *a.g.e.*, s. 109.

Protestanlık olayına bakışını bu açıdan değerlendirmek gereklidir. Önceleri Protestan misyonierlerin faaliyetlerine pek tepki vermeyen Ermeni Patrikliği 1844 yılından itibaren şikâyetçi olmaya başlamıştır. 1844'te Patrik seçilen Matteos, Ermenileri Amerikan misyonierleriyle ilişkilerini kesmeye çağırarak, bu mezhebe meyledenlere yaptırım uygulanacağını açıklamaktaydı. Fakat Patrikliğin tüm bu çabaları sonuç vermemiş, bir müddetten beri zaten Protestanlığın hamiliğini üstlenen İngiltere ve Amerika'nın müdahaleleriyle 15 Kasım 1847'de Protestanlar ayrı bir topluluk olarak tanınmışlardır⁶⁷. 1850 yılında bir fermanla bu durum tasdik edilmiştir⁶⁸. Böylece, Gregoryen Ermeni Kilisesi'nin parçalanmasıyla Fransa Katolik, Amerika ve İngiltere ise Protestan Ermenilerin hamiliğini ele geçirmişlerdir⁶⁹.

1.4.3. Ermeni İhtilâlcî Fikirlerinin Yaygınlaşmasında Misyonierlerin Etkisi

Katolik ve Protestan misyonierlerin faaliyetlerinin Ermeni meselesinin ortaya çıkışında ve gelişmesinde önemli bir rol oynadığı açıktır⁷⁰. Yazar A.P.Vartoogian'a göre, misyonierlerin Katolikliği ve Protestanlığı yaymaya başlamaları Ermenilerin başına gelen en büyük felâketlerdendir⁷¹. Ermeniler arasında misyonierlik faaliyeti yürüten ilk batılılar Katolik misyonierleri olmuştur. Başlangıçta bu misyonierler pek başarılı olamamışlar da Ermeni edebiyat ve kültürünün gelişmesine ve Ermenilerin Avrupalılarla daha yakın ilişki kurmasına katkı sağlamışlardır. Fakat Ermenilerin eğitilmesinde ve Ermeniler arasında milliyetçiliğin yaygınlaşmasında asıl önemli pay Amerikan Protestan kilisesindedir⁷².

Ermeni milliyetçiliğinin gelişiminde özellikle Protestan misyonier okulları birinci derecede etkili olmuştur denebilir. Okullarda okutulan derslerde Ermeni tarihi, coğrafyası ve dili üzerinde durulmakta, bir şekilde ihtilâlcî fikirlerin oluşmasına zemin hazırlanmaktaydı.

⁶⁷ Çağrı Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, Ankara 2001, s. 195-197.

⁶⁸ Rh.Y.G.Çark, *a.g.e.*, s. 108.

⁶⁹ A. Arslan, *a.g.e.*, s. 54-56.

⁷⁰ A. Sezer, *a.g.m.*, s. 133.

⁷¹ Samuel A. Weems, *Armenia Secrets of a Christian Terrorist State*, Dallas 2002, s. 12.

⁷² Justin McCarthy-Carolyn McCarthy, *Turks and Armenians*, Washington 1989, s. 30.

İstanbul’da ve Anadolu’daki okulların faaliyetleri sonucu 1840 yılından itibaren Ermeni gençleri Amerika’ya gitmeye başladılar. Bir kısmı oraya yerleşti ve bir kısmı da Amerikan pasaportu ile dönerek Osmanlı Devleti’ndeki Protestan okullarında görev aldılar. Daha sonraları özellikle 1890’lı yıllarda küçük tüccarların ve başarısız isyân girişimlerinden sonra bazı Ermeni ihtilâlcilerin Amerika’ya gitmesiyle burada bir Ermeni kolonisi oluşmuştur⁷³. Bu Ermeni kolonisi, I. Dünya Savaşı öncesinde ve esnasında Amerikan kamuoyunu etkilemede oldukça başarı göstermiştir.

Amerikan misyonerlerinin Osmanlı imparatorluğu’na geliş amacı başlangıçta imparatorluktaki bütün toplulukların Protestanlaştırılmasıydı. Ancak misyonerlerin çalışmaları Müslümanlar, Yahudiler ve Ortodoks Rumlar arasında yer bulamayınca Amerikan misyonerleri kendilerine hedef kitle olarak Ermeni toplumunu seçmiştir. Başlangıçta Ermeni kilisesinden gelen direnç ise, okullara Ermeni gençlerinin gösterdiği rağbet ve gerektiğinde Amerikan ve İngiliz siyasî nüfuzunun kullanılmasıyla yok edilmiştir. 1845’te 7 olan okul sayısı 1913’te 450’ye çıkarken öğrenci sayısı 26.000 olmuştur. Ermeni gençleri arasında gelişmeye başlayan milliyetçi ve ihtilâlcî fikirler okulda, eğitim müfredatında açıkça yer almamasına rağmen, misyonerler bu fikirlere hatta bir ihtilâle sempatiyle bakıyorlardı. Okullardaki bazı Ermeni profesörler Ermeni gençlerini örgütlüyorlardı. Amerika’da bazı dernekler, misyoner okullarının çalışmaları sonucu Protestanlığı seçmiş Ermeni gençlerinin Amerika’ya yapacağı seyahatleri finanse etti. Bunun neticesinde, Amerika’ya yönelen Ermeni akışı gelecekte Amerika ve Kanada’daki Ermeni cemaatlerinin nüvesini oluşturmıştır⁷⁴. Genellikle Amerikan toprakları içinde faaliyet gösteren ihtilâlcî Ermeni komitelerinin çoğuna malî destek Amerika’dan gelmiştir. Amerikan pasaportuyla Osmanlı topraklarına giren Ermeniler kapitülasyonların koruması altında faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Ermeniler lehinde Amerikan kamuoyu oluşmasında oradaki Ermenilerin büyük tesiri olmuştur. Amerika’da bir Türk topluluğunun bulunmaması Ermeni iddialarının güçlenmesine yol açmıştır⁷⁵.

⁷³ Nedim İpek, “Anadolu’dan Amerika’ya Ermeni Göçü”, *Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi (OTAM)*, sayı: 6, Ankara 1995, s. 260.

⁷⁴ “...1882 yılında Amerika’daki Ermeni kolonisinin sayısı 50.000’e ulaşmıştı...”, K. Aslan, *a.g.e.*, s. 117.

⁷⁵ J. McCarthy-C. McCarthy, *a.g.e.*, s. 31.

1.5. Ermeni Meselesi ve Islahât

Ermeniler, Osmanlı Devleti içinde sakin bir hayat sürmüşler, ticaretle uğraşmışlardır. Ermenilere ait dinî ve toplumsal işlerle okul ve kiliselerin idaresi Patrikhane'ye verilmiş ve Patrikhane tarafından idare edilmiştir⁷⁶. 1839 Tanzimat fermanıyla bütün tebaanın can, mal güvenliği sağlanırken, 1847'de bir fermanla Patrikhane'de biri 14 din adamından oluşan, diğeri 20 kişiden oluşan ve millet işlerini tanzim eden iki meclisin oluşturulması ve her iki meclisin de başkanının Patrik olmasına karar verilmiştir. Böylece Ermeni Milleti Nizâmnâmesi ortaya çıkana kadar Ermeni milleti bu şekilde yönetildi⁷⁷.

1856 yılında yayınlanan Islahât fermanı, Tanzimat fermanını genişletmekteydi. 1856 fermanıyla gayri müslim tebaaya anayasal gelişme açısından değerlendirilecek olunursa üç reform vaat edilmişti. Buna göre; vilâyet ve belediye meclislerinde müslim ve gayri müslimlerin belli oranlarda temsilci bulundurması, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'ye gayri müslimlerden de üye alınması ve gayri müslimlerin millet örgütlenişlerinin yeniden düzenlenerek bunların meclislerine din adamlarından başka halktan da temsilcilerin katılması kararlaştırılıyordu. Bunun sonucunda 1857, 1858 ve 1860 yıllarında Patrikhane'de toplanan meclislerde yapılan görüşmelerden sonra 1860 yılında Ermeni Milleti Nizâmnâmesi hazırlanmıştı⁷⁸. Ermenilerin *Ermeni Anayasası* diye adlandırdıkları Ermeni Milleti Nizâmnâmesi, 29 Mart 1863'de onaylanmış ve yürürlüğe girmiştir⁷⁹. 99 madde'den oluşan bu nizâmnâmeyle 140 üyeli bir genel meclis oluşturulmaktaydı. Meclis üyesi olarak 20 kişi kilise mensuplarından, 40 kişi taşradan ve 80 kişi de İstanbul'daki meslekî teşekküllerden seçilecekti⁸⁰.

Ermeni Milleti Nizâmnâmesi'nin kabul edilmesi Ermeniler arasında kültürel rönesans'ın hızlanması ve millî bilincin gelişmesine katkı sağlamıştır⁸¹. Bu nizâmnâmeyle geniş yetkilere sahip olan Patrikler, yetkilerini daha ziyade siyasî sahalarda kullanmışlardır.

⁷⁶ E. Uras, *a.g.e.*, s. 156.

⁷⁷ G. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 181.

⁷⁸ E. Uras, *a.g.e.*, s. 156-157.

⁷⁹ G. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 181; Nizâmnâme'nin yürürlüğe girdiği tarih Çark'ın eserinde de 1863'tür, Bkz. Rh.Y.G.Çark, *a.g.e.*, s. 254; Esat Uras ise 29 Mart 1862 tarihini vermektedir. Bkz. E. Uras, *a.g.e.*, s. 159.

⁸⁰ A. Çaycı, *a.g.e.*, s. 16.

⁸¹ V. Artinian, *a.g.e.*, s. 119.

Nizâmnâme'nin getirdiği sonuçlar hakkında değerlendirme yapan Ozanyan isimli bir Ermeni, şu tespitlerde bulunmuştur⁸²;

“Böylece;

1. Batı uygarlığı ve eğitimine doğru bir adım atıldı.
2. İstanbul'da, diğer illerde, birçok okullar, kültür kurumları açıldı.
3. Ermeni dil ve kültürünün gelişimine etken oldu.
4. Daha çok gazete ve dergiler yayınlandı.
5. Ermenileri seçim usullerine ve mücadelelerine alıştırdı.
6. Kilise mensuplarının hukuku sınırlandı.
7. Ermenilere toplu olarak şikâyetle bulunmak ve uygulamaya geçmek kuvvetini verdi.
8. Katolik, Protestan, Lusavorçagan Ermenilerin bunalımlı günlerde birleşmelerini sağladı.
9. İhtilâl ruhu uyandı, millî Ermeni sorunu masa üstüne konuldu.

Bir kısım Ermeniler, bu nizâmnâmenin millet için felâket getirdiğini söylerler, haklı değiller mi?”

1866 yılında Patrik Taktakyan'ın Patriklikten çekilmek zorunda kalmasıyla Hrimyan Patrik olmuştur. Hrimyan'ın Muş'tan gelip İstanbul Patriği olmasıyla Ermeni meselesi İstanbul'a ve oradan da Avrupa'ya geçmek üzere kendisiyle beraber gelmiş oluyordu⁸³. Hrimyan'ın patriklik gücünü nasıl kullandığına bakmak için biraz geçmişine göz atmak gerekmektedir. Hrimyan daha 1857 yılında Van'da Varak Manastırında bir basımevi kurmuş ve burada “*Van Kartalı*” adıyla bir gazete çıkartmıştı. Bu gazete, Ermeni istiklâli amacını güden bir yayındı. Hrimyan, Patrik olduktan sonra da bütün enerjisini ve faaliyetini bu yönde kullandı⁸⁴.

Patrik Hrimyan, patrikhanede oluşturulmuş olan meclise her türlü şikâyet için başvurulmasını istemiş ve bunların meclis'te okutulmasını sağlamıştır. Bu yoğun şikâyetlerin meclis'te okutulması, yakın gelecekte yaşanacak huzursuzlukları ve tehlikeleri fark eden bazı Ermenileri rahatsız

⁸² E. Uras, **a.g.e.**, s. 176.

⁸³ E. Uras, **a.g.e.**, s. 177; “Ermeniler arasında ayrılık fikrini ilk yayan Patrik Mıgırdıç Hrimyan oldu”, Celâl Bayar, **Ben de Yazdım**, İstanbul 1997, V, 38.

⁸⁴ **Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi**, (Haz. H.Erdoğan Cengiz), Ankara 1983, s. 17.

etmiş, uyarılarda bulunmuşlarsa da şikâyetleri engelleyemeyince meclis'e gelmekten vazgeçmişlerdir. Patrik Hrimyan, yapılan şikâyetleri bir bildiri haline getirerek 1872'de Sadârete sunmuştur. Bu bildiride özetle vergilerin toplanmasında kanunsuzluklar yapılması, hükümet memurlarının yolsuzlukları, Kürtler ve Çerkeslerin baskı ve zulüm yapması gibi hususlar bulunmaktaydı. Böylece Patrik Hrimyan'ın yönlendirmesi ve faaliyetleriyle birlikte Ermeni meselesi siyasî bir mecraya doğru sürüklenmeye başlamıştı demek mümkündür⁸⁵.

1873'de istifa eden Hrimyan'dan sonra patriklik görevine gelen Nerses Varjabedyan ise Avrupa devletlerinin iyice ilgisini çekmek amacıyla faaliyetler sürdürmüştür. Osmanlı Devleti'nin en bunalımlı günlerinde, II. Abdülhamid'in henüz padişah olduğu ve meşrutiyetin ilân edildiği sıralarda Bulgar meselesini çözmek için 1876'da yapılan İstanbul Konferansı'na katılan İngiliz temsilcisi Salisbury'e Patrik Nerses Varjabedyan tarafından verilen bir raporda Türkiye Ermenileri üzerinde baskıların olduğu belirtiliyordu. Bu toplantıda Patrik Varjabedyan, Avrupalı güçlerin sempati ve desteğini elde edebilmek için gerekirse ayaklanabileceklerini ifade etmiştir⁸⁶.

Osmanlı Devleti'nin 1877-1878 savaşında Rusya'ya yenilmesi üzerine savaşın son günlerinde Patrik Nerses Varjabedyan'ın başkanlığında toplanmış olan Ermeni Milleti Meclisi, Rusya'ya müracaat ederek savaş esnasında yardım etmiş olduklarından dolayı Ermenilerin durumunun görüşülmesini kararlaştırmıştı⁸⁷. Ayastefanos'a giden Nerses Varjabedyan, Doğu Anadolu'da Ermenileri etkileyecek reformların acilen yapılması için ricada bulunmuştur⁸⁸. 3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos antlaşmasının 16. maddesinde Ermenilerle meskün doğu vilâyetlerinde ıslahât yapılacağı, Ermenilerin Kürt ve Çerkeslerden korunacağı şeklinde bir ibare konmuştur⁸⁹.

⁸⁵ E. Uras, *a.g.e.*, s. 178-179.

⁸⁶ S. A. Weems, *a.g.e.*, s. 14.

⁸⁷ Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul 1986, s. 2.

⁸⁸ Mesrob K. Krikorian, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860-1908*, London 1977, s. 6.

⁸⁹ "Ermenistan'da Rusya askerinin taht-ı istilâsında bulunub Devlet-i âlîyye'ye iâdesi lâzım gelen mahallerin tahliyesi oralarca devleteynin münâsebât-ı hasenesine muzır karışıklıklara mahal verebileceğinden Devlet-i âlîyye Ermenilerin mütemekkin olduğu eyâletlerde menâfi-i mahalliye'nin icâb ettiği ıslahât ve tensikâtı bilâ-ifâte-yi vakt icrâ etmeclığı ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkeslere karşı emniyetlerini istihsâl etmeclığı taahhüd eder", *Muâhedât Mecmûası*, Ceride-i Askeriye Matbaası 1298, IV, 194; **Berlin Kongresi Protokollerinin Tercümesidir**, İstanbul 1298, s. 282; Reşat Ekrem, *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar ve Lozan Muahedesi*, İstanbul 1934, s. 221.

Ermeniler bu antlaşmayla önemli kazançlar sağladılar. 3 Mart 1878 tarihi Ermeni Sorunu'nun uluslararası bir mesele haline gelmesi demekti. Ayastefanos antlaşmasıyla üç husus ön plana çıkmıştır. Bunlar şunlardır⁹⁰;

1. Ermenistan denilen bir memleket vardır.
2. Buraların idaresi ıslaha, düzeltilmeye muhtaçtır.
3. Ermenilerin güvenliği Kürtler ve Çerkesler tarafından tehlikeye maruzdur.

Ayastefanos antlaşmasıyla Rusya, Ermenilerle ilgili konularda söz sahibi olmaktaydı⁹¹. Bu konuda Patrik Nerses Varjabetyan'ın gayretleri önemli rol oynamıştır. Yine Patrik Varjabetyan, Ermeni meselesini Avrupa'nın gündemine sokmak için gayret sarfetmiş ve başarılı olmuştur. Ermeniler lehinde Avrupa müdahalesi için Ayastefanos antlaşmasıyla bir ortam hazırlanmıştır⁹².

Bu arada 1877-1878 savaşı sonunda Doğu Anadolu topraklarındaki müslümanlar ve Ermeniler arasındaki kutuplaşma iyice belirginleşmeye başlamıştı⁹³. Rus politikası ve Rus yayılmacılığının sonucu olarak bir Ermeni meselesi doğmuştur⁹⁴. Şark meselesi çerçevesinde batılı güçlerin Osmanlı Devleti'ne müdahale etmek ve siyasî emellerini gerçekleştirmek için kullanacakları yöntem ıslahât istekleri olmuştur. Böylece ıslahât tabiri siyasi literatürdeki yerini almaktaydı. Burada ıslahât kelimesinin Osmanlı Devleti'ni yıpratmak ve parçalamak manasında kullanıldığı açıktır.

Büyükelçi Layard, Ayastefanos antlaşması'nın içeriğini öğrendikten sonra durumu İngiltere'ye bildirirken 16. maddeyle getirilmek istenilen hususun Balkanlardaki bölünmeyi Anadolu'da gerçekleştirmek olduğu ve

⁹⁰ E. Uras, **a.g.e.**, s. 209.

⁹¹ "Ermenilerle meskün eyâlâta dahi Rusya'nın taht-ı himâyesinde olarak huzûr ve âsâyişini te'mine kefil nizâmât vaz' edilecek idi", E. Driault, **Şark Meselesi**, (Mütercim Nazif), İstanbul 1328, s. 306.

⁹² "Ayastefanos muâhedenâmesi Ermeniler lehinde Avrupa müdâhalesinin ilk tezâhürâtını teşkil eyledi", E. Driault, **a.g.e.**, s. 325.

⁹³ J. McCarthy-C. McCarthy, **a.g.e.**, s. 26.

⁹⁴ "İlk olarak Ermeni-Türk çatışması Rus yayılmacılığı sırasında meydana gelmiştir. Birinci Dünya Savaşı esnasındaki Ermeni-Türk çatışması da Rusların yayılma dönemi sırasında vuku bulmuştur. Ermeni ve Türk çatışmalarının Rusların yayılma dönemlerine rastlamış olması ne kadar tesadüf olabilir? Ermeni ve Türk tarihini araştırırken Rusların yayılma politikalarını göz önüne almamak eksik değerlendirmelere yol açar", J. McCarthy-C. McCarthy, **a.g.e.**, s. 27.

kaçınılmaz olarak bunun sonucunda burasının Rus kontrolüne gireceğini belirtmekteydi⁹⁵.

Ayastefanos görüşmeleri esnasında Rusya'ya başvuran Patrik Varjabet-yan, bir yandan Layard ile de ilişkiye geçmiş ve destek arayışına başlamıştır. Patrik, Layard'a bir yıl önce, Rusya'ya geçmektense Türk yönetimini tercih ettiklerini şimdiyse Rusların antlaşmaya Ermenistan'ın idarî reformu maddesini koydurmasıyla, herşeyin kökten değiştiğini belirtmişti. Ayrıca, Büyükelçinin Ermenistan'dan neresinin kastedildiği sorusu üzerine Van, Sivas, Diyarbakır'ın büyük bir kısmı, Kilikya Krallığı (Suriye'nin kuzey sınırı), Tarsus dağlarından denize kadar olan geniş saha cevabını vermiş ve Türk makamlarının duyması halinde zor durumda kalacağını açıklayıp söylediklerinin gizli kalmasını rica etmiştir⁹⁶.

Ermeni Patriği'nin bir yandan İngilizlerle dirsek temasında olması Rus kontrolü konusunda kuşku yarattığını göstermektedir. Aynı şekilde İngiltere de kendi menfaatleri ve çıkarları için Ermenilerle ilgili hesaplar içinde bulunmayı düşünmekteydi. Bu durumu Büyükelçi Layard'ın, 25 Mart 1878'de İngiltere Dışişleri Bakanı Kont Derby'e gönderdiği gizli rapordan tespit etmek mümkündür. Raporda, Patriğin sonunda Rusya tarafından yutulmaya varacak bir Rus himayesi arzulamadığı ifade edilmektedir⁹⁷.

Rusların Ayastefanos antlaşmasıyla Doğu Anadolu'da elde ettiği topraklar ve Dicle, Fırat havalisine inmeye çalışan Rusya'nın geldiği noktayı göz önüne alan İngiltere, kendi menfaatleri açısından gelişmeleri tehlikeli görünce yeni bir konferansın toplanmasını istedi.

⁹⁵ C. Küçük, *a.g.e.*, s. 5.

⁹⁶ Bilal Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, İstanbul 1986, s. 154-155.

⁹⁷ "...Ermeniler ve Patrik sonunda Rusya tarafından yutulmaya varacak bir Rus himayesini arzu etmiyorlar, bu milliyetlerini de kaybetmek olur. Gerek Nerses'in Ayastefanos'ta Rus karargâhına, gerekse Petersburg'a Ermeni delegelerinin gitmesi sadece ihtiyatî bir tedbir olup, özellikle Ermenilerin Kürtlere ve Çerkeslere terk edilmemeleri idi. Grandük, Ermenilerin isteğini dikkate alacağını ve anlaşmanın bir maddesinde, Ermenistan'da bir Rus heyetinin nezâretinde reform yapılmasına, yer vereceğine ilişkin söz verdi. Adı geçen maddenin son kısmı, Ermenileri memnun etmemiştir. Çünkü, sözde Rusların himayesinde yapılacak bir reform, sonradan Bulgaristan'da olduğu gibi, ileride Rusların yönetimi ellerine almasına açık kapı bırakacaktır. Rusların bu projesi, geçmişten esinlenerek, Ermenilerin maksatlarına hizmet etmiş olmayacaktır. Ermeni toplumu, Türkiye'deki hristiyan Ermenilerin çıkarlarının Berlin Kongresinde görüşülmesini sağlamak amacıyla, temsilcisini kongre katında bir memorandumla göndermeye karar vermiştir. Bu memorandumda; Rusya'ya karşı bir ifade bulunmayacak, İngilizlerin de çıkarlarını telif edecek şekilde Lübnan'da olduğu gibi bütün büyük devletlerin güvencesinde, Fırat havzasında kurulacak bir Ermeni muhtariyetinin, görüşülmesi olanağı sağlanacaktır. Bu çözüm biçimi, Hindistan yoluna karşı yabancıların nüfuzunu ve Rusların bu ülkedeki himayeciliğini ortadan kaldıracaktır. Bu özerklik aşağı yukarı kendi ülkelerinin köklü bir reformu sayılacaktır. Karadeniz'den Akdeniz'e kadar tarafsız bir devlet olarak ve Rusların güneye sarkmasına karşı bir set olacaktır..." B. Şimşir, *a.g.e.*, s. 158-159.

13 Nisan 1878’de Ermeni Patriği, İngiliz Dışişleri Bakanı Salisbury’e yazdığı mektupta, İngiltere’nin doğu sorununa adaletle dayanan bir çözüm bulma uğraşını şükranla karşıladıklarını ve Ermenilerin kaderinin İngiltere’nin elinde olduğunu belirtip, doğu sorununun kesin bir safhaya girdiğini vurguluyordu⁹⁸.

İngiliz Dışişleri Bakanı Salisbury, 25 Mayıs’ta İngiltere’nin İstanbul’daki Büyükelçisi Layard’a gönderdiği bir telgrafta padişaha acilen İngiliz isteklerinin anlatılmasını ve Kıbrıs’a çıkmak için bir antlaşmanın yapılmasını istemekteydi.⁹⁹ Büyükelçi Layard’ın baskılarıyla 4 Haziran 1878’de imzalanan antlaşmanın¹⁰⁰ tasdik edilmesi 15 Temmuz 1878 tarihinde olmuştur. Bu antlaşmanın Berlin’de süren konferansta duyulması istenmezken, bir yandan da Padişah II. Abdülhamid’in tereddütleri söz konusuydu. Nitekim, antlaşmaya kendi el yazısıyla kayıt koyuluyordu. Kıbrıs’a çıkan İngiltere, Rusya Anadolu üzerinde bir saldırıya geçecek olursa yardım edecekti. Buna mukabil Osmanlı Devleti, Anadolu’da Ermenilerle meskûn vilâyetlerde şartları İngiltere ile kararlaştırılacak ıslahâtı yapmayı taahhüt etmekteydi¹⁰¹.

İngiltere bir yandan Kıbrıs ile ilgili görüşmeleri sürdürürken, Rusya ile de görüşmelerini sürdürerek Ayastefanos antlaşmasını kendi menfaatleri ve politikaları doğrultusunda tadil etmeye çalışmıştır.

Ayastefanos antlaşmasıyla bir antlaşma metninde zikredilen Ermeniler, Berlin görüşmelerinde diğer Avrupalı devletler nezdinde girişimlerini sürdürmek ve reformlar konusunda onlardan destek almak amacıyla bir heyetle katılmışlardır. Bu heyette eski Patrik Mıgırdıç Hrimyan, Beşiktaş Piskoposu Horen Narbey ile Ermeni Millî Konseyi’nden Minas Çeraz ve Stefan Papazyan bulunmaktaydı¹⁰². Ermeni delegeleri çeşitli resmî temaslarda bulunarak,

⁹⁸ “Bugün Doğu sorunu ivedi ve kesin bir safhaya girmiştir. Bugüne kadar, bir yüzyıldan beri gelen bu musibet, bugün artık patlamıştır. Bugüne kadar bu konuda alınan önlemler bu sorunu çözmemiştir. Artık sorunun ancak doğal ve akla yakın yollarla çözülmesi gerekir. Doğu sorunu, Osmanlı imparatorluğunun zayıflaması sorunudur. Bu, Türkiye’nin bazı bölgelerinde müslüman ve hristiyanların birlikte yaşamalarını güçleştirmiştir. Bu durum sorunu tahrik etmekte, acil bir tehlike yaratmakta, Avrupa’nın çıkarlarına acil bir çözümü gerektirmektedir. Bu bir karışıklıktır, bugünkü şartlar altında birlikte yaşamanın imkânsız duruma gelmiştir...” B. Şimşir, *a.g.e.*, s. 160-161.

⁹⁹ C. Küçük, *a.g.e.*, s. 5.

¹⁰⁰ Muâhedât Mecmûası, V, 166; Berlin Kongresi Protokollerinin Tercümesidir, s. 293-294; Reşat Ekrem, *a.g.e.*, s. 224.

¹⁰¹ C. Küçük, *a.g.e.*, s. 12.

¹⁰² M. K. Krikorian, *a.g.e.*, s. 7.

reformlar için Avrupa devletlerinin desteğini almaya çalıştılar. Eski Patrik Mıgırdıç Hrimyan ve Beşiktaş Piskoposu Horen Narbey bu konuda yazılı başvurularda bulundu¹⁰³. Bu girişimlerden birisi Avusturya Dışişleri Bakanı'na yazdıkları mektuptur. Mektupta, Ayastefanos antlaşmasının 16. maddesiyle kongreye davaları yansıtılacak olan Ermenilerin Rumeli topraklarındaki hristiyan halka tanınacak olan idarî ıslahâtları talep ettikleri belirtilmekteydi¹⁰⁴.

Ermeni delegasyonunun mektubunda her ne kadar siyasî bağımsızlık isteğinin olmadığı söyleniyorsa da Avrupalı devletlerin gözetiminde bir Ermeni vali atanması isteği, valiye bağlı bir askerî güç olması ve vergileri kendi adına toplayıp tasarruf edebilme hakkı, Osmanlı Devleti'ne bağlılığın kağıt üzerinde olmasını istediklerini göstermektedir.

Berlin antlaşmasından Osmanlı Devleti'nin elde ettiği olumlu bir sonuç yoktu. Zaten Berlin antlaşması, *düvel-i muazzama* tabir edilen büyük devletlerin *Şark meselesi* kapsamında güç gösterisine dönüşmüştü ve İngiltere büyük ölçüde insiyatifi ele almıştı. 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin antlaşmasının 61. maddesinde Anadolu ıslahâtıyla ilgili husus kabul edilmiştir¹⁰⁵. Bu antlaşmayla Osmanlı Devleti, Ermenilerin yoğun olarak bulunduğu vilâyetlerde ıslahât yapmayı, Ermenilerin Kürtler ve Çerkeslere

¹⁰³ Yves Ternon, **Ermeni Tabusu**, (Çev. Emirhan Oğuz), İstanbul 1993, s. 70.

¹⁰⁴ “Ermenilerin bugüne kadar tahakkümü altında yaşadıkları idare Rumeli topraklarındaki hristiyan halkın tabi olduğu idareden daha baskıcıdır. Biz bu durumda siyasi bağımsızlığımızı ilân etmiyoruz ve Türk hükümetinden ayrılmak istemiyoruz. Türk Ermenistanında yani Erzurum, Van ve Diyarbakır'ın kuzey bölgelerinde, ki buralarda çoğunluğu oluşturuyoruz, reform yapılmasını istiyoruz. Dış güçlerin de onayıyla Bâb-ı âlî tarafından bir Ermeni vali atanmasını istiyoruz. Bu vali belirli bir süre için mahallî yönetimden sorumlu olacaktır. Valinin düzeni ve emniyeti sağlaması için bir askerî gücü olacaktır. Aynı zamanda bölgenin gelir kaynaklarından bir kısmı da tasarrufu altında olacaktır. Doğu bölgesi ile ilgili şahsî tecrübemiz bizi, bir Türk valinin ve islâmî bir idarenin topraklarımızda ihtiyaç duyulan ıslahâtları gerçekleştiremeyeceğini açıkça duyurma noktasına getirmiştir. Eğer, Türk hükümeti Ermeni valinin seçimi konusunda serbest bırakılırsa, Avrupa'nın örtmeye çalıştığı suistimaller daimî hale gelecektir. Yine Türk hükümeti keyfî olarak valiyi değiştirme hakkını kendinde görürse bu durum valiye otoritesini kullanma ve ciddi ıslahâtlar yapma konusunda imkân tanımayacaktır. Yine vali'nin emri altında bir Jandarma kuvveti olmazsa vali'nin otoritesi sözde kalır. Eyâlet bütçesini düzenleme yetkisi merkezi hükümete verilirse, merkez gelirlerin tamamına el koyup, bölgenin tahsisatına az bir pay ayıracaktır. Bu durumda ilerleme ve kalkınma imkânsız hale gelecektir. Nihayet bütün bu düzenlemeler bir Avrupa gözetimiyle garanti altına alınmazsa Osmanlı yönetiminin sıkıntı veren uygulamaları yeni rahatsızlıklara yeniden yol açacaktır. Kongre'de vereceğiniz destek ümidiyle bu kısa izahâtıdan sonra davamızı majestelerinin bilgeliğine ve adaletine sunma şerefine erişmiş bulunduk. Kabul buyurunuz ekselansları, hürmetlerimizle”, M.K.Krikorian, **a.g.e.**, s. 111-112.

¹⁰⁵ “Bâb-ı âlî ahâlîsi Ermeni bulunan eyâlâtta ihtiyâcât-ı mahalliyenin icâb ettiği ıslahâtı bilâ te'hîr icrâ ve Ermenilerin Çerkes ve Kürtlere karşı huzûr ve emniyetlerini te'mîn etmeği taahhüd eder ve ara sıra bu bâbda itihâz olunacak tedâbir-i devletlere tebliğ edeceğinden düvel-i müşârûn-ileyhin tedâbir-i mezkûrenin icrâsına nezâret eyleyeceklerdir”, Berlin Kongresi Protokollerinin Tercümesidir, s. 271; **Muâhedât Mecmûası**, V, 178-412.

karşı güvenliğini sağlamayı ve bu hususlarda alınacak tedbirler hakkında yabancı devletlere bilgi vermeyi taahhüd etmekteydi. Bu icrâât büyük devletlerin kontrolü altında gerçekleşecekti. Bu açıdan bakılacak olursa Ayastefanos antlaşması Ermeni meselesini uluslararası kamuoyunun gündemine getirmiş, Berlin antlaşması daha ileri bir aşamaya ulaştırmıştır.

Böylece, Ayastefanos ve Berlin antlaşmalarıyla Ermenilerin ilk defa olarak uluslararası metinlerde zikredilmiş olmalarından Osmanlı Devleti endişe duymuştu ki bunda pek haksız sayılmazdı. Çünkü özellikle Rusya, bundan sonra Ermeni meselesini bir müdahale bahanesi olarak ele alarak kullanabilecekti¹⁰⁶.

Berlin Antlaşmasından hemen sonra İngiltere de ıslahât meselesini ele almıştır. Dışişleri Bakanı Salisbury, 8 Ağustos 1878’de Büyükelçi Layard’a gönderdiği talimâtta Anadolu ıslahâtına dair program hakkında bilgi vermektedir. Buna göre;

1. Bâb-ı âlî’nin Anadolu’daki vilâyetlerinde kurulacak jandarma kuvvetleri, Avrupalı subayların komutası altında olacaktı.
2. Anadolu’nun büyük şehirlerinde merkezî mahkemeler kurulacak ve bunlara alt kademedeki diğer mahkemeleri denetleme yetkisi verilecekti. Ayrıca merkezî bir hakim tayin edilerek, verilecek her hüküm hakkında kendilerinin fikri alınacaktı.
3. Her vilâyete o bölgenin vergisinden sorumlu bir tahsildar tayin edilecek ve bu görevli, 10 yıl içinde tamamen kaldırılması öngörülen aşar vergisinin feshi işlemine başlayacaktı.

Büyükelçi Layard, esaslarını Salisbury talimâtının oluşturduğu bir notayı 19 Ağustos 1878’de Bâb-ı âlî’ye verdi. Layard, Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları vilâyetlerde tedbirlerin derhal alınmasını ve iyi bir idare kurulmasını istemekteydi. 24 Ekim 1878’de verilen cevabî nota’da Osmanlı Devleti’nin zaten Jandarma sistemini kabul etmiş olduğu, Jandarma merkezi idare meclisine, liyakat sahibi birkaç ecnebî subayın kabul edileceği, sistem kuruluncaya kadar onlardan öğretmen olarak yararlanılacağı belirtilerek, adlî ve idarî meselelerde bazı ıslahât girişimleri olduğu ama malî imkânsızlıklardan sonuçlanamadığı ifade edilmekteydi. İngiltere’den malî problemler dolayısıyla kredi talep edilmişti. Bu cevabî nota Londra’da

¹⁰⁶ Hans Werner Neulen, *Adler und Halbmond Das Deutsch-Türkische Bündnis 1914-1918*, Berlin 1994, s. 190.

memnuniyetsizlikle karşılanmıştı. İngiltere’de, Osmanlı Devleti’nin zaman kazanmak istediği ve bahaneler ürettiği fikri hakimdi. Oysa, Osmanlı Devleti gerçekten zor durumdaydı hatta birkaç aydır memurlar maaşlarını dahi alamamaktaydı. Osmanlı Devleti’nin durumunu bilen Layard’ın Londra nezdindeki girişimleri etkili olamamıştır¹⁰⁷.

Bundan sonra 1880 yılına kadar Layard’ın müdahaleleri devam etmiştir. Aynı yıl İngiltere’de seçimleri Liberal Parti kazanmıştır. Liberal Parti’nin başında Gladstone bulunuyordu. Gladstone, İngiltere’nin Doğu’daki menfaatleri için Osmanlı Devleti’ndeki hristiyan unsurların desteklenmesi, hatta istiklâllerine kavuşması politikası gütmekteydi. Artık bağımsız bir Ermenistan, Akdeniz güvenliği için Osmanlı Devleti’nden daha mühim bir muhafızdı. Böylece Rusya’nın doğu yolu kapanmış olacaktı¹⁰⁸. Bu sebeble Mayıs 1880’de Goschen, fevkalâde elçi olarak İstanbul’a gönderilmiştir. Goschen, 3 Haziran tarihinde II. Abdülhamid’le görüşüp, padişahın idaresi altında yaşayan tebaanın ıslahâta ihtiyacı olduğunu belirtirken, II. Abdülhamid yine malî yetersizlikleri gündeme getirmiştir. 11 Haziran tarihinde yanına diğer büyükelçileri de alan Goschen verdiği nota’da ıslahâtın yapılmasının ancak kendilerinin müdahaleleri sonucu olabileceği ve Bâb-ı âlî’nin o zaman harekete geçeceğine inandıklarını bildiriyordu. Nota’da 61. maddenin tümüyle ve hemen uygulanması ve şimdiye kadar alınan tedbirlerin açıklanması istenmekteydi¹⁰⁹. Aynı nota ayrı ayrı diğer devletler tarafından da verilmişti. 5 Temmuz’da Bâb-ı âlî tarafından verilen cevabî notada Berlin antlaşması hükümlerini unutmadıkları, Ermenilerin durumlarının ıslahı ve tahkiki için Doğu Anadolu’ya memurlar gönderildiği belirtilmekteydi. İstanbul’daki elçilerin 7 Eylül tarihinde bir nota daha vermeleri üzerine 3 Ekim 1880’de verilen cevapta, ahalinin huzur ve asayişini temin için Erzurum, Bitlis, Van ve Diyarbakır vilâyetleri mahkemelerinin daha iyi tanzim edileceği, devletlerden talep olunacak teminâtın alınmasından itibaren 3 ay zarfında belirtilen vilâyetlerde asayiş korumaya kâfi gelecek jandarma ve polis teşkilâtının kurulacağı ve valilerin yetkileri, nahiye teşkilâtı, gelirler ve Adliye ile ilgili hususlardan

¹⁰⁷ C. Küçük, *a.g.e.*, s. 18-30.

¹⁰⁸ Nikerled Krayblis, **Rusya’nın Şark Siyaseti**, (Çev. Hâbil Adem), Erzurum 2001, s. 107.

¹⁰⁹ Münir Süreyya Bey, **Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi (1877-1914)**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 2001, s. 9.

bahsedilmekteydi. Fakat yapılan bu açıklama başta İngiltere olmak üzere diğer devletleri tatmin etmeye yetmemiştir¹¹⁰. Bu süreçten sonra 1894'te çıkan Sason isyânı sonucunda ıslahât meselesinin tekrar gündeme gelmesine kadar önemli bir hareket yaşanmamıştır. 1894 yılında Sason'da çıkan isyân bastırılmış, fakat ecnebî devletler bunu yeni bir müdahale şansı olarak görmüşlerdir. II. Abdülhamid hemen bir tahkikat komisyonu oluşturmuş ve bu komisyona İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Erzurum konsolosları katılmış ve olaylarda Ermenilerin suçu tespit edilmişti. Lâkin konsoloslara göre mahallî yöneticilerin de olaylarda suçları vardı ve görevden alınmaları gerekmektedir. Bu sırada İstanbul'daki İngiltere, Fransa ve Rusya elçileri 11 Mayıs 1895'te vilâyât-ı sitte¹¹¹ için öngördükleri 40 maddelik bir ıslahât projesi verdiler. Osmanlı hükümeti de 17 Haziran 1895'te ıslahât projesinde kabul edeceğini belirttiği 6 maddelik notayı büyükelçilere verdi. Bu altı madde şöyleydi¹¹²;

1. Elçilik tercümanlarının, kurulacak olan “ıslahât komisyonuna” ıslahâtla ilgili hususlarda müracaat etme hakkının kabulü
2. Jandarma teşkilâtında hristiyan subay bulundurulması
3. Nahiye müdürlerinin yerli olmaları ve vilâyet nizâm-nâmesine göre tayin edilmeleri
4. Nahiyelerde korucuların bulundurulması
5. Hapishaneler hakkındaki mevcut nizâm-nâmenin uygulanması
6. Nüfus oranına göre hristiyanlardan da memur tayin edilmesi

II. Abdülhamid, bu maddelerin uygulanması esnasında çok titiz davranılması konusunda uyarılarda bulunmuş ve özellikle elçiliklerin ıslahât konusuna müdahil olmalarını engellemeye çalışmıştır.

27 Haziran 1895'te Yâver-i Ekrem Müşir Ahmet Şâkir Paşa, Anadolu Vilâyâtı Umûm Müfettişliği'ne tayin edildi¹¹³. Bu sırada Osmanlı Devleti'nin her yerinde Ermenilerin çıkarttıkları karışıklıklar vardı. Nitekim, 30 Eylül 1895'te İstanbul'da da Bâb-ı âlî isyânı meydana geldi. Bu isyânlarla hedeflenen amaç, Avrupa'nın gündemine girmiş olan Ermeni meselesi konusunda

¹¹⁰ C. Küçük, a.g.e., s. 59-88.

¹¹¹ Vilâyât-ı sitte (6 vilâyet), Osmanlı imparatorluğu zamanında Erzurum, Van, Ma'mûretü'l-azîz, Sivas, Bitlis ve Diyarbekir'i içine alan 6 vilâyete verilen genel addır. Bkz. Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara 1993, s. 1151.

¹¹² Ali Karaca, **Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)**, İstanbul 1993, s. 50.

¹¹³ A. Karaca, a.g.m., s. 123.

mesafe alabilmektir. Bâb-ı âlî isyânı esnasında çıkan çatışmalarda ölen Ermeniler de olunca İngiltere'nin tekrar hükümeti sıkıştırmasıyla 20 Ekim 1895'te bir ıslahât kararnamesi hazırlandı ve Umûm Müfettiş Ahmet Şâkir Paşa'ya bildirildi. Bu maddeler arasında ıslahâtı tatbik etmek amacıyla tayin edilen Genel Müfettiş'in hristiyan yardımcısı olması, her valinin bir hristiyan yardımcısı olması, yarısı hristiyan olan müfettişlerin hapishaneleri denetlemesi, Ermeniler hakkında affın kapsamının genişletilmesi ve bunun gibi idarî, inzibatî hususlar yer almaktaydı. İngiltere bu ıslahât karârname için memnuniyetini belirtmiştir. Fakat özellikle 1895 ve 1896 yıllarında yurdun her tarafında komitelerin faaliyetleriyle isyânlar çıkmış, kamuoyunu meşgul etmiştir¹¹⁴. II. Abdülhamid'in 1895'te Umûm Müfettiş olarak görevlendirdiği Ahmed Şâkir Paşa ve teftiş heyeti, bütün Anadolu'da teftişlerine devam etmiş ve sürekli rapor göndermiştir. Ahmed Şâkir Paşa'nın 1899'da ölümünden sonra teftiş heyeti kısa bir süre daha Anadolu'da bulunmuş ve 1900 yılında teftiş heyetine dönmesi talimatı verilmiştir¹¹⁵. İslahât meselesi araya 1897'deki Yunan harbi girmesi dolayısıyla Avrupa'nın gündeminden bir süre için kalkmıştır.

Rusya, Balkan harbinden sonra ıslahât meselesini tekrar gündemine almıştı. Osmanlı Devleti'nin ise konuya eğilmesi Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey'in bir Avrupa seyahati dönüşü Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'ya bilgi vererek Avrupa'da ıslahât meselesinin yine gündemde olduğunu belirtmesiyle olmuştur. Halil Bey, Rusya'nın insiyatifi ele almak istediğinden bahsetmişti ve şark vilâyetlerinde yapılacak ıslahât meselesini İngiltere'ye havale etmenin doğru olacağı fikrindeydi. Nitekim Dahiliye Nâzırı Talat Bey'in de bunu uygun bulmasıyla Londra sefiri Tevfik Paşa'ya İngilizlerle görüşmesi için talimat verilmiştir. İngiltere, 24 Nisan 1913 tarihinde Tevfik Paşa'nın talebine ilk anda olumlu yaklaşmış, hatta bu iş için Lord Milner'in görevlendirileceğini açıklamış fakat Rusya'nın müdahalesi ve uluslararası bir kontrol gerektiği görüşü üzerine geri adım atmıştır¹¹⁶. Ermeni komiteleri de Rus teşvikleriyle propagandalarını arttırarak güvenliklerinin sağlanması isteklerinde bulunmaktaydılar¹¹⁷. Hükümet yetkilileri Ermeni ileri gelenleriyle ve

¹¹⁴ C. Küçük, a.g.e., s. 159-160.

¹¹⁵ A. Karaca, a.g.m., s. 150.

¹¹⁶ Halil Menteşe'nin Anıları, İstanbul 1986, s. 167-168.

¹¹⁷ Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, Ankara 1991, II/III, 68.

Taşnak yetkilileriyle toplantılar yapmışlar ve Rusya'nın meseleye müdahil olmadan çözümü için gayret sarfetmişlerdir. Fakat Ermenilerin Rusya'nın tam desteğine güvenmesi sonucu işbirliği gerçekleşmemiştir¹¹⁸. Rusya arka bahçesi olarak gördüğü şark vilâyetlerinde ıslahât meselesini İstanbul'daki elçisi aracılığıyla çözmek için teşebbüslere başlamış, Fransız ve İngiliz elçileriyle mutabakat sağlanarak Haziran 1913'te bir tasarı hazırlamıştır. Bu tasarrufların önemli maddelerine göre; Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput ve Sivas vilâyetleri tek vilâyet haline getirilecek, bu vilâyetin genel valisi büyük devletlerin muvaffakatiyle padişah tarafından 5 yıl süre için atanacak, Genel Vali bir Osmanlı hristiyanı tercihen Avrupalı yabancı olacaktı ve vilâyet meclisinde eş sayıda müslüman ve hristiyan üye bulunacaktı¹¹⁹.

Böylece Rusya kendisinin kontrolünde bir Ermenistan oluşmasına gayret göstermekteydi. Lâkin Almanya da menfaatlerini göz önüne alarak olaya müdahil olmuştur. Rusya'ya göre, Almanya'nın Ermeni reformlarına bu beklenmedik ilgisinin nedeni Osmanlı imparatorluğunda belli bir ekonomik ve entellektüel birikimi olan Ermeni toplumunun sempatisini kazanmaktır. Bunu yaparken aşırı isteklerle Osmanlı Devleti'ni ürkütmemeye özen göstermekteydi¹²⁰. Rusya'nın ön ayak olmasıyla Temmuz 1913'te sefirler içinde en kıdemli olan Avusturya-Macaristan Büyükelçisi'nin başkanlığında yapılan toplantılardan bir sonuç çıkmamıştır¹²¹. 22 Eylül 1913'te Almanya ile anlaşma gereği duyan Rusya, Almanya ile ortak hareket ederek bir tasarı sunmuştur. En sonunda Rusya, diğer elçilerin de onayını alarak Osmanlı Devletiyle görüşmeleri tek başına sürdürmeye devam etmiş ve 8 Şubat 1914'te Sadrazam Said Halim Paşa ile Rus Maslahâtgüzârı Gulkeviç arasında antlaşma imzalanmıştır¹²². Önemli maddeleri özetle şöyleydi¹²³;

¹¹⁸ ...Bu tedbir Rusya'nın bir kapanıdır; siz de düşmeyin, biz de düşmeyelim. Rusya hiçbir zaman bahrisefid yolu üzerinde beynelmilel yardıma dayanan bir Ermenistan teşkili arzu etmez. Geliniz, vazgeçiniz, şu ıslahâtı elbirliği ile yapalım dedik. Fakat bu hülyaperverleri ikna etmek kabil olmadı...”, Halil Menteşe'nin Anıları., s. 175.

¹¹⁹ Y. H. Bayur, a.g.e., II/III, 108-109.

¹²⁰ S. Sazonov'un Anıları, (Çev. Betil Önuçak, Yay.Haz.Sabahattin Özel), İstanbul 2002, s. 166.

¹²¹ S. Sazonov'un Anıları, s. 167.

¹²² Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1970, s. 270; Fahri Taş, “Vilâyât-ı Şarkıyye İslahâtı ve Genel Müfettiş Nicolas Hoff”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Kasım 1998, c. XIV, sayı: 42, s. 930-932; Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, Haziran 1961, c. 17, sayı: 23, s. 10054-10055; M.Hanefi Bostan, *Said Halim Paşa*, İstanbul 1992, s. 48; S. Sazonov'un Anıları, s. 170.

¹²³ Y. H. Bayur, a.g.e., II/III, 169-172.

- Doğu Anadolu, biri Erzurum, Trabzon ve Sivas, diğeri Van, Bitlis, Harput¹²⁴ ve Diyarbakir olmak üzere iki kısma ayrılıyordu. Bunların başına iki yabancı Genel Müfettiş getirilecekti.

- Genel Müfettişler, bölgelerinde İdare, Adliye, Zabıta ve Jandarmayı denetleyecekler ve gerekirse askerî kuvvetleri kullanabileceklerdi.

- Müfettişler icab ederse valiler ve memurlar hakkında takibât yapabileceklerdi.

Ayrıca herkes resmî dairelerde ve mahkemelerde kendi dilini kullanabilecek, askerlik görevleri ait oldukları müfettişlik mıntıkası içinde yapılacak, idare meclislerinde üyeler yarı yarıya müslim ve gayri müslimlerden oluşacak gibi maddeler bulunmaktaydı.

Genel Müfettişlerin seçimi uzun müzâkereler sonucu gerçekleşmiştir. Nihayet Doğu Anadolu'nun Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakir kısmına Norveç ordusundan Binbaşı Hoff'un, Trabzon, Erzurum ve Sivas kısmına Hollanda'nın Doğu Hindistan sömürgeleri sorumlularından Westenenk'in müfettiş olarak atanmasına karar verilmiş ve Osmanlı hükümeti kendileriyle 25 Mayıs 1914'te kontrat imzalamıştır. Bu antlaşmayla Anadolu topraklarının yaklaşık yarısını kapsayan bir bölge yabancı devletlerin belirleyeceği müfettişlerce yönetilecekti. Fakat 28 Haziran 1914'te Avusturya veliahdının Saraybosna'da öldürülmesi bir dünya savaşının habercisi olmuş, Hoff sadece bir kere Van'a kadar gidip gelmiş, Westenenk ise işe başlama imkânı bulamamıştır. Aslında I. Dünya Savaşı'nın çıkması vilâyât-ı şarkıyye'yi büyük bir felâketten kurtardı demek pek abartı olmayacaktır¹²⁵. Sonuçta, 31 Aralık 1914 tarihinde Osmanlı hükümeti antlaşmayı iptal etmiş ve ıslahât meselesine bu şekilde nokta konulmuştur¹²⁶.

1.6. Ermenilerin Örgütlenmesi ve İsyânlar

XIX. yüzyılın başlarında hristiyan misyonerlerin faaliyetleriyle Ermeni millî (Gregoryen) kilisesinden başka Katolik ve Protestan cemaatleri ortaya çıkmıştır. Misyonerlerin açtıkları okullarda okuyan Ermeni gençleri arasında bağımsızlık fikirleri yer bulmuştur. Rusya ise 1774 Küçük Kaynarca

¹²⁴ Ma'mûretü'l-azîz. Bugün Elazığ ili. Bkz. Nuri Akbayar, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, İstanbul 2001, s. 69.

¹²⁵ F. Taş, a.g.m., s. 966.

¹²⁶ Y. H. Bayur, a.g.e., II/III, 186-187.

antlaşması'ndan beri kendisini Ortodoks tebaanın hamisi olarak görmekteydi.

Ermenileri kökten etkileyecek girişimlerin başlamasında 1826'daki Rusya-İran savaşının önemi büyüktür. Bu savaşta Ermeniler Ruslara yardım etmişler ve klavuzluk yapmışlardı. Katogigos Nerses, Ermenileri Rusların yanında yer almaya davet etmişti. Rusya'nın İran'ı mağlup etmesinden sonra 1828'de imzalanan Türkmençayı antlaşması'yla Revan ve Eçmiyadzin Rusya'ya terk edilmekteydi. Rusya daha sonra ele geçirdiği Nahçıvan ve Revan Hanlıklarının birleştirilmesiyle oluşturduğu Ermeni vilâyetine İran topraklarından 40.000 Ermeninin göç ettirilmesini sağlamıştır¹²⁷. Rusya-İran savaşlarında Ermenilerin tutumu karşısında büyük hayal kırıklığı yaşayan İran Şahı, Osmanlı Devleti'ne bir mektup yazarak savaş esnasında Ermenilerin vatandaşı oldukları İran'ı değil, Rusya'yı açıkça desteklediklerini ve aynı şeyi ileride Osmanlı Devleti'ne de yapabileceklerini belirtip, uyarıda bulunmuştur¹²⁸. Bu uyarının yersiz olmadığı 1828'deki Osmanlı-Rus savaşında görülmüştür. Osmanlı Devleti'nin Kars Muhafızı, savaşın başlamasından hemen önce yazdığı raporlarda sınırdan geliş gidişlerin kontrol altında olması ve casusluk faaliyetlerinin önüne geçebilmek için bölgenin gözetim altında bulundurulması gerektiğini açıklamaktaydı. Kesin çözüm olarak ise Ermenilerin daha içerilere nakl edilmesi ve yerlerine müslümanların iskân edilmesini öneriyordu. Anlaşıldığı kadarıyla idarecilerde, özellikle Rusya ile sınır olan yerlerdeki Ermenilerin herhangi bir karışıklık ve savaş esnasında Rusya lehine tavır takınabilecekleri kanısı hakimdi. Nitekim, Doğu Anadolu'da bir çok yerde Ermeniler Ruslarla işbirliği yapmışlardı. 1828 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan galip çıkan Rusya, Doğu Anadolu'dan çekilirken yaklaşık 100.000 Ermeni nüfusun göç ettirilmesini sağlamıştır¹²⁹. Böylece, Rusya yeni teşkil ettiği Ermeni vilâyetini şenlendirmeyi düşündüğü gibi, kendisine minnettar olan bir toplulukla sınırda bir tampon oluşturabilecek ve komşularına karşı onları kullanabilecekti. Bu açıdan bakıldığında Rusya'nın önce İran ve sonra Osmanlı Devleti'yle yaptığı savaşlar Rusya lehine oldukça kârlı sonuçlanmıştı denilebilir.

¹²⁷ Kemal Beydilli, **1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler**, Ankara 1988, s. 368-376.

¹²⁸ R. Şahin, a.g.e, s. 130-131; Rh.Y.G.Çark, a.g.e., s. 81.

¹²⁹ K. Beydilli, a.g.m., s. 405-407.

1583 yılında Revan'ın fethedilmesiyle Osmanlı Devleti tarafından Eçmiyadzin Katogigosluğu kontrol altında tutulmuştu. Eçmiyadzin'in önemi ni bilen Rusya ise 1836'da yaptığı bir düzenleme ile Katogigosların tayin ve azlinda Rus Çar'ını tek yetkili makam yapmıştır¹³⁰. Bundan sonra Eçmiyadzin Katogigosluğu Rus politikasının yönlendirdiği bir merkez halini almaya başlamıştır.

Ermeniler için bir başka dönüm noktası da Ermeni Milleti Nizâmnâmesi'nin ilânı ve özellikle Hrimyan'ın Patrik seçilmesidir. Hrimyan'la beraber siyaset ve kilise kol kola girmiş oluyor ve Patrik Hrimyan'ın 1869 yılında Patrikliğe seçilmesiyle Patrikhane politikanın içine girmeye başlıyordu¹³¹. Bundan sonra ortaya çıkan komiteler dolaylı veya direkt olarak kilise ile işbirliği ve ilişki içinde olmuştur. Berlin kongresinden sonra Doğu Anadolu'daki bazı yerlerin Rus işgaline girmesiyle Rus Ermenileriyle temas etmiş olan Osmanlı Ermenileri ve cemiyetleri teşkilatlanmaya başlamıştır. XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyıl başlarında Ermeni okulları, cemiyetleri ve kiliseleri, ihtilâl planlarının yapıldığı bir büro, silah ve mühimmat deposu veya imalâthânesi haline gelmiştir. 1860'ta Çukurova'yı kalkındırmak amacıyla *Hayırseverler Cemiyeti* kurulduktan sonra *Fedâkâr Cemiyeti* isimli başka bir cemiyet ortaya çıkmıştır. Van'da *Ararat*, Muş'ta *Mekteb Sevenler*, Şarklı ve *Ermenistan'a Doğru*, Adana'da *Kilikya* cemiyetleri teşekkül etmiştir. Bu cemiyetler birleşip 1880 yılında *Birleşik Ermeni Cemiyeti*'ni oluşturmuşlardır. 1872'de Van'da Rusların desteği ile *İttihad ve Halas*, 1878'de *Kara Haç* cemiyetleri kurulmuştur. 1881 yılında Erzurum'da *Şûrâ-yı Âlî* ismiyle kurulan cemiyet sonraları *Müdafî Vatandaşlar* adını almıştır. 1882'de yine Erzurum'da *Anavatan Müdafileri*, *Silahlılar* ve *Milliyetperver Kadınlar* cemiyetleri kurulmuştur. İstanbul'da 1890 yılında *Yıldırım* ve *Kurban* isimli cemiyetler ortaya çıkmıştır. Bu cemiyetler sadece fikri mücadele ile yetinmemiş, Türkleri ve devlete bağlılıkları ile kendilerine ihanet eden Ermenileri öldürmekten imtina etmemiş ve isyânlara destek vermişlerdir¹³². Çeteler

¹³⁰ Ali Arslan, "Eçmiyazın Katogigosluğu'nda Statü Değişimi ve Türk-Rus-Ermeni İlişkilerindeki Rolü", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, İstanbul 2001, s. 55-56.

¹³¹ "Bir ruhanî olarak eşsiz değere sahip olan Girimyan, siyasî sahaya iştirakle, hem kendisine ve hem de Ermeni kavmine maalesef zarar getiren hadiselerle karışmak talihsizliğine uğramıştır", Levon Panos Dabağyan, *Osmanlı'da Şer Hareketleri ve Abdülhamid Han*, İstanbul 2002, s. 331 (Yazar, Patrik Hrimyan'ın adını Girimyan olarak kullanmaktadır).

¹³² Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990, s. 50-51.

teşkil edilmiş ve her tarafta ihtilâl çıkarmaya tevessül edilmiştir¹³³. Cemiyetler, en küçük yerleşim birimlerinde bile hızla teşkilâtlanmışlar, kendi kurallarını hakim kılmak ve otoritenin kendilerinde olduğunu göstermek istemişlerdir¹³⁴. Osmanlı Devleti'nde okullar, cemiyetler, kiliseler ve misyonerlerin faaliyetleri sonucu Ermeniler arasında filizlenen bağımsızlık ve ihtilâl isteklerini harekete geçirmek ve fiiliyata dökmek için komitelerin kurulması son aşama olmuştur. Bazı Ermeni yazarlar, komitelerin ortaya çıkışını Anadolu'daki Ermenilerin hayatını savunmak amaçlı oluşumlar olarak değerlendirmektedirler¹³⁵. Bu iddiaların ciddi temelleri olmadığı açıktır. Bilinen gerçek ise Ermeni komitelerinin ortaya çıkmasıyla önce Doğu Anadolu'da sonra ülkenin her tarafında isyânlar ve bazı hadiselerin yaşanmaya başladığıdır.

1.6.1. Ermeni Komitelerinin Ortaya Çıkması

Armenakan Komitesi:

1885'te kurulmuştur. Armenakan, bağımsız bir Ermenistan amaçlamaktadır. Bu amaçla İstanbul, Doğu Anadolu, İran, Kafkasya ve Amerika'da örgütlenmiştir¹³⁶. Van Ermeni Okulu'nda Rus Konsolosluksluk Binbaşısı Kam-saragan tarafından komiteye silah kullanma ve askerî strateji konusunda eğitim verilmiştir¹³⁷. 1896'da Van isyânına da karışan Armenakan komitesi, çeteler oluşturmuş ve faaliyetlerini yürütmüş daha sonra bu çeteler büyük ölçüde ortadan kaldırılmış ve Armenakan partisi mensupları Hınçak veya Taşnak partisine geçmişler ya da Ramgavar partisine dönüşmüşlerdir¹³⁸.

Hınçak Komitesi:

1887'de Cenevre'de kurulmuştur. Marksist ideolojiye sahip olan Hınçak komitesi, bağımsız bir Ermenistan kurulmasını amaçlar. Hınçaklar amaçlarına ulaşmak için Türk hükümetine karşı şiddet kullanmak gerektiğine inanmaktaydılar. Bu şiddet yöntemleri arasında propaganda, kışkırtma, terör, örgütlenme, köylü ve işçi faaliyetleri vardı. Tüm Ermeni komiteleri gibi

¹³³ N. Krayblis, *a.g.e.*, s. 109.

¹³⁴ Bkz. Ali İhsan Gencer, İhtilâlcı Ermenilerin "Kaza İhtilâl Teşkilâtı Talimâtname'si", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı:13, (1983-1987), s. 589-596.

¹³⁵ M. K. Krikorian, *a.g.m.*, s. 108.

¹³⁶ J. McCarthy-C. McCarthy, *a.g.e.*, s. 34.

¹³⁷ A. Süslü, *a.g.e.*, s. 53.

¹³⁸ E. Uras, *a.g.e.*, s. 499-502.

radikal bir komite olan Hınçak komitesi, fikirlerinin karşısında engel olarak gördüğü Türklerin ve Ermenilerin katledilmesi gerektiğini düşünmektedir¹³⁹. İstanbul'da da örgütlenen Hınçak komitesi, Batı desteğiyle Anadolu'ya yayılmıştır. 1894 Sason isyânının organize edilmesinde Hınçak komitesinin parmağı vardır¹⁴⁰. Hınçak, Türkiye'nin herhangi bir devletle savaşa girmesi halinde genel bir isyân çıkarılması gerektiği fikrinde olan, kendi ırkdaşlarını öldürmekten çekinmeyen son derece radikal bir komiteydi¹⁴¹. Ermeniler ve Müslümanlar arasında güven ortamını yok etmek için elinden gelen her türlü girişimde bulunmuştur. Avrupa müdahalesini sağlamak ve dikkat çekmek için propagandaya özel bir önem vermiştir¹⁴².

Taşnak Komitesi:

Rus Ermenileri arasında 1860'lardan itibaren Kafkaslar, Moskova ve St. Petersburg'da devrimci ve milliyetçi gruplar oluşmuştu. Bu gruplar 1890'da Tiflis'te Taşnak komitesini kurmuşlardır. Taşnak komitesi, Rus Ermenilerinden oluşmasına ve Rus devrimci partileriyle yakın bağlar kurmasına rağmen programında Osmanlı Ermenilerini hedef almıştır. Siyasî ve ekonomik söylemdeki sosyalist çizgileri Hınçaklar kadar aşırı değildir. Fakat terör taktiklerinde Hınçaklar kadar radikaldirler. Çünkü komitenin yayınlanmış planlarında örgütlü gerilla birliklerine, yağmaya, hükümet binalarını tahrip etmeye, Osmanlı yetkililerine saldırmaya cevaz verilmiştir¹⁴³. Taşnaksutyun'un öncelikle ilk hedefi Osmanlı Devleti'nde isyânlar çıkarmaktı. Taşnak, Hınçak'ın sosyalist söylemlerine karşılık çizgisini milliyetçi-sosyalist olarak belirlemiştir¹⁴⁴.

Hınçak ve Taşnak komitelerinin¹⁴⁵ ortak özellikleri ve amaçlarıysa, Osmanlı hükümetine bağlı her Türk ve Ermeni'yi fark gözetmeden yok etmek, tedhiş ve katliâm yapacak eylem grupları kurmaktır. Böylece, büyük devletlerin

¹³⁹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bkz. Recep Karacakaya, **Ermenilere Yönelik Ermeni Suikastleri**, İstanbul 2006.

¹⁴⁰ J. McCarthy-C. McCarthy, **a.g.e.**, s. 34.

¹⁴¹ Cezmi Erarslan, "Ermeni Komiteleri, Propagandaları ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler", **Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu**, İstanbul 2001, s. 83-84.

¹⁴² Cezmi Erarslan, "Ermeni Meselesinin Yeni Boyutu; Yabancı Güçler, Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleri", **Çeşitli Yönlerden Türk-Ermeni İlişkileri**, İstanbul 2006, s. 55.

¹⁴³ J. McCarthy-C. McCarthy, **a.g.e.**, s. 35.

¹⁴⁴ E. Uras, **a.g.e.**, s. 443-444.

¹⁴⁵ Ermeni komitelerinin programları ve Anadolu'da gerçekleşen tedhiş hareketlerinin ayrıntılı bilgileri için Bkz. **Ermeni Komiteleri (1891-1895)**, (Yay.Haz. Necati Aktaş ve diğ.), Ankara 2001.

müdahalesi sağlanacak ve müslümanlar kovularak veya öldürülerek Doğu Anadolu’da bağımsız ve sosyalist bir Ermeni Cumhuriyeti’nin kurulması gerçekleştirilebilecekti¹⁴⁶.

Ramgavar Partisi:

Ramgavar, 1 Ekim 1908 tarihinde Armenakan partisiyle Hınçak komitesinden katılan bazı kişiler ve Hemfikir Cemiyeti’nin bir araya gelmesiyle ortaya çıkmıştır. Örgütün amacı, Osmanlı Ermenilerinin bağımsızlığı için mücadele eden tüm partilerin birleşmesi ve bunun sonucunda Ermeni devrimci mücadelesini tamamlamak, Osmanlı Ermenilerini isyân için hazırlamak ve bağımsız meşrutî bir hükümet kurmaktır. Örgütün etkinlik alanı olarak doğu vilâyetleri ve Kilikya seçilmişti¹⁴⁷.

1.6.2. Ermeni İsyânları ve Bazı Hadiseler

Musa Bey Hadisesi:

Muş sancağının köklü ailelerinden ve yörenin geniş arazi sahibi beylerinden olan Musa Bey, 1883’te Muş bölgesine gelen Amerikalı misyonerlere yapılan saldırılarda suçlu olarak itham edilmiştir. Musa Bey’in bu saldırıyla ilgisi tespit edilmemesine rağmen, olay diplomatik bir soruna dönüşmüş ve Musa Bey’in mutlaka cezalandırılması için İngiliz ve Amerikalı yetkililer çaba sarfetmişlerdir. Bundan sonraki aylarda bölgede meydana gelen olaylar Musa Bey’le ilişkilendirilmiş ve Ermenilerin yoğun propagandası söz konusu olmuştur. Osmanlı Hükümeti, olayların şiddetlenmemesi için Musa Bey’in 2 sene Muş’ta, 1 sene de Bitlis’te mecburi iskâna tabi tutulmasını ve nezaret altında bulundurulmasını kararlaştırmıştır¹⁴⁸. Musa Bey’in tekrar gündeme gelmesi 1889’da olmuştur. Musa Bey’in, Ermenileri isyâna teşvik eden Bogos Natyan isimli bir rahibi üzerindeki bazı zararlı evraklarla yakalaması ve Muş mutasarrıflığına teslim etmesiyle, aleyhinde büyük bir basın propagandası başlamıştır. Hakkındaki suçlamalar üzerine yargılanmak için İstanbul’a getirilmiştir. Musa Bey beraat etmesine karşın, İngiliz elçisinin müdahaleleri sonucu Padişah tarafından sürgüne gönderilmiştir. Bu hadise çok abartılarak Avrupa’nın bu konuyla ilgilenmesi sağlanmıştır. Musa Bey

¹⁴⁶ Erdal İter, *Türkiye’de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890-1923)*, İstanbul 1995, s. 28.

¹⁴⁷ Arsen Avagyan- Gaidz F. Minassian, (Çev. Ludmilla Denisenko-Mutlucan Şahan), *Ermeniler ve İttihat Terakki*, İstanbul 2005, s. 45.

¹⁴⁸ Musa Şaşmaz, *Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890)*, İstanbul 2004, s. 26-31.

olayından istediği sonucu alamayan Ermeni komiteleri, dikkat çekmek için bir süre sonra çeşitli şehirlerde isyânlar çıkarmışlardır¹⁴⁹.

Erzurum Olayı:

Erzurum olayı, 20 Haziran 1890'da çıkmıştır¹⁵⁰. Bir daha arkası ke-silmeyen isyân ve karışıklıkların başlangıcı sayılabilecek bu isyân¹⁵¹, İstanbul'dan yapılan ihbar neticesinde, Sansaryan okulunda ve kiliselerde silah ve cephane aranmasıyla başlamıştır. Bir Ermeni yazara göre, Erzurum Ermeni kilisesinde dikkatsizce yapılan bir tahkikat sonucu çıkan olaylarda 20 Ermeni ölmüş ve bunun üzerine Hınçak komitesi gösteriler yapmıştır¹⁵². Okul müdürün, kiliseler de rahiplerin nezâretinde arandıktan sonra, "Müdafi Vatandaşlar" teşkilâtının kışkırtmasıyla kutsal mabedin kirlendiği, yıktırılıp yeniden yapılması gerektiği, vergilerin azaltılması, bedel-i askerî vergisinin kaldırılması, 61. maddenin hemen uygulanması gibi isteklerle karışıklık çıkarıldı. Olayı kontrol altına almak isteyen güvenlik kuvvetlerine ateş açılmak suretiyle birkaç askerin hayatını kaybetmesine sebebiyet verildi. Çıkan çatışmalarda 100'den fazla ölü, 300 kadar yaralı oldu. Olaylar esnasında Rusya'nın Erzurum Konsolosu Tevet'in Erzurum vali'sine "*Böyle asi bir halkı Rusya'da olsa kırarlar*" demesi, Ermenilere ise "*Bu vahşi idare altında yaşamaya değmez*" ifadelerini kullanması Rusya'nın beklentisi ve takip ettiği politika açısından manidardır. Bu olayda Ermenilerin asıl hedefi, karışıklık sonucu Avrupa devletlerinin müdahalesini sağlamaktı. Erzurum olayı bu açıdan Ermeniler adına bekledikleri oranda gelişme sağlamadıysa da¹⁵³ yargılanmak için tutuklanan yirmi sekiz kişinin 28 Eylül tarihinde büyük devletlerin baskıları sonucu serbest bırakılmaları komitelere daha sonraki

¹⁴⁹ Fatih Ünal, "Ermeni Olaylarından Bir Safha: Kürt Musa Bey Olayı", *Kafkas Araştırmaları*, İstanbul 1996, II, 51-64.

¹⁵⁰ Batılı yazarların büyük bölümü yapılan propagandalar sonucu 1890'lı yıllarda çıkan isyânları tarafsız bir gözle izleyememekte ve Ermeni komitelerinin katkılarını görmezden gelmektedirler. Yazar Alan Palmer'e göre, Erzurum olayı kendiliğinden ve karşılıklı nefret patlaması yüzünden çıkmıştır. Olaylarda Ermeni kiliseleri, evleri ve dükkanları harap edilmiştir., Bkz. Alan Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, (Çev. Belkıs Çorakçı Dışbudak), İstanbul 1993, s. 197.

¹⁵¹ S. Kocaş, *a.g.e.*, s. 176.

¹⁵² K. Aslan, *a.g.e.*, s. 115-116.

¹⁵³ E. Uras, *a.g.e.*, s. 458-459; "Erzurum Olayı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (BTDD)*, sayı: 45, (Ekim 2000), s. 65-66; M. Hocaoglu, *a.g.e.*, s. 190-191.

isyânlar için yine ümit vermiş, yapılan propagandalar Avrupa'nın bu olayı bir Ermeni katliâmı olayı gibi değerlendirmesine yol açmıştır¹⁵⁴.

Kumkapı Gösterisi:

Kumkapı gösterisi, Erzurum olayı ve aslında bir zabtiye vakası olan Musa Bey olayının etkisi geçmeden Avrupa'nın dikkatini çekmek amacıyla yapılan bir harekettir. Temmuz 1890'da Hınçak komitesinin organize ettiği bu gösteri, Kumkapı'daki ana kilise'de ayin esnasında bildiri okunması ve Patrik Aşıkyan'ın komite temsilcileriyle beraber Sultan Abdülhamid'e gönderilmesi girişimidir. Patrik Aşıkyan buna direnince kendisi zorla arabaya bindirilerek yola çıkarıldı ve toplanan Ermeni halkı tezahürât ve nümâyîşte bulundu. Bazı rahiplerin hükûmete haber vermesi üzerine askerlerin tertibât almasıyla duruma hakim olunmuş ve hadise yatışmıştır¹⁵⁵.

Merzifon Olayı:

1892-1893 yıllarında Hınçak komitesi Anadolu'da karışıklık çıkarmak için her yerde faaliyette bulunuyordu. Yapılan hazırlıklara göre 5 Ocak 1893'te Merzifon, Amasya, Sivas, Yozgat, Kayseri ve Çorum'da caddele-re ve halkın kalabalık olduğu yerlere asılacak ilânlarla isyânın başlatılması planlandı. Bu gelişmelerden haberdar olan hükûmet aldığı tedbirlerle ilân asılırken suçüstü yaparak 30 kişiyi tutukladı. Bundan sonra Hınçak komitesinin merkezi olan Merzifon'daki Amerikan Misyoner Okulu'nun yanındaki bina ihtilâlciler tarafından yakılarak, Avrupa'nın dikkati çekilmeye çalışıldı. Yapılan muhakeme sonucu Merzifon Misyoner Okulu'nda görevli Protestan papazlarından Tomayan ve Kayayan suçlu bulunsalar da Avrupalı devletlerin müdahaleleri sonucu hak ettikleri cezaya çarptırılmadılar. Fakat bir daha geri dönmek şartıyla sınırışı edildiler¹⁵⁶.

Bu yıllarda Hınçak komitesi sadece Türkleri değil, kendi fikirlerini paylaşmayan, kendilerine engel olmaya çalışan veya hükûmetle işbirliği yaptıklarından şüphelendikleri Ermeni ileri gelenlerini de tehdit etmekten ve öldürmekten geri kalmamaktaydı. Bu yüzden Kumkapı gösterilerini hükûmete ihbar

¹⁵⁴ C. Küçük, *a.g.e.*, s. 107.

¹⁵⁵ K. Gürün, *a.g.e.*, s. 185-188; E. Uras, *a.g.e.*, s. 461-464; S. Kocaş, *a.g.e.*, s. 176.

¹⁵⁶ Turgut Işıksal, "Ermeni Faaliyetleriyle İlgili Araştırmalar: 1893 Merzifon Olayı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (BTDD)*, sayı: 79-80-81, Nisan-Mayıs-Haziran 1974, s. 50-52.

eden ve tedbir alınmasını sağlayan Rahib Dacat Vartabed ve Rahib Mampre Vartabed ile Avukat Haçik öldürüldü. Hükümet'le işbirliğinden kuşkulandıkları Patrik Aşikyan'a suikast tertiplendi. Aşikyan tesadüf eseri kurtuldu ama görevinden istifa etti¹⁵⁷. Bunlardan başka Rahip Der Sukiyas, Mıgırdıç Tütüncüyan, Polis memuru Markar, Kandilci Onnik, Dikran Karagözyan Efendi ve Hınçak komitesi hakkında Zabtiye Nezâreti'ne rapor veren ve durumun vahametini anlatan Apik Uncuyan Efendi, Hınçak komitesi tarafından "ırk haini" ilân edilerek öldürüldü¹⁵⁸.

Birinci Sason İsyânı:

Sason ayaklanması¹⁵⁹, Avrupalıların dikkatini çekmek ve müdahale etmelerini sağlamak amacıyla Hınçak komitesi'nce tertiplenmiş bir ayaklanmadır. Hınçak liderlerinden Murat kod adlı Hamparsum Boyacıyan'ın, Sason¹⁶⁰ bölgesinde yaptığı propagandayla, Avrupa'nın desteğini aldığını ve isyân ederlerse Avrupa'nın yardım edeceğini söylemesi üzerine çıkan isyân 23 Ağustos 1894'te Hamparsum Boyacıyan'ın ele geçirilmesiyle son buldu. Fakat Avrupa'daki akisleri büyük olmuştur. İsyânda ölen Ermenilerin sayısı abartılarak verilmiş ve Batılı devletler için Osmanlı Devleti'ne yeni bir müdahale şansı doğmuştur. Sason isyânından sonra bir tahkikat komisyonu oluşturulmuş ve komisyona Fransa, Rusya ve İngiltere'nin Erzurum konsolosları da katılmıştır. Komisyon, 4 Ocak 1895'ten 21 Temmuz 1895'e kadar altı ay incelemelerde bulunmuş, 108 toplantı yaparak, 190'dan fazla tanık dinlemiş ve sonuçta tüm ön yargılarına rağmen konsoloslar isyânda Hınçak komitesi ve Boyacıyan'ın etkisini kabul etmiştir. Sason olayı Amerika'daki basında akis bulmuştur. New York Herald gazetesi, Sason olayı ile ilgili şu ifadeleri kullanmıştır¹⁶¹:

"Avrupa incelemesi, Ermenilerin, yabancı ülkelerden gelen tahrikçilerle birlikte isyân etmiş olduklarını göstermiştir. Asiler; İngiltere'den gelmiş modern silahlarla herşeyi yapmışlar, yangın, adam öldürme, yağmadan sonra

¹⁵⁷ E. Uras, *a.g.e.*, s. 469; K. Gürün, *a.g.e.*, s. 191.

¹⁵⁸ Levon Panos Dabağyan, *Sultan Abdülhamid Han ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 2001, s. 86-87; S. Koçaş, *a.g.e.*, s. 177.

¹⁵⁹ Yazar Dadrian'a göre isyân Ermenilerin yaşadığı kötü şartlar, adaletsizlikler ve eşitsizlikler yüzünden çıkmıştır, Bkz. Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide*, Oxford 1995, s. 114.

¹⁶⁰ Bugün Batman'ın ilçesi. Bkz. N. Akbayar, *a.g.e.*, s. 141.

¹⁶¹ E. Uras, *a.g.e.*, s. 472-476.

düzenli askere de karşı durmuşlar, kafa tutmuşlar, dağlara çekilmişlerdir. Soruşturma heyeti, Osmanlı hükümetinin asilere karşı asker göndermekle en kanunî hakkını kullandığını saptamıştır. Bu askerler kanlı çarpışmalar-dan sonra asileri yenebilmişlerdir...”

Aslında Sason isyânı 1895-1896 yıllarında gerçekleştirilmesi planlanan bir dizi isyân ve karışıklığın ilk safhası sayılmalıdır. Ermeni komiteleri her ne pahasına olursa olsun reformların yapılması ve hayata geçirilmesini istemekte ve bunun için Avrupa müdahalesinin gerekli olduğunu düşünmekteydiler. Nitekim Sason isyânından sonra oluşturulan tahkikât komisyonu daha incelemelerini sürdürürken Batılı devletler 11 Mayıs 1895 tarihinde Osmanlı Devleti’ne ıslahât önergesi vermişlerdir¹⁶².

Bâb-ı âlî Gösterisi:

Bâb-ı âlî gösterisi Hınçak komitesi tarafından tertip edilmiştir. Gösterinin 18 Eylül 1895’te yapılması planlanmıştı. Gösteriden iki gün önce Ermeniler tarafından yabancı elçilere başvuruda bulunularak ıslahâtın uygulanması için sessiz bir yürüyüş yapılacağı, eğer hükümet tarafından bu yürüyüş engellenirse yaşanacakların sorumluluğunun hükümete ait olduğu belirtilmiştir. 18 Eylül tarihinde Kumkapı kilisesinden Bâb-ı âlî’ye doğru yürüyüşe geçen kalabalık 3.000-4.000 kişiyi bulmuştur. Yollarda nümayiş yapan ve silah atan Ermeniler, Sultan Mahmud Türbesi yakınlarında Jandarma Binbaşısı Servet Bey’i de vurmuşlardı. Ermenilerin Bâb-ı âlî’ye yaklaşmalarına izin verilmemiş ve kalabalık dağıtılmıştır.

Yürüyüşten önce Patrik uyarılmış, yürüyüşe engel olması istenmiş, daha sonra Patrik kalabalığın dağıtılması için Sadrazam tarafından davet olunmuş fakat kendisi hastalığını mazeret gösterip gitmemiştir. En sonunda Zabtiye Nâzırı, Patriğin ayağına gitmiş fakat kendisi ile görüşemeyip diğer yetkililerle konuşmuştur. Hükümet, kanuna aykırı yapılan bu yürüyüşü sert tedbirlerle dağıtabilecekken, araya Patrikhaneyi sokarak Ermenileri nasihat yoluyla uyarmak istemesi iyi niyetini göstermekteydi. Sonuçta, Bâb-ı âlî yürüyüşü Hınçak komitesini tatmin etmeyen bir şekilde sona ermiştir¹⁶³.

¹⁶² Bkz. C. Küçük, *a.g.e.*, s. 115-119.

¹⁶³ E. Uras, *a.g.e.*, s. 479-487.

1895 Zeytun İsyanı:

Etrafı sarp dağlarla çevrili olan Zeytun¹⁶⁴ kasabası, Osmanlı Devleti için her zaman bir problem teşkil etmiştir. Zeytun bir nevi feodal bir idare altında toplanmış ve İşhan (Prens) adı verilen bir başkan tarafından yönetilmiştir. İşhanlar dört mahalleden meydana gelen Zeytun kasabasında birer mahalleyi yöneten dört kişi olup, kendi mahallelerini yönetmekteydiler. 1695 yılında Osmanlı hükümeti işhanların nüfuzuna ve bu şekildeki yönetim biçimine son verince Zeytun'da ilk olaylar çıkmıştır. Önce vergilerin fazlalığı bahane edilerek isyân başlatıldı. Bir süre sonra vergilerini ödemeyi kabul ettilerse de isyânlar 1782, 1786, 1808, 1818, 1825, 1831 ve 1842'de devam etmiştir. Bu tarihe kadar vergi vermemek, kendi düzenlerini devam ettirmek, yağmacılık gibi nedenlerle ortaya çıkan isyânlar, 1850'li yıllarda Zeytun'a Galata Ermeni Okulu'ndan Harutyun Çakıryan'ın gelişiyle bağımsızlık hedefi gütmek şeklini almaya başlamıştır. 1861'de Zeytun'a gelen birisi kendisine Prens adını vererek Zeytunlulara bağımsız olmak talebi yönünde bir dilekçe yazdırmış ve Fransa Kralının yardımını vaat etmiştir. 1895 yılına gelindiğinde Hınçak komitecileri, Zeytun'a gelip limanda bir zırhlı İngiliz gemisi olduğunu ve ayaklanılırsa yardım edileceği açıklamasını yaptılar. Ayaklanma yaklaşık kırk beş gün sürmüş, konsoloslar komiteciler için araya girmişlerdir¹⁶⁵. Konsolosların girişimleri ve yapılan görüşmeler sonunda ise genel af ilân ediliyor ve komitecilerin yurt dışına çıkmasına izin veriliyordu¹⁶⁶. Zeytun isyanı, Osmanlı Devleti için onur kırıcı bir şekilde sonuçlanmıştır¹⁶⁷.

1896 Van İsyanı:

Komiteciler 1896 yılındaki büyük isyândan önce daha 1895 yazında zaten askerlere saldırmaya ve münferit hadiseler gerçekleştirmeye başlamışlardı. Van'da Taşnak teşkilâtı son derece kuvvetliydi ve Rusya'dan sürekli silah ve cephane getirmekteydiler. Komitecilerin bir isyâna hazırlandığının belli olması üzerine asayiş sağlamak için Van'a Sadettin Paşa gönderilmiştir. Sadettin Paşa, şehre gider gitmez Ermeni ileri gelenlerini ve papazları toplayarak kendilerine nasihâtde bulunmuş ve hiçbir yerde görmedikleri refah ve huzuru

¹⁶⁴ Bugün adı Süleymanlı'dır ve Kahramanmaraş'a bağlıdır. Bkz. N. Akbayar, *a.g.e.*, s. 149.

¹⁶⁵ *Ermeni Komitecilerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi*, s. 26-30.

¹⁶⁶ E. Uras, *a.g.e.*, s. 492-496.

¹⁶⁷ N. Mazıcı, *a.g.e.*, s. 42.

Osmanlı Devleti'nde yaşadıklarını hatırlatarak devlete sadakatin tek çıkar yol olduğunu belirtmiştir. Fakat Sadettin Paşa'nın bu iyi niyetli yaklaşımı karşılık görmemiştir. Paşa'nın tabiriyle *"teklifler boşa gider. Aksine bu da yetmiyormuş gibi daha büyük gayreti, çıkaracakları isyân için gösterirler"*¹⁶⁸.

1896 başından beri süregelen Van'daki olaylarda nihai noktayı, 3 Haziran'da Ermenilerin askerlere ateş açması oluşturur. Şehirdeki çarpışmalar iyice artar. Ermenilerin iyi silahlarla ve bol cephaneye çatışmalara katılmaları isyânın önceden planlandığını ve hazırlanıldığını göstermektedir. Majewski eserinde, 3-11 Haziran tarihleri arasındaki çarpışmaların 9 gün sürdüğünü bu süre zarfında 250 müslüman ve 500 Ermeni'nin telef olduğunu belirtirken¹⁶⁹, Sadettin Paşa'nın 23.7.1896 tarihli raporuna göre ölü ve yaralı sayısı 879'dur. Türklerden 340 şehit ve 260 yaralı; hristiyan ve Ermenilerden ise 219 ölü, 60 yaralı bulunmaktadır. Asker kayıpları arasında bir kurmay Yüzbaşı, bir Yüzbaşı ve üç Teğmen de vardır. Ermeniler ayrıca 80 evi yakmışlardır¹⁷⁰. İngiltere'nin Van Konsolosu Williams'a göre, kendisinin defalarca uyarmasına rağmen olaylar komitecilerin bitmek bilmeyen tahrikleri yüzünden çıkmıştır¹⁷¹. Van isyânının hazırlanmasındaki gaye, 1890'lı yıllardaki bütün isyânlarda olduğu gibi Avrupa müdahalesini sağlama isteğinden kaynaklanmıştır.

1896 Osmanlı Bankası Baskını:

Baskın için Osmanlı Bankası'nın seçilmesi pek tesadüfî bir hadise değildir. Ermeni komitecileri, özellikle yabancı sermaye ile İngilizler ve Fransızlar tarafından kurulmuş, idarecileri yabancı olan Osmanlı Bankası'nı seçmekle daha çok dikkat çekeceklerini düşünmüş olmalıdırlar¹⁷². Osmanlı Bankası Baskını, 14 Ağustos 1896'da gerçekleşmiştir. Bankayı basanlarda silah haricinde bomba da bulunmaktaydı. Baskından sonra araya Rus elçiliği Baştercümanı Maksimoff girmiş, Osmanlı Bankasındaki komitecileri limanda bir İngiliz gemisine bindirerek Fransa'ya gitmelerini sağlamıştır. II. Abdülhamid'e göre, Maksimoff en başından beri herşeyden haberdardır¹⁷³.

¹⁶⁸ Ergünöz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyânları (1896-1916)*, İstanbul 1994, s. 105-106.

¹⁶⁹ *Rus General Majewski'nin Doğu Anadolu Raporu*, (Ter.Mehmed Sadık, Haz.Hamit Pehlivanlı), Van 1997, s. 80.

¹⁷⁰ E. Akçora, *a.g.e.*, s. 118.

¹⁷¹ Cevdet Küçük, "Van'daki Ermeni İsyânları", *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, Van 1990, s. 140.

¹⁷² N. Mazıcı, *a.g.e.*, s. 44-45.

¹⁷³ *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamid*, İstanbul 1990, s. 63.

Böylece komiteciler istedikleri dikkati çekerek, Zeytun'dan sonra ikinci defa olarak yabancı devletlerin yardımıyla yurt dışına çıkmışlardır.

1895-1896 yılları arasında bu önemli hadiselerden başka küçük çaplı isyânlar ve hareketler Anadolu'nun hemen her yerinde olmuştur¹⁷⁴. Komitecilerin teşvik ve tahrikleriyle Ermenilerin başlattığı hadiseler neticesinde hem Türklerden hem de Ermenilerden ölenler olmuştur. 1895 yılındaki olaylarda ölü ve yaralıları konusunda Osmanlı Hükümeti'nin yaptığı araştırmada ortaya çıkan tablo şöyledir¹⁷⁵:

Müslüman : 1.828 ölü, 1.433 yaralı toplam 3.261 kişi

Gayri müslim : 8.718 ölü, 2.238 yaralı toplam 10.956 kişi

Böylece toplam 10.546 kişi ölmüş ve 3.671 kişi yaralanmıştır. Bu rakam tespit edilemeyenlerle birlikte biraz daha fazla olabilir. Fakat Batı'da yapılan propaganda sonucu ölenlerin sayısının yüz binlerle ifade edilmesi oldukça düşündürücüdür. Nitekim, bazı yazarlara göre 1895-1896 yılları arasında hayatını kaybeden Ermeni sayısı 200.000¹⁷⁶, 300.000¹⁷⁷, birkaç yüz bin¹⁷⁸ hatta 500.000¹⁷⁹ olabilir.

Birkaç örnekten anlaşılabacağı üzere kayıplarla ilgili en az verilen rakam 200.000'dir. Oysa 1894 yılı itibariyle Gregoryen Ermenilerin sayısı 994.065 iken¹⁸⁰, 1897 resmî sayımlarında Gregoryen Ermenilerin sayısı 1.042.374 olarak gözükmemektedir¹⁸¹. Görüleceği gibi rakamlar yüzbinlerle ifade edilen bir azalmayı göstermemektedir. Üstelik bu yıllar yabancı ülkelere Ermeni göçünün olduğu bir dönemdir.

İsyânların çıkışında komitelerin hedefleri ve başta Rusya olmak üzere yabancı devletlerin kışkırtmaları rol oynamıştır. 1897 yılında özel muhabir

¹⁷⁴ Bkz. M. Hocaoglu, *a.g.e.*, s. 232-292.

¹⁷⁵ K. Gürün, *a.g.e.*, s. 204.

¹⁷⁶ H. W. Neulen, *a.g.e.*, s. 191; Manoug Joseph Somakian, *Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers 1895-1920*, New York 1995, s. 3; Y. Ternon, *a.g.e.*, s. 149-150.

¹⁷⁷ M. K. Krikorian, *a.g.e.*, s. 10; Aram Turabian, *Les Volontaires Armeniens, Marseille 1917*, s. 59; Le Colonel Bremond, *Notes Historiques et Geographiques sur L'armenie*, Caire 1918, s. 133; Jean Marie Carzou, "Sur Le Genocide", *Armenie, İlyä Mille Ans*, Ani, Paris 1992, s. 54.

¹⁷⁸ Richard G. Hovannisian, "The Armenian Genocide", *Remembrance and Denial*, (Ed. Richard G. Hovannisian), Detroit 1999, s. 13.

¹⁷⁹ Peter Lanne, *Armenien: Der Erste Völkermord des 20. Jahrhunderts*, München 1977, s. 104.

¹⁸⁰ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, (Çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul 2003, s. 193.

¹⁸¹ *Devlet-i Âliyye-i Osmaniyyenin 1313 Senesine Mahsûs İstatistik-i Umûmisidir*, İstanbul 1316, s. 15.

olarak Türkiye'ye gelen Amerikalı gazeteci Dr. Hepworth'ın 1895-1896 olayları ile ilgili vardığı sonuç şu şekildedir¹⁸²;

“...Türlere nazaran sosyal yönden ileri, iktisadî açıdan refah içinde olan Ermenilerin olayları başlatması, siyasî istiklâl arzusunun ağır bastığını gösteriyor. İktisadî ve sosyal sebepler Türkler için söz konusudur. Durum bu olunca, büyük devletlerin Ermeniler lehine reform istemesinin tamamen kendi siyasî menfaatleri icabı olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır...”

Ermeni isyânları hız kaybetmeden yeni yüzyılın başında da devam etmiştir. Bunların belli başlı olanları şöyledir;

İkinci Sason İsyanı:

Komiteci Antranik'in Sason dağlarında başlattığı hareket, bütün Sason bölgesini etkilemiştir. Komiteciler köylülerden destek görmüştür. 13 Nisan 1904 tarihinde askerî hareket başlamış ve 22 Nisan tarihine kadar devam etmiştir. Ovaya inen Sasonluların orada kalması ve yerleştirilmesi için düşünülen plan konsolosların araya girmesiyle gerçekleşmemiş, Ermeni köylüler eski yerlerine dönmüşlerdir¹⁸³.

II. Abdülhamid'e Suikast:

II. Abdülhamid'e suikast girişimi Taşnak komitesinin 1904'te Sofya'daki kongresinde planlanmıştır. Bunun için Polonezköy'de silah talimleri yapılmış fakat II. Abdülhamid'i silahla vurmanın zorluğu göz önüne alınarak suikastın bomba ile yapılması kararlaştırılmıştır. Suikast 21 Temmuz 1905'te II. Abdülhamid'in Cuma selâmlığı esnasında gerçekleştirilmiş, ama padişahın her zamanki dakikliğinin dışına çıkarak cami çıkışında Şeyhülislâm'la kısa bir süre sohbet etmesi hayatını kurtarmıştır¹⁸⁴. Bu cüretkâr suikast Ermeni komitelerinin güç gösterisi ve ses getirmek amacı gütmeleriyle beraber aynı zamanda II. Abdülhamid'in varlığını kendileri için tehlikeli bulmalarından kaynaklanmıştır.

¹⁸² Bayram Kodaman, “Bir Amerikalı Gazeteci Gözüyle Ermeni Macerası (1897)”, *Belleten*, c. XLIX, sayı: 195, Aralık 1985, s. 575.

¹⁸³ E. Uras, *a.g.e.*, s. 522-523.

¹⁸⁴ S. Kocaş, *a.g.e.*, s. 182-183.

Adana Olayı:

Adana olayı 31 Mart hadisesinin hemen sonrasında ve iktidar boşluğu esnasında ortaya çıkmıştır. İsyânın arkasındaki isim Adana Ermeni Marhasası Muşeg isimli piskopostur. Muşeg, bütün Çukurova'yı dolaşarak Ermenileri silahlanmaya çalışmış, nutuk vermiş, Türklerin Ermenileri yok etmek istediklerini söyleyerek provakasyon yapmıştır¹⁸⁵. 14 Nisan 1909 tarihinde Ermeniler ayaklandılar ve bu ayaklanmanın sonucunda çıkan çatışmalarda her iki taraftan önemli kayıplar gerçekleşti¹⁸⁶. Adana olayından sonra kurulan Dîvân-ı Harb'lerde 3 Ermeniye karşı, 36 Türk idam edildi¹⁸⁷. Dîvân-ı Harb'lerde yapılan yargılamalarda çoğu müslüman olmak üzere müslüman ve gayri müslim toplam 601 kişi mahkûm olmuştur¹⁸⁸.

1.7. Osmanlı Devleti'nde Ermeni Nüfusu

Osmanlı Devleti'ndeki ilk genel sayım II. Mahmud döneminde 1831 tarihinde yapılmıştır. Bu sayımda erkek nüfus hesaba katılmıştır. Ermeni sayısı ise tam olarak tespit edilememektedir. Zira reaya nüfusu içinde Rumlar, Bulgarlar ve Ermeniler birlikte verilmişlerdir. Yine de gayri müslimlerin yoğun yaşadığı bazı şehirlerde Rum, Ermeni, Bulgar ayrı ayrı gösterilmiştir. 1831 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre genel toplam 3.641.101'dir. Bunun 2.490.892'si islâm, 1.080.463'ü reaya nüfusudur. Ermeni olarak da ayrıca 18.742 nüfus gösterilmiştir. Fakat reaya sayısının içinde Ermeni nüfusu olduğunu hatırlamak gerekmektedir¹⁸⁹.

Osmanlı Devleti'nde Ermeni nüfusu meselesi en tartışmalı konulardan biridir. Aslında bu karmaşanın kökeni Berlin kongresine inmektedir. Berlin

¹⁸⁵ Mehmed Asaf, **1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım**, (Yay.Haz.İsmet Parmaksızoğlu), Ankara 1986, s. 7.

¹⁸⁶ N. Mazıcı, **a.g.e.**, s. 50; Cemal Paşa'ya göre, Adana olaylarının sorumlusu Muşeg'tir. Fakat bu şahsın yapabileceklerini düşünmeyen ve tedbir almayan Adana hükümeti de sorumludur. Olaylarda 17.000 Ermeni, 1.850 Türk hayatını kaybetmiştir, Bkz. Cemal Paşa, **Hatıralar**, (Haz. Behçet Cemal), İstanbul 1977, s. 430-431.

¹⁸⁷ Taha Toros, **Ali Münif Bey'in Hatıraları**, İstanbul 1996, s. 53; "idam cezası alan 29 Ermeni'nin cezası müebbed hapse çevrilmiş, 40 müslüman idam edilmiştir", Salahi Sonyel, **İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları**, Ankara 1988, s. 50.

¹⁸⁸ Seda Bayındır, **Adana Ermeni İsyânı (1909)**, İstanbul 1997, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 89.

¹⁸⁹ Ayrıca, diğer unsurların da ilâvesi ile toplam 3.641.101 sayısına ulaşılmaktadır. Bkz. K. Karpat, **a.g.e.**, s. 154.

kongresi'nden önce Ermeni nüfusu üzerinde durulan bir mesele değil iken daha sonra Ermeni meselesinin uluslararası bir mesele haline gelmesi azınlıkların sayısının polemik konusu haline gelmesine yol açmıştır. Ermeniler hiçbir yerde çoğunluğu teşkil etmeden, Çukurova ve Doğu Anadolu'da bölge nüfusunun %15-20 arasında değişen oranlarında yaşamışlardır.

Patrik Nerses Varjabetyan, Berlin kongresine sunduğu raporda Erzurum, Van, Muş, Sivas, Harput, Diyarbakir ve Halep'te 780.000 Ermeni olduğunu, buna karşın 320.000 Türk bulunduğunu belirtmekteydi. Patrikliğin Adana için belirttiği rakam ise 86.000 müslümana karşılık, 134.000 hristiyan olduğudur. Oysa Adana'nın İngiltere Konsolosu Casper 33.780 hristiyan nüfusuna karşılık 327.980 müslüman olduğunu ifade etmekteydi.

Berlin kongresi'yle beraber Ermeni meselesinin siyasî bir mesele halini alması üzerine özellikle Patrikhane tarafından ifade edilen rakamlar ve yaptırılan istatistiklerde Ermeni nüfusunu fazla gösterme, Türk nüfusunu az gösterme ve müslüman nüfusu etnik orijinlere ayırarak ayrı gruplar olarak yansıtmaya gayreti dikkati çekmektedir (Türk, Kürt, Kızılbaş gibi). Bu politik davranış yabancı konsolosluklarda da dikkati çekmektedir. İngiltere'nin Erzurum Konsolosu Trotter, 1879'da verdiği raporda Erzurum, Van, Diyarbakir ve Harput'taki nüfusu şöyle izah etmekteydi¹⁹⁰;

Türk	442.500
Kürt	848.000
Kızılbaş	200.000
Hristiyan	649.000

Oysa 1881/1882-1893 yılı nüfus sayımında Trotter'ın verdiği rakamlardan çok farklı sonuçlar çıkmaktadır. 1879'da Trotter'a göre Van, Harput, Diyarbakir ve Erzurum'un toplam hristiyan nüfusu 649.000 olarak gösterilir.

1881/1882-1893 yılı nüfus sayımında bu dört vilâyetteki Ermeni sayısı şöyleydi¹⁹¹;

¹⁹⁰ K. Karpat, a.g.e., s. 93-94.

¹⁹¹ K. Karpat, a.g.e., s. 188.

Erzurum	101.138
Elaziz	73.178
Van	60.448
Diyarbakir	46.823
<u>TOPLAM</u>	281.587

Dört vilâyetteki toplam müslüman sayısı ise 1.094.739'dur. Trotter'ın verdiği bilgilerle, genel sayımdaki rakamlar oldukça farklıdır ve çalışmaktadır. Her ne kadar göç gibi, salgın hastalıklar gibi sebeplerle kısmî azalmaların olduğu varsayılsa bile bu kadar kısa sürede 649.000 rakamıyla 281.587 rakamı arasındaki büyük fark Trotter'ın şüpheyile değerlendirilmesine yol açmaktadır.

1890'lı yıllarda Anadolu'da bizzat incelemelerde bulunan Lynch eserinde 6 vilâyetteki nüfus durumunu toplamda şöyle göstermiştir¹⁹²;

Müslüman	853.758
Ermeni	387.746
Diğerleri	11.339

1892 yılında İngiltere Dışişleri Bakanlığı Coğrafya Seksiyonunun 6 vilâyet ile ilgili verdiği nüfus istatistiğinde Müslüman ve Ermeni nüfusları ise şu şekildeydi¹⁹³;

	<u>Müslüman</u>	<u>Ermeni</u>
Erzurum	500.782	135.087
Sivas	839.514	170.433
Diyarbakir	337.644	79.189
Harput	504.946	69.718
Van	247.000	79.998
Bitlis	257.862	131.390
<u>TOPLAM</u>	2.687.748	665.815

Vital Cuinet'in önemli araştırmasında¹⁹⁴, 6 vilâyetteki Müslüman ve Ermeni rakamları şöyledir;

¹⁹² Cevdet Küçük, "Ermeni Meselesi Karşısında Sultan II. Abdülhamid'in Tutumu ve Anadolu'da Ermeni Nüfusu", *Türk Kültürü*, sayı: 236, Aralık 1982, s. 871.

¹⁹³ S. A. Weems, a.g.e., s. 18.

¹⁹⁴ *Atatürk Kitaplığı, Haritalar Bölümü*, yer: 305.8 CAR 1919, harita no: 240.

Erzurum¹⁹⁵

Müslüman	500.782
Ermeni	134.967 (Gregoryen, Katolik ve Protestan)

Sivas¹⁹⁶

Müslüman	559.680
Ermeni	170.433 (Gregoryen, Katolik ve Protestan)

Ma'mûretü'l-azîz¹⁹⁷

Müslüman	267.916
Ermeni	69. 718 (Gregoryen, Katolik ve Protestan)

Diyarbakır¹⁹⁸

Müslüman	328.644
Ermeni	79.129 (Gregoryen, Katolik ve Protestan)

Bitlis¹⁹⁹

Müslüman	254.000
Ermeni	131.390 (Gregoryen, Katolik ve Protestan)

Van²⁰⁰

Müslüman	241.000
Ermeni	79.998 (Gregoryen, Katolik ve Protestan)

Vital Cuinet'in araştırmasında 6 vilâyette toplam 2.152.022 müslümana karşı 665.635 Ermeni bulunmaktaydı.

Fransız Sarı Kitap'ın (1893-1897) büyük oranda Vital Cuinet'in eserine itibar ettiği anlaşılmaktadır. Sarı Kitap, 6 vilâyet için Ermeni nüfusu açısından Cuinet'in verdiği rakamları aynen verirken, Müslüman nüfusu için Van, Bitlis, Diyarbakır ve Erzurum'da aynı rakamlarını kullanmış, Sivas'ta 839.515 ve Ma'mûretü'l-azîz'de 505.446 sayılarıyla Müslüman nüfusu daha da fazla göstermiştir²⁰¹.

¹⁹⁵ Vital Cuinet, *La Turquie D'asie*, Paris 1890, I, 138.

¹⁹⁶ V. Cuinet, *a.g.e.*, I, 618.

¹⁹⁷ V. Cuinet, *a.g.e.*, II, 322.

¹⁹⁸ V. Cuinet, *a.g.e.*, II, 412.

¹⁹⁹ V. Cuinet, *a.g.e.*, II, 527.

²⁰⁰ V. Cuinet, *a.g.e.*, II, 636.

²⁰¹ **Atatürk Kitaplığı, Haritalar Bölümü**, yer: 305.8-561 CAR 1919, harita no: 240.

1897 genel sayımında Osmanlı Devleti genelinde toplam nüfus 19.050.307 iken Müslüman ve Ermeni nüfusu şöyleydi²⁰²;

Müslüman 14.111.940

Ermeni 1.042.374

Ayrıca Katolik nüfus 120.479, Protestan nüfus 44.360 olup, bunlardan bir kısmı da Ermeni'dir.

Osmanlı Devleti'nin istatistiklerini değerlendirirken, 1892'de kurulan İstatistik Umûm Müdürlüğü'nün ilk başkanı'nın Fethi Franko isimli bir Musevi, 1897-1903 yıllarındaki başkanın Mıgırdıç Sınabyan isimli bir Ermeni, Sınabyan'ın yerine geçen ve başkanlık görevini 1908 yılına kadar sürdüren kişinin de Rober isimli bir Amerikalı olduğuna dikkat çekmek gerekmektedir²⁰³.

1912 yılında Patrikhane, 6 vilâyetteki Ermeni nüfusunu 1.018.000, Türk nüfusunu ise 666.000 olarak vermektedir. Patrikhane, eski politikasını sürdürmeye devam etmiş, müslüman nüfusu ayrı topluluklar olarak göstermiştir. Patrikhane'nin 6 vilâyette sunduğu toplam nüfus şu şekildeydi²⁰⁴;

Türk	666.000
Çerkes	62.000
İranlı	13.000
Laz	10.000
Çingene	3.000
Yerleşik Kürt	242.000
Göçebe Kürt	182.000
Kızılbaş	140.000
Zaza	77.000
Yezidi	37.000
Ermeni	1.018.000
Nasturi, Yakubi, Keldani	123.000
Yunan ve diğer hristiyan	42.000
TOPLAM	2.615.000

Kevork Aslan, 1914'te yazdığı eserinde toplam Ermeni nüfusunu 1.800.000 olarak vermektedir. Ona göre bu nüfusun büyük kısmı Gregoryen'dir. Bu sayının içinde 180.000 kadar Katolik Ermeni vardır ki yoğun olarak İstanbul,

²⁰² Devlet-i Âlîyye-i Osmaniyyenin 1313 Senesine Mahsûs İstatistik-i Umûmisidir, İstanbul 1316, s. 15.

²⁰³ K. Gürün, a.g.e., s. 134.

²⁰⁴ Public Record Office (PRO), Foreign Office(FO), 195/2456.

Ankara, Halep ve Mardin’de yaşarlar. Protestan Ermeni sayısı 50.000-60.000 arasındadır. İstanbul, Harput ve Antep’te yoğunlurlar²⁰⁵.

1914 yılı resmî nüfus istatistiğinde²⁰⁶ devletin nüfusu 18.520.016 olarak verilmiştir. Karşılaştırma yapmak açısından 1914 yılına ait bazı istatistikleri vermekte fayda vardır;

Resmî Nüfus İstatistiği (1914) ²⁰⁷;

Müslüman	15.044.846
Ermeni (Gregoryen)	1.161.169
Ermeni (Katolik)	67.838
Ermeni (Protestan)	65.844
Böylece toplam Ermeni sayısı	1.294.851 olmaktadır.

Toplam nüfusu 18.520.016 olarak veren Stanford Shaw, Müslüman, Ermeni Gregoryen ve Protestan sayısını 1914 resmî rakamlarıyla aynı vermiştir. Katolik olarak ise 130.306 sayısını vermektedir. Bu rakama sadece Ermenileri değil, Katolik mezhebine mensup herkesi dahil etmiş olmalıdır²⁰⁸.

İngiltere’nin 1914 yılı tahmini ²⁰⁹;

Anadolu ve Kafkasya’daki etnik yapı hakkında hazırlanan bir raporda Türk unsurunun sayısı 8.000.000 olarak verilmekte, Osmanlı Devleti’nde ve Kafkasya’da Gregoryen, Katolik ve Protestan Ermenilerin toplam sayısı 3.000.000 olarak belirtilmektedir. Bu nüfus iki gruba ayrılmaktadır. Buna göre Ermeni sayısı şöyledir;

Osmanlı Devleti’nde:	1.600.000 (Gregoryen, Katolik ve Protestan)
Kafkasya’da	: 1.400.000 (Gregoryen, Katolik ve Protestan)

1914 yılındaki Ermeni nüfusu ile ilgili olarak Talat Paşa’nın belirttiği rakam ise 1.256.403 şeklindedir. Talat Paşa, özel defterine düştüğü notta bazı eksiklerin olabileceği ihtimalini de göz önüne alarak bu sayının 1.500.000’e

²⁰⁵ K. Aslan, a.g.e., s. 119-120.

²⁰⁶ Bkz. *Atatürk Kitaplığı, Haritalar Bölümü*, yer: 305.8-563 ASY, harita no: 551; yer: 305.8-561 CAR, 1919, harita no: 240; yer: 305.8-563 DİF, harita no: 543.

²⁰⁷ *Memâlik-i Osmaniyyenin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği*, İstanbul 1336, s. 4.

²⁰⁸ Stanford Shaw, “Ottoman Population Movements During the Last Years of the Empire, 1885-1914: Some Preliminary Remarks”, *Osmanlı Araştırmaları*, sayı: 1, s. 197.

²⁰⁹ PRO, FO, 925/41255.

çıkabileceğini ifade etmiştir²¹⁰. Talat Paşa'nın verdiği rakamlar ile 1914 resmî nüfus istatistiğinin rakamları birbirine oldukça yakın gözükmetedir.

Sonuçta Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin her tarafında azınlık olarak yaşamışlardır ve ciddî bütün araştırmalarda en yoğun oldukları yerlerde dahi çoğunluğu oluşturmadıkları tespit edilmiştir.

²¹⁰ **Hürriyet**, 26 Nisan 2005. Gazeteci-Yazar Murat Bardakçı, Talat Paşa'nın ailesinden temin ettiği, Paşa'ya ait bir defterdeki bilgileri Hürriyet gazetesinde yazı dizisiyle yayınlamıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA ERMENİLER VE TEHCİR

2.1. İkinci Meşrutiyetin İlk Yıllarında Ermeni Komitelerinin Bazı Faaliyetleri

1877-1878 Osmanlı-Rus harbinden sonra özellikle Doğu Anadolu'da sınır tecavüzleri ve Rus Ermenilerinin Osmanlı Ermenilerini tahrik ve teşvik etme girişimleri hiçbir zaman azalmamıştır. Sık sık casusluk etmek amacıyla ya da Osmanlı Ermenilerini bir isyân ve ihtilâl fikrine karşı hazır tutmak için faaliyet yürütülmüştür.

1902 yılında Paris'teki Birinci Jöntürk Kongresi'ne Ermeni komiteleri de katılmıştır. Kongrede üzerinde durulan en önemli nokta 1876 Anayasası'nı tekrar yürürlüğe koydurabilmektir. Ermeni komiteleri ise 1876 Kanun-ı Esâsî'sini yeterli bulmamakta ve Berlin antlaşmasının 61. maddesinde belirtilen ıslahâtların yapılmasını ve bu esnada Avrupa kontrolü uygulanmasını istemektedirler¹. Kongre'den herhangi bir sonuç çıkmamıştır, çıkması da beklenemezdi. Çünkü katılan unsurların her birisinin amacı ve ortaya koyduğu çözüm önerisi farklıydı. Prens Sabahattin grubu imparatorlukta unsurlara özerklik tanınması, hanedanın bağlayıcı özelliği olması yani bir Osmanlı konfederasyonu fikrini savunurken, Ahmet Rıza Bey'in görüşü 1876 Anayasası'nın tekrar yürürlüğe koydurulmasıydı. Türkiye'deki her türlü karışıklığın sebebi olarak gördüğü Avrupa'nın herhangi bir müdahale ve

¹ E. Uras, a.g.e., s. 544.

etkisine tamamen karşıydı. Zaten bu konuda Ermeni komiteleriyle anlaşmaları mümkün olmamıştır. Ermeniler Avrupa müdahalesi ve etkisinin gerekliliğini savunmaktaydılar ve Osmanlı hanedanına karşı bir bağlılık duyuyor değildiler². Herşeye rağmen Ermeni komiteleriyle Jöntürklerin görüşmeleri devam etmiştir. 1906 ve 1907 yıllarında Jöntürklerin Hınçak ve Taşnak komiteleriyle yaptıkları görüşmelerde, Hınçak yakın işbirliği konusuna mesafeli dururken, Taşnaklarla daha sıkı münasebet kuruldu. Taşnakların 1907'de Viyana'da yapılan IV. Kongresinde II. Abdülhamit rejimiyle mücadelede Türk muhalif güçlerinin her anlamda desteklenmesi kararı alındı³.

II. Meşrutiyetin ilânı sürecinde Ermeni komiteleri bir süre hararetli bir şekilde meşrutiyeti savunmuşlardır. Öyle ki, Hınçak liderlerinden Sabahgöl, Pera'da bir kilisede yaptığı konuşmada meşrutiyet ilânıyla beraber fikirlerini rahatça tartışabildikleri ve yayabildikleri, bundan sonraki tek düşüncelerinin devletin kalkınması ve ilerlemesi olduğunu ilan ediyordu⁴. Taşnak komitesi Ermenilerin sorunlarının İttihat ve Terakki işbirliğiyle çözüleceği inancındayken, İttihat ve Terakki de Prens Sabahattin'le beraber hareket ettiği gözlenen Hınçak'ın güçlenmemesi için Taşnak komitesiyle ilişkilerini sağlama almaya çalışmıştır⁵. Hatta 1908 sonbaharındaki seçimlerde İttihat ve Terakki'yle Taşnak komitesinin seçim işbirliği söz konusuydu. Hınçaklar da Ahrar Fırkasıyla dayanışma içine girdiler⁶. 1909 ilkbaharında Adana'da gerçekleşen olaylar, sakin geçen birkaç aydan sonra yeni gerilimler ve tartışmalar yarattı. 1909 Adana olayı üzücü hadiselerin yaşanmasına yol açmıştı. Bu olay bastırıldıktan sonra kurulan Dîvân-ı Harb'te yargılanan ve asılan Türklerin sayısı çok daha fazlaydı. 3 Ermeni'ye karşı 36 Türk idam edilmişti. Adana mebusu Ali Münif Bey'in idamların önlenmesi için yaptığı gayretler bir sonuç vermemişti⁷. Ermenilerin tahrik ve saldırılarından sonra, bir mukatele (karşılıklı çatışma) meydana geldiği, mahallî idarecilerin rehavet gösterdiği bir gerçektir. Bununla beraber, Adana olayı hükümet

² E.E.Ramsaur, *Jöntürkler ve 1908 İhtilâli*, (Çev. Nuran Yavuz), İstanbul 1982, s. 90.

³ A. Avagyan- G. F. Minassian, *a.g.e.*, s. 23.

⁴ M.Sandjakdijan, *A qui la Faute? Aux Partis Revolutionnaires Armeniens*, İstanbul 1917, s. 8.

⁵ A. Avagyan- G. F. Minassian, *a.g.e.*, s. 36-37.

⁶ A. Avagyan- G. F. Minassian, *a.g.e.*, s. 52-53.

⁷ “...Bu müthiş haber karşısında pek müteessirdim. 36 vatandaşımızın yok yere idamı, bilhassa Hüseyin Hilmi Paşa gibi koca bir Sadrazamın kavi teminatına rağmen, bunun hakkında irade istihsali beni pek üzmüştü. Vakit geçeydi. Otelde gözlerime uyku girmede. Ağlamaktan gözlerim şişmişti...” T. Toros, *a.g.e.*, s. 55.

ile komiteler arasında bir problem çıkmasına neden olmamıştır. Komiteler görünürde devlet aleyhine bir faaliyetten uzak durmaktaydılar. Hatta İtalya'nın Trablusgarb'a saldırısı üzerine Taşnaksutyun cemiyeti "*Osmanlı Vatandaşlar*" başlığıyla bir bildiri yayınlarak, vatanın tehdit altında olduğundan bahisle herkesin vatan savunması için elinden geleni yapmasını istemektedir. Bildiride, otuz yıldır özellikle Ermenilerle meskûn vilâyetlerde Ermenilerin büyük sıkıntı çektikleri ama şimdi bunu dile getirmenin sırası olmadığı, vatanın uğradığı tecavüz karşısında bütün unsurların ortak hareketle Osmanlı Devleti'ni savunması gerektiği ifade edilmektedir⁸.

Balkan savaşlarının Osmanlı Devleti adına başarısızlıkla sonuçlanması komiteleri harekete geçme konusunda ikna etmiştir. Balkan felâketinden sonra Ermeni komiteleri artık ilk fırsatı değerlendirmeye karar vermiş bulunmaktaydılar. Balkan savaşından hemen sonra Doğu'da aslında hiç bitmeyen komite çalışmaları, casusluk faaliyetleri hız kazanmıştır. Hariciye Nezâreti'nden, Dahiliye Nezâreti'ne gönderilen 5 Mart 1913 tarihli bir yazıda konsolosluklardan alınan haberlere göre Rusların hudut boyunca tahriklerde bulunduğu, bunun için Ermenileri kullandığı, tüccar Vanlı Armenak'ın Ruslara hizmet ettiği ve keyfiyetin Harbiye Nezâreti'ne bildirildiği ifade ediliyordu⁹. Dahiliye Nezâreti'ne gönderilen bir raporda da Taşnaksutyun cemiyeti'nin ileri gelenlerinden olan ve Osmanlı Devleti'ne sığınan Surin isimli kişinin Rusya hesabına casusluk yapıldığının tesbit edildiği yazılmaktaydı¹⁰.

25 Nisan 1913 tarihinde Trabzon vilâyetinden alınan bir şifrede muhtariyet amacıyla Ermenilerin doğu vilâyetlerinde Rusya'nın müdahalesini davet etmek amacıyla Mayıs ve Haziran aylarında bir karışıklık çıkarmak niyetinde oldukları, bunun için bazı fedailerin Rusya'dan Osmanlı hududuna girmeyi planladıklarının haber alındığı, bu sebeple söz konusu vilâyetlerdeki memurların uyarılması ve tedbir olarak Trabzon'a gelmiş ve kısmen sevk edilmiş 28. Fırka'nın kalan kuvvetlerinin hemen Erzurum'a dönmesi, Ermenisi çok olan yerlerin kesinlikle askersiz bırakılmaması ve hududun çok

⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Siyâsi (DH.SYS), 65/2, lef 42.

⁹ "Van, Hoy, Rumiye konsolosluklarının Ermenileri tahrik ve hudûd-ı hâkanî civarında harekât-ı müfsidkarâne icrâsı için müştereken çalışmağa me'mûr edildiği ve Van ile Rumiye arasında ticaret bahanesiyle mütemâdiyen işleyen Vanlı Armenak'ın Ruslara hizmet ettiği Rumiye Şehbenderliğinin iş'ârına atfen Tahran sefâret-i seniyyesinden bâ-telgraf bildirilmekte ve me'mûrîn-i hudûdiyeye tebligat icrâsı lüzûmu izbâr kılınmaktadır. Keyfiyet Harbiye Nezâret-i celîlesine dahi yazılmıştır", BOA, DH.SYS., 23/16, lef 7.

¹⁰ BOA, DH.SYS., 3/32, lef 2.

sıkı kontrolünün gerektiği bildiriliyordu¹¹. Dahiliye Nezâreti'nin cevabında, Erzurum'dan Trabzon'a gelmiş fırkanın büyük kısmının cepheye gönderildiği, kalan üç taburdan birinin Bayburt'a, birinin İspir'e gitmesinin diğerinin de Trabzon'da kalmasının uygun olacağı, şu durumda bahsedilen fırkanın Erzurum'a dönmesinin şimdilik imkân harici olduğu, hududun sıkı kontrolünün Kolordu kumandanlıklarına tebliğ edildiği ve doğu vilâyetlerindeki taburların ekserisinin mevcudlarının beşer yüze çıkarıldığı, inzibat ve asayişin temini hususunda tedbir alındığı bildirilirken¹², aynı bilgiler bir şifreyle Erzurum vilâyetine de iletilmiştir¹³.

Temmuz ayında Rusya'dan gelen bazı Ermeniler Rusçuk şehrinde bir miting gerçekleştirmişler ve Anadolu'ya geçme kararı almışlardır. Bu miting ve gelişmeleri Rusçuklu Ali Efendi bizzat İstanbul'a gelerek yetkililere haber vermiştir¹⁴. 13 Temmuz 1913 tarihinde Adana, Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakir ve Ma'mûretü'l-azîz¹⁵ vilâyetlerine gönderilen şifre telgrafta Rusya'dan gelen bazı Ermenilerin Rusçuk şehrinde büyük bir miting yaptıkları ve Anadolu'ya geçerek hadise çıkarmak istedikleri haberini aldıkları bilgisi verilmiştir¹⁶.

20 Ağustos 1913'te Adana vilâyetinde Serkis adındaki bir Ermeni'nin eşyası arasında bomba bulunmuştu¹⁷. Erzurum vilâyetine gelen 3 Eylül 1913 tarihli bir telgraftan, Rusya'dan Osmanlı Devleti'ne geçmeye çalışan silahlı bir kısım Ermeniyle çatışma gerçekleştiği anlaşılrken¹⁸, 14 Aralık 1913 tarihinde Halep vilâyetine gönderilen yazıda İskenderun taraflarındaki Ermeni komitelerinin faaliyette bulundukları, Pire'den silah satın aldıkları ve 1.000.000 fişek ve 3.000 tüfeği İskenderun sahiline çıkarmak üzereyken beceriksizliklerinden bunu gerçekleştiremedikleri

¹¹ BOA, DH.SYS., 118/2, lef 12.

¹² BOA, DH.SYS., 118/2, lef 1/1.

¹³ BOA, DH.SYS., 118/2, lef 3/1.

¹⁴ “...tam sırası olunduğundan bahisle bombalar vesâir vâsıta-i ihtilâliye ile Anadolu'ya geçerek bir ihtilâl ikına karar verildi. Rusçuk'ta Osmanlı şehbenderi yoktur. Kâtibi ise Ermenidir. Onun için keyfiyeti oraya ihbâr edemedim. Rusçuk ahâlî-i islâmiyyesi tarafından geliyorum”, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Emniyet Kalemi (DH.EUM.EMN), 28/2 lef 3.

¹⁵ Bugün Elazığ ili. Bkz. N. Akbayar, **a.g.e.**, s. 113.

¹⁶ BOA, DH.EUM.EMN, 28/2 lef 1.

¹⁷ BOA, DH.EUM.EMN, 31/18, lef 2.

¹⁸ BOA, DH.EUM.EMN, 30/12.

ama bunu yine denemelerinin muhtemel olduğu ve İskenderun sahilindeki Ermeni köylerinin kontrol altında bulundurulması ve özellikle Pire'den gelen vapurlara dikkat edilmesi gerektiği belirtilmekteydi¹⁹.

Van'daki İngiliz konsolosunun 10 Ocak 1914'te İstanbul'daki Büyükelçiye gönderdiği raporda, Van'da Taşnak partisinin etkili olduğundan bahsedilmiş, düzenli ve önemli geliri olan bir partidir denilerek ve Taşnak partisinin faaliyetleriyle ilgili şu ifadeler kullanılmıştır²⁰;

“Bu parti, kendi üyeleri arasında silah ithali ve dağıtımıyla aktif bir şekilde ilgilenmiştir. Gözde olan silahları gizlenmesi ve dışarıdan alınması kolay olduğu için Mavzer tüfekleridir. Bu silahların Ermeniler arasında taşındığını ben de açıkça gördüm”

21 Şubat 1914 tarihinde Erzurum vilâyetinden gönderilen bir yazıdan Rusya'dan Eleşkirt'e kaçak olarak geçmeye çalışan beş Ermeninin devriye tarafından tespit edildiği ve dur emrine uymayınca ateş açılarak ölü olarak ele geçirildiği anlaşılmaktadır²¹. Sadârete ulaşan bir yazıda ise Samsun ve Bafra'daki Ermeni kilisesi rahiplerinin bazılarının azli ve değiştirilmesinin söz konusu olduğu, Bafra'daki Hınçakyanların şimdiki rahibi tehdit ederek, vaaz vermekten men ettiği ve halk arasında huzursuzluk olduğu bildiriliyordu²².

19 Temmuz 1914'te Amasya'da iki Ermeni'nin evinde bombalar ve bunları imal etmeye yarayan aletler ele geçirilirken²³, Sivas vilâyetinden alınan 20 Temmuz 1914 tarihli bir şifrede bazı Ermenilerin bomba imal ettiği, bomba imaline yarayan alât ve edevâtların ele geçtiği ve buradan bir çok yere bomba sevkiyatı yapıldığı bildirilmekteydi²⁴. Sivas vilâyetinin başka bir şifresinde de Amasya'da imal edilen bombaların ve dinamitlerin iki aydan beri civar bölgelere gönderildiğinin öğrenildiği ifade edilmekteydi²⁵.

Anlaşıldığı kadarıyla Ermeni komiteleri Balkan felâketini yaşayan Osmanlı Devleti'nin muhtemel bir büyük savaşta tarih sahnesinden silineceğine emindiler ve böyle bir savaşın kendileri için bulunmaz bir fırsat olacağını

¹⁹ BOA, DH.EUM.EMN, 40/17, lef 1.

²⁰ PRO, FO, 195/2456.

²¹ BOA, DH.EUM.EMN, 58/3, lef 1.

²² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti (DH.KMS), 18/27, lef 2.

²³ BOA, DH.EUM.EMN, 88/33, lef 4.

²⁴ BOA, DH.EUM.EMN, 88/33, lef 3.

²⁵ BOA, DH.EUM.EMN, 88/33, lef 2.

düşünmekte ve hazırlıklarını buna göre yapmaktaydılar. Osmanlı Devleti'nin savaşa gireceği belli olunca rastlantı olarak değerlendirilemeyecek bir zamanlamayla Doğu Anadolu'da Ermeni komitelerince ayaklanma başlatıldı²⁶.

2.2. Tehcir'e Giden Süreç

Birinci Dünya Savaşı'nın hızla yaklaştığı günlerde hükümet, Ermeni komitelerinin faaliyetlerinden ciddi biçimde kuşkulandı. Aslında bu kuşkuları haklı çıkaracak nedenler mevcuttu. Balkan savaşını müteakip tüm yurttan olmakla beraber özellikle Doğu'da, Ermenilerin biraz daha kalabalık oldukları vilâyetlerde faaliyetler gözle görünür şekilde artış göstermekteydi. Bu durum 1914 yazında en üst noktaya varmıştı. Vilâyetlerden gelen raporlar bu durumu doğrulamaktaydı.

Osmanlı Devleti savaştan çok önce İtilâf devletleri nezdinde yaptığı antlaşma imzalamaya girişimlerinden bir sonuç alamamıştı. Ekim 1911'de Maliye Nâzırı Cavit Bey'in İngiltere ile ittifak yapılması girişimleri İngilizler tarafından sıcak karşılanmazken, 1914 yazında Cemal Paşa'nın Fransızlarla yaptığı görüşmeler bir sonuç vermemişti. Böylece Birinci Dünya Savaşı'na doğru giderken Osmanlı Devleti'nin Almanya ile yakınlaşmaktan başka seçeneği kalmamaktaydı.

Ermeni komiteleri, Rusya ile bir işbirliğinden sonra gelecek zaferle beraber hiç değilse özerk bir Ermenistan kurulacağı fikrine kendilerini iyice kaptırmışlardı. Oysa Ermenilerin bilmediği bir şey vardı, o da gerçekte Rus yönetiminin özel statülü bir Ermenistan kaygıları olmadığıydı. Nitekim Mart 1914'te Duma'da yapılan bir konuşmada politikacı Markov, özerk bir Ermenistan kurulması düşüncelerine karşı çıkmış ve gerekçe olarak özerk bir Ermenistan'ın Rus Ermenistanı'nı da etkileyeceğini söylemişti. Markov'a göre, özerk bir Ermenistan Kafkasya'daki bütün topraklardan vazgeçmek anlamına gelmekteydi. Başka bir konuşmacı Chenkeli ise, Türk Ermenistanı'nın stratejik ve ekonomik önem nedeniyle tamamen ilhakı fikrini savunmaktaydı²⁷.

Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasını hedeflerini gerçekleştirme yolunda bulunmaz bir nimet olarak gören Ermeni komiteleri hemen harekete geçmişlerdir. II. Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük havasından istifade eden komiteler,

²⁶ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, (Çev. Bilge Umar), İstanbul 1998, s. 201-202.

²⁷ M. J. Somakian, a.g.e., s. 78.

büyük ölçüde teşkilâtlanmış, üyelerinin sayısını arttırmıştı. Özellikle Taşnaklar hazırlıklarını büyük ölçüde tamamlamıştı. Silah depoları kuran komiteler, I. Dünya Savaşı'ndan önce herhangi bir hücumu karşılayabilecek kadar silah ve mühimmata sahip bulunmaktaydılar²⁸.

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'na henüz dahil olmamışken Ermeni komiteleri ve Patrikhane, Osmanlı Devleti'nin Rusya ile savaşa girmesi halinde takınacakları tavrı belirlemek için toplantılar yapmıştı. Galata'da Patrikhaneden görevlendirilen Rahib Gabriel Cevahirciyan başkanlığında yapılan toplantılara komiteler de katılmış ve Ermenilerin Osmanlı hükûmetine sadık kalması, askerî görevlerini yapmaları dış tesirlere kapılmamaları şeklinde kararlar alınırken, bir taraftan da isyân hazırlıkları sürdürülmekteydi. Osmanlı Devleti'nin seferberliği ilân ettiği sıralarda Eçmiyadzin Katoigigosu ve Rusya'nın Kafkas Genel Valisi Vronzof-Daşkof arasında yapılan görüşmede Rusların ıslahât yaptırımları ve Ermenilerin de kayıtsız şartsız Rusya'ya yardımcı olması konusunda mutabakata varılmaktaydı. Osmanlı Devleti henüz Rusya ile harbe girmeden özellikle Kafkasya'da hummalı bir hazırlık başlamıştı. Her yerden gelen Ermeni gönüllüleri Rus ordusuna girmekte, Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmak için oluşturulan çetelere katılmak üzere Kafkasya'ya, Tiflis'e gelmekteydiler. Osmanlı meclisinde Erzurum milletvekili olarak bulunan Karekin Pastırmacıyan, Taşnaksutyun komitesi tarafından hazırlıkları tamamlaması için Kafkasya'ya gönderilmişti. Özellikle Taşnaksutyun komitesi bütün kuvvetiyle harekete geçmiş durumdaydı. Büyük masraflarla Ermeni seyyar hastaneleri oluşturuldu. Her tarafa gönderilmek üzere hazırlanan bir genelgede şu ifadeler bulunmaktaydı²⁹;

“Ermeni milletinin Rusya'ya karşı değişmeyen sadakatini göstermesi zamanı gelmiştir. Ermeniler; hududun ötesinde bulunan birçok kardeşlerini kurtarmak için hiçbir fedakârlıktan çekinmemelidir”

Hınçak komitesi de hazırlıklarını hızla ikmâl etmekte ve bir savaşa hazırlanmaktaydı. 28 Haziran 1914'te Avusturya-Macaristan veliahtının Saraybosna'da suikast sonucu öldürülmesiyle genel bir savaşın çıkmak üzere olduğunu gören Hınçak Komitesi Genel Merkezi, komitenin Hınçak isimli dergisinde beyânnâme yayınlamıştır. Beyânnâme şöyledir³⁰;

²⁸ E. Uras, **a.g.e.**, s. 580.

²⁹ E. Uras, **a.g.e.**, s. 581-593.

³⁰ Ahmed Rüstem, **Cihan Harbi ve Türk-Ermeni Meselesi**, (Çev. Cengiz Aydın), İstanbul 2001, s. 163-164.

“...Çeyrek asırdan beri her türlü zulüm ve haksızlıklara maruz olup bütün haklardan mahrum olan Ermeni unsurunun kurtuluşunu sağlamak için kanlı yollar üzerinde yürüyen Sosyal Demokrat Hınçak Komitesi, şimdiki siyasî şartlardan istifade ederek isyân, mücadele ve savaş çanını çalmam için Toros’ların doruğundan ve Ermenistan’ın uzak köşelerinden, Osmanlı zorbalığını kanda boğmak için arenaya iniyor.

Hınçak komitesi, maddî ve manevî kuvvetlerini birleştirerek ayaklanma kılıcı ile, milletlerin varlığı için yaptıkları bu devasa mücadeleye katılacak ve üçlü antant’ın ve özellikle Rus ordularının müttefiki sıfatı ile, sahip olduğu bütün kuvveti toplayarak, ihtilâlcî ve siyasî bütün imkânları ile, antant ordularının Ermenistan’da, Kilikya’da ve Azerbaycan’da onların zafer kazanmalarına yardım edecek ve yurtseverliğin icabına göre hareket ederek kendisine ve medeniyete karşı görevini hakkı ile yapacaktır.

Hayatlarını Ermenistan’ın kurtuluşu için feda etmeye hazır olan kahramanlar, bütün maddî ve manevî güçleriyle kendilerini arenaya atsinlar. Öyle ki, yarınki barış kongresinde, kendi davaları ve medeniyet için dönecekleri kandan gurur duyarak Ermeniler de yer alabilsinler ve kendi vatanlarında, üçlü antantın himayesi altında yaşamaya ve serbest politika hakları olduğunu isbat ederek bağımsızlıklarını sağlayabilsinler. Savaşın şafağı görünsün ve ışığı ile hakkı, adaleti, hürriyeti ve kardeşliği aydınlatsın.

O halde, ileri arkadaşlar, haydi iş başına!

Arkadaşlar, ölümümüzle, ebediyen yaşaması için, ölüm tehdidi altında olan Ermenistan’ın ölümünü öldürelim”

Osmanlı Devleti’nin seferberlik ilânıyla beraber Ermeni komitelerinin faaliyetleri iyice artmıştır. Bir Türk-Rus savaşının kaçınılmaz gibi görünmesiyle beraber komiteler takınacakları tavrı belirlemek için toplantılar yaptılar. İstanbul Patriği, Osmanlı ordusu için kiliselerde dua edilmesini isterken, Taşnaksutyun komitesi çıkacak savaş bir fırsat olarak görüyordu. Taşnaksutyun İstanbul bölgesi idaresi, Türkiye Ermenileri ve Kafkas Ermenilerinin ne yapabileceğinin netleşmesi için geniş katılımlı bir toplantı yaptı ve bu toplantıda ortaya farklı görüşler çıktı. Erzurum’da yapılan bu kongrede ağırlık kazanan iki fikir şöyleydi³¹;

³¹ **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD)**, Belge no: 1903, sayı: 83, Mart 1983, s. 61-73 ; E. Uras, **a.g.e.**, s. 596-599; Sekizinci Taşnak Kongresi adını alan ve Erzurum’da yapılan bu toplantıyla ilgili ayrıntılı değerlendirmeler için Bkz. Erdal İltar, **Türkiye’de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890-1923)**, İstanbul 1995, s. 59-68.

1. Rus-Türk savaşı halinde, Ruslar, Türklerin üstüne yıldırım gibi süratli, ani ve şiddetli darbeler indireceklerdir. O halde Kafkasya'da gönüllü alayları hazır bulunmalıdırlar. Bunlar Rus ordusunun öncülerini olarak, Türk ve Kürtlerin Ermeni halka zarar vermemeleri için, Türkiye Ermenistanı'nın önemli ve askeri değerde olan noktalarını zaptetmelidirler. Bundan başka siyasî isteklerimiz tespit edilerek bu dilekler, Katogigos tarafından Rus hükümetine sunulmalıdır.

2. İkinci görüş daha ihtiyatlıydı. Bunu savunanlar, batı cephesinde kuvvetli, büyük Rus kuvvetleri gerekli olacağından, Kafkas Ordusu Kumandanlığı'nın durumundan ötürü Rusların o kadar hızlı Anadolu'ya ilerleyebileceklerini sanmıyorlardı. Bunlara göre Türkiye Ermenileri için tehlike kaçınılmazdır. Savunma hazırlıkları için gerekli emirlerin verilmesi lâzımdır. Bundan başka Kafkasya'da hudut dolaylarına bazı noktalara Ermeni savaşçı kuvvetleri konulmalıdır.

Buradan anlaşılacağı gibi Ermeni komiteleri için hiçbir gelişme tesadüf olmamış ve uzun planlamalardan ve müzâkerelerden sonra yollarını çizmişlerdir. Buna göre savaş anında her halükarda ve kesin olarak Rusya'nın yanında yer alma kararına varmış bulunmaktaydılar.

Erzurum'da yapılan Taşnaksutyun kongresinde³² Osmanlı hükümetine karşı alınacak tavır konusunda da şu değerlendirme yapıldı;

“İttihat ve Terakki hükümetinin, hristiyan unsurlara ve özellikle Ermenilere karşı eskiden beri takip ettiği iktisadî, sosyal ve idarî birbirine zıt politika, baskıyı ve ıslahâtı uygulama konusunda gösterdiği aldatıcı hareketleri göz önünde tutan Taşnaksutyun kongresi, İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefet durumunda kalmaya, onun siyasî programını eleştirmeye, kendisine ve teşkilâtına karşı şiddetle mücadeleyle karar vermiştir”

1914 Ağustosunda Rus Çarı II. Nikola yayınladığı bir bildiriyle Ermenilerle aralarındaki iç anlaşmazlıkların unutulmasını isteyip ortak hareket etme fikrini ortaya atarken, Taşnaksutyun komitesi gönüllü birliklerin kurulması ve askerî hareketlere aktif olarak katılmayı tavsiye edip Ermenilere hitaben şöyle diyordu³³;

³² Kongrenin toplanma tarihi ihtilâfıdır. Haziran 1914 olarak belirtilmişse de tarih konusunda tereddüt vardır. Erzurum'daki kongre faaliyeti için Bkz. Muammer Demirel, **Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)**, Ankara 1996, s. 20-26.

³³ E. Uras, **a.g.e.**, s. 601-602.

“Doğru bir iş için, kendi kurtuluşumuz için savaşacağız. Biz yalnız değiliz, bizimle birlikte Avrupa’nın kültürlü milletleri de vardır ki, Alman vandal-larına, Türklerin gönüllülerine karşı mücadele edeceklerdir. Ermenistan’ın kurtulması saati gelmiştir. Ermeniler! Türkler aleyhine silaha sarılın”

Ağustos 1914’te Katogigos Kevork, Rusya’nın Kafkasya Genel Valisi Daşkof’a başvurarak Türk Ermenistanı’nın toprak bütünlüğünün garanti altına alınmasını ve bu bölgenin Rusya himayesi altında bir özerk devlete dönüştürülmesini talep ederken, verilen cevapta özerk bir Ermenistan’dan bahsedilmemiş, gereken yardımların yapılacağı belirtilmiştir³⁴.

Hükümet, 3 Ağustos 1914’te seferberlik ilân etti. Muhtemelen Balkan savaşlarında yaşanan firarlar ve ihanetler dolayısıyla 11 Ağustos 1914’te Dahiliye Nezâreti’nden vilâyetlere çekilen bir telgrafta gayri müslim askerlerin silahsız olarak geri hizmetlerde çalıştırılmasının kararlaştırıldığı bildirilmekteydi³⁵. Seferberlik ilânından sonraki ilk isyân hareketi Zeytun’da görüldü. Zeytun’da silahlı çeteler oluşturan Ermeniler, 30 Ağustos 1914 tarihinde terhis olup evlerine dönen 100’den fazla askeri soydular ve öldürdüler. Jandarma ile çatışıp, Maraş yolunda birçok müslümanı katlettiler³⁶.

Ekim ayında Van ve Bitlis vilâyetleri Taşnak çetelerine karşı uyarılmaktaydılar³⁷. 20 Ekim 1914’te Eleşkirt Hudut Taburundan, IX. Kolordu’ya gönderilen şifrede çoğunluğu Osmanlı Ermenilerinden ve asker firarilerinden olan 8.000 kişiden fazla bir Ermeni kuvvetinin Kağızman’da toplandığı bildirilmekteydi³⁸.

29 Ekim’de Amiral Souchon komutasındaki Osmanlı donanmasının Rus limanlarını bombalamasıyla Osmanlı Devleti savaşa fiilen girmiş olmaktaydı. Osmanlı Hükümeti, savaş başladıktan sonra aslında Ermenilerin tüm faaliyetlerinden haberdar olduğunu hatırlatmak ve muhtemel bir ihanetten vazgeçmelerini temin maksadıyla bazı teşebbüslerde bulundu. Enver Paşa, bizzat Ermeni Patriğiyle görüşerek, ülkeyi üç büyük düşmana karşı savunurken, Ermeni

³⁴ M. J. Somakian, a.g.e., s. 74; P. Lanne, a.g.e., s. 110.

³⁵ Ufuk Gülsoy, **Osmanlı Gayri Müslimlerinin Askerlik Serüveni**, İstanbul 2000, s. 169.

³⁶ **Cemiyet-i Akvâm ve Türkiye’de Ermeni ve Rumlar**, (Yay.Haz. Ali Güler), Ankara 2001, s. 27-28.

³⁷ “Taşnak çete rüesâsından olub iki yüz Ermeni efrâdıyla Selmas’a gelmiş olan Samson’un 1.000’i mütecâviz Ermeni topladığı ve Selmas’daki Ermenilerin umûmuna silah tevzî edildiğinin müstahber bulunduğu Bayezid mutasarrıflığının iş’ârına atfen Erzurum vilâyetinden bildirilmiştir”, **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**, Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemî (DH.ŞFR), 46/37.

³⁸ ATBD, Belge no: 1896, sayı: 83, Mart 1983, s. 15.

cemaatinden sadakat beklediğini, eğer tedhiş ve isyân girişimleri olursa sert tedbirler alınacağını ifade etmiş, Meclis Başkanı Halil Bey de daha önceden Ermeni mebusları toplamış ve uyarılarda bulunmuştu³⁹. Dahiliye Nazırı Talat Bey⁴⁰, Erzurum mebusu Vartkes Efendi'yle görüşerek Ermenilerin isyânı halinde sert tedbirlerin söz konusu olabileceğini belirtmişti. Fakat bu uyarılar hiçbir işe yaramamıştır⁴¹. Komiteler bir taraftan sadık olacakları izlenimini vermeye çalışırken, gizli olan asıl düşünceleri fırsatını bulurlarsa harekete geçmekti. Nitekim bu durum Kafkas cephesinde açıkça ortaya çıkmıştır⁴².

Ermeniler Avrupa'da başta Fransa olmak üzere hummalı bir faaliyet içine girmişlerdir. Savaş çıkar çıkmaz kurdukları komitelerle Ermeni gençlerini Fransa ordusuna davet etmeye başlamışlardır. Ermeni Gönüllü Teşkilâtı Komitesi üyesi Aram Turabian, Fransızlara hitaben bildiri yayınlayarak savaş başlar başlamaz Ermeni gençlerinin gönüllü olarak Fransa ordusunun yabancı lejyonuna (*legion etranger*) kayd olduğunu belirterek, Ermenistan'ın kurtuluşu için el ele mücadeleyle davet etmiştir⁴³.

Ermeni teşkilâtı, Fransa ve İngiltere ordusu için Ermeni gençleri ararken, kendini Osmanlı vatandaşı gören ve seferberlik kararına riayet etmeye çalışan yurt dışındaki bazı Ermeni gençleri için de her türlü baskıyı uygulamışlardır. Bunun bir örneği 19 Eylül 1914'te Paris Şehbenderliği'nden Said Halim Paşa'ya gönderilen yazıda görülmektedir. Bu yazıda, Paris'te bulunan Ermeni cemaati Rahibi Viramşabuh Gabaryan Efendi'ye vekâlet eden Marsilya Rahibi Yağışa Efendi'nin ve Paris Şehbenderliği'nde Osmanlı Dava Vekili olarak çalışırken yetersizliği ve uygunsuz halleri dolayısıyla Şehbenderlik ile ilişkisi kesilen Nurican Efendi'nin başkanlığında bir Ermeni gönüllü komitesi teşkil edildiği, bu komitenin seferberlik dolayısıyla

³⁹ Halil Mentеше'nin Anıları, (Haz. İsmail Arar), İstanbul 1986, s. 175; Ahmed Rüstem, a.g.e., s. 68; "...Ermeni halkının halet-i ruhiyesini iyi bilen Talat ve Enver Paşalar, harbin başlamasıyla birlikte Ermeni liderlerini yanlarına çağırarak onları düşmandan yana olmamaları ve bilhassa Ermeni halkının Osmanlı ordusuna karşı bir misillemede bulunmaması yolunda uyardılar..", Joseph Pomiankowski, **Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü**, (Çev. Kemal Turan), İstanbul 1990, s. 143.

⁴⁰ Sadrazam Sait Halim Paşa'nın 3 Şubat 1917'de istifasıyla, Sadrazamlığa Vezirlik rütbesi verilerek 4 Şubat 1917'de Talat Bey atanmıştır. Böylece Paşalık ünvanıyla yeni görevine başlamıştır. Bkz. Hasan Babacan, **Mehmed Talat Paşa 1874-1921**, Ankara 2005, s. 143-144. Metin içinde bu sürece özen gösterilerek 4 Şubat 1917'den sonra Talat Paşa ifadesi kullanılmıştır.

⁴¹ Talat Paşa'nın Anıları, (Haz. Alpaz Kabacalı), İstanbul 1990, s. 80-81; C. Bayar, a.g.e., İstanbul 1997, V, 44.

⁴² M. Sandjakdijan, a.g.e., s. 49.

⁴³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezâreti Siyâsî Kısmı (HR.SYS), 2285/1.

memleketlerine dönmeyi düşünen bazı Osmanlı vatandaşı Ermeni gençlerini Fransa ordusuna gönüllü kaydettirmek için kandırmaya çalıştığı, buna engel olmak isteyenleri tehdit ettiği ifade edilmekteydi. Hatta komite, seferberlik ilânı üzerine Şehbenderliğe başvurarak İstanbul'a dönmek için bilet talep eden Karabet Mafakyan isimli Ermeni asıllı Osmanlı vatandaşı hakkında onun namussuz ve kiliseye karşı gelen biri olduğu açıklamasını yapmış, önce Karabet'ten aldığı bileti iade etmesini istemiş, Karabet'in bunu reddetmesi üzerine polise müracaat ederek hapsedtirilmesini sağlamıştır⁴⁴.

Savaşın başı olmasına rağmen Van'daki gelişmeleri farkederek Van Valisi Cevdet Bey hazırladığı raporda, Kasım 1914'te Ermeni ileri gelenleriyle bir toplantı yaptığını, Ermeni ve müslüman halk arasında meydana gelebilecek bir hadisenin Osmanlı Devleti'ndeki bütün Ermenileri etkilemesinin kaçınılmaz olacağını belirtip Ermenileri sağduyuya davet ettiğini ve bir yandan da Van'daki aileleri Bitlis'e göndermeye başlayacağını yazmıştır⁴⁵.

21 Aralık 1914'te başlayan fakat Ocak ayında kış şartları dolayısıyla başarıya ulaşamayan Sarıkamış harekâtından sonra Doğu'da insiyatif Rus ordusuna geçmişti. Bundan sonra Şubat ayının başlarında Van ve Bitlis bölgesinde Ermenilerin köylere saldırıları artmıştır. Jandarmalara ateş açılmış, Erciş ve civarında 2.000 kadar Ermeni dağa çıkmıştı. Bunlar Van bölgesinde Ruslara casusluk yapmaktaydılar⁴⁶. Van Jandarma Kumandanı Kâzım Bey İstanbul'a gönderdiği yazıda, 2 casusun yakalandığını, verdikleri ifadede Van şehrinde Ermeniler tarafından bir isyânın planlanmakta olduğunu belirtmekteydi⁴⁷.

Ermeni komitelerinin Kafkasya'daki faaliyetleri hızlanmıştı. Balkan savaşları esnasında Bulgar saflarında Osmanlı Devleti'ne karşı savaşan Antranik, Rus kuvvetlerine iltica etmek için 1.000 kişiden fazla kuvvetiyle İran'ın kuzeyine hareketlenmişti. Burada Dro adıyla bilinen Drastamat Kanayan ve Armen Garo⁴⁸ ile birlikte Van'a saldırmak için hazırlık yaptılar. Hamazasp ve Keri liderliğindeki 3. ve 4. birlikler Sarıkamış'tan Oltu'ya

⁴⁴ BOA, HR.SYS, 2141/3.

⁴⁵ ATBD, Belge no: 1996, sayı: 85, Ekim 1985, s. 3.

⁴⁶ E. Akçura, a.g.e., s. 124.

⁴⁷ S. Sonyel, a.g.e., s. 109-110.

⁴⁸ Armen Garo, II. Meşrutiyetin ilânından sonra ilk dönemde meclis'te Erzurum mebusu olarak bulunmuş olan Karekin Pastırmacıyan'dır. Bkz. E. Uras., a.g.e., s. 575.

kadar uzanan Kars'ın batı kesimleri boyunca mevzi aldılar⁴⁹. Bu arada Rus düzenli ordusunda görev alan Ermenilerin sayısı 150.000 kişiyi bulmuştu⁵⁰. Kafkasya'da Ermeni siyasî ve dinî liderlerle görüşen Çar Nikola ise Katogigos V. Kevork'a hitap ederek *"Halkına söyle aziz peder, Ermenileri çok parlak bir gelecek beklemektedir"* demekteydi⁵¹. Şubat 1915'te Tiflis'te yapılan toplantıda Taşnaksutyun komitesi temsilcisi şu raporu sunuyordu;

"Bilindiği üzere, Rus hükümeti savaşın başında Türk Ermenilerini silahlandırmak, hazırlamak ve hatta Türkiye Ermenistanı içerisinde isyân tertip ettirmek için, ilk olarak 242.900 ruble vermiştir. Gönüllü birliklerimizin, Türk zinciri arasından geçerek oradaki ihtilâlcilere katılması ve mümkünse, Türk ordusunun cephe gerisinde bir anarşi çıkartarak bu suretle Rus ordusunun Türkiye Ermenistanı'nı işgalini temin etmesi ve ileri hareketlerini kolaylaştırması gereklidir"

Taşnaksutyun partisi de, bir Ermeni gönüllü birliğinin kumandanı olan Antranik'in Van'a yaklaşıp yaklaşmaz orada bulunacak Taşnaksutyun savaşçılarının dağlara dağılıp isyân bayrağını açmasına ve ihtilâl programının Nisan 1915'de gerçekleşmesine karar vermiş bulunuyordu⁵².

Komiteler tarafından Osmanlı Devleti aleyhine büyük bir propaganda yürütülmekteydi. Sistemli olarak köylere kadar iletilen talimâtta şu istekler yer almıştır⁵³;

⁴⁹ H. W. Neulen, *a.g.e.*, s. 191-192; "...Yaklaşık bin kişilik dört grup lejyonlar halinde örgütlendirildi. Bunlar düzenli birliklerle organik bağı bulunmayan, bir gruptan diğerine geçerek tüm cephe boyunca hareket eden, Rus birliklerine iyi tanımadıkları bir ülke içinde klavuzluk etmek ve öncü eylemler gerçekleştirmekle görevli partizan oluşumlar şeklinde düşünülmüştü. ...Savaş patlak verdiğinde bu lejyonlar harekete geçmeye hazır durumdaydı. İlk grup Antranik'in kumandası altına verildi ve İran'ın kuzey sınırına gönderildi. Diğer üç grup Türk sınırı boyunca yayıldı. Armen Garo Pastermadjian desteğindeki ikinci grup (Dro'nunki) Van'a karşı, üçüncü ve dördüncü gruplar (Hamazasp ve Keri'ninkiler) Sarıkamış-Oltu hattında mevzilendiler", Y. Ternon, *a.g.e.*, s. 236-237; "...gönüllülerin toplam sayısı 9.000-10.000 kadar olabilir ama Rus düzenli ordusunda yaklaşık 300.000 Ermeni vardır...", P. Lanne, *a.g.e.*, s. 111-112.

⁵⁰ Daha fazla olduğunu iddia eden yazarlar vardır. ...Rus ordusunda 200.000 Ermeni'den başka Kafkas cephesinde 20.000 Ermeni gönüllü, ayrıca Filistin cephesinde Fransızlar ve İngilizlerle birlikte ve Ermeni lejyonu olarak bilinen 5.000 kişilik bir grup vardır. General Allenby ve Rus komutanlar Ermeni birliklerinin gösterdiği performansı ve yaptıkları fedakârlıkları takdir etmişlerdir, Shavarsh Toriguian, *The Armenian Question and international Law*, Beyrut 1973, s. 22.

⁵¹ M. J. Somakian, *a.g.e.*, s. 77-78; "...onbinlercesi Rusya'ya firar ediyor, Rus ordusunda veya Ermeni gönüllü alaylarında görev alıyorlardı...", J. McCarthy-C. McCarthy, *a.g.e.*, s. 48.

⁵² E. Uras, *a.g.e.*, s. 604; S. Sonyel, *a.g.e.*, s. 105.

⁵³ Azmi Süslü (ve diğ.), *Türk Tarihinde Ermeniler*, Ankara 1995, s. 196-197.

1. Kim olursa olsun her Ermeni aslî ihtiyaçlarından bazılarını bile satmak suretiyle silahlanmalıdır.
 2. Seferberlik ilânıyla silah altına çağrılan Ermeniler, bu çağrıya uymayacaklar ve çevresindeki halkı, müslümanlar dahil, orduya katılmaktan men edeceklerdir.
 3. Her ne suretle olursa olsun silah altına alınmış olan Ermeni askerleri ordudan firar edip Ermeni çetelerine veya gönüllü birliklerine katılacaklardır.
 4. Rus orduları sınırı geçer geçmez komiteciler, firariler ve çeteler Rus ordusuna katılarak onlarla birlikte Osmanlı ordusuna saldıracaklardır.
 5. İkmal yollarını ve telgraf hatlarını kesmek suretiyle Osmanlı ordusunun iâşe ve istihbârâtını sekteye uğratacaklardır.
 6. Cephe gerisinde iki yaşına kadar olan bütün müslümanları gördükleri yerde ve her fırsatta katledeceklerdir.
 7. Müslüman halkın yiyecek, mal ve mülkünü ele geçirecek veya yakıp yıkacaklardır.
 8. Terk edecekleri ev, tarım ürünleri, kilise ve hayır kurumlarını yakıp bunları müslümanlar yapmış gibi propaganda yapacaklardır.
 9. Resmî devlet dairelerini kundaklayacak, Osmanlı zabtiye ve jandarmalarını pusuya düşürerek katledeceklerdir.
 10. Cepheden yaralı olarak dönen Osmanlı askerlerini öldüreceklerdir.
 11. Şehirlerde, kasabalarda, köylerde isyânlar, ihtilâller çıkaracaklardır.
 12. Müslüman askerlerin ve sivil halkın morallerini bozarak göçe mecbur edeceklerdir.
 13. Bomba, silah imal, tedarik veya ithal ederek bütün Ermenileri silahlandıracaklardır.
 14. Ermenilerin yaptıkları isyân, ihtilâl ve katliâmın faturasını müslümanlara çıkararak bunu iç ve özellikle dış kamuoyunda neşr edeceklerdir.
 15. İtilâf devletleri hesabına casusluk ve rehberlik yapacaklardır.
- Şubat ayında Ermeni komitesi temsilcisi Varandian isimli bir Ermeni, İngiltere Dışişleri Bakanı Edward Grey'e gönderdiği bir mektupta, Rus

ordusunda 10.000 gönüllü Ermeni'nin savaştığını ve Fransız ordusunda gönüllü Ermenilerin olduğunu bahsetmiş⁵⁴, İngiliz ordusunun Kilikya, Mersin, Silifke bölgesine operasyon yapması halinde İngiltere'ye destek amacıyla 20.000 gönüllü çıkarabileceklerini açıklamıştı⁵⁵. Yine aynı günlerde, Rusya'nın Kafkas Genel Valisi Daşkof'a iletilen bir haberde, Zeytun'dan gelen bir Ermeni temsilcisinin Erzurum'da Türk ordusunun iletişim hatlarına saldırmak üzere 15.000 kişilik bir kuvvetin hazırlanabileceğini ifade ettiği, ancak bunun için silah ve cephane gerektiğini vurguladığı bildiriliyordu⁵⁶. 1 Mart 1915'te Rusya'nın İngiltere Büyükelçisi, İngilizlere başvurarak, İskenderun'da Ermenilerin Türklere karşı kullanılması için ortak hareket etmeyi teklif edip, Ermenilere silah getirilmesi işinin İngiltere ve Fransa tarafından halledilmesini istiyordu. İngiltere Dışişleri Bakanı Edward Grey ise, Rus Büyükelçisi Beckendorf'a verdiği cevapta iç kesimlere İskenderun'dan silah naklinin güç olacağı ve Rusların Karadeniz üzerinden Ermenilere silah temin etmesinin uygun olacağını ifade etmekteydi⁵⁷.

Yurt içinde komitelerin faaliyetleri alabildiğine devam etmiştir. 9 Şubat'ta Elazığ bölgesindeki Ermeni köylerinden askerlere ateş açılmıştır. Taşnak teşkilâtı Ermeni gençlerini silahlandırmıştı. Sadece Sivas ve Erzin-can bölgelerinde Ermenilerin sahip olduğu silahların sayısı 30.000 olarak tahmin edilmekteydi⁵⁸. Bir çok kilise ve ev silah ve cephane üretim merkezi haline getirilmişti. Harbiye Nezâreti'ne gönderilen 25 Şubat 1915 tarihli bir şifrede, Develi kazasında bir Ermenin bomba imal ederken bombanın infilakı sonucu öldüğü belirtilmekteydi. Yapılan soruşturma ve arama neticesinde Ermeni mezarlıklarında gömülü barut ve silahlar tespit edilmişti⁵⁹.

Başkumandan Vekili Enver Paşa, 25 Şubat 1915'te Müstakil Asayiş Kısımına bir emir yayınlamak zorunda kalmıştır. Bu emirde Bitlis'te bazı Ermeni

⁵⁴ Anadolu kökenli bazı Ermeniler firar ederek Fransız ordusunda görev yapmıştır. Gönüllü Ermenilerin bir listesi için Bkz. A. Turabian, *a.g.e.*, s. 9-34.

⁵⁵ M. J. Somakian, *a.g.e.*, s. 81; Salahi Sonyel, *The Great War and the Tragedy of Anatolia*, Ankara 2000, s. 105; Muammer Demirel, *Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896-1918)*, Ankara 2002, Belge no: 375, s. 601-602; Ermeni komitesi temsilcisi Varandian, 6 Mart 1915'te teklifini yineleyerek, İskenderun ve Mersin arasında İngilizlerin hizmetinde 20.000 gönüllü hazırlayabileceklerinde ısrar etmekteydi. Bkz. M. Demirel, *a.g.e.*, Belge no: 418, s. 667-668.

⁵⁶ M. Demirel, *a.g.e.*, Belge no: 376, s. 602.

⁵⁷ M. Demirel, *a.g.e.*, Belge no: 399, s. 649.

⁵⁸ S. Sonyel, *a.g.e.*, s. 101-102.

⁵⁹ ATBD, Belge no: 1998, sayı: 85, Aralık 1985, s. 19.

eşkiyasının zuhur ettiği ve Ermeni asker firarilerinin⁶⁰ eşkiyalığa başladığı, Halep'te, Dörtöl'da asker ve jandarmaya saldırılar gerçekleştiği, Kayseri sancağında Ermeni evlerinde bombalar, Fransızca, Rusça ve Ermenice şifre gruplarının ele geçtiği belirtilerek, bu olayların halen mühim olmadığı ama düşmanlar tarafından memleket dahilinde bir ihtilâl teşebbüsünün var olduğunun anlaşıldığı ifade ediliyor, bazı maddelerin yeniden tebliğ ve tamimi-ne lüzum görüldüğü bildiriliyordu. Bu maddeler şöyleydi⁶¹;

1. *Ermeni efrat gerek seyyar ordularda ve gerek seyyar ve sabit jandarmalarda katiyen hidemât-ı müsellehada kullanılmayacaklar ve kumandanlar ve karargâhın maiyyet ve dairelerinde dahi istihdam olunamayacaklardır.*

2. *Ordu ve kolordu kumandanları ve kolordu ve fırka kumandan vekilleri ve mevki kumandanları ahali tarafından herhangi bir suretle evâmîr-i hükûmete muhalefet ve silahla tecavüz ve mukavemet görürlerse derakab kuvvayı askeriyeye en şiddetli surette tedibât yapmaya ve tecavüz ve mukavemeti esasından imha etmeye mezun ve mecburdurlar. Kezalik kumandanlar lüzum gördükleri yerde derhal idare-i örfiye ilânına da selahiyâtdârdırlar.*

3. *Her yerde mutabassır ve müteyakkız bulunulmakla beraber bilfiil tecavüz emârâtı görülmeyen yerlerde ahaliyi tedhiş edecek tazyikâttan ictinab olunmalıdır. Bu suretle itaat ve sadakattan ayrılmamış olanların zarar görmeyecekleri kanaati takviye edilmeli ve ahaliyi yese düşürerek isyâna sevk eylememelidir.*

4. *Umûmî hâl-i seferberî sebebiyle müdafaa ve asâyişe taalluk eden bilcümle mesâil cihet-i askeriyeye ait olduğundan alehumûm memûrîn-i mülkiyye bu mesâilde kumandanlara müracaat ederler. Yalnız İstanbul vilâyeti memûrîn-i mülkiyyesi asâyişe müteallik umûr ve tedâbir için karargâh-ı umûmiye müracaat edeceklerdir.*

5. *Asâyişe müteallik umûr için üçüncü ve dördüncü ordu ve Irak muntikalarında en büyük mercî ordu kumandanlarıdır. Birinci ve ikinci ordu muntikalarında bu umûr için en büyük mercî kolordu kumandanlarıdır. İş bu kolordu kumandanları Başkumandanlık Vekâleti'yle beraber ordu kumandanlarına da malûmât verirler.*

⁶⁰ "hristiyan askerler özellikle Ermeniler firar ederek düşman tarafına geçmekteydiler", Bkz. J. Pomiankowski, *a.g.e.*, s. 85.

⁶¹ ATBD, Belge no: 1999, sayı: 85, Aralık 1985, s. 23-24.

6. *Üçüncü ve Dördüncü Ordu Kumandanları muhtemel takibât için ne tedâbir tasavvur ve ittihâz ettiklerini derhâl Başkumandanlık Vekâleti'ne bildireceklerdir.*

Alınan bu tedbirler Almanya'nın Erzurum Konsolosu Scheubner tarafından 3 Mart 1915'te İstanbul'daki elçiliğe iletilmiş, askerî yetkililerin sert tedbirler aldığı, Ermenilerin silahlı bir hizmette bulundurulmayacağı bilgisi verilerek, Bitlis vilâyetinden Ermenilerin ayaklanması, askere ve jandarmaya silahlı mukabelesi olduğu ve Kayseri'de yapılan aramalarda bomba ve şifrelerin ele geçtiğinin bildirildiği yazılmıştır⁶². 6 Mart 1915 tarihli bir yazı, Kars ve Ardahan civarında katledilen müslümanların sayısının 30.000 kişiye yaklaştığını göstermektedir⁶³. Yine bu dönemde Zeytun bölgesinde Tekke manastırında gizlenen 700-800 kadar komiteci üzerine gönderilen askerî kuvvetlerle çatışmış yirmi askerle beraber Jandarma Binbaşısı Süleyman Bey⁶⁴ şehit olmuştur. Zeytun isyân reislerinden Melkon isimli bir komiteci Osmanlı hükûmetine mümkün olduğu kadar zorluk çıkarmak için komiteden emir aldıklarını itiraf etmiştir⁶⁵.

Zeytun'daki olayların sona ermemesi üzerine Maraş Mutasarrıfı Müm-taz Bey'in bölgeye yaptığı ziyaret ve 30 Mart 1915 tarihli raporu üzerine Zeytun ve Maraş bölgesinde zararlı faaliyetlerde bulunan Ermeniler Konya'ya sevk edilmiştir⁶⁶. Bir süre sonra bu bölgede tekrar tehlike oluşturabilecekleri görüldüğünden Konya'ya sevke son verilmiştir. IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya gönderilen bir şifrede Zeytun ve Maraş civarından gönderilen Ermenilerin tamamen Konya'ya gönderildikleri ve buraya başka Ermeni gönderilmemesi, İskenderun, Dört Yol, Adana, Haçin, Zeytun ve Sis gibi yerlerden sevkine lüzum görülenlerin Halep'in güneydoğusu ile Zor ve Urfa havalisine gönderilmesinin uygun olduğu belirtilmekteydi⁶⁷. Aynı istek Maraş mutasarrıflığından da yapılmıştır. Maraş mutasarrıflığına, Adana ve Halep vilâyetlerine gönderilen yazıda, Zeytun, Maraş, İskenderun, Dört Yol

⁶² Johannes Lepsius, **Deutschland und Armenien 1914-1918**, Potsdam 1919, s. 31.

⁶³ İsmet Binark, **Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezâlim ve Soykırım'ın Arşiv Belgeleri**, Ankara 2001, s. 44.

⁶⁴ Zeytun'un adı Şehit Binbaşısı Süleyman Bey'in anısına Süleymanlı olarak değiştirilmiştir. Padişahın 1 Haziran 1915 tarihli iradesi üzerine 2 Haziran 1915 tarihinde Sadâret'ten Dahiliye Nezâretine gönderilen yazıda Zeytun kazasının adının Süleymanlı olarak değiştirildiği belirtilerek bu durumun ilgili dairelere iletilmesi istenmekteydi, Bkz. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**, Bâb-ı âlî Evrâk Odası (BEO), 326808.

⁶⁵ Talat Paşa, **Hatıralarım ve Müdafaam**, (Yay. Haz. Atatürk'ün Bütün Eserleri çalışma grubu), İstanbul 2006, s. 74.

⁶⁶ Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, İstanbul 2004, s. 59-60.

⁶⁷ **BOA**, DH.ŞFR, 52/93.

ve Haçin gibi mevkilerden Konya'ya nakledilen Ermenilerden başka artık Konya'ya sevk yapılmaması, Ermenilerin orada da toplu halde bulunması nedeniyle ileride “*tevhid-i faaliyet*” etmeleri tehlikesi olabileceğinden, bundan sonra Halep'in güneydoğusu ile Zor ve Urfa havalisine sevk yapılması istenmiştir⁶⁸.

Yine bu dönemde Van bölgesinde komitelerin faaliyetleri tehlike arzetmeye başlamıştır. 20 Nisan 1915'te Van Valisi Cevdet Bey, Şıtak⁶⁹ ilçesinde karışıklığın genişlediğini ve durumun ciddi olduğunu ifade etmiştir⁷⁰.

Osmanlı Ordusunun Sarıkamış harekâtındaki felâketinden sonra özellikle 1915 başından itibaren Ermeni komitelerinin tedhiş ve isyânlarında büyük artışlar meydana gelmeye başlamıştı.

2.2.1. 24 Nisan 1915 Genelgesi

Ülkenin batı bölgeleri dahil her tarafında olayların devam etmesi üzerine Talat Bey, 24 Nisan tarihinde önemli bir karar almıştır. 24 Nisan 1915'de bütün vilâyetlere gönderilen bir yazıda Ermeni komitelerinin kapatılması, evraklarına el konulması, komitelerin ileri gelenlerinin, zararlı faaliyetlerde bulunan Ermenilerin ve bulundukları yerlerde ikâmetleri mahzurlu görülenlerin tutuklanması istenmekte ve bu tedbirin komitelerin teşebbüslerini engellemeye dönük olduğu ifade edilerek, müslüman halk ile Ermeniler arasında bir karşılıklı çarpışma olmaması için hassas davranılması talimâtı verilmekteydi⁷¹.

24 Nisan genelgesi üzerine komitelerle bağlantısı tespit edilenlerden tutuklananlar olmuştur. Mısır'da bulunan İngiliz Askerî Ofisi'ne göre 1.800 Ermeni tutuklanmıştır. Bunlardan 500'ü Taşnak, 500'ü Hınçak ve kalanları da Ramgavar partizanlarıdır. Mütâreke'den sonra İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe gönderdiği şifrelerde 24 Nisan 1915 tarihinde tutuklanan Ermenilerin “*Müttefik ordularına hizmet eden Ermeni gönüllüler veya müslüman katliâmı sorumluları*” olduğunu bildirmiştir. İstanbul'daki Alman Büyükelçisi tutuklanan 500 kişinin Taşnak üyesi olduğunu açıklamış, Amerikan kaynaklarında tutuklu sayısı 100 olarak ifade edilmiştir⁷².

⁶⁸ BOA, DH.ŞFR, 52/112.

⁶⁹ Bugün Van'ın Çatak ilçesi. Bkz. N. Akbayar, a.g.e., s. 151.

⁷⁰ ATBD, Belge no: 1827, sayı: 81, Aralık 1982, s. 128.

⁷¹ BOA, DH.ŞFR, 52/96-52/97-52/98, Bkz. EK 1.

⁷² Yusuf Sarıınay, “24 Nisan 1915 Genelgesi ve İstanbul'da Tutuklanan Ermeni Komitecileri”, Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu (Ed. Yrd. Doç. Dr. Bülent Bakar- Prof. Dr. Needet Öztürk- Prof. Dr. Süleyman Beyoğlu), İstanbul 2007, s. 134-135.

1916 tarihli bir Osmanlı resmî yayınına göre 24 Nisan 1915 genelgesiyle İstanbul'da yaşayan 77.735 Ermeni'den komitelerle alâkaları tespit edilen 235 kişi tutuklanmıştır⁷³.

25 Nisan 1915'de Ankara vilâyetine yazılan şifrede İstanbul'da tutuklanan Ermeni komite reislerinden yaklaşık yüz seksen kişinin on beş polis, iki zabıt, bir komiser ve bir sivil memurun da aralarında bulunduğu yetmiş beş kişilik bir kuvvet refakatinde Haydarpaşa'dan trenle hareket ederek Ankara'ya geleceği bildiriliyor ve altmış yetmiş kadarının Ayaş'ta kalması, yüz kadarının da Ankara'dan Çankırı'ya gönderilmesi isteniyordu⁷⁴. 5 Mayıs 1915'te Ankara vilâyetinden Dahiliye Nezâretine gönderilen yazıda Ayaş ve Çankırı'ya gönderilen Ermenilerin yol paraları için talepte bulunulmuştur⁷⁵. Bunun üzerine 7 Mayıs tarihinde verilen cevapta yol masrafı karşılığı olarak 2.897 kuruşun gönderileceği belirtilmiştir⁷⁶.

Bu arada yapılan tutuklamalar esnasında Amerika ve Avusturya tebasından olduğu anlaşılan Ermeniler Çankırı ve Ayaş'a sevk edilmemiş, bunun yerine sınır dışı etme uygulaması yapılmıştır. Osmanlı Hükümeti, bu şekilde davranarak diplomatik sıkıntı yaşamak istemediği gibi ayrıca, tutuklanan Ermenilerin henüz tarafsız Amerika ile müttefik Avusturya vatandaşları olması bu kararda etkili olmuştur. Bu hadiseyle ilgili gelişmeler şu şekilde olmuştur. 26 Nisan 1915'de Polis Müdüriyeti tarafından Dahiliye Nezâreti'ne gönderilen yazıda, Ermeni tutuklananlar arasında Amerika ve Avusturya tebasından olup, Taşnaksutyun ve Hınçakyan komiteleri mensuplarından olan kişilerin Osmanlı sınırları dahilinde bulunmalarının uygun olmadığı belirtilerek, sınır dışı edilmeleri gereği üzerinde durulmuştur⁷⁷. Hazırlanan listede söz konusu kişilerin isimleri belirtilmiştir. Liste şu şekildeydi⁷⁸;

⁷³ **Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi**, s. 311.

⁷⁴ **BOA**, DH.ŞFR, 52/102.

⁷⁵ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**, Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti 2.Şube (DH. EUM.2.Şb), 6/46, lef 3.

⁷⁶ **BOA**, DH.EUM.2.Şb, 6/46, lef 1/1.

⁷⁷ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**, Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Ecânib Kalemi (DH. EUM. ECB), 1/11, lef 3.

⁷⁸ **BOA**, DH. EUM. ECB, 1/11, lef 4.

Amerika vatandaşı	Levon Şirinyan	Taşnaksutyun üyesi
“ “	Aris Mor	“ “
Avusturya vatandaşı	Mihran Aktaryan	“ “
“ “	Arakel Arakliya oğlu Hayk	Hınçakyan üyesi

Yapılan yazışmalar sonucunda bu kişilerin sınırdışı edilmeleri kararlaştırılmıştır. Nitekim 10 Mayıs 1915’de Polis Müdüriyeti’nden Dahiliye Nezâreti’ne verilen bilgide söz konusu kişilerden Amerika vatandaşı Levon Şirinyan ile Avusturya vatandaşı Mihran Aktaryan’ın sınırdışı edildikleri açıklanıyordu⁷⁹.

Çankırı ve Ayaş’taki tutuklulardan suçsuzluğu anlaşılan veya sağlık sorunları olanlar af edilmiştir. 8 Mayıs 1915’de Kastamonu vilâyetine gönderilen yazıda Çankırı’ya gönderilen Ermenilerden olan Dikran Kelekyan’ın İstanbul’a gelmemek şartıyla ailesiyle beraber Ermeni bulunmayan vilâyetlerden arzu ettiğinde kalabileceği bildiriliyordu⁸⁰. 22 Temmuz 1915’de Çankırı’dan Başrahîb Balakyan ve Doktor Misakçıyan imzasıyla Dahiliye Nezâreti’ne çekilen telgrafta Çankırı’ya gönderilenlerden bir kısmının İstanbul’a dönmelerine izin verildiği, kendilerinin de dönmeleri için müsaade edilmesi talep edilmekteydi⁸¹. 25 Ağustos 1915’de Kastamonu vilâyetine çekilen telgrafta isimleri yanlışlıkla yazılarak Çankırı’ya gönderilen Ermenilerden Serkis Şahinyan, Ohannes Hansiyan, Artin Boğosyan, Serkis veled Bağdasar, Zare Mumcuyan, Onnik Mağazacıyan’ın İstanbul’a gelmemek üzere af edildiklerinin tebliği ve Doktor Rupen Çilingiryan’ın orada serbest olarak ikâmet ettirilmesi istenmekteydi⁸².

Kastamonu valiliğinin hazırladığı bir raporda 24 Nisan-31 Ağustos 1915 tarihleri arasında Çankırı’da zorunlu ikamete tabi tutulanların sayısı toplam 155 olarak açıklanmaktadır. Bunlardan 35 kişi suçsuz bulunarak serbest bırakılmış ve İstanbul’a dönmüşlerdir. İçlerinde suçlu bulunan 25 kişi Ankara ve Ayaş hapisanelerine gönderilmiş, 57 kişi Zor bölgesine sevk edilmiştir. Yabancı uyruklu olan 7 kişinin bir kısmı sınır dışı edilmek üzere serbest

⁷⁹ BOA, DH. EUM. ECB, 1/11, lef 1.

⁸⁰ BOA, DH.ŞFR, 52/266.

⁸¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezâreti Emniyeti Umûmiye Evrâk Odası (DH.EUM. VRK), 15/33.

⁸² BOA, DH.ŞFR, 55/214.

birakılmış, bir kısmı da tutuklanmıştır. Geriye kalanların ise büyük bir bölümü affedilerek İzmit, İzmir, Eskişehir, Kütahya, Bursa gibi şehirlerde ikâmete tabi tutulmuştur. Ayaş'ta tutuklu olanların tam bir listesi bulunmamaktadır. Bununla beraber Ayaş'ta tutuklu bulunan Fenerciyan, 1 Mayıs 1915 tarihli af dilekçesinde Ayaş'ta 70 kişi olduklarını beyan etmektedir. Ayaş'ta tutuklu olanlardan 60 kişinin ismi verdikleri dilekçelerden tespit edilebilmiştir. Emniyet Müdürlüğü'nün hazırladığı bir listedeyse Ayaş'ta 71 tutuklu gözükmektedir. Sayılar arasındaki bu farklılık bazılarının serbest kalması, bu arada Ayaş'a yeni bazı tutukluların gelmesi sebebiyledir. Ayaş'a sevk edilenlerden birkaç kişi serbest bırakılmıştır. Diğerleri komitelerin lider kadrosunda olmaları dolayısıyla savaş sonuna kadar tutuklu kalmışlardır. 24 Nisan 1915 genelgesiyle İstanbul'da tutuklanan ve Çankırı'ya gönderilenler 155 kişiyi, Ayaş'a gönderilenler 80 kişiyi geçmemektedir. Dolayısıyla söz konusu tarihte tutuklananların sayısı 235 kişi olmaktadır. Ağustos 1916'da hazırlandığı tahmin edilen bir listede komitelerle alâkaları tespit edilen İstanbul'daki komitecilerin sayısı 610 olarak açıklanmaktadır. Bunlardan isim ve adresleri tespit edilen 235 kişi tutuklanmıştır. Diğerlerinin büyük çoğunluğu adreslerinde bulunamamış, bir kısmının da yurt dışına çıktığı anlaşılmıştır⁸³.

Bütün dünyada Ermeni soykırım günü diye ilân edilen 24 Nisan 1915 tarihli tutuklamaların özeti bu şekildedir. Bazı yazarlar, tutuklanan bu kişilerin öldürüldüğünü ileri sürmüşlerdir⁸⁴. 24 Nisan tutuklamaları esnasında çatışma ve ölüm olayı olmamıştır. Bu tarihte komitelerin lider kadrolarının tutuklanması, muhtemel bir genel isyânın etkisiz ve lidersiz kalmasında önemli olmuştur. Bu durumun öneminin farkında olan Ermeniler, kendileri için oluşan hayal kırıklığı sebebiyle 24 Nisan tarihini “soykırım günü” ilân ederek bir efsane oluşturma gayreti içinde olmuşlardır.

2.3. Sevk ve İskân Kararının Alınması

Hükümet'in aldığı tedbirler, Zeytun ve Maraş gibi yerlerdeki Ermenilerin tehcire tabi tutulmaları genel isyân hazırlığını önleyememiştir. Mısır'daki İngiliz Askerî Ofisi tarafından yayınlanan 2 Mayıs 1915 tarihli

⁸³ Y. Sarıay, a.g.m., s. 139-143.

⁸⁴ S. Toriguan, a.g.e., s. 21; Somakian'a göre, bu tutuklamalar ortadan kaldırılmak istenen bir vücudun önce baş kısmının kesilmesidir, Bkz. M. J. Somakian, a.g.e., s. 89.

bültende Anadolu’da Ermeni ayaklanmasının başladığı ve Osmanlı askerleriyle çatıştıkları haberi yer almaktaydı⁸⁵.

Van’da Ermeni isyânının⁸⁶ tehlikeli bir hal alması, diğer bölgelerde Ermenilerin isyân etmeleri ve müslüman köylerini basmaları üzerine bu duruma çözüm bulmak amacıyla Başkumandanlık Vekâleti’nden Dahiliye Nezâreti’ne gönderilen 2 Mayıs 1915 tarihli yazı şöyleydi⁸⁷;

“Van gölü etrafında ve Van vilâyetince bilhassa malum olacak mevâki-i muayyenedeki Ermeniler isyân ve ihtilâl için dâimî bir ocak halindedirler. Bu halkın oradan kaldırılarak isyân yuvasının dağıtılması fikrindeyim. Üçüncü Ordu’nun verdiği malûmâta nazaran Ruslar 7 Nisan’da hudutlar dahilindeki müslüman ahaliyi çıplak bir halde hududumuz dahiline sürdüler. Hem buna bir mukabele-i bilmisil olmak ve aynı zamanda yukarıda söylediğim maksadı hasıl etmek üzere:

Ya merkûm Ermenileri ve ailelerini Rusya hududu dahiline sürmek yahut merkum Ermenileri ve ailelerini Anadolu dahiline muhtelif yerlere dağıtmak lâzımdır. Bu iki şıktan münasibinin intihabı ile icrasını rica ederim. Bir mahsur yoksa usât ailelerini hudut haricine sürmeyi ve onların yerine hudut haricinden gelen islâm halkı yerleştirmeyi tercih ederim ”

Bu dönemde Maraş ve Zeytun Ermenilerinin durumları ile ilgili yoğun yazışmalar gerçekleşmiştir. 3 Mayıs 1915’de Maraş mutasarrıflığına Zeytun’da kaç nüfusun kaldığı ve nerelere sevk edildiği sorulmaktaydı⁸⁸. 6 Mayıs 1915’de yine Maraş mutasarrıflığına gönderilen acil ve gizli ibareli bir başka şifrede Ermenilerin hepsinin ihracının gerektiği bildiriliyordu⁸⁹. Aynı tarihte Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Ma’mûretü’l-azîz ve Diyarbekir vilâyetleri, Ermeni memurlarının büyük çoğunluğunun “hüsni vazifeden

⁸⁵ Hikmet Özdemir (ve diğ.), *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Ankara 2004, s. 62.

⁸⁶ Bazı yazarlar Van, Sason, Muş, Şebinkarahisar, Urfa, Musadağı isyânlarını diğer bölgelerin akibetini öğrenen Ermenilerin kendilerini savunması diye açıklamaktadırlar, Bkz. S. Toriguian, *a.g.e.*, s. 21; M. J. Soma-kian, *a.g.e.*, s. 82; Le C. Bremond, *a.g.e.*, s. 134; Birinci Dünya Savaşı esnasında Türkiye’de görev yapmış Alman subaylardan olan Paul Leverkuehn anılarında Van isyânını anlatırken, isyân çıkmasından ve müslümanların saldırıya uğramasından bahsetmeyip, Van’da Ermeni mahallesi’nin kuşatılması ve Ermenilerin katledilmesi şeklinde vermektedir. Bkz. Paul Leverkuehn, *Sonsuz Nöbette Görev*, (Çev. Zekiye Hasançebi), İstanbul 1998, s. 31.

⁸⁷ ATBD, Belge no: 1830, sayı: 81, Aralık 1982, s. 141

⁸⁸ BOA, DH.ŞFR, 52/203.

⁸⁹ “Ermenilerin kâmilan ihracı lâzımdır”, DH.ŞFR. 52/253.

ziyade gayret-i millî” ile hareket ettikleri ve komitelerle ilişkileri olabileceği ve bunların azilleri, görevde kalması gerekenlerin ise Ermeni bulunmayan yerlerde görevlendirilmeleri hususunda uyarılıyordu⁹⁰. 8 Mayıs’da Halep vilâyetinden sevk olunan Ermenilerin vilâyetin doğusunda iskân edilmesi istenmekteydi⁹¹. Zeytun’daki Ermenilerin tamamen sevkine kararlı olan hükümet, bu konuyu ısrarla takip ederek 9 Mayıs tarihinde Zeytun Ermenilerinin tamamen ihracının gerektiğini ifade etmiştir⁹².

9 Mayıs 1915’de Van Valisi Cevdet Bey’e ve Bitlis Valisi Mustafa Abdülhalik Bey’e gönderilen şifrede, Van gölü etrafında ve Van vilâyetince malûm olan mevkilerde Ermenilerin isyân ve ihtilâl için dâimî birer ocak halinde bulundukları, bunların güneye sevklerinin gerektiği, bunun için valilere mümkün olan her türlü yardımın yapılması ve III. ve IV. Ordu Kumandanlarına bunun için Başkumandanlık Vekâleti’nden emir verildiği belirtililiyordu⁹³. Fakat Van’daki durum kötüleşmiş ve Van Valisi Cevdet Bey, şehri boşaltmaya karar vermiştir. 17 Mayıs’ta Ermeniler şehrin müslüman mahallesini ateşe verirken birkaç gün sonra Rus ordusu şehre girmeye başlamıştır⁹⁴. Rus Çarı, Van’daki Ermeni halkına bir mesaj yayınlayarak bağlılıklarını gösterdikleri için teşekkürlerini iletmiştir⁹⁵.

21 Mayıs 1915 tarihinde Osmanlı Devleti’ne dışarıdan hiçbir Ermeni’nin kabul edilmemesi kararlaştırılıp, yaşları 17 ile 55 arası erkek Ermenilerin ülke dışına çıkmasına yasak getirilmiştir⁹⁶. 23 Mayıs 1915’de Dahiliye Nezâreti’nden Musul vilâyetiyle, Urfa ve Zor mutasarrıflığına gönderilen yazıda Van, Bitlis ve Erzurum vilâyetlerinden o taraflara gönderilecek Ermeniler hakkında bazı açıklamalar yapılmaktaydı. Bu konuda verilen talimâtta nakledilecek Ermenilerin Urfa mutasarrıflığında Ermeni bulunmayan yerlere, Musul vilâyetinin ise güneyinde mevcut köy ve kasabalara dağıtılması veya

⁹⁰ BOA, DH.ŞFR, 52/249.

⁹¹ BOA, DH.ŞFR, 52/267.

⁹² “Evvelce de iş’âr kılındığı vechile Zeytun’daki Ermenilerin tamâmen ihrâcî lâzımdır. Keyfiyyet Başkumandanlığa yazılmıştır”, BOA, DH.ŞFR, 52/286.

⁹³ BOA, DH.ŞFR, 52/282; Aynı şifre Erzurum Valisi Tahsin Bey’e de gönderilmiştir, BOA, DH.ŞFR, 52/281.

⁹⁴ Hüsamettin Yıldırım, **Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri**, Ankara 1990, s. 68; Büyükelçi Wangenheim, Alman Dışişlerine gönderdiği telgrafta Van’da Rus kontrolü olduğu, askerî vaziyetin Türkler için iyi olmadığı ve 80.000 müslümanın Bitlis’e doğru çekildiğini bildirmekteydi ; J. Lepsius, **a.g.e.**, s. 72.

⁹⁵ Georges de Maleville, **1915 Osmanlı-Rus Ermeni Trajedisi**, (Çev.Necdet Bakkaloğlu), İstanbul 1998, s. 29.

⁹⁶ BOA, DH.ŞFR, 53/334.

yeniden tesis edilecek köylere yerleştirilmesi ve Ermeni yerleştirilecek yerler ile yeni tesis edilecek köylerin demiryollarına 25 kilometre uzaklıkta bulunması istenmekte, ayrıca Ermenilerin can ve mal güvenliğinin teminiyle iâşe ve istirahatlerinin sağlanmasının sevk güzergâhlarındaki memurlara ait olduğu ve Ermenilerin bütün taşınabilir mallarını ve eşyalarını yanlarına alabilecekleri belirtilmiştir⁹⁷.

Yine 23 Mayıs'ta Adana, Halep vilâyetleri ve Maraş mutasarrıflığı, Adana, Sis⁹⁸ ve Maraş merkezi hariç Adana, Mersin, Kozan, Cebel-i Bereket⁹⁹, livâları dahilindeki köyler ve kasabalardaki Ermenilerin Suriye vilâyetinin doğusu, Halep vilâyetinin doğu ve güneydoğusuna nakl ve iskân edilecekleri hususunda bilgilendirilmekteydi. Ermeniler ya buralarda var olan köy ve kasabalarda yapılacak evlere yerleştirilecek veya yeni köyler kurulacaktı¹⁰⁰.

Dikkat edilmesi gereken bir husus Zeytun, Van, Muş, Gevaş ve diğer yerleşim birimlerinde Osmanlı kuvvetlerine karşı saldırıların tehcir kararından önce gerçekleşmiş olmasıdır. 1915 Mayıs ayının ortasına gelindiğinde Doğu Anadolu'da tam anlamıyla bir iç savaş söz konusuydu¹⁰¹. Bu nedenle tehcir kararının alınması şartların getirdiği bir zorunluluk haline gelmişti.

Bazı bölgelerde tehcir uygulaması zaten fiilen başlamış durumdaydı. İsyânların sürmesi ve tehlikeli bir hal alması üzerine Başkumandanlık, Dahiliye Nezâreti'ne 26 Mayıs 1915 tarihinde bir teklif getirmiştir. Bu teklif şöyledir¹⁰²:

“Ermenilerin Doğu Anadolu vilâyetlerinden, Zeytun'dan ve buna benzer yoğun bulundukları yerlerden Diyarbekir vilâyeti güneyine, Fırat nehri vadi-sine, Urfa, Süleymaniye yakınlarına gönderilmeleri sözle kararlaştırılmıştır.

Ermenilerin yeniden fesât yuvaları meydana getirmemeleri için göç planlamasında şu düşünceler esas alınmalıdır:

⁹⁷ BOA, DH.ŞFR, 53/91; Aynı tarihte IV. Ordu Kumandanlığı'na gönderilen şifrede de söz konusu hususlar vurgulanmıştır, BOA, DH.ŞFR, 53/94, 53/94-1; 23 Mayıs 1915 tarihinde bu konuda Erzurum, Van ve Bitlis vilâyetleri de bilgilendirilmiştir, Bkz. BOA, DH.ŞFR, 53/93.

⁹⁸ Adana'nın Kozan ilçesi. Bkz. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Ankara 2006, s. 463.

⁹⁹ Osmaniye ili. Bkz. T. Sezen, *a.g.e.*, s. 102.

¹⁰⁰ BOA, DH.ŞFR, 53/92.

¹⁰¹ J. McCarthy, *a.g.e.*, s. 206.

¹⁰² İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara 1984, s. 221.

a. Ermeni nüfusu gönderildiği yerlerdeki aşiret ve Türk sayısının %10 oranını geçmemelidir.

b. Göç ettirilecek Ermenilerin kuracakları köylerin her biri, elli evden çok olmamalıdır.

c. Ermeni göçmen aileleri seyahat ve nakil suretiyle de olsa yakın yerlere ev değiştirememeli, gereğinin yapılmasını ve sonucunun bildirilmesini”

Talat Bey, 26 Mayıs 1915 tarihinde meseleye resmiyet kazandırmak için bir tezkere hazırlamıştır. Talat Bey’in Sadârete yazdığı tezkere, tehcir kanunu diye bilinen sevk ve iskân kanununa zemin hazırlamıştır¹⁰³. Talat Bey’e göre tehcir kararının alınmasının gerekçeleri şöyleydi¹⁰⁴;

a. Harb bölgelerine yakın yerlerde oturan Ermeniler, Osmanlı sınırlarını korumakla görevli Türk silahlı kuvvetlerinin hareketini güçleştirmektedirler.

b. Erzak ve askere mühimmat naklini zorlaştırmaktadırlar.

c. Düşman ile aynı gayeleri paylaşmakta, onlarla emel ve işbirliği yapmaktadırlar.

d. Bir kısmı düşman saflarına katılmaktadırlar.

e. Memleket içinde askeri birliklerimize ve suçsuz halka silahlı saldırılarda bulunmaktadır.

f. Düşman deniz kuvvetlerine erzak sağlamaktadırlar.

g. Müstahkem mevkiileri düşmana göstermektedirler.

Böylece Talat Bey’in bu önemli tezkeresinden sonra sevk ve iskân kanunu çıkarılmıştır. 27 Mayıs 1915 tarihli sevk ve iskân kanunu şöyledir;

Vakt-i seferde icrâât-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askerîyyece ittihâz olunacak tedâbir hakkında kanûn-ı muvakkat¹⁰⁵;

¹⁰³ Süleyman Beyoğlu, “1915 Tehciri Hakkında Bazı Değerlendirmeler”, **Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar**, (Yay.Haz. Erhan Afyoncu), İstanbul 2001, s. 187-188; Talat Paşa’nın Sadârete sunduğu tezkere yayınlanmıştır. Bkz. Süleyman Beyoğlu, “Ermenilere Muhaceret Güvenliği”, **Tarih ve Düşünce**, sayı: 6, Haziran 2001, s. 26.

¹⁰⁴ Süleyman Beyoğlu, “1915 Tehciri Hakkında Bazı Değerlendirmeler”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, sayı: 131, Nisan 2001, s. 66-67; Hanefi Bostan, “I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenileri İskân Meselesi ve Bazı Gerçekler”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, sayı: 57, Aralık 1988, s. 110-111.

¹⁰⁵ Takvim-i Vakayi, 18 Receb 1333 ve 19 Mayıs 1331, nr. 2189 Bkz. EK 2; Düstûr, II. Tertip, VII. cilt, Der-saadet 1336, s. 609 .

1. madde: Savaş esnasında ordu, kolordu ve fırka kumandanları ve vekilleri ve müstakil mevki kumandanları, ahali tarafından herhangi bir suretle hükümetin emirlerine, memleket savunmasına, asayişin muhafazasına ilişkin icrââtlara muhalefet silahla saldırı ve mukavemet görürlerse en sert şekilde cezalandırmaya yetkili ve zorunludurlar.

2. madde: Ordu ve müstakil kolordu ve fırka kumandanları askerî icablar gereği veya casusluk ve hıyanetlerini hissettikleri köyler ve kasabalar ahalisini tek tek veya toplu olarak başka mahallere sevk ve iskân ettirebilirler.

3. madde: İşbu kanun yayınlandığı tarihten itibaren geçerlidir.

4. madde: İşbu kanunun hükümlerinin yürürlüğünden Başkumandanlık Vekili ve Harbiye Nâzırı sorumludur.

Görüldüğü gibi 4 maddelik geçici kanunda herhangi bir unsurun adı geçmemektedir. Bu kanun özellikle Ermeniler için çıkarılmış değildir. Nitekim güvenlik gerekçesiyle Ermenilerin dışında başka unsurların da tehirci söz konusu olmuştur.

Talat Bey'in Sadârete 26 Mayıs 1915 tarihinde gönderdiği tezkere Meclis-i Vükelâ'da 30 Mayıs 1915 tarihinde kabul edilmiştir¹⁰⁶. Buna göre mazbatanın karar kısmında tezkerede belirtilen köyler ve kasabalarda bulunan Ermenilerin iskân yerlerine varıncaya kadar Muhâcirîn Tahsisatı'ndan iâşelerinin karşılanması, durumları nisbetinde kendilerine emlâk ve arazi dağıtılması, muhtaç olanlara hükümetin ev yaptırması, ziraat malzemeleri, tohumluk, alet ve edevât verilmesi, terk ettikleri yerlerde kalan eşyaların veya onların kıymetlerinin münasip surette verilmesi, geride kalan taşınmaz malların emvâl-i metrûke komisyonlarında muhafaza edilmesi, taşınmaz malların sayımının yapıp Muhâcirlere dağıtılması ve zeytinlik, dutluk, bağ ve portakallıklarla, han, dükkan, fabrika ve depo gibi yerlerin müzayede ile satışı ve kiralanması veya bedellerinin sahipleri namına korunması için mal sandıklarına gönderilmesi gibi hususlar belirtilmekteydi.

Meclis-i Vükelâ kararından sonra Sadâret'ten 31 Mayıs 1915 tarihinde Dahiliye, Harbiye, Maliye Nezâretlerine gönderilen yazıda Dahiliye

¹⁰⁶ **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler 1915-1920**, Ankara 1994, s. 30-32 naklen, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV), 198/163.

Nezâreti tezkeresine atıfta bulunularak Meclis-i Vükelâ kararı bildirilmiştir¹⁰⁷.

Doğu cephesinde Rus saldırılarıyla beraber Ermeniler de açıkça düşmanca tavırlar sergilemişler ve Rus ordusundaki Ermeni gönüllü alayları silahsız ve savunmasız sivil müslümanları hedef almışlardır. Bunun neticesinde cephede savaşırken gerisinde düşmanla işbirliği içinde bir grup olmasını istemeyen hükümet tehcir kararı almıştır. Bu tehcir kararı herşeyden önce özellikle savaş bölgesinde askerî ve politik bir gerekliliktir¹⁰⁸. Çok az Ermeni araştırmacı tehcir sürecine niçin gelindiğini itiraf etme cesaretinde bulunabilmiştir. 1916 yılında Ararat isimli dergide Donabetian isimli yazar, bu sorunun kaynağının altında Ermenilerin bağımsızlık isteklerinin yattığını belirtir. Fakat bu itirafı beraber durumu dengelemek için Osmanlı yönetiminin kötü olmasının da faktör olduğunu ileri sürmektedir¹⁰⁹.

Tehcir kararından kaçınmanın mümkün olmadığını Ekim 1918'de Sadârete gelen Ahmet İzzet Paşa da anılarında belirtmiştir. Ahmet İzzet Paşa'ya göre, Ermenilerin ayaklanma ve isyâna devam edecekleri anlaşıldığından bu tedbirin alınması kaçınılmazdı. Tehcir tedbirinin büyük bir arazi parçasına yayılmasında ise her cephede savaşan ve hiçbir yerde güvenlikte olmayan memleket için mecburiyet bulunmaktaydı¹¹⁰. Tehcir uygulaması bir süre sonra ülkenin batı bölgelerinde de söz konusu olmuştur. Bursa, Adapazarı ve İzmit bölgelerinde Ermeniler 60-70 kişilik çeteler oluşturmuşlar ve sivil halka saldırmışlardır. Ordu bu çetelerin takibi için asker ayırmak zorunda kalırken, cephedeki asker gerideki ailesi için endişelenmekte ve bu durum askerde moral çöküntüsü meydana getirmekteydi¹¹¹. Bu yüzden tehcirin kapsamının genişletilmesi kaçınılmaz olmuştur. Savaş başladıktan sonra Ermenilerin yaşadıkları bütün bölgelerde bir hazırlık içinde olduğu tesbit edilmişti. Aramalarda ele geçen silahlar, armalar, yayınlar hazırlıkların çok önceden yapıldığını göstermekteydi¹¹².

¹⁰⁷ BOA, BEO, 326758.

¹⁰⁸ Carl Mühlmann, *Das Deutsch-Türkische Waffenbündnis im Weltkrieg*, Leipzig 1940, s. 277.

¹⁰⁹ Kara Schemsi, *Turcs et Armeniens*, Geneve 1919, s. 12.

¹¹⁰ Ahmet İzzet Paşa, *Feryâdım*, İstanbul 1992, I, 207.

¹¹¹ Saime Yüceer, "Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı Yıllarında Bursa Ermenileri", *Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri*, (Ed. Saime Yüceer), Bursa 2000, s. 68.

¹¹² Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, Ankara 1985, III, 463.

Dahiliye Nâzırı Talat Bey, Amerika Büyükelçisi Morgenthau'ya Kafkasya'da Rus ordusuyla işbirliği yapan Ermenilerin Osmanlı ordusunu zor durumda bıraktığını açıklamıştır¹¹³. Tehcir kararı alınmasını doğuran sebepleri araştırırken aslında Berlin kongresinden beri özellikle Rusya ve İngiltere tarafından Ermenilerin kullanıldığını ve kendi emellerine alet edildiklerini hatırlamak gerekmektedir.

2.4. Tehcir'in Uygulanması

2.4.1. Sevk ve İskânın Düzenlenmesi

Tehcirin yani zorunlu göçün belli bir düzen ve güvenlik içinde gerçekleşmesi için hükümet çeşitli önlemler almaya çalışmıştır. Zeytun ve Maraş Ermenilerinin Konya bölgesine tehcir edilmesi ve 24 Nisan 1915 tutuklamalarıyla komitelerle alâkaları tespit edilenlerin Çankırı ve Ayaş'a sürgüne gönderilmesi, olayların büyümesi ve genel bir mahiyet kazanmaya doğru gitmesini engellememişti. Bunun üzerine hükümet, 27 Mayıs 1915 tarihli sevk ve iskân geçici kanununu çıkarmak zorunda kalmıştı. Sevk ve iskân çalışmalarının özellikle İtilâf devletleri tarafından propaganda şekline dönüştürüleceğini tahmin eden hükümet, Ermenilerin can ve mal güvenliğini sağlamaya yönelik talimât hazırlamış, mahallî hükümetler sevk ve iskân şekli konusunda ard arda şifre telgraflar ve yeni talimâtnamelemlerle sürekli bilgilendirilmişlerdir. Bu konuda hazırlanan ilk talimâtname 30 Mayıs 1915 tarihli ve 15 maddelik bir metindir. Ermenilerin iskân ve iâşe meselelerini düzenleyen talimât şöyleydi¹¹⁴;

1. Nakli gereken ahalinin sevk edilmesi, mahallî memûrîn idaresine aittir.

2. Nakledilen Ermeniler; taşınabilir bütün mallarını ve hayvanlarını yanlarında götürebilirler.

3. Yerleşecekleri yerlere sevk edilen Ermenilerin yolculuk esnasında mal ve canlarının korunmasıyla iâşe temini ve istirahatleri, geçtikleri yerlerdeki memûrîn-i idareye aittir. Bu hususta gerçekleşecek rehabet ilgisizlikten sırasıyla bütün memurlar sorumludur.

¹¹³ "...Ne yazık ki, bu sözde gerçek payı vardı. Çar'ın Kafkasya ordusunun bazı birlikleri tümüyle Ermeni gönüllülerden oluşmuştu. Bunlar hristiyan komşularına Türkleri yenmekte yardım ederek, savaştan sonra Rus koruması altında bağımsız bir yurt kazanmak amacındaydılar.", Peter Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, (Çev. Mehmet Harmanlı), İstanbul 1995, s. 85.

¹¹⁴ ATBD, Belge no: 1916, sayı: 83, Mart 1983, s. 131-133 ; A. Süslü, a.g.e., s. 114-115.

4. İskân yerlerine gelen Ermeniler, durumun gereği ve yerine göre ya ayrı olarak var olan köy ve kasabalara yapılacak hanelere veyahut hükümet tarafından kararlaştırılacak yerlerde kurulacak köylere yerleştirilecektir.

5. İskân mıntıkalarında köy oluşturulması için müsait sahipsiz topraklar ve devlet toprağı bulunmadığı takdirde devlet mülklerinden olan çiftlik ve köylerin bu husus için tahsis edilmesi uygundur.

6. Ermeni iskân edilecek köyler ve kasabalarla yeniden kurulacak Ermeni köyleri hudûdunun Bağdat demiryolu bağlantı hatlarından ve diğer demiryollarından en az yirmi beş kilometre uzakta olması şarttır.

7. İlave suretiyle köyler ve kasabalara yerleştirilen Ermeniler ile yeni tesis edilen köyde iskân edilen ahalinin nüfus kaydına esas olabilecek bir düzenlilikle hane itibariyle her ailenin isim, şöhret, yaş, sanat, geldiği ve iskân edildiği yerler ve hanedekilerin isimleri ve yaşlarını bildiren bir defter tanzim edilecektir.

8. Tayin edilen yere iskân edilen bir kimsenin bağlı olduğu komisyonun izni olmaksızın ve mahallî zabıtaban özel vesika almaksızın başka bir yere gitmesi yasaktır.

9. Tayin edilen yerlere gelen ahalinin kesin iskânlarına kadar iâşe ve muhtaç olanların evlerinin yapımı dahi Muhâcirîn Tahsisatı'ndan sarf edilmek üzere Hükümet'e aittir.

10. İâşe ve iskân hususlarının sağlanması ve çabuklaştırılması ve ahalinin sağlığının korunması ve refahının sağlanmasıyla ilgili işlerin yapılması mahallerin en büyük mülkiye memurları başsorumlu olmak üzere Muhâcirîn komisyonlarına aittir. Muhâcirîn komisyonu bulunmayan yerlerde Muhâcirîn nizâmânâmesine uyularak yeniden teşkili gereklidir.

11. İâşe ve iskân hususlarının sağlanması ve çabuklaştırılması için lüzumu kadar sevk, iâşe ve iskân memurlarının tayini, Nezâretten izin istemek şartıyla mutasarrıf ve valilere aittir.

12. İskânı gerçekleştirilen her aileye geçmişteki ekonomik durumları ve şu andaki ihtiyaçları dikkate alınarak münasip miktarda arazi verilecektir.

13. Arazinin ayrılması ve dağıtımı Muhâcirîn komisyonlarına aittir.

14. Ayrılan arazinin hudûd ve dönümü, tayin edilip muvakkat ilmuhaber karşılığında sahiplerine dağıtıldıktan sonra düzenli bir biçimde özel deftere kayd olunur.

15. Muhtaç olup da tarımla uğraşan ve sanatkârlara gereken miktarda alet ve edevât verilecektir.

İlerleyen haftalarda görülen lüzum üzerine vilâyetlerdeki yetkililer sevk düzenlenmesi konusunda sık sık uyarılmışlar ve yapılması gereken işlemlerle ilgili bilgilendirilmişlerdir. Dahiliye Nezâreti, 28 Ağustos 1915’de vilâyetlere bu konuda bir talimât göndermiştir. Sevk esnasında dikkat edilmesi gereken hususlar hakkında şu açıklamalara yer verilmiştir¹¹⁵;

- Tehcir edilecek olanlardan, yaya olarak veya arabalarla hedefe ulaşacak olanların oluşturduğu kafileleler, ayrılacakları yerlere en yakın istasyonlarda toplanacaklardır.

- İstasyonlarda, tehcir edilecek olanlar arasında, aile reisinin asker olduğunu kanıtlayacak resmî belgeleri bulunanlar, aile reisi olmayan kadın ve yetimler, kendilerine ayrılan yerlere gitmek istemeyen Katolik veya Protestanlar varsa, kafileden ayrılarak, istasyonların bulundukları il veya ilçelerdeki köyler arasında dağıtılacaklardır.

- Uzun süre yaşadıkları yerlerden henüz başka yerlere taşınmamış asker aileleri, Protestan ve Katolikler, ülke için gerçekten yararlı müstahsiller, halk için yararlı eşyalar imâl eden fabrikalarda çalışan işçiler, demiryolları ve istasyonlarda çalışanlar, ikamet yerlerinde barındırılacaklardır.

- Göçmenlerin yiyecekleri, ulaşacakları hedefe varacakları güne dek onlara sağlanmalıdır. Fakir göçmenlerin gıda masrafları, onların göçleriyle ilgili resmî kuruluşca karşılanacaktır.

- Tehcir edilenlerin kamplarını daima nezâret altında tutunuz. Onların sağlık, güvenlik ve düzenliklerini sağlamak için gerekli önlemleri alınız. Yerli göçmenlere uygun yiyecek sağlayınız. Bir doktorun günlük ziyaretleriyle onların sağlığına dikkat gösteriniz. Hastalara bakınız, hamile kadınların ve yeni doğan bebeklerin tüm gereçlerini karşılayınız. Tüm olarak bu emirlerin yerine getirilmesinden ilgili memurlar sorumludurlar.

¹¹⁵ Salâhi R. Sonyel, “Tehcir ve “Kırımlar” Konusunda, Ermeni Propagandası, Hristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı”, *Belleten*, Ocak 1977, c. 41, sayı: 161, s. 140-142. Bu talimât, Araştırmacı Salâhi Sonyel tarafından İngiliz Devlet Arşivi’nde bulunmuştur. Sonyel, bu konudaki bazı belgelerin Mondros Mütârekesi’nden sonra Bâb-ı âlî’den elde edilerek İngiltere’ye götürüldüğünü ifade etmektedir. Bkz. S. R. Sonyel, a.g.m., s. 138.

- İstasyonların bulundukları il ve ilçelerden atanan göç memurları, alacakları buyruk ve yönergeleri uygulamaktan sorumludurlar. Vali, Vali yardımcısı ve kaymakamlar, bu yönergelerin uygulanmalarından, göç memurlarına ve levazım kontrolörüne düşen görevlerin uygun biçimde yerine getirilmelerinden sorumludurlar.

- Ereğli ve Pozantı arasındaki bölgelere götürülecek olanların bir kısmı demiryolu, bir kısmı da otomobille gitmelidir. İlk olarak hastalar, kadın, çocuk ve yaşlılar demiryoluyla gönderilmeli; geriye kalanlar, kendi güçlerine göre ya arabalarla, ya atlarla veya yaya olarak sevk edilmelidirler. Her kafileye bir muhafız birliği refakat etmeli ve kafilenin yiyecek stoku, hedefe ulaşınca dek muhafaza edilmelidir.

- Kafilelerdeki kişilerin sayısı ve Ereğli'den Pozantı'ya veya Tarsus'a veya Pozantı'dan Tarsus'a gönderilecek her kafilenin hareket tarihi hakkında göçlerden sorumlu merkezî kuruluşa, tel yazısıyla bilgi verilmelidir.

- İkâmet ettikleri yerlerde kalmak veya o yerlere dönmek amacıyla göçmenler tarafından takdim edilecek olan veya askerî hizmet, Protestanlık veya Katoliklikten gayri iyi nedenler gösteren dilekçeler, ilgili tavsiyelerle birlikte İçişleri Bakanlığı'na gönderilecektir. İlgili memurlar, bu dilekçelere verilecek karşılıklara göre davranacaklardır.

- Göçmenlerin barındırılmaları veya ikâmet ettikleri eski yerlere geri gönderilmeleriyle ilgili olarak öteki hükümet dairelerinden alınacak tüm yazılar, tel yazısıyla Bakan'ın dikkatine sunulacak ve makamlar, Bakan'ın bu konuda vereceği yönergeleri yerine getireceklerdir.

- Gerek seyahat sırasında gerekse kamplarda göçmenler saldırıya uğrarlarsa, failleri derhal durdurunuz ve ilgili tafsîlâtla birlikte onları Askerî Yargıtay'a sevk ediniz.

- Göçmenlerden rüşvet veya hediye alan, vaad veya tehditle kadınları kötüye kullanan veya onlarla kanun dışı ilişkiler kuran memurlar derhal geri alınarak sert biçimde cezalandırılmak üzere Askerî Yargıtay'a verileceklerdir.

- Göçmenlerden sorumlu özel memurlar, görevlerinde ihmalkârlık veya dikkatsizlik gösterirlerse, maaşları durdurulacaktır. İkinci bir suç işlerlerse, maaş ve rütbelerinde indirme yapılacaktır.

- *Vali ve Kaymakamlar, kamplara ve yolda kafilelere devamlı surette nezâret etmekle, bu nizâmların tümüyle ve esaslı biçimde uygulanmalarını sağlamakla sorumludurlar.*

Tehcir kararının alınması ve uygulanmaya başlanmasıyla vilâyetlerin ne yapacakları ve sorumluluk alanlarının ne olduğunu bildiren yazışmalar artarak devam etmiştir. Hükümet, tehcirin gayesinin ne olduğunu bildiren telgraflar göndermiştir. 29 Ağustos 1915 tarihli şifre telgrafla tehcirin amacı ve nelere dikkat edilmesi gerektiği hususunda açıklama yapılmaktaydı. Buna göre, Ermenilerin bulundukları yerlerden çıkarılmalarının amacının bir Ermenistan oluşturulması düşüncesinin bertaraf edilmesine dönük olduğu ve bu kimselerin imhasının söz konusu olmadığı, Ermenilerin sevki esnasında görevini kötüye kullanan kişilerin şiddetle cezalandırılacağı, görevlerine son verileceği ve derhal Dîvân-ı Harb'lere teslim edileceği belirtiliyordu¹¹⁶.

31 Ağustos 1915'de Konya, Ankara, Hüdavendigâr, Adana, Halep vilâyetleriyle İzmit, Eskişehir, Kütahya, Karahisar-ı Sahib ve Maraş mutasarrıflıklarına¹¹⁷, 3 Eylül 1915'de Konya vilâyetine¹¹⁸ ve aynı tarihte Halep vilâyetine gönderilen şifrede sevk edilen Ermenilerin ihtiyaçlarını tahkik ve temin etmek üzere Muhâcirîn Müdürü Şükrü Bey'in tayin olduğu ve kendisinin lüzum gördüğü tedbirlerin yerine getirilmesi gerektiği ifade edilmekteydi¹¹⁹. 9 Eylül 1915'de Konya vilâyetine gönderilen yazıyla, Muhâcirîn Müdürü Şükrü Bey'in Pozantı'dan Adana'ya kadar sevkini kontrol altında olduğu ve tehirini gerektirecek birşey olmadığı raporu hakkında bilgi verilmiş ve Ermenilerin istirahatlerinin temini ve ihtiyaçlarının karşılanması bildirilmiştir¹²⁰.

Musul, Suriye vilâyetleriyle, Urfa, Zor, Antep mutasarrıflıklarına Şükrü Bey'in görevi hakkında bilgi verilmiştir¹²¹. Muhâcirîn Müdürü Şükrü Bey'in

¹¹⁶ BOA, DH.ŞFR, 55/292.

¹¹⁷ BOA, DH.ŞFR, 55-A/16.

¹¹⁸ BOA, DH.ŞFR, 55-A/41.

¹¹⁹ BOA, DH.ŞFR, 55-A/240.

¹²⁰ BOA, DH.ŞFR, 55-A/179; Şükrü Bey'in sevk güzergâhında yaptığı teftişler aralıksız sürmüştür. Dahiliye Nezâretine gönderdiği 1 Kasım 1915 tarihli raporunda Resûlayn'daki durum hakkında bilgi vermiş ve toplanma ve sevk işlemlerinin sıkıntısız devam ettiğini açıklamıştır, BOA, DH.EUM.2.Şb, 13/30.

¹²¹ BOA, DH.ŞFR, 56/69; 5 Eylül 1331'de aynı keyfiyet IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya da bildirilmiştir, BOA, DH.ŞFR, 56/65.

çalışmaları sonucu 7 Ekim 1915 tarihinde sevk muameleleri hakkında ayrıntılı 56 maddelik bir talimâtnâme daha yayınlanmıştı. Bu talimâtnâmede sevk işlemlerinin nasıl yapılacağı hakkında özet olarak şu hususlar yer alıyordu¹²²;

- *İskân mahallerinde ve menzil noktalarında yeteri kadar sevk, iâşe ve anbar memuru bulundurulması*

- *Livâ, kaza ve nahiyelerde olacak sevk muamelelerinden ve iâşeden mutasarrıf, kaymakam ve nahije müdürlerinin sorumlu olmaları ve kendilerine bildirilen emirleri yapmak zorunda olmaları*

- *Sevk işlemleri için tayin edilecek memurlara yaptıkları vazifenin şekli ve ehemmiyetine göre yevmiye verilmesi*

- *Sevk işleminin tren ile ve kara yoluyla gerçekleşmesi*

- *Gerek tren ve gerek kara sevkîyâtının kafiyele halinde gerçekleşmesi, kafiyelekilerin mümkün olursa isimlerinin, olmazsa sayılarının kaydedilmesi, tanzim edilecek sevk defterinin sevk memuruna verilerek varış noktasına gönderilmesi*

- *Kara yoluyla sevk edilecek kafilenin en fazla 1.000 kişiden oluşması ve her kafiyele en az bir sevk memuruyla yeteri kadar muhafız verilmesi, her kafiyelede bulunan kadın ve çocuk sayısına göre en az 150 merkeb, ester veya deve verilerek değişimli olarak kadın, çocuk ve hasta olanların bindirilmesi, her kafilenin en az 4 günlük yiyeceğini yanında götürmesi, ayrıca yedek olarak 2 günlük yiyeceğin de nakliye vasıtalarıyla birlikte götürülmesi ve ancak olağanüstü bir durumda dağıtılması, iki menzil arasındaki su ihtiyacının temin edilmiş olması*

- *Halep'te bir merkez anbar oluşturulması, un satın alınması, fırınların tesis edilmesi, menzil noktalarındaki anbarların ihtiyaçlarının karşılanması*

- *Mutasarrıfların kendilerine bağlı olan yerlerdeki anbarların her türlü ihtiyacını karşılaması, bunun için Muhâcirîn Tahsisatı'ndan yararlanması*

- *Un tedarikine ve satın alınmasına derhal başlanması*

- *Muhacirlere dağıtılacak unların ekmek haline getirilebilmesi için su olan mahallerle menzil mahallerinde fırın tesis edilmesi, mümkün olmaması*

¹²² BOA, DH.EUM.VRK, 15/71, Bkz. EK 3; Bu önemli talimâtnâmeye ilk dikkat çeken kişi Yrd. Doç. Dr. Erdal Aydoğan'dır. Bkz. Erdal Aydoğan, "Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyetinin Ermeni Tehciri İle İlgili 24 Eylül 1331 (1915) Tarihli Talimâtnâmesi ve Değerlendirilmesi", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, Ankara 2003, I, 233-240.

halinde Halep, Deyri Zor, Urfa, Maraş ve Ayıntab'tan ekmek pişirilebilmesi için sacların gönderilmesi

- Her merkez ve konaklama noktasında biri sevk memuru diğeri iâşe memuru olmak üzere en az iki memur ve on muhafız bulundurulması

- Her merkez veya anbar mahalline gelen muhacirlere yevmiye, kişi başına yarım kıyye ekmek veyahud un verilmesi

- Sevk ve yolculuk esnasında Muhâcirînin istirahatinin sağlanması, yorgunluğa meydan verilmemesi

- Her üç menzilde bir istirahat yerleri oluşturup, sağlık memurları ve ilaç bulundurulması, hastaların tedavi edilmesi

- Yolculuk esnasında rahatsızlanan muhacirlerin en yakın menzile götürülmesi ve oraya gelecek kafiye katılması, bunun muhafızlarca temini

- Suruç'ta bulunan muhacirlerden dul ve yetimlerden oluşan 3.000 kişinin Maraş ve Ayıntab'a sevk edilerek orada ayrı olarak iskân edilmesi, iâşelerinin sağlanması ve ayrıca kalanların Harran'da iskânlarının sağlanması

- Urfa sancağına gönderilecek muhâcirlerin Harran ile Rakka arasına iskân edilmesi

- Zor sancağına gönderileceklerin mutasarrıflıkça belirlenecek yerlere iskân edilmesi

- Halep vilâyetinin güney kesiminde daha 10.000 kişinin yerleştirilmesi düşünüldüğünden gerekli tedbirlerin alınması

- İskân edilecek mahallerin suyu olan ve arazisi verimli yerler olması, fakat yerli ahali ile bir sorun çıkma ihtimali olmayan yerler olması

- Muhacirlerin yerleştirileceği yerlerde karakollar kurarak emniyetlerinin sağlanması

- Şimdilik haneler, çadırlar ve barakalardan oluşacağından, kış mevsiminde soğuktan zarar görmemek için yer seçiminde dikkatli davranılması, soğuk olmayan yerlere iskân yapılması

- Muhacirlerden hali vakti yerinde olanlara haber verilerek vesait-i nakliyye, erzak ve çadırlarını temin etmelerinin sağlanması

- Mutasarrıfların şimdiden çadır teminine başlaması

- İnşaat gibi işlerde yevmiye verilerek muhacirlerden istifade edilebilmesi

- Öncelikle çocuk ve kadınların barınmasını sağlayacak yerlerin inşa edilmesi

- Her aileye yeteri kadar arazi verilip, hayvan tedarik ettirilerek, ziraatle uğraşmalarının sağlanması

- Muhacirlerin şu şekilde sevk yapılmalıdır;

Birinci, Halepten trenle Suriye'ye veya karadan Rakka ve Deyri Zor'a sevk edilmesi

İkinci, Müslimiye-Telebiyan tren hattıdır. Telebiyan merkezinden Rakka'ya sevk olunması, Telebiyan-Rakka arasında menzillerin derhal oluşturulması, Katma ve Müslimiye'den Telebiyan yoluyla gönderileceklerin genç ve sağlıklı olmalarına dikkat edilmesi

- Kafilelerin tertibine 48 saat önceden başlanılarak, erzak ve nakliye vasıtalarını temin edebilmeleri için muhacirlere haber verilmesi

- Kış mevsimi dolayısıyla öncelikle şu anda açıkta olanların bir an önce sevk edilmesi

Böylece, sevk işleminin nasıl gerçekleşeceği ve yollarda alınacak tedbirler konusunda oldukça ayrıntılı açıklamalar getirilmiştir. Savaşın olağanüstü şartları sevk ve iskân aşamasında mutlaka bazı sıkıntılara yol açmış ve planlanan süreç zaman zaman aksamıştır. Fakat hükümetin gayreti ve hazırlanan talimât incelendiğinde iyi niyet görülebilmektedir.

2.4.2. Sevk'in Gerçekleşmesi

Sevk işlemi öncelikle savaş bölgesinde başlatılmıştır. İlk anda tehcir edilecek bölgeler Dahiliye Nazırı Talat Bey'in 26 Mayıs 1915 tarihinde belirttiği yerlerdir. Bu yerler şöyleydi¹²³;

- Van, Bitlis ve Erzurum vilâyetleri
- Adana, Mersin ve Sis (Kozan) şehir merkezleri hariç olmak üzere Adana, Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket sancakları
- Maraş şehir merkezi hariç olmak üzere, Maraş sancağının diğer yerleri
- Merkez kazaları hariç olmak üzere Halep vilâyetinde İskenderun, Beylan¹²⁴, Cisir-i Şugur¹²⁵ ve Antakya kazaları, köyleri ve kasabaları

¹²³ BOA, BEO, 326758.

¹²⁴ Halep'e bağlı bir yerleşim merkezidir. Bkz. N. Akbayar, a.g.e., s. 23.

¹²⁵ Suriye topraklarındadır. Bkz. T. Sezen, a.g.e., s. 112.

Buradan da anlaşılacağı üzere ilk olarak tehcir kapsamına giren bölgeler, savaş bölgeleri ve Çukurova, İskenderun bölgesinde düşmanla işbirliğinin ve casusluk yapılmasının mümkün olduğu yerler olmuş, III. ve IV. Ordunun güvenliğinin sağlanması esas alınmıştır. Fakat olayların batı vilâyetlerini kapsamaması üzerine bu bölgeler de tehcir kapsamına girmiştir. Dahiliye Nâzırı Talat Bey, batı vilâyetlerindeki gelişmelerle ilgili şu tespitleri yapmıştır¹²⁶;

“İzmit ve Adapazarı’na gelince: Ruslar, Ereğli’yi bombardıman ettikleri sırada İzmit ve Adapazarı Ermenileri tavırlarını değiştirerek casusluğa başlamışlardı ve alenen sevinçlerini ilân ediyorlardı. Ermenilerin Dersaadet’e yakın böyle bir yerde bu derece açık bir surette hareket edeceklerini ümit etmeyen hükümet tahkikat icrasına mecbur oldu. Bunun neticesinde Adapazarı’nda binlerce bombalar, mavzer, grasi tüfekleri, jandarma üniformaları ve bomba imâlâtına mahsûs alet ve edevât elde edildi. Aramalar İzmit’e kadar genişletildi ve burada dahi yüzlerce tüfek bulundu. Tutuklanan komite reisleri, bunların, Ruslar Sakarya ağzına asker çıkarır çıkarmaz, memleket dahilinde karışıklık meydana getirerek Osmanlı ordusunun müdafaa kuvvetini kırmak üzere hazırlandığını ifade ettiler. Elde edilen silahlar, Meşrutiyet’in ilanından sonra imâl olunmuştu.

İzmit ve civarı ve bilhassa Bahçecik ihtilâl merkezi olarak tertip edilmişti. Bursa ise bunların başında bulunuyordu. Komite reisleri planlarının meydana çıktığını görerek çeteler teşkil ettiler ve Yalova’ya doğru çekildiler. Daha sonra İzmit’teki işçi grupları bu çetelerle birleşmiş ve bir çok müslüman öldürmüştür”

Böylece, bütün vilâyetlerde var olan sabotaj ve çetecilik faaliyetlerinden sonra hükümet tehcir kapsamını genişletmek zorunda kalmıştır¹²⁷.

Ermeni kabileleri, iskân sahalarına dağıtılmak üzere yol kavşakları üzerinde bulunan Konya, Diyarbakir, Cizre, Birecik ve Halep gibi merkezlerde toplanmıştır. Kabilelerin kendilerine en uygun ve yakın güzergâhlardan sevkleri planlanmıştır. Batı Anadolu’dan gönderilen kabileler ise Kütahya-Karahisar-

¹²⁶ Talat Paşa, a.g.e., s. 76.

¹²⁷ 25 Temmuz 1915 tarihli bir telgrafta Adapazarı’ndaki aramalarda çeşitli cinslerde tüfek ve tabancaların ele geçirildiğinden bahsedilmektedir, Bkz. BOA, DH.EUM.2.Şb, 9/69.

Konya-Karaman-Kars-ı Maraş¹²⁸-Pazarcık¹²⁹ yoluyla Zor¹³⁰'a sevk edilmişlerdir. Bütün bu güzergâhların seçiminde tren yolları ve nehir nakliye araçlarının bulunduğu yerler tercih edilmeye çalışılmıştır¹³¹. Fakat özellikle tren istasyonlarında asker ve cephane nakliyatı dolayısıyla bazen aksamalar meydana gelmiş ve kafileler bir süre istasyonlarda beklemek zorunda kalmıştır.

Dahiliye Nezâreti, telgraflarla tehcir sürecini yönlendirmiştir. Haziran başlarında Adana vilâyetine, Sis Ermenilerinin hepsini sevk etmesi bildirilmiştir¹³².

21 Haziran 1915'de Urfa ve Zor mutasarrıflıklarından, iskân için gönderilecek Ermenilerin ve şimdiye kadar gelmiş olanların Bağdat demiryolu hattının güney kısmındaki arazilere iskân edilerek muhafazalarına özen gösterilmesi istenmekteydi¹³³. 21 Haziran 1915'te Trabzon, Ma'mûretü'l-azîz, Sivas, Diyarbakir vilâyetleriyle Canik mutasarrıflığına yazılan şifrede, vilâyet ve livâ dahilindeki köy ve kasabalardaki bütün Ermenilerin aileleriyle birlikte Musul vilâyetiyle, Urfa ve Zor bölgelerine sevk olunması ve oralarda iskân edilecekleri bildiriliyordu. Ayrıca sevkîyât esnasındaki can ve mal güvenliklerinden mahallî memurların sorumlu olduğu, Ermenilerin eşyalarını yanlarında götürebilecekleri açıklaması yer almıştır¹³⁴.

Amerika'nın Trabzon Konsolosu Heizer'e göre, Trabzon'daki sokaklara 26 Haziran tarihinde tehcir duyurusu asılmış ve 1 Temmuz'da Ermeniler evlerinden çıkarılmaya başlanmıştır. Böylece Ermenilere hazırlık için 5-6 gün gibi bir süre tanındığı görülmektedir. Bununla birlikte Konsolos, raporunun devamında tehcirden muaf tutulan ve ertelenenlerden bahsetmektedir. Bu kişiler hastalar, kadınlar, çocuklar, ihtiyarlar, memurlar ve Katoliklerdir. Yetimler de başlangıçta yetimhanelere gönderilmiştir¹³⁵.

5 Temmuz 1915'de, görülen lüzum üzerine Ermenilerin iskânına ayrılan bölge genişletilmiş¹³⁶ ve bu durum Adana, Erzurum, Bitlis, Halep, Diyarbakir,

¹²⁸ Osmaniye'nin Kadirli ilçesi. Bkz. T. Sezen, *a.g.e.*, s. 295.

¹²⁹ Kahramanmaraş'ın ilçesi. Bkz. T. Sezen, *a.g.e.*, s. 413.

¹³⁰ Suriye sınırları içerisinde. Bkz. N. Akbayer, *a.g.e.*, s. 175.

¹³¹ Y. Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 76-77.

¹³² BOA, DH.ŞFR, 54/51.

¹³³ BOA, DH.ŞFR, 54/84.

¹³⁴ BOA, DH.ŞFR, 54/87.

¹³⁵ Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, Ankara 2005, s. 92.

¹³⁶ "Ermenilerin iskânlarına tahsis edilen mıntika görülen lüzûm üzerine ta'dil ve tevsi' edilmiştir. Kerkük sancağının İran hudûduna seksen kilometre mesafede kâ'in kura ve kasabât ve kurâ dahi dâhil olduğu halde

Suriye, Trabzon, Ma'mûretü'l-azîz, Musul vilâyetlerine, Adana Emvâl-i Metrûke Komisyon Riyâsetine, Halep Emvâl-i Metrûke Komisyon Riya-setine, Zor, Maraş, Canik, Kayseri, İzmit mutasarrıflıklarına bildirilmiştir. Buna göre yeni mıntıka şöyleydi;¹³⁷

- *Kerkük sancağının İran hududuna seksen kilometre mesafede bulunan köyler ve kasabalar dahil olduğu halde Musul vilâyetinin güney ve batı kesimleri*

- *Diyarbakir hudûdundan yirmi beş kilometre içerde ve Habur ile Fırat nehirleri vadisindeki yerleşim yerleri dahil olmak üzere Zor sancağının güney ve batı kesimleri*

- *Halep vilâyetinin kuzey kesimleri hariç olmak üzere doğu, güney ve güney batısında bulunan bütün kasaba ve köyler*

Bu yukarıda belirtilen ve sevk için yeni tahsis edilmiş mıntıkalara Ermenilerin müslüman nüfusun %10'u nisbetinde iskân edilmeleri kararlaştırılmıştır.

12 Temmuz 1915'te Vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderilen bir yazı, Zor sancağında Ermenilerin müslüman nüfusun %10 nisbetini aştıkları, buraya artık sevk yapılmaması ve Halep vilâyetinin güneyine, Suriye vilâyetinin doğusuna ve Kerkük livâsına Ermeni iskânının kararlaştırıldığı ve Ermenilerin buralara gönderilmesinin uygun olduğunu ifade etmekteydi¹³⁸.

Kafilelerin sevkinde mümkün olduğu kadar ve şartlar elverdiği müddetçe vasıtalarından yararlanılmaya çalışılmıştır. Fakat gerek nakliye vasıtalarının yokluğu ve gerek cepheye asker ve askerî malzeme nakliyâtının sürmesi bazen aksaklıklara yol açmıştır. Arabaların hepsinin Ermeni kafilelerine tahsis edilmesi ayrıca başka sorunlara yol açmaktaydı. 20 Temmuz 1915'de Erzurum vilâyetine gönderilen yazıyla, III. Ordu'ya erzak nakli için hareket eden 600 arabalık kfileden sadece 90 arabanın iâde edildiği, diğerlerinin Ermeni ailelerinin nakli için alıkonulduğunun, oysa hasat zamanı olduğundan

Musul vilâyetinin havâli-i cenûbiyye ve garbiyyesi Diyarbakir hudûdundan yirmi beş kilomere dâhilde ve Habur ve Fırat nehirleri vâdisindeki ma'mûreler dâhil olmak üzere Zor sancağının cenûb ve garbı Halep vilâyetinin kısm-ı şimalîsi müstesnâ olmak üzere şark ve cenûb ve cenûb-i garbisinde kâin kaffe-i kasabât ve kurâ da Ermeniler ahali-i müslime nüfusunun yüzde onu nisbetinde tevzî ve iskân edilecektir. Sevkiyâtına ona göre tertib ve icrâsı ta'mîmen tebliğ olunacaktır", Başbakanlık **Osmanlı Arşivi (BOA)**, Dahiliye Nezâreti Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât-ı Müdüriyeti (DH.UMVM), 131/87 .

¹³⁷ BOA, DH.ŞFR, 54/315.

¹³⁸ BOA, DH.ŞFR, 54/413.

arabalar verilmezse erzak nakliyatının ertelenmek zorunda kalınacağıının Sivas vilâyetinden bildirildiği ifade edilerek, arabaların iâdesi hususu vurgulanıyordu¹³⁹.

Konya vilâyetine de, Sultaniye'ye yerleştirilen Zeytun Ermenilerinin vilâyetin Ermeni bulunmayan diğer kazalarına dağıtılmasının daha uygun bulunduğu bildiriliyordu¹⁴⁰. 28 Temmuz'da, Maraş, Kayseri ve Samsun'dan çıkarılan Ermenilerin Malatya yoluyla sevk edildiklerinden bahsedilerek, Malatya'da izdiham oluşması nedeniyle, Elbistan üzerinden sevkın gerçekleşmesi gerektiği hususunda Maraş Mutasarrıflığı bilgilendirilmiştir¹⁴¹.

III. Ordu Kumandanı Mahmut Kamil Paşa, Başkumandanlık Vekâletine gönderdiği 31 Temmuz 1915 tarihli şifrede, dahile sevk edilmekte olan Ermenilerin hakarete uğramalarına meydan verilmemesi ve mallarıyla eşyalarının muhafazası için sürekli emir verildiğini yazmıştır¹⁴².

Ayrıca hükümet, güvenlik amacıyla Ermenilerin yurt dışına çıkışına kısıtlama getirmiştir. 2 Ağustos tarihli bir yazıyla, yaşları 16 ile 60 arasındaki erkek Ermenilerin yurt dışına çıkışı yasaklanmıştır¹⁴³. İlerleyen günlerde görülen lüzum üzerine bu durum genişletilerek 21 Ağustos tarihli bir kararla genel karargâh emri olmadan kadın-erkek hiçbir Ermeni'nin yurt dışına çıkmaması şekline dönüştürülmüştür¹⁴⁴. Daha önce 8 Ağustos tarihli bir karar ile de Osmanlı hudutlarında olup, tarafsız ülke vatandaşı olan Ermenilerden dışarı çıkmak isteyenlere seferberlik müddetince bir daha gelmemek şartıyla izin verilmesi, memlekete girmeye çalışan hiçbir Ermeniye izin verilmemesi kararlaştırılmıştı¹⁴⁵.

Vilâyetlere ve mutasarrıflıklara gönderilen bir yazıyla, nakl edilen Ermenilerin vilâyet veya livâ hududu dışına çıkarılmasıyla yetinilmesi sonucu tren istasyonlarında büyük izdiham olduğu ve askerî nakliyatın engellendiğinin anlaşıldığı, Ermenilerin kabile kabile ayrılarak iskân edilecek yerleri merkezden bildirilinceye kadar nakil güzergâhlarında bulunan vilâyet ve

¹³⁹ BOA, DH.ŞFR, 54-A/50.

¹⁴⁰ BOA, DH.ŞFR, 54-A/70.

¹⁴¹ BOA, DH.ŞFR, 54-A/157.

¹⁴² ATBD, Belge no: 1921, sayı: 83, Mart 1983, s. 153.

¹⁴³ BOA, DH.ŞFR, 54-A/251.

¹⁴⁴ BOA, DH.ŞFR, 55/141.

¹⁴⁵ BOA, DH.ŞFR, 54-A/309; Daha sonra gönderilen 31 Ağustos 1915 tarihli yazı aynı açıklamayı içeriyordu, BOA, DH.ŞFR, 55-A/15.

livâlar ile haberleşilmesi, Ermenilerin nakli esnasında askerî mevkilerde izdihamlara meydan verilmemesi, kafilelere özel memurlar tahsis edilmesi, erzak ve diğer ihtiyaçları için yapılacak masrafların Muhâcirîn Tahsisatı'ndan karşılanması istenmiştir¹⁴⁶.

Adana Valisi İsmail Hakkı Bey 4 Ağustos 1915'te, daha önce sevkleri ertelenen Adana, Sis ve Mersin Ermenilerinin ve vilâyet dahilindeki Ermeni köylerinin tamamının sevklerinin gerektiği hususunda bilgilendirilmiştir¹⁴⁷. Aynı tarihte Maraş mutasarrıflığından da, sevkleri ertelenen Maraş Ermenilerinin ve livâ dahilindeki köylerde bulunan Ermenilerin tayin olunan mıntikalara sevk edilmesi istenmekteydi¹⁴⁸.

Almanya'nın Erzurum Konsolosu Von Scheubner-Richter, elçiliğe gönderdiği 5 Ağustos 1915 tarihli telgrafta sevk esnasında neler yaşandığı hakkında şu bilgileri vermektedir¹⁴⁹:

- *Çoğunluk yolculuğa hazırlanmak için 14 gün zaman bulmaktadır.*
- *Eşyalarını almak veya satmak müsaadeleri vardır.*
- *Tüccarların eşyalarını, değerli mallarını Osmanlı Bankasına, Ermeni kilisesinin içindeki depolara bırakabilme imkânı vardır.*
- *Hükümet, fakir ailelere ücretsiz olarak kağnı arabaları tahsis etmektedir.*
- *Amele taburlarında olan erkeklere ailelerine eşlik etmeleri için izin verilmektedir.*

Ayrıca hasta, dul ve çocukların Erzurum'da kalması için izin verilmiştir.

5 Ağustos'da Konya vilâyetine gönderilen şifrede Zeytun ve başka yerlerden oraya gelen Ermenilerin Zor'a sevkleri¹⁵⁰, 19 Ağustos 1915'de Eskişehir mutasarrıflığına gönderilen yazıda, livâ'daki Ermenilerin Konya yoluyla Halep'e sevk edileceği bildiriliyordu¹⁵¹.

Kafilelerin yollardaki durumuyla ilgili İstanbul ile vilâyetler sürekli haberleşmişlerdir. 19 Ağustos tarihinde Şam'dan Dahiliye Nezâreti'ne verilen

¹⁴⁶ BOA, DH.ŞFR, 54-A/392.

¹⁴⁷ BOA, DH.ŞFR, 54-A/271.

¹⁴⁸ BOA, DH.ŞFR, 54-A/272.

¹⁴⁹ J. Lepsius, *a.g.e.*, s. 119.

¹⁵⁰ BOA, DH.ŞFR, 54-A/278.

¹⁵¹ BOA, DH.ŞFR, 55/115.

bilgide bu tarih itibariyle Halep'den Şam'a 21.000 Ermeni'nin geldiğinden bahsediliyordu¹⁵².

1 Eylül 1915'te Suriye, Halep, Musul vilâyetleriyle, Urfa ve Zor mutasarrıflığına yeni talimât verilmekteydi. Buna göre istenilenler şu şekildedir¹⁵³:

- *Rusya'ya sınır olan Doğu Anadolu ile Zeytun, Suriye, Adana sahil mıntıkalarından oralara nakledilen Ermenilerin dahilî ve haricî haberleşmelerinin Türkçe olması*

- *Yeni tesis edilecek mıntikalarda yeni Ermeni okulları açılmaması, Ermeni çocuklarının hükümet mekteplerinde eğitim yapması*

- *Şimdilik sadece İstanbul'daki Ermenice gazetelerin yayınlanması, diğer vilâyetlerdeki gazetelerin kapatılması*

Osmanlı hükümeti sık sık vilâyetlerden sevk durumuyla ilgili bilgi almıştır. Diyarbakir vilâyeti, 18 Eylül 1915 tarihli telgrafta sevk olunan Ermeni sayısını yaklaşık 120.000 olarak verirken¹⁵⁴, Ma'mûretü'l-azîz vilâyeti de kendisinin sevk rakamını 51.000 olarak açıklamıştır¹⁵⁵. Aynı tarihte Karahisar mutasarrıflığı, 5.769 Ermeni'nin sevk edildiği ve Bursa, Eskişehir, Ankara taraflarından gelip istasyonlarda bekleyen Ermeni sayısını 8.631 olarak ifade etmektedir. Yine bu kişilerin askeri nakliyat dolayısıyla 1 haftadır beklediği, boş vagon temin edilirse gönderilecekleri belirtilmektedir. Posta trenleriyle boş yer oldukça 30-40 kişilik grupların sevk edildiği anlaşılmaktadır¹⁵⁶.

20 Eylül 1915'de Urfa mutasarrıflığına oraya gelecek Ermenilerin Diyarbakir yoluyla Musul'a sevk edileceği bildirilmekteydi¹⁵⁷. Karahisar mutasarrıflığına da, Ermenilerin süratle sevk edilebilmesi için mevcut bütün nakliye vasıtalarının kullanılması talimâtı verildiği Karahisar istasyonuna sevkîyâtın

¹⁵² BOA, DH.EUM.2.Şb, 68/78.

¹⁵³ BOA, DH.ŞFR, 54/261.

¹⁵⁴ BOA, DH.EUM.2.Şb, 68/71.

¹⁵⁵ BOA, DH.EUM.2.Şb, 68/70; Ayrıca aynı tarihte Eskişehir mutasarrıflığı, 7.000 Ermeni'nin sevk edildiği ve istasyonda bekleyen Ermeni olmadığını açıklamıştır, Bkz. BOA, DH.EUM.2.Şb, 68/72; Niğde mutasarrıflığı Ermenilerin tamamının sevk edildiğini bildiriyordu, Bkz. BOA, DH.EUM.2.Şb, 68/69.

¹⁵⁶ BOA, DH.EUM.2.Şb, 68/73.

¹⁵⁷ BOA, DH.ŞFR, 56/94.

tehirinin gerektiğinin Eskişehir ve Kütahya mutasarrıflıklarına bildirildiği yazılmıştır¹⁵⁸.

4 Ekim 1915’de Ma’mûretü’l-azîz vilâyetine yazılarak, Urfa mutasarrıflığının livâda bulunan Ermenilerin çokluğu sebebiyle asayiş ve sıhhi şartlar açısından Urfa üzerinden sevkîyâta devam edilmemesini istediği, bundan dolayı Urfa yoluyla yapılan sevkîyâtın artık Diyarbekir yoluyla yapılması talimâtı verilmekteydi¹⁵⁹.

Konya vilâyetinden gönderilen 10 Ekim 1915 tarihli yazıda, 2 gün içinde 11.000 kişinin sevk edildiği açıklanırken¹⁶⁰, Dahiliye Nezâreti, Konya vilâyetinden sevk olan ve olacak Ermenilerin karadan gönderildiğinin anlaşıldığını ifade ederek, yollarda istirahatlerinin temini ve kafilelerin tecavüze uğramaması için gereken tedbirlerin alınmasını istemiştir¹⁶¹.

Musul vilâyeti, Erzurum yoluyla Diyarbekir’e gelmiş ve buradan Musul’a gönderilmekte olan Ermeni muhâcirlerinin Cizre’den sonra vilâyet hududunda Musul jandarmaları tarafından teslim alınacağı hususunda bilgilendirilmiştir¹⁶².

16 Ekim 1915 tarihinde Konya’dan verilen bilgi 13 Ekim-16 Ekim tarihleri arasında 9.600 Ermeni’nin sevk edildiği şeklinde olmuştur¹⁶³.

17 Ekim 1915’de Halep’de Muhâcirîn Müdürü Şükrü Bey’e isteğinin uygun görüldüğü belirtilerek Halep’deki yabancı Ermenilerin Rakka¹⁶⁴, Zor ve Kerek¹⁶⁵ civarına gitmelerinin münasip olacağı bildirilmekteydi¹⁶⁶. Aynı

¹⁵⁸ BOA, DH.ŞFR, 56/139.

¹⁵⁹ BOA, DH.ŞFR, 56/278.

¹⁶⁰ BOA, DH.EUM.2.Şb, 68/88; Bir gün sonra 11 Ekim 1915’te yine Konya vilâyeti kaynaklı yazı 12.000 Ermeni’nin sevk edildiği ve mevcut 10.000 Ermeni’nin kaldığı ve nakile dair tedbirlerin alındığı bilgisini içermektedir. Bir gün içinde gönderilen sayısındaki 1.000 kişilik artış, muhtemelen istasyona sürekli yeni kafilelerin geldiğini göstermektedir. Ayrıca vilâyetten verilen cevaba bakılacak olursa Dahiliye Nezâreti’nden yapılan tedbirleri arttırma uyarısı daha önceleri de defalarca yapılmış olmalıdır, BOA, DH.EUM.2.Şb, 68/90, lef 2.

¹⁶¹ BOA, DH.ŞFR, 56/381.

¹⁶² BOA, DH.ŞFR, 56/387.

¹⁶³ BOA, DH.EUM.2.Şb, 68/92; 18 Ekim tarihinde Karahisar mutasarrıflığının verdiği bilgiye göre Karahisar istasyonunda 4.863 ve Çay istasyonunda 2.000’e yakın kişi sevk edilmek üzere beklemektedir, BOA, DH.EUM.2.Şb, 68/94; Konya’dan gönderilen 19 Ekim tarihli bir telgrafta 16 Ekim-19 Ekim tarihleri arasında 5.000 Ermeni’nin daha sevk edildiği açıklaması yer almıştır, BOA, DH.EUM.2.Şb, 68/95.

¹⁶⁴ Suriye topraklarındadır. Bkz. T. Sezen, *a.g.e.*, s. 428.

¹⁶⁵ Suriye topraklarındadır. Bkz. N. Akbayar, *a.g.e.*, s. 97.

¹⁶⁶ BOA, DH.ŞFR, 57/49.

tarihte Halep vilâyetine Muhâcirîn Müdürü Şükrü Bey'in bu tedbiri uygun gördüğü yazılmaktaydı¹⁶⁷.

Başkumandanlığın 31 Ekim 1915 tarihli yazısında, IV. Ordu mıntıkasına sevk edilen Ermeni muhâcirlerinin Pozantı-Halep menzil hattından sevkleri esnasında iâşelerinin askerî yetkililerce temini için IV. Ordu kumandanlığına, Halep menzil müfettişliğine ve ilgili yerlere tebligat yapıldığı ifade edilmiştir¹⁶⁸.

2 Kasım 1915'de Diyarbekir vilâyetine yazılarak, Kahta'dan gönderilen 40.000'e yakın Ermeninin Urfa hududunda teslim edilerek Musul'a sevklerinin Urfa mutasarrıflığına bildirilmesine rağmen, Urfa'da bulunan Muhâcirîn Müdürü Şükrü Bey'in Urfa, Zor, Halep ve çevresinin doğu vilâyetlerinden gelen Ermeniler tarafından dolduğu ve daha fazla Ermeninin iskânının mümkün olmadığını belirtmesi üzerine söz konusu kafilenin ve bundan sonra yapılacak sevklerin Diyarbekir yoluyla Musul'a olması gerektiği açıklanmıştır¹⁶⁹.

Sevk işlemine bazen ara verildiği de olmuştur. Kış şartları ve istasyonlarda ortaya çıkan büyük kalabalıklar nedeniyle tehcire ara verilmiştir. Nitekim, 3 Kasım 1915'de Edirne vilâyetine sevk yapılmaması hususunda açıklama yapılmıştır¹⁷⁰. Bununla birlikte bu emrin özellikle Anadolu'nun orta ve batı bölgelerindeki vilâyetleri kapsadığı anlaşılmaktadır. Çünkü güneye kadar gelmiş olan kafilelerin sevk ve iskân faaliyetleri devam etmiştir.

8 Kasım 1915'de Konya, Adana vilâyetleriyle, Halep'de Muhâcirîn Müdürü Şükrü Bey'e çekilen telgrafta Pozantı'dan gönderilen Ermeni muhacirlerin iâşesinin askerî yetkililer tarafından karşılanması emri verilmesine rağmen yapılan tahkikatta buradaki ikmâl efradının, ameale taburlarının ihtiyaçları için ancak yettiği, şu andaki şartlarda muhacirlere verebilecek ekmek ve yemek kalmayabileceği Harbiye Nezâreti'nden bildirilerek, muhacirlerin iâşesinin mahallî hükümetler tarafından karşılanmasını istediği bunun mümkün olup olmadığının hemen yazılması talimatı veriliyordu¹⁷¹.

¹⁶⁷ BOA, DH.ŞFR, 57/53.

¹⁶⁸ BOA, BEO, 328554.

¹⁶⁹ BOA, DH.ŞFR, 57/245.

¹⁷⁰ BOA, DH.ŞFR, 57/273.

¹⁷¹ BOA, DH.ŞFR, 57/351.

İzmir tehcir yapılmayan şehirlerden biridir. Yalnızca komitelerle ilişkileri tespit edilmiş ve ihanetleri anlaşılan kişiler tehcir edilmiştir. 8 Aralık 1915 tarihinde Karahisar-ı Sahib mutasarrıflığına yazılarak, İzmir'den gönderilen 61 nüfus Ermeninin Diyarbakir yoluyla Musul'a sevk isteniyordu¹⁷². 11 Aralık 1915'de aynı mutasarrıflığa gönderilen bir başka yazıda İzmir'den gönderilecek 95 Ermeninin daha Diyarbakir yoluyla Musul'a ulaştırılması hususu vurgulanmıştır¹⁷³. Daha sonra Aydın vilâyeti, gönderilen 61 kişi ve toplandığı bildirilen 95 Ermeni'nin Diyarbakir yoluyla Musul'a sevk edileceğinin Konya vilâyetiyle Karahisar mutasarrıflığına yazıldığı hususunda bilgilendirilmiştir¹⁷⁴. 22 Aralık 1915'de Konya vilâyetinden, Diyarbakir yoluyla Musul'a sevk edilecek şahısların gelip gelmediği ve gelmişlerse ne zaman yola çıkarılabileceklerinin açıklaması istenmiştir¹⁷⁵.

Resülayn¹⁷⁶'da bulunan Ermenilerin Musul'a sevk edilmesi bildirilirken¹⁷⁷, 13 Şubat 1916'da Urfa mutasarrıflığına verilen talimatta, Rakka ve havalisine gidecek Ermenilerin kara yoluyla ve mümkünse Fırat nehrinden uzak bir yolla sevk edilmeleri isteği yer almıştır¹⁷⁸.

20 Şubat 1916 tarihinde Sivas, Edirne, Adana, Konya, Ankara, Aydın, Hüdavendigâr ve Kastamonu vilâyetleriyle; Maraş, Kütahya, Eskişehir, Bolu, İzmit, Niğde, Kayseri, Canik ve Karesi mutasarrıflıkları sevkini durdurulmasıyla ilgili genel tebliğin zararlı faaliyetlerde bulunan ve komitelerle alâkaları olanları kapsamadığı, bu kişilerin Zor sancağına sevk edilmeleri gerektiği konusunda uyarılmıştır¹⁷⁹.

¹⁷² BOA, DH.ŞFR, 58/247.

¹⁷³ BOA, DH.ŞFR, 58/271.

¹⁷⁴ BOA, DH.ŞFR, 59/21.

¹⁷⁵ BOA, DH.ŞFR, 59/61.

¹⁷⁶ Bugün Şanlıurfa'nın Ceylanpınar ilçesi. Bkz. N. Akbayan, a.g.e., s. 136.

¹⁷⁷ BOA, DH.ŞFR, 59/189- 59/190.

¹⁷⁸ BOA, DH.ŞFR, 60/312.

¹⁷⁹ "Ermenilerin ihrâcına nihâyet verilmesi hakkındaki tebligat-ı umûmîyyenin ba'zı mahallerde ba'de-mâ hiçbir Ermeninin sevk edilmemesi şeklinde telâkki olunarak bu sebeble tanınmış eşhâs-ı muzırradan bir çoklarının teb'id edilmedikleri anlaşıyor. Ermeni sevkıyâtının te'hiri hakkındaki iş'âr şimdye kadar yerlerinden ihrâc edilmeyen ve derdest-i sevk bulunmayanlardan mâ-adâ'sının oldukları yerlerde bırakılmasına ma'tûf olub yoksa hiçbir zamân öteden beri hükûmete karşı hıyânetleri ve komitelerle alâka ve münâsebetleri bulunan eşhâs-ı muzırranın da sevk edilmemeleri demek olamayacağından bu kabîl kimesneden vilâyet/livâ ve mülhakatında kalmış ve ne sebeble olursa olsun sevk edilmemiş olanların derhâl toplattınlarak doğruca ve mahfûzen Zor'a sevkleri ve mikdârlarının inbâsı ta'mînen tebliğ olunur", BOA, DH.ŞFR, 61/72.

Yine Dahiliye Nezâreti, Bolu mutasarrıflığı'na gönderdiği 8 Mart 1916 tarihli bir yazıda sevk olunacak kişilerle ilgili yeni bir açıklama yapma ihtiyacı duymuştur. Buna göre sevk sadece zararlı faaliyetlerde bulunan ve komitelerle ilgileri olanları kapsıyor ve bu kişilerin sevki istenerek, ailelerin yerlerinde bırakılacağı açıklanıyordu¹⁸⁰.

15 Mart 1916 tarihinde Dahiliye Nâzırı Talat Bey imzasıyla vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderilen yazıda, Ermenilerin sevk edilmesinin durdurulması ve şimdiye kadar sevk edilenlerden başka sevk yapılmaması istenmekteydi¹⁸¹.

Bu tarihten sonra Anadolu'dan güney bölgelerine sevk işlemi büyük ölçüde gerçekleşmemiştir. Bundan sonraki süreçte Halep ve Zor bölgesinde Ermeni kabilelerinin birikmesi üzerine buralardaki mevkiler arasında yer değiştirmeler söz konusu olmuştur. Nitekim, 27 Mart 1916'da Halep vilâyetine yazılarak sevk edilmek üzere bekletilenlerden başka Ermenilerin sevk edilmemesi belirtildiği halde Halep'den Ermeni ihracının devam ettiğinin haber alındığı bildirilerek, durum hakkında bilgi talep ediliyordu¹⁸². 30 Mart 1916'da Halep vilâyetinden, son defa sevk maksadıyla gelenlerden başka Ermenilerin sevk edilmemesi istenmiştir¹⁸³. Dahiliye Nezâreti 10 Haziran 1916'da Zor mutasarrıflığına gönderdiği bir yazıyla, Ermenilerin livânın münâsib yerlerine yerleştirilmeleri açıklamasını yapmıştır¹⁸⁴.

Zor sancağındaki yetkililerden oraya gönderilmiş Ermenilerden zararlı olanların askerî güzergâhlarda toplanmasına meydan verilmemesi ve daha iç kısımlara gönderilmesi istenirken¹⁸⁵, 29 Temmuz 1916'da yine Zor'a gönderilen yazıda Ermenilerin Fırat havzasında ve askerî güzergâhta toplu olarak bulunduğu belirtilerek, askerî nakliyatın engellenmemesi için daha uygun yerlere sevki hatırlatılmıştır¹⁸⁶.

¹⁸⁰ "... sevk olunacak eşhâs komitelerle alâka ve münâsebetleri bulunan ve hükûmete karşı hıyânetleri anlaşılan efrâddır. Yoksa âilelerin sevkiyle Ermeni sevkıyâtına yeni baştan başlamak değildir. Binâen-aleyh eşhâs-ı muzırranın teb'îdiyle iktifâ olunarak âilelerin ihrâc olunmaması muktezîdir", BOA, DH.ŞFR, 61/222.

¹⁸¹ "Görülen lüzûm ve icâb-ı idârî ve askerîye binâen ba'de-mâ Ermeni sevkıyâtının ta'tîli takarrür ettiğinden şimdiye kadar çıkarılanlardan başka artık hiçbir sebep ve vesîle ile Ermeni ihrâc olunmaması ta'mîmen tebliğ olunur", Y. Halaçoğlu, a.g.e., s. 186, EK XXX'dan naklen, BOA, DH.ŞFR, 62/21.

¹⁸² BOA, DH.ŞFR, 62/135.

¹⁸³ BOA, DH.ŞFR, 62/178.

¹⁸⁴ BOA, DH.ŞFR, 64/274.

¹⁸⁵ BOA, DH.ŞFR, 66/19.

¹⁸⁶ BOA, DH.ŞFR, 66/94.

Bu dönemde Zor bölgesinde yığılma olduğu için Dahiliye Nâzırı Talat Bey, VI. Ordu kumandanlığına yazarak, Zor'a sevk edilen Ermenilerin bölgede toplu bir halde bulundukları ve güvenliklerinin sağlanması için şu anda oradaki Jandarmanın yeterli olmadığına Zor'dan kendisine bildirildiği ve Jandarma mevcuduna 300 nefer ilâvesinin talep edildiğini belirterek, gereken kuvvetin Zor Jandarmasına ilavesini istemekteydi¹⁸⁷. Yine bu dönemde, İzmir'den gönderilen komiteci Ermenilerle ilgili Maraş mutasarrıflığıyla yoğun yazışmalar gerçekleşmiştir. Maraş mutasarrıflığına yazılarak, İzmir'den çıkarılıp Zor'a sevk edilmek üzere Maraş'a gelmiş olan 256 Ermeni'nin muhafızlarca Zor'a ulaştırılmaları konusunda hassasiyet gösterilmesi talimatı verilmiştir¹⁸⁸. 28 Mart 1917 tarihinde IV. Ordu Komutanı Cemal Paşa'ya gönderilen telgrafta da Ermenilerin Zor'a sevk edilmeyerek Suriye'nin kuzeyine naklinin münasip olduğu bildirilmekteydi¹⁸⁹.

Vilâyet ve livâlar, 20 Haziran 1917 tarihinde her ne suretle olursa olsun Nezâretten emir verilmedikçe bundan sonra Ermenilerin tehcir edilmemeleri hususunda uyarılmaktaydı¹⁹⁰. Burada belirtilmek istenen husus, vilâyet dahilinde dahi olsa yer değiştirmenin yapılmaması isteğidir.

Sevk edilenlerin bir kısmı gittikleri yerlerde de bazı sorunlar çıkarmış ve düşmanla işbirliğinin yollarını aramışlardır. Nitekim, I. Dünya Savaşı sonunda bile bazı Ermenilerin düşmanla temasta oldukları tesbit edilmekteydi. 30 Eylül 1918'te Dahiliye Nâzırı, Sadârete gönderdiği yazıda Musul ve Suriye havalisinde bulunan Ermenilerin düşman devletlerle temasta bulundukları ve aleyhimize faaliyet gösterdiklerinin yapılan tahkikat neticesinde delillerle sabit olduğunu ve başka bir yere nakilleri konusunu gündeme getirmişti. 7 Ekim 1918'de Dahiliye Nezâreti'ne verilen cevapta, Musul ve Suriye havalisindeki Ermenilerin şimdilik başka bir yere gönderilmesinin Meclis-i Vükelâ'ca münasip görülmediği bildirilmekteydi¹⁹¹.

2.4.2.1. Sevk ve İskâna Tâbi Tutulmayanlar

Tehcir işlemi bütün Ermenilere uygulanmamış, başlangıçta sadece Gregoryen Ermeniler için söz konusu olmuştur. İstanbul ve İzmir gibi

¹⁸⁷ BOA, DH.ŞFR, 67/7.

¹⁸⁸ BOA, DH.ŞFR, 69/261.

¹⁸⁹ BOA, DH.ŞFR, 74/281.

¹⁹⁰ BOA, DH.ŞFR, 77/170.

¹⁹¹ BOA, BEO, 340214.

büyük şehirlerde tehcir gerçekleşmezken, az sayıda Ermeni'nin yaşadığı Antalya gibi şehirlerde sevk olayı olmamıştır¹⁹². Önceleri Katolik ve Protestan Ermeniler tehcir edilmemişler, ayrıca memur ailesi, asker ailesi ve mebus aileleri ilk anda sevk ve iskânın dışında tutulmuşlardır. Düyûn-ı Umûmiye'de görev yapan Ermeniler sevk kapsamı dışında tutulmuştur¹⁹³. 9 Haziran 1915'te Erzurum vilâyeti'ne gönderilen telgrafta Ermenilerin yanlarında götüremeyecekleri eşyanın hakiki değerinin kendilerine ödeneceği belirtilip, askerî imalathanelerde çalışanlarla güçsüz olan kadınların sevklerinin şimdilik ertelendiği bildirilmiştir¹⁹⁴.

Her ne kadar imalathaneler ve fabrikalarda bulunan Ermeniler tehcir edilmiş olsalar da hükümet istihbârâta dayanarak stratejik kuruluşlarda bazı tedbirler almak zorunda kalmıştır. 4 Ağustos 1915'de vilâyet ve mutasarrıflıklara yazılarak Ermenilerin silah ve mühimmat fabrikalarına zarar verebilecekleri yönünde istihbârât olduğu bildiriliyor ve şu hususlara dikkat edilmesi isteniyordu¹⁹⁵;

- *Fabrikalarda çalışan gayri müslim usta ve amelelerin mümkünse çıkarılması mümkün değilse kontrol altında bulundurulmaları*
- *Fabrikalara girerken üstleri aranmalı, akşam paydosuna kadar fabrikadan dışarı kimse çıkmamalı ve fabrika çıkışı yine aranmaları*
- *Fabrikaların etrafında inzibatî tedbirlerin arttırılması*
- *Fabrikalara gelenlerden başka kimsenin fabrikaya gelmemesi hatta kapıya kadar bile yaklaştırılmaması, geceleri bu hususa özellikle dikkat edilmesi*
- *Hangi fabrika çalışanı olursa olsun, kollarında veya yakalarında işaret olması ve yanlarında fotoğraflı vesika bulunması*
- *Fabrika müdürlerinin çalışanlarının özel haberleşmelerini ve ikametgâhlarını bildirmeleri*
- *Fabrika çalışanları fabrika haricinde iken nerede bulunacaklarını müdürlere haber vermeleri ve müdürlerin şüphe ettiklerini kontrol etmeleri*
- *Bu maddelerin 24 saat içinde icab edenlere tebligatının yapılması*

¹⁹² BOA, DH.ŞFR, 55/59.

¹⁹³ BOA, DH.ŞFR, 54/221.

¹⁹⁴ BOA, DH.ŞFR, 53/303.

¹⁹⁵ BOA, DH.ŞFR, 54-A/269 - 54-A/270.

Vilâyetlere gönderilen yazıda Protestan Ermenilerin¹⁹⁶ ve Katolik Ermenilerin sevk edilmemesi istenmiştir¹⁹⁷. 5 Ağustos 1915’de Ankara ve Hüdavendigâr vilâyetleriyle; Karahisar-ı Sahib, Niğde, Eskişehir ve Karesi mutasarrıflıklarına Ermenilerin tayin olunan mıntıkalara sevkleri ve Katolik Ermenilerin bundan istisna tutulması talimâtı verilmiştir¹⁹⁸.

Ermeni mebus ve ailelerinin sevk edilmemesi istenirken¹⁹⁹, demiryollarında çalışan Ermeni memurlarla, ameile ve diğer çalışanlardan hizmetli olduklarını gösteren belgeleri olanların aileleriyle birlikte şimdilik yerlerinde kalmaları kararlaştırılmıştır²⁰⁰. 15 Ağustos 1915 tarihli bir yazıyla Protestan Ermenilerin sevk olunmaması tekrar hatırlatılmaktaydı²⁰¹. Yine sevk edilecek Ermenilerden asker, subay ve sıhhiye subayı ailelerinin bulundukları yerlerde bırakılarak²⁰², tehcir edilmemesi bildirilmiştir²⁰³. Ayrıca, yerleri değiştirilecek Ermenilerden velisi asker veya memur olanların yerlerinde kalacakları açıklanmıştır. Buna göre, eğer bulundukları kasaba ve köyde 5 haneden fazla iseler, asker ailelerinden başlayarak bağlı bulundukları kaza ve sancak dahilinde arzu ettikleri müslüman köylerine % 5 nisbetinde yerleştirilmeleri kararlaştırılmaktaydı. Bunun için örnek verilerek 20 haneli bir köye ancak 1 hane Ermeni yerleştirileceği, 100’den fazla haneli köy ve kasabalarda 5 hane Ermeni’den fazlasının bulunamayacağı açıklanmaktaydı²⁰⁴.

Osmanlı Devleti’nin, tehcir esnasında müttefiki Almanya’nın Anadolu’da bulunan bazı kurumlarının ricalarını dikkate aldığı anlaşılmaktadır. Nitekim, Bilecik civarında Muratca’da Almanya tebasından Maria Hunman nezdinde bulunan Ermeni çocuklarının sevk olunmaması kararlaştırılmıştır²⁰⁵.

¹⁹⁶ BOA, DH.ŞFR, 55/20.

¹⁹⁷ BOA, DH.ŞFR, 54-A/290.

¹⁹⁸ BOA, DH.ŞFR, 54-A/276.

¹⁹⁹ BOA, DH.ŞFR, 55/19.

²⁰⁰ BOA, DH.ŞFR, 55/48.

²⁰¹ BOA, DH.ŞFR, 55/20.

²⁰² Bu hususun büyük oranda gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Kırklareli’nde harb hastanesinde görevli Tabib Yüzbaşı Agob Kaşıkçıyan, Bursa’da bulunan 2 kızkardeşini yanına getirmek için dilekçe vermiştir. Yazışmalar neticesinde Başkumandanlık, Dahiliye Nezâreti’ne gönderdiği 19 Ağustos 1916 tarihli yazıda asker ailelerinin istisnasız bulundukları yerlerde kalmaları yönünde görüş belirtmiştir, BOA, DH.EUM.2.Şb, 26/39, lef 2.

²⁰³ BOA, DH.ŞFR, 55/18.

²⁰⁴ BOA, DH.EUM.VRK, 15/49.

²⁰⁵ BOA, DH.ŞFR, 55/49.

1915 Ağustosunda Adana vilâyetine gönderilen bir telgrafta aynı hususun söz konusu olduğu görülmektedir. Telgraftaki istek, Haruniye nahiyesinde Alman misyonerlerinin yetimhanesindeki Ermeni çocukların yerinde bırakılması şeklindedir²⁰⁶.

Ağustos ayının ortalarından itibaren Katolik ve Protestan Ermenilerden bazıları tehcire tabi tutulmuştur. Fakat daha ziyade komitelerle ilişkisi tespit edilenler tehcir edilmeye başlanmıştır. 2 Eylül 1915’de Maraş mutasarrıflığına gönderilen yazıda Katolik ve Protestanların sevk edilmemesi hakkındaki tebligatın bunların zararlı olanlarını da kapsadığı anlamına gelmediği ve bu gibilerin sevk edilmesi gerektiği bildiriliyordu²⁰⁷. Katolik ve Protestan Ermenilerin bir bölümünün bulundukları vilâyetlerdeki köylere dağıtılması söz konusu olmuştur. Kayseri mutasarrıflığı, sevkîyât konusunda bilgi isteyen Dahiliye Nezâreti’ne gönderdiği 18 Eylül 1915 tarihli telgrafta 44.271 Ermeni’nin Halep, Suriye, Musul vilâyetlerine sevk edildiği, 4.911 asker ailesi ve az sayıdaki Katolik ve Protestan Ermeninin % 5 nisbetinde köylere dağıtıldığı bilgisini vermektedir²⁰⁸.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Kayseri’de Belediye Başkanlığı yapmış olan Ahmet Rifat Bey’in anılarında Kayseri’de cereyan eden tehcir olayıyla ilgili ayrıntılı bilgiler bulmak mümkündür. Buna göre Kayseri’de tehcir işlemleri şöyle başlamıştır²⁰⁹;

“Kayseri’de tehcir işlemleri nasıl başladı? Bu konuda rahmetli babamın vaktiyle bana anlatmış olduğu bir anıyı kaydedeceğim. Birinci Dünya Savaşı devam ederken ve hükümet, bilinen sebeplerle, tehcir kararını verdikten sonra, İçişleri Bakanı Talât Bey’i (diğer iller arasında) Kayseri’ye gönderiyor. Mutasarrıf, Talât Bey’in emri ile, şehrin ileri gelenlerini bir araya getiriyor. Rifat Bey’de Belediye Başkanı olarak, toplantıda bulunuyor. Talât Bey, aynı zamanda birkaç cepheye birden savaş veren ordunun iç güvensizlikle başa çıkmasına olanak bulunmadığını, özellikle Ermenilerin dış düşmanlarla işbirliği içinde bulunduklarını ve kaçınılmaz bir çöküntüden kurtulmak için hükümetçe sadakatsizliği şüphe götürmeyen

²⁰⁶ BOA, DH.ŞFR, 55/43.

²⁰⁷ BOA, DH.ŞFR, 55-A/22; Aynı tarihte bu açıklama Adana vilâyetine de yapılmıştır. Bkz. BOA, DH.ŞFR, 55-A/23.

²⁰⁸ BOA, DH.EUM.2.Şb, 68/75.

²⁰⁹ Ahmet Rifat Çalık’a’nın Anıları, (Yay. Haz. Hurşit Çalık), İstanbul 1992, s. 26.

bu cemaati Anadolu dışına çıkarma kararı verildiğini anlatıyor. “Ama” diyor, devletin bütün kanunları yürürlükte. Ermenilerin malına, canına, ırzına zarar verenler hakkında kanunî işlem müsamahasız yapılacaktır. Mal alan hırsızlık, cana kıyan katil ve ırza geçen ırza geçme suçu için belirlenen cezayı görecektir. Üst tarafı yurtseverliğinize kalmıştır”

26 Eylül 1915’de Ma’mûretü’l-azîz ve Diyarbekir vilâyetlerine yazılarak sevk edilen Ermeni kabileleri arasında Katolik veya Protestan olduğunu iddia edenler var ise araştırılması ve gerçek olması durumunda bulundukları mahallerde iskân edilmesi isteniyordu²¹⁰.

Tehcir, Katolik ve Protestan Ermeniler için başlangıçta söz konusu olmamışsa da ilerleyen aylarda zararlı faaliyetlerde bulunanlar sevk edilmiştir.

Sevkine gerek görülen bütün Ermeniler Halep’in güneyine gönderilmemiştir. Sadece bulundukları kazalardan çıkarılarak Anadolu’da bir yere nakledilen Ermeni kabileleri de bulunmaktaydı. Haziran’dan itibaren, 1915 yazında tehcir yoğunluğu doğu vilâyetlerinde yaşanmıştır. Çanakkale bölgesinde savaş cereyan etmesi sebebiyle, stratejik nedenlerden dolayı bu bölgedeki Ermenilerle ilgili tedbir düşünülmüştür.

8 Haziran 1915’de Kala-i Sultaniye’ye çekilen telgrafta, Ezine’de bulunan 500 nüfus Ermeninin orada bulunmasının Kumandanlıkça uygun görülmediği ve bunların geçen İtalya harbinde şenlik yaptıklarının iştirildiği, komitelere mensup olanların tutuklanması, diğerlerinin naklettirilmesinin Başkumandanlıkça istendiği belirtilerek, livâ dahilinde uygun bir yer varsa oraya nakilleri, yoksa Karesi’ye sevk edilmeleri bildirilmekteydi²¹¹. 29 Ağustos tarihinde Kala-i Sultaniye mutasarrıflığına gönderilen bir şifrede şimdilik Ermenilerin yerinde bırakılması istenirken²¹², 2 Eylül’de buradaki Ermenilerin de Anadolu içlerine sevk edilmesi kararlaştırılmıştır²¹³.

Konya vilâyetine gönderilen 3 Nisan 1916 tarihli bir yazıda, Hınçak komitesiyle alâka ve münasebetlerinden dolayı Balıkesir’den çıkarılan Balıkesir Ermenilerinin Karahisar’a geldiği ve Konya’ya sevk edileceği

²¹⁰ BOA, DH.ŞFR, 56/172.

²¹¹ BOA, DH.ŞFR, 53/289.

²¹² BOA, DH.ŞFR, 55/326.

²¹³ “Kala-i Sultaniye Ermenilerinin de Bandırma tarikiyle Anadolu içlerine sevkleri münâsibdir”, BOA, DH.ŞFR, 55-A/28.

belirtilerek, oraya vardıklarında demiryollarından uzak bir kazaya gönderilmeleri istenmekteydi²¹⁴.

Bu arada Anadolu’da bir çok yerde müslüman halkın Ermeni komşularını himaye etmesi, saklaması ve tehcir edilmemesini sağladığı çeşitli örnekler mevcuttur. Bu konuda dönemin Kayseri Belediye Başkanı anılarında şu değerlendirmeyi yapmıştır;

“...Kayda değer bir husus ta Kayseri’deki Müslüman halkın birçok Ermeni komşu ve tanıdıklarını, islâm adları almalarını sağlayarak, tehcirden kurtarmış olduklarıdır”

Nitekim, Belediye Başkanı Rifat Bey de yanında çalışan Kasakian ailesini himaye ederek tehcir edilmemelerini sağlamıştır²¹⁵.

2.4.2.2. Tehcirden Kurtulmak İçin Din Değiştirme, Ermeni Kadınlar ve Yetimler

Osmanlı Hükümeti, sevk sürecinde tehcirden kurtulmak amacıyla din değiştirme isteklerine olumlu yaklaşmamıştır.

1 Temmuz 1915’de vilâyetlere ve mutasarrıflıklara çekilen telgrafta sevk edilen Ermenilerin toplu veya ferdi olarak din değiştirdikleri ve bu suretle memleketlerinde kalma çareleri aradıklarının anlaşıldığını, din değiştirme müracaatlarına ehemmiyet verilmemesi, müslüman adı alsalar bile zararlı faaliyetlerden geri kalmayacakları ve din değiştirseler bile tayin oldukları yerlere sevkleri hususunda çekingen davranılmaması isteniyordu²¹⁶. 21 Temmuz’da Ankara vilâyetine, din değiştirenler için ayrı muamele olması hususunda yazılmıştır²¹⁷. 5 Ağustos’ta Konya vilâyetine Ermenilerin din değiştirmelerinin kabul edilmeyeceği bildirilirken²¹⁸, 27 Ağustos’ta aynı açıklama Eskişehir mutasarrıflığı için yapılmıştır²¹⁹.

İlerleyen aylarda din değiştirme taleplerine karşı hükümetin tavrı değişmeye başlamıştır. Nitekim, 25 Ekim 1915’de Bolu mutasarrıflığına gönderilen

²¹⁴ BOA, DH.ŞFR, 62/220.

²¹⁵ Ahmet Rifat Çalika’nın Anıları, s. 25-26.

²¹⁶ BOA, DH.ŞFR, 54/254.

²¹⁷ BOA, DH.ŞFR, 54-A/232.

²¹⁸ BOA, DH.ŞFR, 55/93; Kayseri mutasarrıflığına bu açıklama bildirilmiştir. Bkz. BOA, DH.ŞFR, 55/94.

²¹⁹ BOA, DH.ŞFR, 56/88.

yazıda din değiştirmek isteyen Ermenilerin Ekim ayının sonundan itibaren bunu yapabilecekleri belirtiliyordu²²⁰. 4 Kasım 1915’de vilâyet ve mutasarrıflıklar, din değiştirmede dikkate alınacak hususlar için uyarılmıştı. Buna göre²²¹;

1. Sevk edilmeyip öteden beri ikamet ettikleri yerlerde bırakılanların din değiştirmeleri kabul edilir.

2. Sevk olundukları sırada merkezden gönderilen özel emirle sevkleri durdurulanların, gerek kendi ikametgâhlarına iâde olunanların gerekse bir mevkide tutulanların din değiştirmelerinin makbul olacağı belirtiliyordu.

Nitekim, Menteşe’de din değiştirmek isteyenlerin müracaatları olumlu karşılandığı gibi, malları da iâde edilmiştir. Sevk edilen Ermenilerden din değiştirmek isteyenlerin müracaatları, iskân yerlerine varmalarından sonra kabul edilmiş ve o tarihten itibaren geçerli kabul edilmiştir²²².

Tehcir sürecinde hükümetin en çok uğraşmak zorunda kaldığı konulardan birisi sahipsiz çocukların durumu olmuştur. Sevk sırasında çocukların yol şartlarına dayanmaları zordu. Bu bakımdan hükümet çözüm olarak iki yol izlemiştir. Birinci seçenek çocukların yetimhanelere yerleştirilmeleriydi. Fakat bir süre sonra yetimhanelerin yetersiz kalması üzerine bu kimsesiz çocuklar bakımları amacıyla müslüman ailelerin yanına verilmiştir²²³. Tehcir esnasında yaşanabilecek sorunlardan dolayı çocukların ailesiz kalması halinde güvenli bir ortamda bulunmaları için tedbirler düşünülmüş ve bu gibi durumlar için Muhâcirîn Tahsisatı’ndan kaynak ayrılmıştır. 12 Temmuz 1915’de vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderilen yazıda Ermenilerin nakli ve sevkleri esnasında ailesini kaybeden çocukların bakım ve terbiyeleri için Ermeni ve ecnebî bulunmayan köy ve kasabalardaki eşraf ve muteber kimselere verilmesi ve maddî durumu iyi olmayan kişilere verilecek çocuklar için Muhâcirîn Tahsisatı’ndan her çocuk için aylık 30 kuruş tahsisât ayrılması kararlaştırılmaktaydı²²⁴.

²²⁰ “Ermenilerin ihtidâsı muâmelesinin Teşrîn-i evvel nihâyetinden i’tibâren ale-l-usûl icrâsı münâsibdir”, BOA, DH.ŞFR, 57/115.

²²¹ BOA, DH.ŞFR, 57/281.

²²² Y. Halaçoğlu, a.g.e., s. 85.

²²³ İbrahim Ethem Atnur, *Türkiye’de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Ankara 2005, s. 52-53.

²²⁴ BOA, DH.ŞFR, 54/411.

Savaş şartlarında oluşan bir sıkıntı da Ermeni kadınları ve kızlarının durumu. Herhangi bir istismara meydan verilmemesi için Dahiliye Nezâreti duruma müdahale etmiştir. 18 Ağustos 1915'te Niğde mutasarrıflığı'na, Ermeni kızlarından din değiştirenlerin suistimale meydan verilmemek şartıyla müslümanlarla evlenebileceği bilgisi verilmekteydi. Kocasını hayatta olan Ermeni kadınlarının din değiştirmeleri kabul edilmemiş ve Zor Mutasarrıflığı'na gönderilen 24 Kasım 1915 tarihli bir yazıyla kocaları ölmüş kadınlardan isteyenlerin müslümanlarla evlenmelerinin uygun olduğu belirtilmiştir. Başlangıçta müslüman olanlar için geçerli olan evlilik daha sonra genelleştirilmiş ve isteğe bırakılmıştır²²⁵.

Korunmaya muhtaç Ermeni aileler, çocuklar ve kadınlar için 30 Nisan 1916'da genel bir emir yayınlanmıştır. Bu genelgede şu hususlardan bahsedilmektedir²²⁶:

1. Erkekleri sevk edilen veya askerde bulunan kimsesiz ve velisiz ailelerin, Ermeni ve yabancı bulunmayan köy ve kasabalara yerleştirilerek, iâşelerinin Muhâcirin Tahsisatı'ndan verilmesi

2. 12 yaşına kadar olan çocukların, bölgelerindeki yetimhanelerin yeterli olmaması halinde, zengin müslüman ailelerin yanına verilerek yetişmelerinin ve eğitimlerinin sağlanması

3. Muhâcirin Tahsisatı'ndan, hali vakti yerinde olmayan müslüman ailelere çocukların iâşe masrafını karşılamak üzere 30 kuruş ödenmesi

4. Genç ve dul kadınların kendi rızalarıyla, müslüman erkeklerle evlenmelerine izin verilmesi

Savaş döneminde Türkler ve diğer müslüman gruplarla Ermeniler arasında evlilikler olmuştur. Devletin bu evliliklerde rol oynaması kadın ve kızları korumaktan ibaret olmuştur²²⁷. Osmanlı Hükümeti'nin savaş ortamında yok olup gitmelerini önlemek için sahipsiz kadınlar ve çocuklarla ilgili aldığı bu tedbirler mütâreke döneminde çeşitli ithamlarla karşılaşmasına neden olmuştur.

²²⁵ İ.E. Atnur, a.g.e., s. 71-72.

²²⁶ Y. Halaçoğlu, a.g.e., s. 82-83.

²²⁷ İ.E. Atnur, a.g.e., s. 74.

2.4.2.3. Tehcirden Muaf Olma Talepleri

Tehcir edilmesi kararlaştırılan bazı yerlerdeki Ermeni cemaatleri, Dahiliye Nezâreti'ne telgraf göndererek kendilerinin tehcirden muaf tutulmalarını istemişlerdir.

Nevşehir Protestan milletinden Karabet imzasıyla 25 Ağustos 1915 tarihinde Dahiliye Nezâreti'ne gönderilen telgrafta 13 hane olarak muhaceret yoluyla geldikleri Tarsus'ta bulundukları ve yerlerinde bırakılmaları isteği bildiriliyordu²²⁸. 2 Eylül 1915'te Karahisar-ı Sahib Ermeni Cemaati'nden gelen başka bir telgrafta, kendilerinin husûsî işleriyle uğraşan kişiler oldukları, her zaman sadık ve Osmanlı Devleti'nin zaferi için duacı oldukları belirtilerek, Konya'ya göç ettirilecekleri şayiasından rahatsız bulunduklarından bahisle başka bir yere gönderilmemeleri talebi bulunmaktaydı²²⁹.

31 Ağustos 1915'de Burdur Ermeni Cemaati adına Papaz Arsen'in telgrafta, 600 yıldan beri Osmanlı Devletine sadık oldukları, Konya'ya zor şartlarda vardıkları ifade edilerek tehcirden muaf tutulmaları talep edilmiştir²³⁰.

Dahiliye Nezâreti'ne ve Başkumandanlık Vekâleti'ne gönderilen telgraflar değerlendirilmeye alınmıştır. Meselâ, Başkumandanlık Vekâleti'nden Konya Ereğli Kaymakamlığı'na çekilen telgrafta, 17 Ağustos tarihinde Başkomutanlığa telgraf gönderen Papaz Karabet Dülgeryan ve yanındakilere daha yakın mevkilerde iskân edileceklerinin söylenmesi bildirilmiştir²³¹.

Isparta Ermeni Cemaati namına Serkis imzasıyla 3 Eylül 1915 tarihinde çekilen telgrafta 7 asırdır kardeşçe yaşadıkları ve hükümete itaatkâr oldukları beyan edilerek, Konya'ya gönderilen Isparta Ermenilerinin daha münasip yerlere yerleştirilmeleri isteği açıklanmıştır²³². Yine Ermeni muhacirleri namına Serpuhi imzasıyla gönderilen bir başka telgrafta da 40 gün önce hareketle Kayseri'den Elbistan'a geldikleri ve 2.000 kişi oldukları açıklanarak, Elbistan'da bırakılmaları isteğinde bulunuluyordu²³³.

²²⁸ BOA, DH.EUM.VRK, 15/60.

²²⁹ BOA, DH.EUM.VRK, 15/64.

²³⁰ BOA, DH.EUM.VRK, 15/59.

²³¹ Esat Arslan, "1915 Zorunlu Göç Geçici Yasasının Gerekliliği ve Uygulamalarının Değişik Açılardan Değerlendirilmesi", *Ermeni Araştırmaları*, Sonbahar 2002, sayı: 7, s. 35.

²³² BOA, DH.EUM.VRK, 15/63.

²³³ BOA, DH.EUM.VRK, 15/65.

Tehcir edildikten sonra muhtemelen iyi hali görülen bazı Ermenilerin izin kağıtlarıyla yerlerine döndüğü anlaşılmaktadır. 5 Aralık 1915'te İzmit mutasarrıflığına gönderilen bir yazıda sevk edilip Dahiliye veya Harbiye Nezâretlerinin müsaadesi olduğunu gösterir vesikası olmadan geri dönenlerin sevk edildikleri yere iâdesi belirtilmekteydi²³⁴. Yani bu durumda bazı Ermenilerin izin kağıtlarıyla yerlerine geri döndüklerini söylemek mümkün görünmektedir.

Ermeniler tarafından tehciire tabi tutulmamak için çeşitli yollar deneyenler olmuştur. Meselâ, 16 Ağustos 1916'da Adana vilâyetinden Dahiliye Nezâreti'ne gönderilen yazıda, Adana'dan kahveci Şimon oğlu Kapriel'in Süryani cemaatinden olduğu halde, yeni nüfus sayımında Ermeni cemaatine kaydının yapıldığı ve Kapriel'in nüfus kaydının değiştirilmesi için başvuruda bulunduğu belirtiliyor ve tereddütte kalındığı için görüş bildirilmesi isteniyordu²³⁵. 14 Ekim 1916'da verilen cevapta, Ermenilerden bazı kişilerin sevk olmamak için kayıt düzeltme ve milliyet değiştirme müracaatında bulunduklarının anlaşıldığı, bu gibiler hakkında diğer Ermeniler gibi işlem yapılması ve kahveci Şimon oğlu Kapriel'in de diğer Ermeniler gibi muamele görmesi lâzım geldiği ifade edilmiştir²³⁶.

2.4.2.4. Tehcir Edilen Ermeni Sayısı

Tehcir hadisesindeki önemli tartışma noktalarından birisi ne kadar Ermeni'nin sevk edildiği ve ne kadarının hayatını kaybettiği hakkındadır. 1914 resmî nüfus istatistiğine göre Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni nüfusu (Gregoryen, Protestan ve Katolik) yaklaşık 1.300.000 kadardır. İstanbul, İzmir gibi büyük şehirlerden tehcir yapılmadığı (2 şehirdeki Ermeni nüfusu yaklaşık 100.000'dir), Katolik ve Protestan Ermenilerden sadece zararlı faaliyetlerde bulunanların tehcir edildiği (1914 resmî nüfus istatistiğine göre Katolik ve Protestan Ermeni sayısı yaklaşık 130.000 dolayındadır), Kafkasya'ya firarları, asker ailelerinin güneye gönderilmemesi ve çeşitli nedenlerle sevk kapsamına alınmayanlar düşünüldüğünde (tehcir edilmemek için din değiştirme gibi) tehciire tabi tutulanların sayısı, Ermeni diasporası

²³⁴ BOA, DH.ŞFR, 58/198.

²³⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezâreti Sicill-i Nüfus İdare-i Umûmiyesi Tahrîrât Kalemî (DH.SN.THR), 71/5, lef 1.

²³⁶ BOA, DH.SN.THR, 71/5, lef 2.

iddialarının oldukça altında olmalıdır²³⁷. Tehcir edilenlerin sayısı hakkında önemli araştırmalar yapmış olan Yusuf Halaçoğlu, tehcir edilen 438.758 kişiden 382.148 kişinin tehcir bölgesine vardığını açıklamaktadır²³⁸.

Gazeteci-Yazar Murat Bardakçı, Talat Paşa'ya ait olduğunu açıkladığı bir defterde tehcir edilen Ermenileri gösterir rakamlar vermiştir. Defterdeki bilgiler ışığında, Talat Paşa'ya göre tehcir edilen Ermeni sayısı 924.158'dir²³⁹. Yalnız, söz konusu bu rakamın tamamının güneydeki sevk bölgelerine gönderildiğine dair bir açıklama yoktur. Nitekim belgelerde bir çok örneği olduğu üzere, Ermenilerden bir bölümü kendi vilâyetine dağıtılmış veya sevk esnasında iken yeni bir kararla Anadolu'da iskân edilmişlerdir. Bu bakımdan sevk işleminin tamamının bugünkü Suriye ve Irak'ın kuzeyine yerleştirmeye sonuçlandığını söylemek mümkün görünmemektedir.

Tehcir öncesinde ve esnasında Kafkasya'ya yapılan firarlar özellikle dikkate alınmalıdır. Yabancı kaynaklarda bu konuyla ilgili bazı haberler yer almıştır. 13 Ağustos 1915 tarihinde Eçmiyadzin'den, Tiflis'te yayınlanan Ermenice bir yayın organı olan Horizon'a gelen bir telgrafta Doğu Anadolu'dan²⁴⁰ yüzbinlerce sığınmacı geldiği vurgulanıyordu²⁴¹. 29 Aralık 1915 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanlığı bir rapor hazırlamıştır. Rapor için İngiltere'nin Batum Konsolosu Stevens'in sağladığı bilgilerden yararlanılmıştır. Bu raporda Kafkasya'daki Ermeni göçmen sayısı 173.038 olarak görülmektedir. Bunlardan 105.000 Van'dan, 48.000 Eleşkirt, Bayezid ve Pasin kazalarından, 20.038 kişi de Muş'tan, Bulanık'tan vb. gelmiştir²⁴².

²³⁷ Ermeni diasporasının çok dikkate aldığı bir propaganda eserindeki değerlendirmede İstanbul ve İzmir'de tehcir edilmeyenlerin Kafkasya'ya sığınanlarla beraber 350.000 kişi yaptığı, çeyrek milyon Protestan, Katolik, din değiştirenler ve diğer kurtulmayı başaranlarla birlikte, Türkiye'deki toplam Ermeni nüfusundan, tehcir edilmeyenlerin sayısı 600.000 olarak verilmektedir. Fakat değerlendirmenin devamında tehcir edilen ve hayatını kaybedenlerin sayısı 1.000.000 hatta muhtemelen 1.200.000'dir denmektedir ki, böylece Osmanlı Devleti'ndeki toplam Ermeni sayısının 1.800.000 olarak ele alındığı ortaya çıkmaktadır (Böylece bu hesaba göre, tehcir edilenlerin tamamının öldüğü kabul edilmektedir); Bkz. James Bryce-Arnold Toynbee, **Osmanlı İmparatorluğunda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916**, (Çev. Atilla Tuygan-Jülide Değirmenciler), İstanbul 2006, II, 477.

²³⁸ Yusuf Halaçoğlu, *Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları*, İstanbul 2006, s. 66.

²³⁹ *Hürriyet*, 25 Nisan 2005.

²⁴⁰ Haberde Türkiye Ermenistanı olarak geçmektedir.

²⁴¹ James Bryce-Arnold Toynbee, **Osmanlı İmparatorluğunda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916**, (Çev. Ahmet Güner), İstanbul 2005, I, 404.

²⁴² J. Bryce-A. Toynbee, **a.g.e.**, I, 417-418.

Ermenilere yardım amacıyla ortaya çıkmış bir kuruluşun 8 Şubat 1916 tarihli bir raporuna göre Şam ve çevresinde, Fırat'tan Deyri Zor'a kadar olan mıntıkada yaklaşık 500.000 Ermeni muhâcir olduğu ifade edilmekteydi. Buna göre, Ermenilerin bulundukları mıntikalar şöyleydi²⁴³;

Şam'dan Maan'a kadar olan bölge	100.000
Hama ve köyleri	12.000
Humus	20.000
Halep ve köyleri	7.000
Maara	4.000
Bab	8.000
Mümbiç	5.000
Resülayn	20.000
Rakka	10.000
Deyri Zor	300.000
<u>TOPLAM</u>	486.000

1916 kışı itibariyle büyük grupların sevk işlemi önemli ölçüde tamamlanmıştı. Her ne kadar bundan sonraki aylarda sevkle ilgili açıklamalara rastlansa da tehcir işleminin hız kaybettiği bir gerçektir.

1918 yılında, Ermeni delegasyonu başkanı olan Bogos Nubar Paşa, Fransa Dışişleri Bakanlığı'na verdiği raporda, 390.000 kişinin Türkiye'den sürgün edildiğini, sürgünlerin toplam sayısının ise 600.000-700.000 arası olduğunu belirtmiştir²⁴⁴.

Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki kayıpların en büyük kısmı salgın hastalıklar ve açlık gibi olağanüstü şartların getirdiği sıkıntılar nedeniyle olmuştur. Aslında salgın hastalıkların etkisi sadece sivillerde değil, ordularda da görülmüştür. Birinci Dünya Savaşı boyunca 9 Osmanlı ordusunda hastalıktan ve yaralanma nedeniyle meydana gelen ölümler karşılaştırıldığında, hastalıktan ölümler, yaralanma nedeniyle ölümlerden yaklaşık 7 kat fazla

²⁴³ J. Bryce-A. Toynbee, *a.g.e.*, II, 351-352; bazı eserlerde 1915 sonunda Halep, Şam ve Fırat üçgeninde 500.000 Ermeni bulunduğunu belirtmektedir, Bkz. H. W. Neulen, *a.g.e.*, s. 194.

²⁴⁴ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, İstanbul 2004, s. 100.

olmuştur. Orduların bu kadar çaresiz kaldığı bir ortamda savunmasız halk da mutlaka olumsuz etkilenmiş olmalıdır²⁴⁵.

Tehcir esnasında açlık ve hastalıktan meydana gelen kayıplar dahil Anadolu'daki Ermeniler, savaşın devam ettiği dört yıl içinde yaklaşık 50.000 civarında kayıp vermiştir. Kafkasya'da hayatını kaybedenler, Suriye ve Anadolu'daki Ermeni kayıplarıyla beraber toplam yaklaşık 250.000-300.000 arasında bir Ermeni kaybı olduğunu söylemek mümkün görünmektedir²⁴⁶.

Tüm bu değerlendirmelerden sonra Osmanlı Devleti'nin güneyinde sevk bölgeleri olan bugünkü Suriye ve Irak'ın kuzey bölgelerine tehcir edilenlerin sayısını belgeler ve raporların ışığı altında 500.000 civarında veya biraz üstünde kabul etmek gerekmektedir. Fakat bazı Ermenilerin de yaşadıkları vilâyet içinde yer değiştirdiği veya civâr vilâyetlere gönderildiği, yani Anadolu içinde bir tehcir işleminin gerçekleştiği dikkate alınmalıdır. Kanaatimizce bu sayının tesbitiyle yukarıda söz konusu 500.000 rakamı birleştirildiğinde büyük ölçüde tehcirin tam rakamına ulaşılabilecektir.

2.4.3. Sevk ve İâşe Masrafları

Ermenilerin tehciri esnasında sevk ve iskânla ilgili masraflar Muhâcirîn Tahsisatı'ndan karşılanmıştır. Masraflar için bilgi isteyen vilâyetlere bu husus bildirilmiş ve para yetmediği takdirde tekrar istemeleri açıklanmıştır.

29 Mayıs 1915'de Konya vilâyetine çekilen şifrede Ermenilerin iâşe ve iskânlarıyla ilgili her türlü masrafın Muhâcirîn Tahsisatı'ndan karşılanması istenmekteydi²⁴⁷. Bu açıklama diğer şehirlere de yapılmıştır.

Zor mutasarrıflığı 26 Ağustos 1915 tarihli yazısıyla, Ermeni muhâcirlerinin iâşe ve masrafları için her ay 4.000 liranın muntazaman gönderilmesini talep etmekteydi. Bunun üzerine Dahiliye Nezâreti, Maliye Nezâreti'ne yazarak, Muhâcirîn İdaresiyle bağlantı kurulması ve Ermeni muhâcirlerinin iâşe masrafı olarak Zor mutasarrıflığına her ay muntazaman 4.000 lira gönderilmesi kararını iletmiştir²⁴⁸. 29 Ağustos 1915'de Ermenilerin sevk masraflarının

245 H. Özdemir (ve diğ.), *a.g.e.*, s. 100.

246 Yusuf Halaçoğlu, *Sürgünden Soykırma Ermeni İddiaları*, İstanbul 2006, s. 75.

247 BOA, DH.ŞFR, 53/152.

248 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, Dahiliye Nezâreti İdare-i Umûmiye Belgeleri (DH.İ.UM), 4-1/9, lef 1-3.

Muhâcirîn Tahsisatı'ndan karşılanacağı tekrar hatırlatılmaktaydı²⁴⁹. 1 Eylül 1915'de Suriye vilâyetine gönderilen yazıda, Suriye'ye gönderilen Ermenilerin iskânı için gereken tahsisatın hazırlanmak üzere olduğu bilgisi verilmekteydi²⁵⁰. Yine aynı tarihte Konya, Adana, Halep, Suriye ve Ankara vilâyetleriyle; İzmit ve Eskişehir mutasarrıflıkları, Ermenilerin bir an evvel gönderildikleri yerlere gidebilmeleri için itina gösterilmesi, istasyonlarda Ermeni muhâcirlerle dağıtılmak üzere ekmek ve zahire bulundurulması ve sefalet çekmelerine katıyyen meydan verilmemesi hususunda uyarılarak, bunun için havale gönderildiği belirtilmiştir. Dahiliye Nezâreti'nin havale edildiğini bildirdiği miktarlar şöyleydi;²⁵¹

Konya vilâyetine	400.000	kuruş
İzmit sancağına	100.000	“
Eskişehir “	200.000	“
Adana vilâyetine	300.000	“
Halep “	300.000	“
Suriye “	100.000	“
Ankara “	300.000	“

Halep vilâyeti 5 Eylül 1915 tarihinde, Muhâcirîn Tahsisatı'ndan 5.000 lira havale edildiği, istasyonlarda toplanan Ermenilerin bir an evvel sevk edildikleri yerlere gönderilmesi, iâşelerinin teminine itina ve saldırılardan korunmalarına özen gösterilmesi ve gönderilen paranın bu işlere kullanılması, yetmezse tekrar para talep edilmesi hususunda bilgilendirilirken²⁵², 7 Eylül'de Sivas vilâyetine, Muhâcirîn Tahsisatı'ndan 10.000 lira gönderildiği yazılmış ve Ermenilerin rahat bir şekilde sevkleri ve iâşeleri için itina gösterilmesi istenmiştir²⁵³.

7 Eylül 1915'de IV. Ordu Kumandanlığı'na²⁵⁴ ve 2 Ekim 1915'de Karahisar-ı Şarkî mutasarrıflığına²⁵⁵ gönderilen yazılarda Muhâcirîn

²⁴⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Muhasebe Kalemi (DH.EUM.MH), 258/17.

²⁵⁰ BOA, DH.ŞFR, 55-A/14.

²⁵¹ BOA, DH.ŞFR, 55-A/17.

²⁵² BOA, DH.ŞFR, 55-A/77.

²⁵³ BOA, DH.ŞFR, 55-A/135.

²⁵⁴ BOA, DH.ŞFR, 55-A/118.

²⁵⁵ BOA, DH.ŞFR, 56/252.

Tahsisatı'ndan havaleler yapıldığı ve yetmezse yine talep edilmesi hususu ifade edilmiştir.

1 Şubat 1916 tarihinde Sadâret'ten Başkumandanlık Vekâleti'ne yazılarak, Ermeni, Rum ve Arap²⁵⁶ aileler ile düşman istilası dolayısıyla gelen muhâcirlerin sevk, iskân ve iâşe masrafı olarak 1915 senesi için ayrılan 10.000.000 kuruşluk tahsisata 68.000.000 kuruş ilave mecburiyetinde kaldırıldığı belirtilmekteydi²⁵⁷.

Konya valiliği 29 Mayıs 1916'da kazalara yaptığı tebligatta Ermeni muhâcirlerine büyük ve küçük olmalarına bakmadan yirmişer para yevmiye verileceğini açıklamıştır²⁵⁸. Dahiliye Nezâreti, 20 Eylül 1916'da Zor mutasarrıflığına yazarak Ermenilerin iâşesi için 10.000 lira gönderildiğini bildirmiştir²⁵⁹.

Dahiliye Nâzırı Talat Paşa tarafından, 22 Mart 1917 tarihinde vilâyetlere yazılarak, mültecilerle, Ermeni, Rum ve Arap ailelerin iskân ve iâşe masrafı olarak şimdilik bir havale gönderildiği belirtilmiş ve bu şahıslara yapılacak sarfiyatın her iki ayda bir cetvel tanzim edilerek Muhâcirin İdaresi'ne bildirilmesi talimatı verilmiştir. Bu tarihte vilâyet ve mutasarrıflıklara yapılan toplam yardım 6.640.000 kuruşu bulmuştur. Vilâyet ve mutasarrıflıklara göre yardım miktarı şu şekildeydi²⁶⁰;

Aydın vilâyeti	50.000	kuruş
Musul vilâyeti	50.000	“
İstanbul vilâyeti	250.000	“
Ankara vilâyeti	500.000	“
Halep vilâyeti	800.000	“
Hüdavendigâr vilâyeti	150.000	“
Sivas vilâyeti	500.000	“
Suriye vilâyeti	750.000	“
Kastamonu vilâyeti	20.000	“

²⁵⁶ Prof. Dr. Süleyman Beyoğlu, Arap tehciriyle ilgili bir makale yazmıştır. Bkz. Süleyman Beyoğlu, “Ermeni Propagandasının Gölgelediği Gerçek: Tehcir Kanunu ve I. Dünya Savaşı'nda Arap Tehciri”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, sayı: 11, İstanbul 2004.

²⁵⁷ BOA, BEO, 344063.

²⁵⁸ BOA, DH.İ.UM, E-14/91.

²⁵⁹ BOA, DH.ŞFR, 68/73.

²⁶⁰ BOA, DH.ŞFR, 74/234.

Konya vilâyeti	500.000	“
Eskişehir sancağı	150.000	“
İzmit sancağı	500.000	“
Bolu sancağı	100.000	“
Zor sancağı	1.000.000	“
Karesi sancağı	500.000	“
Kütahya sancağı	50.000	“
Maraş sancağı	500.000	“
Canik sancağı	80.000	“
Kayseri sancağı	50.000	“
Ma'mûretü'l-azîz vilâyeti	30.000	“
Diyarbakir vilâyeti	30.000	“
Edirne vilâyeti	50.000	“
Kala-i Sultaniye sancağı	30.000	“

Muhâcirîn Tahsisatı'nın masrafların büyüklüğü karşısında yetersiz kalmaya başlaması üzerine 1917 yılından itibaren Ermeni ve diğer muhâcirlerin masraflarının karşılanması amacıyla Harbiye Tahsisatı'nın da devreye girdiği görülmektedir. Nitekim 19 Mayıs 1917 tarihli bir yazıyla velileri tehcir edilen öksüz Ermeni çocuklarının yevmiyelerinin 6 kuruşa yükseltildiği ve bu paranın Harbiye Tahsisatı'ndan karşılanacağı açıklanmaktaydı²⁶¹.

18 Haziran 1917'de Urfa mutasarrıflığına gelen bir yazıyla, orada bulunan mülteci çocuk ve kadınların kışlık ihtiyaçları için zahire satın alınmasının düşünüldüğü ve ne kadar paraya ihtiyaç duyulabileceğinin bildirilmesi isteniyordu²⁶².

Dahiliye Nâzırı Talat Paşa, Sadâret'e gönderilen yazıda Muhâcirîn bütçesinin yetersizliğinden bahisle tehcir edilen Ermeniler ile Rumlar ve IV. Ordu tarafından sevk edilenlere harcanmak üzere Harbiye Tahsisatı'ndan 300.000 lira ayrıldığı, sevk edilenlere büyükler için 3 kuruş, küçükler için 60 para olmak üzere yevmiye verildiği, halen olağanüstü şartlar dolayısıyla bir

²⁶¹ BOA, DH.ŞFR, 76/206.

²⁶² BOA, DH.ŞFR, 77/138.

300.000 lira daha ilave edilmesi gerektiğini belirtmekteydi. Talat Paşa'nın bu isteği uygun görülüş²⁶³ ve sonuçta 5 Eylül 1917 tarihli bir kararla sevk edilen Ermeniler ve Rumlar ile IV. Ordu emriyle iskân mıntıkları değışti-rilen ailelerin ihtiyacı için Harbiye Tahsisatı'ndan verilen 300.000 liranın yetersiz kalması üzerine 300.000 lira daha ilave edilmiştir²⁶⁴.

8 Ekim 1917 tarihinde vilâyet ve mutasarrıflıklar, tehcir edilen Ermeniler ve Rumlar ile IV. Ordu mıntıkasından gönderilen şahısların masrafları için ha-vale gönderildiği ve bu paranın asla başka bir hususta sarf edilmemesi, sadece bu kişilerin ihtiyaçları için kullanılması gerektiği hususunda bilgilendiriliyor-du. Bu tarihte merkezlere gönderilen havale miktarları şöyleydi;

Urfa mutasarrıflığına ²⁶⁵	2.500	lira
Kastamonu vilâyetine ²⁶⁶	1.500	“
Ankara vilâyetine ²⁶⁷	2.500	“
Hüdavendigâr vilâyetine ²⁶⁸	5.000	“
Aydın vilâyetine ²⁶⁹	7.500	“
Ma'mûretü'l-azîz vilâyetine ²⁷⁰	1.000	“
Zor mutasarrıflığına ²⁷¹	2.500	“
Halep vilâyetine ²⁷²	2.000	“
Kayseri mutasarrıflığına ²⁷³	2.500	“
Adana vilâyetine ²⁷⁴	2.000	“
Niğde mutasarrıflığına ²⁷⁵	1.500	“

²⁶³ BOA, BEO, 336213.

²⁶⁴ BOA, MV, 209/42.

²⁶⁵ BOA, DH.ŞFR, 80/73.

²⁶⁶ BOA, DH.ŞFR, 80/74.

²⁶⁷ BOA, DH.ŞFR, 80/75.

²⁶⁸ BOA, DH.ŞFR, 80/76.

²⁶⁹ BOA, DH.ŞFR, 80/77.

²⁷⁰ BOA, DH.ŞFR, 80/78.

²⁷¹ BOA, DH.ŞFR, 80/79.

²⁷² BOA, DH.ŞFR, 80/80.

²⁷³ BOA, DH.ŞFR, 80/81.

²⁷⁴ BOA, DH.ŞFR, 80/82.

²⁷⁵ BOA, DH.ŞFR, 80/83.

Edirne vilâyetine ²⁷⁶	2.500	lira
Karesi mutasarrıflığına ²⁷⁷	7.500	“
Suriye vilâyetine ²⁷⁸	5.000	“
Kütahya mutasarrıflığına ²⁷⁹	4.000	“
Musul vilâyetine ²⁸⁰	3.750	“
Canik mutasarrıflığına ²⁸¹	1.500	“
Diyarbakir vilâyetine ²⁸²	1.500	“
Bolu mutasarrıflığına ²⁸³	1.000	“
Sivas vilâyetine ²⁸⁴	4.000	“
Eskişehir mutasarrıflığına ²⁸⁵	7.500	“
Konya vilâyetine ²⁸⁶	7.500	“
Maraş mutasarrıflığına ²⁸⁷	2.500	“
Ertuğrul mutasarrıflığına ²⁸⁸	5.000	“

Böylece yapılan havale toplamı yaklaşık 80.000 lirayı bulmuştur. Talat Paşa'nın ilavesini istediği 300.000 liranın 80.000 liralık bir kısmı kısa süre içinde 8 Ekim 1917 tarihi itibarıyla, gönderilen havalelerle sarfedilmiş olmaktadır.

24 Mart 1918 tarihinde de vilâyet ve mutasarrıflıklara Ermeni, Rum ve Arap ailelerin masrafları için seferberlik tahsisatından para gönderilmektedir. Bu tarih itibarıyla yapılan para yardımı şöyledir;

²⁷⁶ BOA, DH.ŞFR, 80/84.

²⁷⁷ BOA, DH.ŞFR, 80/85.

²⁷⁸ BOA, DH.ŞFR, 80/86.

²⁷⁹ BOA, DH.ŞFR, 80/87.

²⁸⁰ BOA, DH.ŞFR, 80/88.

²⁸¹ BOA, DH.ŞFR, 80/89.

²⁸² BOA, DH.ŞFR, 80/90.

²⁸³ BOA, DH.ŞFR, 80/91.

²⁸⁴ BOA, DH.ŞFR, 80/92.

²⁸⁵ BOA, DH.ŞFR, 80/93.

²⁸⁶ BOA, DH.ŞFR, 80/94.

²⁸⁷ BOA, DH.ŞFR, 80/95.

²⁸⁸ BOA, DH.ŞFR, 80/96.

Halep vilâyetine ²⁸⁹	500.000	kuruş
İçel mutasarrıflığına ²⁹⁰	150.000	“
Maraş mutasarrıflığına ²⁹¹	500.000	“
Urfa mutasarrıflığına ²⁹²	500.000	“
Musul vilâyetine ²⁹³	750.000	“
Sivas vilâyetine ²⁹⁴	1.000.000	“
Karahisar-ı Sahib mutasarrıflığına ²⁹⁵	750.000	“
Ma'mûretü'l-azîz vilâyetine ²⁹⁶	100.000	“
Suriye vilâyetine ²⁹⁷	500.000	“
Diyarbakir vilâyetine ²⁹⁸	300.000	“
Kütahya mutasarrıflığına ²⁹⁹	500.000	“
Niğde mutasarrıflığına ³⁰⁰	200.000	“
Konya vilâyetine ³⁰¹	500.000	“
Ankara vilâyetine ³⁰²	1.500.000	“
Kayseri mutasarrıflığına ³⁰³	500.000	“
Kastamonu vilâyetine ³⁰⁴	500.000	“
Urfa mutasarrıflığına ³⁰⁵	1.000.000	“

²⁸⁹ BOA, DH.ŞFR, 85/204.

²⁹⁰ BOA, DH.ŞFR, 85/206.

²⁹¹ BOA, DH.ŞFR, 85/207.

²⁹² BOA, DH.ŞFR, 85/208.

²⁹³ BOA, DH.ŞFR, 85/209.

²⁹⁴ BOA, DH.ŞFR, 85/210.

²⁹⁵ BOA, DH.ŞFR, 85/211.

²⁹⁶ BOA, DH.ŞFR, 85/212.

²⁹⁷ BOA, DH.ŞFR, 85/213.

²⁹⁸ BOA, DH.ŞFR, 85/214.

²⁹⁹ BOA, DH.ŞFR, 85/215.

³⁰⁰ BOA, DH.ŞFR, 85/216.

³⁰¹ BOA, DH.ŞFR, 85/217.

³⁰² BOA, DH.ŞFR, 85/218.

³⁰³ BOA, DH.ŞFR, 85/219.

³⁰⁴ BOA, DH.ŞFR, 85/220.

³⁰⁵ BOA, DH.ŞFR, 85/221, Urfa mutasarrıflığına 24 Mart 1918 itibarıyla iki havale yapıldığı anlaşılmaktadır, Bkz. BOA, BEO, DH.ŞFR, 85/208.

Dahiliye Nezâreti'nden 7 Mayıs 1918'de Sadârete yazılarak, 1917 senesi zarfında Ermeni, Rum ve Arap ailelerinin sevk, iskân ve iâşe masrafları için tahsis olunan 60.000.000 kuruştan 54.440.000 kuruşun harcandığı, geriye 5.560.000 kuruş kaldığı ve yine masraflar için 1918 senesinde de 60.000.000 kuruşa daha ihtiyaç duyulduğu açıklanmıştır. Bunun sonucunda 13 Mayıs 1918'de 60.000.000 kuruşluk ilave kaynağın Seferberlik Tahsisatı'ndan karşılanması kararlaştırılıp, Dahiliye ve Harbiye Nezâretlerine bu konuda bilgi verilmektedir³⁰⁶.

Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti, sevk edilen Ermenilerin ihtiyaçları için önemli meblağlar sarf etmiştir. Bu dönemde savaş içindeki Osmanlı Devleti'nin eskisi gibi borç alamadığı, Anadolu'daki büyük üretim düşüşü, yaşanan kıtlıklar ve salgın hastalıklar dikkate alındığında ortaya çıkan zorluklar anlaşılır hale gelmektedir.

Ayrıca Osmanlı Hükümeti'nin izniyle 1916 yılından itibaren Amerikan Kızılhaçı ve Amerikan yardım kuruluşunun çalışmalarıyla iskân bölgelerinde bir çok konaklama merkezi ve hastane açılmış, buralardaki muhâcirlerin ihtiyaçları ve iâşeleri için çalışmalar yürütülmüştür. Ermeni muhâcirlere yapılan yardımlar konusunda bu hususu belirtmek gerekmektedir³⁰⁷. Savaş esnasında yürütülen bu çalışmalar, savaştan sonra da devam etmiştir.

2.4.4. Geride Kalan Malların Durumu

Tehcirin başlamasıyla beraber Ermenilerin mallarının ne olacağı hususu gündeme gelmiştir. Yine bu dönemde sevk olunan Ermenilerin borçları ertelenmiştir. Nitekim 1 Haziran 1915 tarihinde Maraş mutasarrıflığı'na gönderilen telgrafta bu husus belirtilmiştir³⁰⁸.

10 Haziran 1915 tarihli talimâtnameyle, tehcir edilen Ermenilerin malları koruma altına alınmaktaydı. 34 maddelik bu talimâtnameyle tehcir edilen Ermenilere ait mülk ve arazilerin idare şekli çok ayrıntılı bir şekilde düzenlenmekteydi. Bazı önemli maddeler özetle şöyleydi³⁰⁹;

³⁰⁶ BOA, BEO, 338597; BOA, MV, 212/16.

³⁰⁷ Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bkz. K. Çiçek, a.g.e., s. 257-289.

³⁰⁸ BOA, DH.ŞFR, 53/200.

³⁰⁹ ATBD, Belge no: 1832, sayı: 81, Aralık 1982, s. 154-158; A. Süslü, a.g.e., s. 117-121.

- Bir köy veya ilçe boşaltılınca gönderilen ahaliye ait ve içinde eşya bulunan tüm binaların idare komisyonu tarafından derhal mühürlenmesi

- Koruma altına alınan eşyanın cinsi, miktarı, değerleri ve sahiplerinin isimleri kaydedilip, eşyalar depolara kaldırılıp ve tutanağın aslının mahallî hükümete bir suretinin emvâl-i metrûke³¹⁰ komisyonuna verilmesi

- Sahipleri belli olmayan emvâl-i menkulenin bulunduğu köy adına kaydedilip saklanması

- Bozulabilir eşyaların ve hayvanların bir kurul tarafından müzayede ile satılması ve bedellerinin sahibi adına mal sandıklarında saklanması

- Kiliselerde bulunan eşya ve resimlerin deftere yazılarak yerlerinde saklanmaya çalışılması, sonra kilisenin bulunduğu köy ahalisinin yerleştirildikleri yerlere mahallî hükümet tarafından gönderilmesi

- Bırakılan araziden elde edilecek mahsulün müzayede ile satılması ve bu paranın sahibi adına mal sandığında muhafazası

- Tehcir edilenlere ait mülk ve emvâl-i gayri menkule üzerinde hak sahiplerinin gitmesinden sonra düzenlenen vekâletnâmeler üzerine işlem yapılmaması

- Boşaltılan köylere muhâcir yerleştirilmesi

- Köylerdeki binalar ve bahçelerdeki dikili ağaçların iyi bakımlarının muhâcirlerce yapılması, zarar görmeleri halinde, zararın oradaki tüm muhâcirlere ödetilmesi, köyden çıkarılması ve muhâcirlik haklarının düşmesi

- Boşaltılan köyler ve ilçelerdeki bütün terkedilen emlâkın idare ve yürütülmesinin, emvâl-i metrûke komisyonlarınca yapılması

Emvâl-i metrûke komisyonlarının kuruluş ve görevlerinin bahsedildiği diğer bazı maddelerle birlikte 34 maddelik bu talimâtname yürürlüğe girmiştir.

Ermenilerin sevk edilmesinden sonra geride kalan mallarla ilgili ne yapılacağı konusunda görüş isteyen vilâyetlere 27 Haziran 1915'te gönderilen telgrafta talimâtnamenin postada olduğu bildirilerek şimdilik malların koruma altında tutulması istenmekteydi³¹¹.

³¹⁰ Emvâl-i metrûke, geride bırakılan mallar anlamına gelmektedir. Bkz. F. Devellioğlu, a.g.e., s. 220.

³¹¹ BOA, DH.ŞFR, 54/202.

5 Temmuz 1915 tarihinde Trabzon vilâyetine iletilen talimâtta emvâl-i metrûkenin idare ve muhafazası hususu bildirilmekteydi. Talimât şöyleydi³¹²;

1. Bir yerin tahliyesinden sonra içinde eşya bulunan bütün binaların özel heyet tarafından mühürlenerek koruma altına alınması

2. Koruma altına alınan eşyanın cins, miktar değerleri ve sahiplerinin isimleri deftere kaydedilip, han, depo, hamam, kilise gibi yerlerde muhafaza edilecek ve boş kalan binalara muhâcir yerleştirilmesi

3. Sahibi belli olmayan eşyanın bulunduğu köy adına kayd edilmesi

4. Emvâl-i metrûke arasında durmakla bozulacak eşya ve hayvanlardan askeriye lâzım olanlar senet karşılığında verilip, kalan eşya ve arazide mahsuller var ise müzayede ile satılması talip çıkmazsa kiralanması

5. Kira ve satıştan elde edilecek gelirlerin sahipleri namına mal sandıklarında muhafazası

6. Dükkan, hamam, depo, fabrika gibi muhacirlere dağıtılması mümkün olmayan binaların ve muhacirlere dağıtılanlardan geri kalanların müzayede ile satılması

7. Emvâl-i metrûke muamelelerini yürütmek için Nezâretten bir reis ve idare ve maliyeden memur 2 üye'den oluşan komisyon oluşturulması

8. Komisyon tayin ve oluşturulmayan yerlerde talimâtnâme hükümleri merkezî hükümet tarafından gerçekleştirilir. İskân edilen muhâcirlerin düzenli kayıtlarının tutulması ve her birinin eski maddî durumları ve yeteneklerine göre dağıtılacak emlâk ve arazinin cinsi, şekli ve miktarının belirtildiği defter tanzim edilmesi

Yaşanan bazı sıkıntılar ve suistimaller üzerine, 11 Ağustos 1915'de bütün vilâyet ve mutasarrıflıklarla, emvâl-i metrûke komisyon riyâsetlerine gönderilen yazıda alınacak tedbirler konusunda izahât verilmekteydi. Nakl edilen Ermenilerin emvâl-i menkulelerinin pek ucuza elden çıkarıldığı ve yok pahasına satılarak sahiplerinin zarar gördüğünün haber alındığı bildiriliyor ve şu emirler veriliyordu³¹³;

³¹² BOA, DH.ŞFR, 54/310.

³¹³ BOA, DH.ŞFR, 54-A/388.

- *Tahliye edilecek mıntıkalara yabancı ve şüpheli kimsenin girmesine izin verilmemesi eğer varsa hemen uzaklaştırılması*

- *Ucuza mal alanlar varsa feshedilerek malların gerçek değeri üzerinde satışına gayret edilmesi ve gayri meşru menfaat sağlanmasına meydan verilmemesi*

- *Ermenilerin istedikleri eşyayı götürmelerine müsaade edilmesi*

- *Götüremeyecekleri eşyadan durmakla bozulacak olanlar ile zarurî olmayanların müzayedeye ile satılması*

- *Nakl edilmemiş olan eşyadan durmakla bozulmayacakların sahipleri adına muhafazası*

- *Emvâl-i gayri menkulenin icar, rehin ve ferağ gibi işlemlerin asıl sahipleriyle ilişkilerinin kesilmemesine gayret edilecek ve tehcirin başlamasından şimdiye kadar geçen sürede bu durumu gözetmeyen işlemler varsa feshedilmesi*

- *Bu işlemler için anlaşmazlığa meydan verilmemesi*

- *Ermenilerin mallarını satmasına müsaade edilmesi ama ecnebîlere arazi ve emlâk satışının yasaklanması*

Önceleri bir suistimale meydan vermemek için devlet memurlarının emvâl-i metrûke komisyonlarınca müzayedeye yaptıkları satışlardan istifade etmeleri önlenmiş, daha sonra gerçek değeri ve peşin parayla alabilmelerine müsaade edilmiştir. Hüdavendigâr vilâyetine gönderilen şifrede de bu durum izah edilerek memurların peşin parayla Ermenilerden hane satın alabilecekleri belirtilmiştir³¹⁴.

26 Eylül 1915'te malların korunmasını sağlamak için bir kanun çıkarılmıştır. 11 maddelik bu geçici kanunla malların tasfiye edileceği, müzayedeye yoluyla yapılacak satışlardan elde edilecek gelirlerin sahipleri namına mal sandıklarında korunacağı ifade edilmekteydi³¹⁵. 8 Kasım 1915 tarihinde bu geçici kanunun yürütülebilmesi için 25 maddelik bir nizâmnâme yayınlanmıştır. Bu nizâmnâmede tasfiye komisyonlarının oluşması ve yetkileri açıklanmıştır³¹⁶.

³¹⁴ BOA, DH.ŞFR, 55/107.

³¹⁵ **Takvim-i Vakayî**, Eylül 1331, no: 2303; Düstür, II.Tertip, VII.cilt, Dersaadet 1336, s. 737-740.

³¹⁶ **Takvim-i Vakayî**, 28 Teşrîn-i evvel 1331, no: 2343; Düstür, II.Tertip, VII.cilt, Dersaadet 1336, s. 775-781.

Dahiliye Nezâreti'nden 8 Kasım 1915'te Halep Emvâl-i Metrûke İdare Komisyonu Başkanlığı'na çekilen telgrafla, emvâl-i metrûke'den satılan hayvan bedellerinden elde edilen 645.810 kuruştan 600.000 kuruşun Ermenilerin sevk ve iâşesine kullanılmasının münasip görüldüğü bildirilmekteydi³¹⁷. Ayrıca, emvâl-i metrûke hasılatından 600.000 kuruşun Ermenilerin sevk ve iâşesine kullanılması gerektiği ayrıca Eskişehir'den de 200.000 kuruş gönderileceği bildirilerek, biriken paraların emaneten mal sandıklarına konulacağı belirtiliyordu³¹⁸. Eskişehir mutasarrıflığına da 200.000 kuruşun hemen banka vasıtasıyla Halep defterdarlığına gönderilmesi talimâtı veriliyordu³¹⁹.

23 Aralık 1915 tarihinde, 26 Eylül 1915 tarihli emvâl-i metrûke kanunu gereğince bir çok yerde emvâl-i metrûke tasfiye komisyonları oluşturulmuş ve sorumluluk alanları belirlenmiştir³²⁰. 5 Ekim 1916 tarihinde hazırlanan bir kanun layihasında 26 Eylül 1915 tarihli kanunun 2. maddesine yapılan bir ilaveyle Ermenilerin tehcir edildikleri yerlerde ikâmetlerini ve maişetlerini temin edebilecek derecede emlâk ve arazinin hükümet arazilerinden parasız olarak verilmesi ve böylece destek olunması düşünülmekteydi³²¹. Bu tasarı daha sonra tasfiye kanunu olarak bilinen 26 Eylül 1915 tarihli kanuna ilave geçici kanun olarak kabul edilmiştir³²².

2.5. Tehcir Sırasında Yaşanan Sorunlar ve Alınan Önlemler

2.5.1. Tehcir Kararından Sonra Çıkan İsyânlar

Fındıcık isyânı:

Zeytun Ermenilerinin sevk esnasında Maraş sancağına ve Cebel-i Bereket bölgesine dağılan Ermeni çeteleri müslüman köylere saldırmakta ve jandarmaları pusuya düşürmekteydiler. Nihayet Zeytun, Haçin, Maraş Ermenilerinden oluşan 600 kadar eşkiya Temmuz ayında Maraş ile Bahçe kazası arasında Ayvacık yaylasına altı saat mesafede bulunan Fındıcık köyünde

³¹⁷ BOA, DH.ŞFR, 57/342.

³¹⁸ BOA, DH.ŞFR, 57/349.

³¹⁹ BOA, DH.ŞFR, 57/350.

³²⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezâreti Sicill-i Nüfus İdare-i Umûmiyesi (DH.SN.M), 37/22, lef 1-2.

³²¹ BOA, BEO, 332688.

³²² Takvim-i Vakayi, 1 Teşrîn-i evvel 1332, no: 2672.

toplanarak isyân etmişler ve civardaki dört müslüman köyünü yakmışlardı³²³. IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa, Bir çok müslüman köyünü yağmalayan ve halkı katleden Fındıcık isyâncılarına karşı 132. Alayı görevlendirmiştir. Cemal Paşa, 2 Ağustos 1915 tarihinde Başkumandanlık Vekâleti'ne çektiği telgrafta ayrıca müslümanların bu işe karıştırılmaması ve devlete bağlı Ermenilerin incitilmemesi talimâtını verdiğini açıklamaktaydı³²⁴. İsyanın sevk güvenliğini tehdit etmesi üzerine 3 Ağustos 1915'te Sivas'tan sevk edilen 4.000 hane Ermeninin Fındıcık isyânı nedeniyle Elbistan-Maraş üzerinden değil, başka bir yoldan sevk edilmesi gerektiği belirtiliyordu³²⁵.

Musadağı olayı:

Tehcir döneminde çıkan bir başka Ermeni isyânı Samandağı'nda, Musadağı olarak bilinen mevkide gerçekleşmiştir. Temmuz 1915'te Musadağı'na çıkarak Türk kuvvetlerine karşı savaşan Ermeniler, İtilaf donanmasından silah ve cephane talep etmiştir³²⁶. Musadağı Ermeni olayları hakkında, Amerika'da çıkan Avutlovk gazetesinin 1 Aralık 1915 tarihli sayısında Papaz Dikran Andreasyan, 1915 yılı baharında kasabanın yakınındaki kışlalara Osmanlı askerinin yerleştirilmek istenmesi ve Ermeni manastırının boşaltılmasını istemeyen Ermenilerin direnişi üzerine isyân çıktığını iddia etmekteydi. Papaz Andreasyan, bu direnişten sonra hükümetin 13 Temmuz 1915 tarihinde tehcir kararı aldığını ve bu karara uymak istemeyen altı köyden oluşan Ermenilerin Musadağı'na direnmek üzere çıktıklarını açıklamaktaydı. Burada sayıları 5.000'i bulan Ermenilerle Türk kuvvetleri arasında çatışmalar cereyan etmiştir³²⁷. Teslim olmaları istenen ve etrafı sarılan Ermeniler, 12 Eylül 1915 gecesi sahilde Fransız ve İngiliz gemilerine ulaşarak kaçmışlar ve Mısır'ın Port Said limanına götürülmüşlerdir³²⁸. Musadağı Ermenileri önce Rodos ve Kıbrıs'a götürülmek istenmiş, bu düşünce gerçekleşmeyince Mısır'a götürülmüşlerdi. İtilaf devletlerinin Musadağı Ermenilerini Doğu bölgelerindeki harekât için

³²³ **Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi**, s. 357.

³²⁴ ATBD, Belge no: 1836, sayı: 81, Aralık 1982, s. 175.

³²⁵ BOA, DH.ŞFR, 54-A/220.

³²⁶ Hasan Dilan, **Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları 1914-1918**, I, Ankara 2005, s. 263.

³²⁷ Süleyman Beyoğlu, "Fahreddin Paşa'nın Ermeni Meselesindeki Rolü", **Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu**, (Ed. Yrd.Doç.Dr. Bülent Bakar- Prof.Dr. Necdet Öztürk- Prof.Dr. Süleyman Beyoğlu), İstanbul 2007, s. 194.

³²⁸ ATBD, Belge no: 1840-1841, sayı: 81, Aralık 1982, s. 195-200 ; A. Süslü, **a.g.e.**, s. 93.

kullanmayı ilk andan itibaren düşündükleri resmî yazışmalara yansımıştır³²⁹. 23 Eylül 1915 tarihli bir Fransız belgesine göre, Mısır'a gelen Ermenilerin liderleri konumundaki kişiler Türklerle savaşmak istediklerini belirterek, yönlendirilmek ve silahlandırılmak istemişlerdir³³⁰.

Urfa isyânı:

Urfa, tehcir kararı alındıktan sonra isyân çıkan yerlerdendir. Meşrutiyet'ten beri Karekin isimli bir papaz her Ermeni'nin gelirinin dörtte biriyle silah alması gerektiği konusunda vaaz vermektedir. Nitekim her Ermeni'nin evi bir silah deposu haline gelmiş bulunuyordu³³¹. Urfa sancağı, asayişin sağlanması ve ordunun harekâtının güvenliği için tehcir edilen Ermenilere iskân mıntıkalarından biri olarak tespit edilmişti. Ancak Urfa Ermenileri Meşrutiyet'ten bu yana isyân için hazırlık yapmaktaydılar³³². Ağustos ortalarından itibaren Urfa'da isyânlar çıkmıştır. Bunun üzerine 26 Ağustos 1915'de Urfa isyânına katılmış olan Ermenilerin tehcir edilmesi ve livâ dahilinde münasip yerlere dağıtılması istenmiştir³³³. Urfa isyânının tamamen bastırılması ancak 14 Ekim 1915'te mümkün olabilmiştir³³⁴. Yapılan aramalarda silahların ve bombaların yeni ve son model İngiliz mamülleri olduğu tesbit edilmiştir³³⁵. IV. Ordu Komutanı Cemal Paşa, 24 Ekim 1915'te Başkumandanlık Vekâleti'ne gönderdiği şifrede çarpışmalarda ölü ele geçirilen Ermeni sayısının 349 olduğunu, sağ ele geçirilenlerin Dîvân-ı Harb'e verildiğini, kadın ve çocuk olmak üzere 2.000 Ermeni'nin güvenlik içinde Musul'a sevk edildiğini bildirmekteydi³³⁶.

Tehcir kararından sonra çıkan isyânlarla ilgili olarak Cemal Paşa'nın değerlendirmesi şöyledir³³⁷:

³²⁹ H. Dilan, *a.g.e.*, IV, 14-15.

³³⁰ H. Dilan, *a.g.e.*, I, 268.

³³¹ Ali Fuad Erden, *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları*, (Yay.Haz.Alpay Kabacalı), İstanbul 2003, s. 144.

³³² S. Beyoğlu, *a.g.m.*, s. 183.

³³³ *BOA*, DH.ŞFR, 55/230.

³³⁴ A. Süslü, *a.g.e.*, s. 92.

³³⁵ A.F.Erden, *a.g.e.*, s. 147.

³³⁶ ATBD, Belge no: 2058, sayı: 86, Nisan 1987, s. 45.

³³⁷ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 445-446.

“1915 senesi ortalarında Zeytin³³⁸’de ve Urfa’da çıkan hadiseler tamamiyle bir Ermeni silahlı ihtilâlinde başka bir şey değildi. Musa Baba³³⁹ taraflarındaki ayaklanma da bu ihtilâl tertibâtına dahildi. Bence katiyen meydana çıkmış hakikatlerdendir ki, İskenderun körfezinin başlangıcı olan Resülhinzir’den başlayarak Dört Yol, Musa Baba, Halep, Antep, Urfa ve Zeytin taraflarında yapılacak bir Ermeni ihtilâlinin Suriye’yi Anadolu’dan ayırabilecek bir teşebbüs olacağını pek güzel takdir etmiş olan Fransız ve İngiliz Doğu Akdeniz Orduları Kumandanları, Çanakkale muharebelerinin en müthiş anlarında Ermenilere verdikleri emirle bu ihtilâli yapmışlardır. Zaten buralarda Ermeniler çoktan beri hazır bulunduklarından, yalnız işe başlamak için bir emir almaları kâfiydi.

Acaba bu kanaatimin doğru olmadığını ilgili devletler alâkalı memurları iddia edebilir mi? Şimdi artık muharebe bitmiş olduğundan hakikaten vakıf olan umumî efkâr önünde bu noktaların itiraf edilmesini pek namuslu bir hareket telâkki ederim”

Karahisar-ı Şarkî olayı:

1915 yılı Haziran ayında firarilerin aranması esnasında Ermeni mahallesine gelen polis ve jandarmalara ateş açılmasıyla isyân başlamıştır. Karahisar kalesinde savunma tertibatı alan isyâncılar burada yirmi beş gün direniş göstermişlerdir. Çıkarılan yangınlarda Karahisar büyük ölçüde yanmıştır. İsyâncılar, kaleden bir huruç harekâtıyla çıkmışlar, 300’den fazla isyâncı firara muvaffak olmuş, kalede kalan diğer kişiler teslim alınmıştır³⁴⁰.

Ayrıca yine tehcir kararından sonra, 1915 sonbaharında Boğazlıyan bölgesinde isyân çıkmış 300 kadar Ermeni çetecisi civardaki müslüman köylerine saldırmıştır. Bölgeye gelen askerlerle çatışmalar söz konusu olmuştur. Ermeni çetelerinin müslüman köylere ve askerlere saldırıları devam etmiştir³⁴¹.

2.5.2. Hasat Sorunu ve Nakliye Vasıtalarının Yetersizliği

Doğu Anadolu’dan yapılan tehcir ve aynı zamanda bölgedeki müslümanların bir bölümünün Rus ordusunun ve Ermeni çetelerinin önünden

³³⁸ Cemal Paşa, Zeytin kasabasını Zeytin olarak ifade etmiştir.

³³⁹ Cemal Paşa’nın Musa Baba olarak belirttiği yer büyük ihtimalle Musadağı olmalıdır.

³⁴⁰ Ermeni Komitelerinin A’mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi, s. 353-354.

³⁴¹ Ermeni Komitelerinin A’mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi, s. 358.

kaçması ve batı'ya doğru hareket etmesi, yine müslüman erkeklerin silah altında olmasıyla, 1915 yazında karşılaşılan önemli bir sorun hasat edilmesi gereken mahsulün nasıl kaldırılacağı olmuştur. Çünkü hububat takdir edileceği gibi hem siviller hem de asker için hayatî önem arzlemektedir.

Hasat meselesinin çözümü için Dahiliye Nezâreti, Harbiye Nezâreti ve vilâyetler arasında yazışmalar gerçekleşmiştir. 5 Temmuz 1915 tarihinde Sivas, Diyarbakir ve Ma'mûretü'l-azîz vilâyetlerine gönderilen yazıda Ermeniler tarafından boşaltılmış yerlerdeki ekinlerin kaldırılması için amele taburlarından istifade edilmesi gerektiğinden bahsedilerek, ne cins makine, alet-edevât ihtiyacı olduğunun tesbiti ve diğer görüşlerin iki gün içinde bildirilmesi talep edilmiştir³⁴². Dahiliye Nezâreti, 10 Temmuz 1915'de Urfa muhasarrıflığına³⁴³, 11 Temmuz 1915'de Sivas ve Ma'mûretü'l-azîz vilâyetlerine yazarak, mahsullerin kaldırılabilmesi için ne kadar amele ve ne cins makine, alet-edevât gerektiğinin bildirilmesini istemiştir³⁴⁴. Ma'mûretü'l-azîz vilâyetinin cevabında, Ermenilerin sevk edilmesi, müslümanların askerde olması dolayısıyla, hasadın kaldırılabilmesi için 5.000 askere ihtiyaç duyulduğu belirtilmekteydi³⁴⁵. Savaş esnasında bir askerin bile çok önemli olduğu sırada bir vilâyetin 5.000 asker istemesi hasat meselesinin boyutunu göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bunun üzerine Dahiliye Nezâreti, Harbiye Nezâreti'ne müracaat etmiş³⁴⁶, Harbiye Nezâreti de bu mesele için III. Ordunun muvafakatı gerektiğinden III. Orduyla yazışılmasını istemiştir³⁴⁷. Dahiliye Nezâreti'ne başka vilâyetlerden de benzer talepler gelmesi üzerine, III. Ordu Kumandanlığı'yla ilişki kurularak bu sorunun çözümü için bazı seçenekler sunulmuştur. Ma'mûretü'l-azîz vilâyeti, kendi bölgesindeki hasat sorununun çözümü için 5.000 kişi ayrılması veya talimgâhtaki askerin 20 gün bu işte kullanılması fikrini ileri sürmüş, ayrıca bir başka seçenek olarak silahsız geri hizmete ayrılmış askerlere ihtiyaç duyabileceğini bildirmiştir. Aynı şekilde hasat sorununu halledebilmek için Sivas vilâyeti 15.000 nefere, Diyarbakir'de 3.000 nefere ihtiyaç duyduğunu yazmaktaydı. Dahiliye

³⁴² BOA, DH.ŞFR, 54/301.

³⁴³ BOA, DH.ŞFR, 54/382.

³⁴⁴ BOA, DH.ŞFR, 54/386.

³⁴⁵ BOA, DH.İ.UM, 59-1/1-39, lef 3.

³⁴⁶ BOA, DH.İ.UM, 59-1/1-39, lef 1/1.

³⁴⁷ BOA, DH.İ.UM, 59-1/1-39, lef 2.

Nezâreti, III. Ordu Kumandanlığı'na yazarak hasadın zamanında yapılmasının çok önemli olduğunu, ordunun da iâşesi için mahsullerin telef olmaması gerektiğini, valilerin talebi doğrultusunda gereken efradın bu iş için tahsis edilmesinin sağlanmasını istemiş ve durumun valilere de yazıldığı ve onlara III. Ordu Kumandanlığına başvurmalarının hatırlatıldığını ifade etmiştir³⁴⁸.

Sonuçta, hasat meselesinin çözümü geri hizmetlerde görev yapan amele taburlarındaki askerlerden yararlanmak suretiyle gerçekleşmiştir.

Nakliye vasıtalarının azlığı, vasıtaların her zaman ve hepsinin kafiye tahsis edilmesinin mümkün olmaması da bir sorundur.

20 Temmuz 1915'de Talat Paşa tarafından Ma'mûretü'l-azîz vilâyetine gönderilen yazıda Ermeni ailelerini nakleden arabaların Malatya ve daha ilerisine sevk edildiği, halbuki Sivas vilâyetinde araba kalmadığı gibi sevk edilenler iâde edilmezlerse ziraat ve erzak ile aileleri nakletme işinin sıkıntıya düşeceği bildiriliyordu. Bundan sonra gelecek kafiyelelerin vilâyet hududunda teslim edilmesi ve arabaların yerlerine geri dönmesi talimâtı veriliyordu³⁴⁹. Daha sonra durum Ma'mûretü'l-azîz vilâyetine yine iletilerek bu konuda ihtimam gösterilmesi istenmiştir³⁵⁰.

4 Ekim 1915'de Konya, Adana vilâyetleriyle Niğde mutasarrıflığı ve Halep'te Muhâcirîn Müdürü Şükrü Bey'e yazılarak, boş duran nakliye vasıtalarının ancak kendi mıntıkları dahilinde ve yalnız dönüş seferinde aynı istikamete giden Ermeni muhacirleri için yararlanılabileceği, şu anda askeriye ait zahirenin nakli ve yağmur mevsiminin de başlamasıyla buna dikkat edilerek ancak boş duran ve dönüş seferleri yapan nakliye vasıtalarının kullanılabileceği belirtilmiştir³⁵¹.

Nakliye vasıtaları ve imkânlarının kaçınılmaz olarak öncelikle savaş halindeki ordunun ihtiyaçlarına ayrılması özellikle doğu bölgelerindeki sevklerde kafiyelelerin sık sık yaya olarak hareket etmelerine yol açmıştır.

³⁴⁸ BOA, DH.ŞFR, 54-A/10; BOA, DH.İ.UM, 59-1/1-38, lef 1/1-lef 2.

³⁴⁹ BOA, DH.ŞFR, 54-A/59.

³⁵⁰ BOA, DH.ŞFR, 54-A/96.

³⁵¹ BOA, DH.ŞFR, 56/274.

2.5.3. Kafilelere Yapılan Eşkiya Saldırılarına Karşı Önlemler

Ermeni kafilelerine yapılan yağma ve gasp amaçlı eşkiya saldırıları tehcir sürecinde ciddî bir problem olmuştur.

Bir çok cephede savaşıyan Osmanlı Devleti, tehcirin mümkün olan en soursuz bir şekilde gerçekleşmesi için gayret göstermiştir. Fakat kafileleri korumak için her zaman yeterli güvenlik gücü ayrılmadığı ve kafilelere yağma amaçlı saldırıların olduğu da ortadadır. Kafilelere yapılan saldırıları belirten belgelere bir çok örnek yansımıştır. 14 Haziran 1915 tarihinde Diyarbakir, Ma'mûretü'l-azîz ve Bitlis vilâyetlerine gönderilen yazıda Erzurum'dan sevk edilen 500 kişilik bir Ermeni kfilesinin Erzurum ile Erzincan arasında Kürtlerin saldırısına uğradığı ve katledildiği bildirilerek, yollarda Ermenilerin hayatlarının muhafazasına ehemmiyet verilmesi istenmekte ve ayrıca firar etmek isteyen ve memurlara karşı çıkanların cezalandırılmasının tabii olduğu, fakat ahali arasında bir çatışmaya meydan verilmemesi ve Ermenilerin güzergâhlarında bulunan aşiret ve köylülerin taarruzuna karşı her türlü tedbir alınması ve Ermenilere karşı saldırı ve gaspa cüret edeceklerin ise derhal şiddetle cezalandırılması talimâtı verilmekteydi³⁵². Aynı tarihte Erzurum vilâyetinden de, kafilelerin güvenliğine dikkat edilmesi ve saldırılarda bulunanların şiddetle cezalandırılması istenmekteydi³⁵³.

Ma'mûretü'l-azîz vilâyetine ise, Erzurum'dan sevk edilen Ermeni kafilelerinin Dersim eşkiyası tarafından yollarının kesildiği ve katledildikleri, bu kafilelerin güvenlikleri için acilen her türlü tedbirin alınması hususunda yazı gönderilmiştir³⁵⁴. 28 Ağustos 1915'de Trabzon vilâyetine yazılarak, Ermenilere karşı gasp ve yağma teşebbüsünde bulunanların şiddetle cezalandırılması gerektiği belirtilmiştir³⁵⁵.

Ankara vilâyetine gönderilen 29 Ağustos 1915 tarihli bir yazıyla, Ermenilerin her türlü saldırıdan korunmaları ve güvenlik sağlanamayan yerlerde sevkîyâtın ertelenmesinin kararlaştırıldığı bilgisi verilerek, bundan sonra bir saldırı olursa ilgili bütün memurların sorumlu tutularak Dîvân-ı Harb'lere verileceği uyarısında bulunulmuş ve bu konu hakkında ilgili kişilere kesin

³⁵² BOA, DH.ŞFR, 54/9.

³⁵³ BOA, DH.ŞFR, 54/10.

³⁵⁴ BOA, DH.ŞFR, 54/162.

³⁵⁵ BOA, DH.ŞFR, 55/266.

emir verilmesi gerektiği talimâtı iletilmiştir³⁵⁶. Benzer uyarı 5 Eylül 1915’de Eskişehir mutasarrıflığı için de söz konusu olmuş, Ermeni muhâcirlerinin gerek sevkinde gerekse iâşelerinin ve güvenliklerinin temininde gereken ehemmiyetin gösterilmediğinin anlaşıldığı ve bu halin devamı halinde bütün sorumluluğun kendilerinde olacağı ve ona göre hareket edilmesi uyarısı yapılmıştır³⁵⁷.

Urfa mutasarrıflığına 8 Eylül 1915 tarihinde yazılarak, Suruç’tan Halep’e sevk edilen Ermenilerden 2.000 kadarının yolda urbân aşiretlerinin saldırısına uğradığı ve soyulduklarının Halep vilâyetinden bildirildiği hatırlatılmış ve bu gibi olayların önlenmesi gerektiği vurgulanmıştır³⁵⁸. Konya vilâyetine iletilen bir şifrede Ermenileri katl ve gasp suçlarından dolayı Sirozlu Ahmet ve arkadaşı Halil’in Konya’ya sevk edildiği, bunların IV. Ordu Dîvân-ı Harb’inde yargılanacağı, firarlarına meydan verilmemesi ve dikkat edilmesinin Cemal Paşa tarafından bizzat talep edildiği belirtilmekteydi³⁵⁹. Bu iki kişi Şam’da yapılan yargılamalar sonrasında asılarak idam edilmiştir³⁶⁰.

Diyarbakir vilâyetine gönderilen 6 Ekim 1915 tarihli yazıda, sevk esnasında yolda saldırılara uğrayan Ermenilerin nakit, mücevherat ve eşyalarının soyulduğu, Diyarbakir vilâyetinin aldığı tedbirlerle bu eşyaların zayıat verilmeden geri alındığı açıklanarak bu eşyaların miktarları hakkında bilgi istenmekteydi³⁶¹.

Dahiliye Nezâreti’nden Ma’mûretü’l-azîz vilâyetine gönderilen 30 Ekim 1915 tarihli bir yazıdaysa, Jandarmaların karakollardan merkeze çekildiği, livâ dahiline birkaç jandarma refakatinde kendi kendine Fırat’tan geçirilerek getirilen kabilelerin, memurların geri dönmesinden sonra Jandarma’nın azlığından istifadeyle urban aşiretlerinin saldırılarına maruz kaldıkları, bu aşiretlerin ahalinin elindeki mahsulleri telef ettiği, bundan sonra livâ dahiline Ermeni sevkîyâtı yapılmamasının Urfa mutasarrıflığından yazıldığı bildirilerek, artık Ermeni sevkîyâtının Diyarbakir yoluyla Musul’a yapılması talimâtı veriliyordu³⁶².

³⁵⁶ BOA, DH.ŞFR, 55/290.

³⁵⁷ BOA, DH.ŞFR, 55-A/75.

³⁵⁸ BOA, DH.ŞFR, 55-A/144.

³⁵⁹ BOA, DH.ŞFR, 55-A/177.

³⁶⁰ A. F. Erden, *a.g.e.*, s. 269.

³⁶¹ BOA, DH.ŞFR, 56/315.

³⁶² BOA, DH.ŞFR, 57/190.

3 Kasım 1915’de Diyarbekir vilâyetine yazılmış, Urfa’dan Resûlayn ve Nusaybin yoluyla Ermeni kabilelerinin sevkine daha önce teşebbüs edildiği, fakat kabilelerin kasabadan çıkar çıkmaz urban aşiretlerinin saldırılarına maruz kaldıkları belirtilmiş, bu kabilelerin Siverek yoluyla gönderilmesine mecburiyet duyulduğu ve durumun Urfa’ya bildirildiği ifade edilmiştir³⁶³.

Sonuçta, sevk esnasında kabilelere yapılan saldırılardan dolayı üzücü bir çok olay yaşanmıştır. Osmanlı belgelerindeki kayıtlar göz önüne alındığında 1915 yılındaki tehcir sürecinde yaklaşık 10.000 civarında Ermeni’nin eşkiya saldırıları sonucu hayatını kaybettiği görülmektedir³⁶⁴.

2.5.4. Tehcir Esnasında Yapılan Suistimaller ve 1915-1916 Yargılamaları

Osmanlı Hükümeti, tehcir esnasında Ermenilerin can ve mal güvenliklerinin sağlanması için gayret etmiş ve vilâyetlere, mutasarrıflıklara gönderdiği talimât ve telgraflarla bu konuda hassasiyet gösterilmesini istemiştir. Görevini kötüye kullanan ve ihmâl eden görevlilerin şiddetli şekilde cezalandırılacağını açıklamıştır.

Tehcir uygulamasının ilerleyen aylarında tüm uyarılara rağmen bazı mahallî yöneticilerin görevlerini kötüye kullandıkları veya ihmâl ettikleri haberleri Dahiliye Nezâreti’ne ulaşmıştır. Nitekim 8 Eylül 1915’de Niğde mutasarrıflığına gönderilen yazıda, Ermeni sevkîyâtına memur edilen Şükrü Bey’in Pozantı’dan çektiği telgraftan bahsedilerek, derhal Ulukışla’ya gidilmesi ve tahkikat yapılarak neticesinin haber verilmesi isteniyordu. Şükrü Bey’in telgrafında ise Ulukışla’da Ermeni sevkîyâtında yaşanan sorunlardan bahsedilmekteydi. Buna göre; Ulukışla Kaymakamı Rafet Bey’le Jandarma Bölük Kumandanı Hasan Efendi’nin Ulukışla’dan geçen Ermenilerden bir Papaz ile beş Ermeni’yi öldürdükleri ve kimilerini soydukları, Kaymakam’ın Maden köyünde bir Ermeni bakkalın mallarını gasp ettiği, Jandarma Bölük Kumandanı’nın geçen Ermenilerden birer ikişer lira rüşvet aldığı, Ulukışla Menzil Kumandanı Galib Bey’in müdahale etmesi üzerine bunları hediye olarak aldığını söylediği ve parayla eşyaları sahiplerine geri vermek zorunda kaldığı, zabitlerden Muharrem Efendi isminde birisinin Hayranuş isimli bir kızı zorla ailesinin yanından alarak evlenmek üzere

³⁶³ BOA, DH.ŞFR, 57/277.

³⁶⁴ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, İstanbul 2004, s. 80.

İstanbul'a sevk ettiği, bu hususlar hakkında Menzil Kumandanı Galib Bey'in bilgisi olduğu, ayrıca kasabada pek çok şahit çıkacağı gibi bilhassa Jandarma efradından Yunus, Ahmed ve Mustafa Çavuşların da şahitlik etmek üzere hazır oldukları izah edilmekteydi. Ayrıca bu hususlarda tahkikat yapmak ve sevkîyâta yardım etmek üzere Niğde Mutasarrıfı'nın derhal Ulukışla'ya gelmesi isteniyordu³⁶⁵.

17 Eylül 1915 tarihinde Hacı Nuri isimli bir kişinin Dahiliye Nezâreti'ne gönderdiği telgrafta Karaman istasyonunda sevk edilen Ermenilere hakaret edildiği bilgisi verilmekteydi³⁶⁶. Bunun üzerine bir gün sonra 18 Eylül'de Konya vilâyetine gönderilen şifrede, Karaman istasyonunda Tevfik Çavuş isimli bir Jandarmanın Ermeni muhacirlerini bütün yolcuların gözleri önünde kırbaçlamış olduğunun haber alındığı, çeşitli zamanlardaki tebligâta rağmen bu şekilde hareket eden söz konusu jandarmayla bu hale müsamaha gösterenler hakkında, hızla tahkikat yapılması ve şiddetle cezalandırılarak neticenin haber verilmesi gerektiği belirtilmekteydi³⁶⁷.

Dahiliye Nazırı Talat Bey, 28 Eylül 1915'de Sadârete gönderdiği arzda Ermenilerin sevkleri esnasında bazı memurlarla ahaliden bazılarının suistimalleri ve kanuna aykırı hareketlerin olduğunun anlaşıldığını belirterek, yerinde inceleme yapmak ve suçluları Dîvân-ı Harb'e göndermek amacıyla Hüdavendigâr, Ankara vilâyetleriyle, İzmit, Karesi, Eskişehir, Karahisar-ı Sahib, Kayseri, Niğde livâlarına Temyiz Mahkemesi Reisi Hulusi Bey'in başkanlığında Şûrâ-yı Devlet üyelerinden Seyyid Haşim ve Jandarma Binbaşlılarından Galib Beylerden; Adana, Halep, Suriye vilâyetleriyle, Maraş, Urfa, Zor livâlarına İstinâf Mahkemesi Reisi Asım Beyin başkanlığında İzmir Jandarma Mıntika Müfettişi Kaymakam Hüseyin Muhiddin ve Ankara vilâyeti Mülkiye Müfettişi Muhtar Beylerden; Erzurum, Trabzon, Sivas, Ma'mûretü'l-azîz, Diyarbekir, Bitlis vilâyetleriyle, Canik livâsına Bitlis eski valisi Mazhar Bey başkanlığında İstanbul Bidayet Savcısı Nihad Bey ile Jandarma Binbaşlılarından Ali Naki Beylerden oluşan heyetler gönderilmesinin kararlaştırıldığı ve hemen hareket edeceklerinden yevmiyeleri için gereken meblağın ödenmesini talep ediyordu. 30 Eylül tarihinde Dahiliye,

³⁶⁵ BOA, DH.ŞFR, 55-A/156-55-A/157.

³⁶⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Kalem-i Husûsî (DH.EUM.KLH), 2/5, lef 2.

³⁶⁷ BOA, DH.EUM.KLH, 2/5, lef 1/1; BOA, DH.ŞFR, 56/64.

Harbiye, Adliye, Maliye Nezâreti ve Şûrâ-yı Devlet başkanlığına gönderilen yazıda Talat Bey'in teklifinin kabul edildiği bu üç heyetin birer derece terfi ettirilmeleri, maaşları nisbetinde harcırah almaları, yevmiye olarak 40 kuruş verilmesinin uygun görüldüğü açıklanmıştır³⁶⁸.

Heyetlerin oluşturulması ve bir an evvel görevlerine başlaması planlanmış ve bu konuda hassas davranılmıştır. Heyetler tam olarak tesbit edilmemişken İstanbul dışında bulunan heyet üyelerine hazırlıklı olmaları için bilgi verildiği anlaşılmaktadır. Talat Bey'in başvurusundan iki gün önce 26 Eylül 1915'de Sivas'ta bulunan Bitlis eski valisi Mazhar Bey'e gönderilen yazıda tahkikat sebebi ve mıntıkası hakkında bilgi verilirken, başkanlığında oluşturulacak heyette Jandarma Binbaşısı Ali Naki Bey ile birlikte Adliye'den uygun görülen birisinin bulunacağı ifade edilmişti³⁶⁹. Yine 26 Eylül 1915 tarihli bir başka yazı Ankara vilâyeti Mülkiye Müfettişi Muhtar Bey'e gönderilerek Ermenilerin sevki esnasında vazifelerini suistimal eden memurlar ve Jandarma hakkında tahkikat yapmak ve suçları sabit görülenleri Dîvân-ı Harb'lere göndermek üzere İstinaf Mahkemesi Reisi Asım Bey başkanlığında oluşturulan heyette görevlendirildiği bu yüzden İstanbul'dan hareket eden heyete katılması gerektiği belirtilmişti³⁷⁰. 3 Ekim 1915 tarihinde Bitlis eski valisi Mazhar Bey'e gönderilen şifrede tahkik heyetlerinin yetkileri izah edilmekteydi³⁷¹.

Tahkik Heyeti Reisi Hulusi Bey'e yazılarak, Eskişehir Polis Merkezi memurlarının Ermeni sevkياتında yeterli gayret ve faaliyet göstermedikleri gibi, aleyhimize dikkat çekecek rivâyetlerin olduğu ve bu durumun sevkiyâta memur olan Muhâcirîn Müdürü Şükrü Bey'e de bildirildiği, hemen tahkikat yapılması ve neticeden haber verilmesi istenmiştir³⁷².

Talat Bey'in 14 Ekim tarihli yazısı ve talebi üzerine 18 Ekim 1915'de Tahkik Heyeti üyelerinin 40 kuruşluk yevmiyelerinin yeterli olmaması dolayısıyla 1 liraya yükseltilmesi kararlaştırılmaktaydı³⁷³.

³⁶⁸ BOA, BEO, 328229; Daha sonra 18 Ekim 1915 tarihli bir kararla tahkik heyetlerinde görevlendirilen kâtiplerin 40 kuruş olan yevmiyeleri yetersiz bulunmuş ve 1 liraya yükseltilmiştir, BOA, MV, 199/64.

³⁶⁹ BOA, DH.ŞFR, 56/179.

³⁷⁰ BOA, DH.ŞFR, 56/186.

³⁷¹ BOA, DH.ŞFR, 56/267, Bkz. EK 4.

³⁷² BOA, DH.ŞFR, 56/355.

³⁷³ BOA, BEO, 328456.

Sivas vilâyetine gönderilen 24 Ekim 1915 tarihli yazıda Tenus³⁷⁴ Kaymakamı Cemil Bey'in Ermenilerin sevki esnasında görevini kötüye kullandığından azli ve işten el çektirilmesinin kararlaştırıldığı, hakkında düzenlenen evrakın Dîvân-ı Harb'e gönderildiği belirtilmiştir³⁷⁵. Aynı tarihte bu bilgi Sivas'ta bulunan Tahkik Heyeti Reisi Mazhar Bey'e de iletilmiştir³⁷⁶.

Hulusi Bey'in başkanlığındaki heyette bulunan Şûrâ-yı Devlet üyesinden Seyyid Haşim Bey'in hastalığı sebebiyle İstanbul'a dönmesi üzerine 16 Kasım 1915'de yerine yine Şûrâ-yı Devlet azasından İsmail Hakkı Bey'in tayin edilmesi kararlaştırılmıştır³⁷⁷.

Sivas vilâyetine gönderilen 17 Kasım 1915 tarihli bir yazıda, Suşehri Kaymakam Vekili Fahri Efendi'nin Ermenilerin sevk güvenliğini temin edecek tedbirleri almadığı ve Tahkik Heyeti Başkanlığı'nın talebiyle, Fahri Efendi'nin Dîvân-ı Harb'e sevki gerektiği bildiriliyordu³⁷⁸.

28 Kasım 1915'de IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya verilen bilgi-de, Ermeni sevkîyatında kötü idaresi görülen Osmaniye Mutasarrıfı Fethi Bey'in azledildiği, yine aynı sebepten Islahiye Kaymakamı Nusret Bey'in görevden alındığı ve daha sonra yapılan tahkikat neticesinde Nusret Bey'in Islahiye'ye görevine iade edildiği açıklanmaktaydı³⁷⁹.

Yine Tahkik Heyeti Reisi Mazhar Bey, Aziziye Kaymakamı Hamid Bey'in azledilmesi, işten el çektirilmesi ve Dîvân-ı Harb'e verilmesi hususunda bilgilendirilmiştir³⁸⁰.

Dahiliye Nâzırı Talat Bey, Ma'mûretü'l-azîz vilâyetine 29 Aralık 1915'de gönderdiği yazıda, Kahta Kaymakamı Hakkı Bey'in Malatya'dan yola çıkarılan Erzurum Ermeni kafilesini sevke memur Hısn-ı Mansûr³⁸¹ Kaymakamı'ndan almak üzere kendisine emir ve selahiyet verilmemesine

³⁷⁴ Bugün Sivas'ın Şarkışla ilçesi. Bkz. N. Akbayer, *a.g.e.*, s. 158.

³⁷⁵ BOA, DH.ŞFR, 57/105.

³⁷⁶ BOA, DH.ŞFR, 57/106.

³⁷⁷ BOA, BEO, 328816.

³⁷⁸ BOA, DH.ŞFR, 58/47.

³⁷⁹ BOA, DH.ŞFR, 58/141.

³⁸⁰ BOA, DH.ŞFR, 57/117; Aynı tarihte Sivas vilâyetine gönderilen telgrafta da bu husus ifade edilmekteydi, Bkz. BOA, DH.ŞFR, 57/116.

³⁸¹ Bugün Adıyaman ili. Bkz. T. Sezen, *a.g.e.*, s. 240.

rağmen, kazası hududu dışına çıkarak kafilenin yanına gittiği, müdahalesi sonucu bir anlaşmazlık çıktığı ve bu yüzden kafilenin dağ başında üç gün kaldığı ve mallarının gasp olunarak perişan oldukları, Kahta kasabasından geçen Ermeni kabilelerinin ve yerli Ermenilerin sevki esnasında eşyalarının ve paralarının Hakkı Bey'in istihdam ettiği kişilerce alıkonulduğu, paraların alınmasına rağmen mal sandığına teslim edilen paraların sadece 10.000 kuruş olduğu, suistimali delillerle de ispat edilen Hakkı Bey'in azledilmesi ve Dîvân-ı Harb'e verilmesi gerektiğini Tahkik Heyeti Reisi Mazhar Bey'in kendisine bildirdiğini ifade ediyordu³⁸². Daha sonra Talat Bey, Ma'mûretü'l-azîz vilâyetine³⁸³ ve Tahkik Heyeti Reisi Mazhar Bey'e gönderdiği yazılarda Kahta Kaymakamı Hakkı Bey'in azli ve Dîvân-ı Harb'e verilmesi kararının verildiğini açıklamıştır³⁸⁴.

Dahiliye Nezâreti, Eskişehir mutasarrıflığı'na yazarak, Mihaliççık Kaymakamı Yuvanaki Efendi'nin Ermeni işlerinde kötü hal ve hareketleri olduğunun tespit edildiği, Ermenilere zorla emlâk satışı muameleleri yaptırdığı ve memurluk vazifesini suistimal ettiğinin Tahkik Heyeti Reisi Hulusi Bey'den alınan telgraftan anlaşıldığını belirtmiş ve Yuvanaki Efendi'nin Dîvân-ı Harb'e sevkedileceğini ifade etmiştir³⁸⁵.

Ma'mûretü'l-azîz vilâyetine gönderilen 1 Mart 1916 tarihli bir yazıda, Behisni³⁸⁶ Kaymakamı Edhem Kadri Bey'in Ermeni işlerinde maiyyetindeki memurların suistimallerine göz yumduğu ve kendisinin de bazı eşyaları parasız alması sebebiyle yapılan tahkikat neticesinde Dîvân-ı Harb'e verilmesinin uygun görüldüğü hususu yer almaktaydı³⁸⁷.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Kayseri'de Belediye Başkanlığı yapan Ahmet Rifat Bey'in anılarında Kayseri'de tehcir olayıyla ilgili soruşturma sonuçları bulunmaktadır. Ahmet Rifat Bey eserinde, tehcir işlerinden dolayı suç isnat edilen şahısların isimlerini ve soruşturuldukları işlemi bir liste halinde sunmuştur³⁸⁸.

³⁸² BOA, DH.ŞFR, 59/146.

³⁸³ BOA, DH.ŞFR, 59/235.

³⁸⁴ BOA, DH.ŞFR, 59/236.

³⁸⁵ BOA, DH.ŞFR, 59/196.

³⁸⁶ Bugün Adıyaman'ın Besni ilçesi. Bkz. N. Akbayar, *a.g.e.*, s. 19.

³⁸⁷ BOA, DH.ŞFR, 61/165.

³⁸⁸ Bkz. Ahmet Rifat Çalık'a'nın Anıları, s. 34-35.

Dîvân-ı Harb-i Örfî mahkemelerinde, sıkıyönetim ilân edilen bölgelerde devletin iç ve dış güvenliğini ihlâl eden bütün suçlar ile isyân, ihtilâl, çetecilik faaliyetleri, savaş sırasında hükümetin yayınlamış olduğu her türlü kanun, emir ve talimât hükümlerine aykırı davrananlar yargılanmıştır³⁸⁹. Dîvân-ı Harb’lerde yargılanan kişilerin sayısı hakkında yakın zamana kadar en kesin sayıyı veren Kamuran Gürün olmuştur. Tespitlerine göre mahkemeye verilenlerin sayısı 1.397 kişiyi bulmuş ve içlerinde idam cezası dahil çeşitli cezalar alanlar olmuştur³⁹⁰. Aslında, Ermenilerin sevki esnasında suç işleyen bu 1.397 kişinin yargılanması Osmanlı hükümetinin bir soykırımla suçlanamayacağını da göstermektedir³⁹¹.

Son dönemlerde yapılan bazı araştırmalar, Birinci Dünya Savaşı’ndaki yargılamalar, ve yargılananların sayısı hakkında daha fazla bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır. Bu konuda Yusuf Sarıнай’ın bir araştırması çok önemli veriler sunmaktadır. Dahiliye Nezâreti’nden Hariciye Nezâreti’ne gönderilen 19 Şubat 1916, 12 Mart 1916 ve 22 Mayıs 1916 tarihli gizli yazıların ekinde yer alan listelere göre Dîvân-ı Harb’lerde yargılananların vilâyetlere göre dağılımı şöyledir³⁹²:

Amasya	: 2
Ankara	: 148
Bitlis	: 29
Canik	: 89
Diyarbakir	: 70
Eskişehir	: 29
Halep	: 56
Hüdavendigâr	: 21

³⁸⁹ Yusuf Sarıнай, “Ermeni Tehciri ve Yargılamalar 1915-1916”, **Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişim ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyum Bildirileri**, Ankara 2006, s. 262.

³⁹⁰ K. Gürün, **a.g.e.**, s. 288; Bu konuda 1916 tarihli bir belgede Ermenilerin sevki esnasında öldürme, yaralama ve gasp suçlarından tutuklu olanların sayısı 56 olarak verilmişti, Bkz. **BOA**, BEO, 331660; Ayrıca Hükümetin hazırladığı “Verite sur le Mouvement Revolutionnaire Armenien et les Mesures Gouvernamentales” isimli broşürde tehcir esnasında karışıkları suçlardan dolayı 194 kişinin hakkında işlem yapıldığından bahsedilmektedir, **BOA**, HR.SYS, 2398/5, lef 178.

³⁹¹ S. A. Weems, **a.g.e.**, s. 28.

³⁹² Y. Sarıнай, a.g.m., s. 263-264’den naklen; **BOA**, HR.SYS, 2882/29.

İzmit	: 28
Kayseri	: 146
Konya	: 16
Ma'mûretü'l-azîz	: 249
Niğde	: 8
Sivas	: 579
Suriye	: 27
Urfa	: 170
<u>Toplam</u>	: 1.667

Böylece şehirlere göre dağılım sonucunda yargılananların toplamı 1.667 olarak gözükmektedir. Fakat her halde burada bir şehir unutulmuş olmalıdır. Çünkü Sarınay'ın şahıslarla ilgili verdiği rakamların toplamı 1.673 rakamına tekabül etmektedir. Bu yüzden bir şehir ve 6 kişinin eksik yazıldığını kabul etmek gerekmektedir. Çünkü yargılanmak üzere tutuklanan asker, polis ve teşkilât-ı mahsûsa elemanı sayısı 528'dir. Ayrıca kaymakam, belediye başkanı ve muhtar gibi mülkî yetkililer ile sevk memuru, emvâl-i metrûke komisyonu başkanı, kâtip gibi memurların sayısı da 170'dir. Tehcir esnasında gasb ve saldırı olaylarına kalkışan çete mensubu ve halktan da 975 kişi yargılanmıştır. Böylece toplam 1.673 kişi Dîvân-ı Harb'lere sevk edilmiştir. Dîvân-ı Harb'lere sevk edilen bu kişiler adam öldürme, yaralama, Ermenilerin mallarına zarar verme, çalma, zorla para ve eşya alma, rüşvet, yağma ve yankesicilik, Ermeni kızlarıyla izinsiz evlilik ve vazifeyi suistimal suçlarından yargılanmışlardır.

1916 yılı ortalarına kadar yapılan yargılamalar neticesinde verilen cezalar şu şekilde olmuştur;

İdam cezası	: 67
Hapis cezası	: 524
Kürek, para, kalebent, pranga ve sürgün cezası	: 68
Berat ve yargılama reddi	: 227
Mahkeme devam etmekte ve inceleme aşamasında	: 109
Velisine teslim	: 4
Hakkında henüz bir işlem yapılmayanlar	: 674
<u>Toplam</u>	: 1.673 kişi

Hakkında henüz işlem yapılmamış olan kişilerden de ilerleyen aylarda cezalara çarptırılanların olması muhtemeldir. Ayrıca kanaatimizce yargılananların sayısında ilerleyen dönemde artış olması yine ihtimal dahilinde bir husustur. Nitekim, Dahiliye Nezâreti ile mahallî hükümetlerin yazışmaları 1916 yılı yaz aylarında devam etmiştir.

Dahiliye Nâzırı Talat Bey'in 19 Temmuz 1916 tarihinde Halep vilâyetine gönderdiği yazıda, Ermeni sevkياتında suistimalleri görülen memurlara icab eden muamelenin tatbik edileceği ve derhal memuriyetlerine son verilmesi kesin bir dille ifade edilmekteydi³⁹³. Zor mutasarrıflığına 22 Temmuz 1916'da yazılarak, Zor'a gelen Ermenilerden 5.000 liradan fazla rüşvet aldığı anlaşılan Yüzbaşı Salih Efendi hakkında yapılacak tahkikat neticesinin bildirilmesi istenmiştir³⁹⁴. 25 Temmuz 1916'da Harbiye Nezâreti'ne verilen bilgide Ermenilerin mal ve eşyasını suistimal ettiği tesbit edilen Jandarma Teğmeni İbrahim Efendi için Dîvân-ı Harb'ce verilen kararın onaylanmak üzere Padişah'a sunulduğu belirtilmiştir³⁹⁵.

14 Ekim 1916 tarihinde Çarşamba kasabası eski belediye başkanı Hasan Efendi, tehcir edilen Ermenileri dolandırmak suçundan Dîvân-ı Harb tarafından yargılanmış ve mahkum olmuştur³⁹⁶. Samsun Dîvân-ı Harb'inde yapılan mahkemeye 3 sene hapis cezası alan Hasan Efendi'nin durumu Harbiye Nezâreti'ne de yazılmıştır³⁹⁷.

Ermeni tehciri meselesinde bugüne kadar üzerinde yeterince durulmamış bir konu olan 1915-1916 yargılamaları tehcirin gayesinin anlaşılması için son derece önemlidir. Tehcir kararı alan hükümet, görevlerini ihmâl eden kendi asker ve memurunu yargılamak ve cezalandırmaktan çekinmemiştir. Yukarıda verilen rakamlar ve yazışmalardan görüleceği gibi görevliler arasında idam dahil olmak üzere ceza alanlar vardır. Bu bakımdan, Ermenilerin sistematik olarak devlet tarafından organize edilen baskınlarla yok edildiğini ileri süren açıklamalar havada kalmaktadır.

³⁹³ BOA, DH.ŞFR, 66/24.

³⁹⁴ BOA, DH.ŞFR, 66/55.

³⁹⁵ BOA, BEO, 331712.

³⁹⁶ BOA, DH.UMVM, 89/67, lef 4.

³⁹⁷ BOA, DH.UMVM, 89/67, lef 2/1.

2.5.5. Salgın Hastalıklar

Salgın hastalıklar tehcir esnasında Ermeni kabilelerine büyük zarar vermiştir. Ermenilerin hayatlarını kaybetmesindeki en büyük etken yokluk dönemlerinde ve sağlıklı ortamlarda ortaya çıkan hastalıklardır. Osmanlı hükümeti, salgın hastalıklarla mücadele konusunda elinden gelen gayreti göstermesine rağmen, kayıpların önüne geçmek dönemin olağanüstü şartları dikkate alındığında her zaman mümkün olmamıştır. Salgın hastalıklar, Anadolu'nun her yanını, sivil ve asker herkesi etkisi altına almıştır.

Almanya'nın Halep Konsolosu'nun 9 Eylül 1915 tarihli telgrafında, Halep'te hüküm süren dizanteri ve tifo'dan dolayı günlük ölüm oranının 25'ten 40'a sonra ise 60'a kadar yükseldiği ifade ediliyordu³⁹⁸. Böylece durumun ne kadar vahim olduğu anlaşılmaktadır.

Karahisar mutasarrıflığının 22 Eylül 1915 tarihli bir telgrafında, istasyonda 10.170 kişilik Ermeni olduğu ve dizanteri hastalığının etkisi altında bulunduklarından bahisle, asker sevkini de olduğu ve hastalığın askerlere bulaşma riski dolayısıyla Ermeni kabilelerinin acilen başka yerlere naklinin gerektiği vurgulanmaktaydı³⁹⁹.

Salgın hastalıklar dolayısıyla hem Ermeni kabileleri hem de bölgedeki ahalî ve ordu önemli kayıplar vermişlerdir. 17 Ekim 1915 tarihinde Suriye vilâyeti'ne gönderilen şifrede Hama'da bulunan 20.000'e yakın muhacir arasında humma, tifo ve dizanteri hastalıklarının zuhur ettiği, günde 70-80 ölüm meydana geldiğinin haber alındığı bildirilerek, Halep'te bulunan Muhâcirîn Müdürü Şükrü Bey'le haberleşilmesi ve genel sağlığın korunması için muhacirlerin bir an evvel ayrılmış yerlerine sevkleri ve neticenin bildirilmesi isteniyordu⁴⁰⁰. Aynı tarihte bu bilgi Muhâcirîn Müdürü Şükrü Bey'e de iletilmiştir⁴⁰¹. 7 Kasım 1915'de Konya vilâyetine yazılarak, iki yüz Ermeni'den ellisinin ağır, yüz ellisinin hafif hasta olduğu ve çoğunun dizanteri ve sıtmaya yakalandığı, bunların hemen boş olan Ermeni evlerine yerleştirilmesi talimatı verilmiştir⁴⁰². Misyoner hemşire olan Paula Schafer'in

³⁹⁸ H. Özdemir (ve diğ.), **a.g.e.**, s. 101.

³⁹⁹ **BOA**, DH.EUM.2. Şb, 68/81.

⁴⁰⁰ **BOA**, DH.ŞFR, 57/71.

⁴⁰¹ **BOA**, DH.ŞFR, 57/51.

⁴⁰² **BOA**, DH.ŞFR, 57/337.

Kasım 1915'te Adana'nın Bahçe-Osmaniye kazalarına yaptığı gezi izlenimlerini anlattığı bir mektupta, salgın hastalıkların ulaştığı tablo ortaya konmaktadır. Schafer'e göre, bölgedeki bir kamptaki sürgünler arasında tifo çok yaygındı ve her üç çadırdan birinde hasta vardı⁴⁰³.

Bir başka sıkıntı tehcir edilen kabilelerin güzergâhlarında sık sık askerî nakliyatın yapılıyor olmasıydı. Bu iki kalabalık grubun aynı yolları kullanması birbirlerine hastalık bulaştırma ihtimalini beraberinde getirmekteydi. Nitekim bunun için Zor mutasarrıflığına gönderilen 3 Şubat 1916 tarihli yazıda Musul'a sevk edilmek üzere Resülayn'a gelen Ermeni muhacirlerinin tifo ve bunun gibi salgın hastalıkları olmadığı için Resülayn üzerinden Musul'a gidebileceği ancak bundan sonraki kabilelerin Musul'a başka bir yoldan gitmeleri gerektiği ifade ediliyordu. Bunun sebebi olarak ise VI. Ordu Kumandanlığı'nın bu menzilde askerlere salgın hastalık bulaşabileceği endişesi taşıdığı, askerî harekâtı ve nakliyatı sekteye uğratmamak için Başkumandanlık Vekâleti'nin muhacirlerin başka bir yoldan gitmesi kararı olduğu açıklanmaktaydı⁴⁰⁴.

Bazı konsolosluk raporlarından örnekler verildiğinde salgın hastalıkların yarattığı sıkıntıların boyutları ortaya çıkmaktadır. Şöyleki, 16 Mart tarihli bir kayıta bir tehcir kampındaki 55.000 kişiden 2 ay içinde 12.000 kişinin tifodan öldüğü belirtilmektedir. Halep'e getirilen 100.000 Ermeni'nin tamamı ya bulaşıcı hastalığa yakalanmıştır veya açlık tehlikesi içindedir. Yine bir Alman kaynağında, Türkiye'den Kafkaslara iltica edip bulaşıcı hastalık ve açlıktan ölen Ermenilerin sayısı yaklaşık 139.000 olarak verilmektedir⁴⁰⁵.

Sonuçta, Ermenilerin sevk ve iskânı esnasında karşılaşılan en önemli sıkıntı ölümcül salgın hastalıklar olmuştur⁴⁰⁶.

2.6. Tehcir Uygulamasına Karşı Tepkiler

2.6.1. İtilâf Devletlerinin Tavrı

Osmanlı Devleti aleyhinde Batı'da propaganda yapılması Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki dönemlerde de vardı. Robert Kolej'in ilk başkanı olan

⁴⁰³ K. Çiçek, *a.g.e.*, s. 272.

⁴⁰⁴ BOA, DH.ŞFR, 60/219.

⁴⁰⁵ H. Özdemir (ve diğ.), *a.g.e.*, s. 101.

⁴⁰⁶ Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Ankara 2005, s. 245.

Cyrus Hamlin'e göre, Türkler aleyhine bütün haberlerin dış ülkelerde yayılması için daha 1870'lerde Londra'da bir propaganda bürosu kurulmuştur. Hamlin'in kabul ettiği gibi propaganda kısa süre sonra kolay giderilemeyecek düşmanlık ve nefret meydana getirmektedir. Hamlin bu konuda şöyle demektedir⁴⁰⁷;

“Doğu hakkında bilgi veren bir gazeteyi elime her aldığımda şöyle dua ederim: Tanrım, bu haberlere inanmamam için bana yardımcı ol”.

Osmanlı Devleti, Ermeni komitelerinin ortaya çıkması ve faaliyetlerinden sonra, Avrupa ve Amerika basınında soykırım yaptığı suçlamalarına hedef olmuştur. Bunda Ermenilerin basın gücünün etkisi büyüktü. Osmanlı Devleti'ndeki her Ermeni hareketi daha 1890'lı yıllardan itibaren Batı'da Ermenilere zulüm yapıldığı şeklinde yansıtılmıştır⁴⁰⁸. Burada ortaya çıkan gerçek, propagandanın gücüdür. Avrupa kamuoyu herşeyden önce Ermenileri her konuda haklı görmekteydi⁴⁰⁹.

Birinci Dünya Savaşı esnasında tehcir'e karşı ilk tepki tahmin edileceği gibi İtilâf devletlerinden gelmiştir. 24 Mayıs 1915 tarihinde İngiltere, Fransa ve Rusya Osmanlı Hükümeti'ne Havas ajansı aracılığıyla şu notayı sunmuşlardır⁴¹⁰;

“Fransa, İngiltere, Rusya devletleri bu bildirinin yayını konusunda birleşmişlerdir: Hemen bir aydan beri Türk, ahali, Osmanlı hükümeti memurlarıyla birleşerek ve çoğunlukla bunların desteğiyle Ermenileri katletmektedirler. Söz konusu katliâmlar özellikle Nisanın ortalarına yakın zamanlarda Erzurum, Tercan, Bitlis, Muş, Sason, Zeytun ve bütün Kilikya bölgesinde gerçekleşmiştir. Van civarında 100'e yakın köy halkı büyük ölçüde katledildiği gibi aynı zamanda Osmanlı hükümeti İstanbul'da sakin ve zararsız Ermenilere de musallat oldu. Türkiye'nin insaniyet ve medeniyete karşı işlediği bu yeni cinayetlerden dolayı gerek Osmanlı hükümeti üyelerini ve gerek bu katliâmlara katılmış ve katılacak olanları şahsen sorumlu tutacaklarını İtilâf hükümetleri Bâb-ı âlî'ye açıkça tebliğ ederler”

⁴⁰⁷ Salahi Sonyel, “Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hristiyan Azınlıkların Rolü”, **Belleten**, (Aralık 1985), sayı: 195, XLIX, 653-654.

⁴⁰⁸ “...1890'ların başlarında Ermenilerin yabancı ülkelerdeki yayın gücü, Yunan bağımsızlık savaşından bu yana hiçbir azınlık grubunun sahip olamadığı düzeydeydi...”, A. Palmer, **a.g.e.**, s. 197.

⁴⁰⁹ “...Avrupa'da kamuoyu Ermenilerin lehinde idi. Çünkü önce hristiyan idiler, ikincisi paraları vardı, üçüncüsü çok propaganda yapıyorlardı. ...Propagandalarına ehemmiyet vermek için çok yalan uyduruyor, abartıyorlardı. Muhtariyet istedikleri Türklerle karşı zerre kadar muhabbetleri yoktu. Olmadığını büyük savaşta düşmana alenen iltihak ve yardım etmekle de isbat ettiler...”, **Ahmed Rıza Bey'in Anıları**, İstanbul 1988, s. 58.

⁴¹⁰ **Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi**, s. 307-308.

Osmanlı hükümetiye İtilâf devletlerine verdiği uzun cevapta, bildiri-deki ifadeleri ve katliâm yapıldığı açıklamalarını reddediyor, Ermeni meselesi için uzun bir izâhât yapıyor ve bütün sorumluluğun ihtilâl hareketlerini tertip ve idare eden üçlü İtilâf devletlerine ait olduğunu belirtiyordu. İtilâf devletlerinin notasına verilen cevabın son kısmı şu şekildeydi⁴¹¹;

“İngiltere, Fransa ve Rusya’yı sevk ve idare edenler, yalnız Ermenilerin ayaklanmasını hazırlamakla yetinmeyerek İslâm unsurunu da devlete karşı isyân ettirmeye teşebbüs etmişlerdir. Bunlar maksatlarına varmak için şahsen cinayetler işlemiş ve yolsuz harekette bulunmuşlardır. Bu tertibât ve teşebbüslere ait belgeler Bâb-ı âlî’nin eline geçmiştir. Anlatılması mümkün olmayan olaylar pek eski zamanlarda, zalimce hareketler ile lekelenen yüzyıllarda bile görülmemiştir. Kafkasya’da, Fas’da, Mısır’da ve Hindistan’da ve başka yerlerde çıkan isyânlar sırasında, bunları bastırmak için son derece şiddet göstermiş ve tamamen insanlığa aykırı hareketlerden geri durmamış olan İngiltere, Fransa ve Rusya hükümetlerinin, alınması gerekli ve son derece adaletle uygulamış olduğu tedbirlerden dolayı Osmanlı hükümetini suçlamaları doğru olamaz.

Osmanlı hükümeti, bu olaylarda en basit devlet haklarını kullanmaktan başka bir şey yapmamışken, Osmanlı hükümeti ileri gelenleri ile isyân bastırma tedbirleri alan memurların sorumlu tutulacaklarına dair yapılan yayınlar, hiçbir cevaba lâayık değildir.

Şikâyet etmeye mecbur olduklarını sandıkları olayların bütün sorumluluğu, söz konusu olan ihtilâl hareketlerini kendileri tertip ve idare ettikleri için daha çok üçlü İtilâf hükümetlerine aittir. Bu bildirileri bile zaten Ermeni tahrikçileri için bir dayanaktır ve onları teşvik eder”

Böylece Osmanlı Devleti’nin henüz resmen tehcir kararı almadığı bir dönemde İtilâf devletleri, Osmanlı Devleti’ni soykırımla itham etmekteydi. Osmanlı Devleti’ne verilen nota ve yapılan ithamlara bakılırsa isyân eden Ermenilere karşı alınan tedbirler ve 24 Nisan 1915 tutuklamaları İtilâf devletlerini rahatsız etmiş görünmekteydi.

⁴¹¹ Ermeni Komitelerinin A’mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi, s. 312-313.

2.6.2. Müttefik Devletlerin Tavrı

Tehcir kararına Almanya'nın resmî tavrının nasıl olduğu önemli bir konudur. Son dönemlerde yapılan önemli bir araştırmaya göre Alman Büyükelçisi 4 Haziran 1915 tarihinde Bâb-ı âlî'ye giderek, Said Halim Paşa'ya bir muhtıra sunmuştur. Muhtırada, Almanya'nın Ermenileri Doğu Anadolu'dan uzaklaştırma olarak nitelendirdiği girişime tam destek verdiği ve böyle bir hareketi ulusal savunma açısından meşru bir yöntem olarak gördüğü ifade edilmiştir. Tarafsız devletlerin protestosu karşısında ise Almanya'nın açıklaması, müttefik Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışma niyetinde olmadığı şeklinde olmuştur⁴¹².

Almanya ilerleyen günlerde yeni bir girişim ihtiyacı hissetmiş ve tehcir olayına karşı resmî tavrını 4 Temmuz 1915'te Osmanlı Devleti'ne bir muhtıra vererek göstermiştir. Nota'da, Türkiye'nin güvenlik sebebiyle bu kararı almasının anlaşıldığı belirtilmiş, bu meselenin yabancı devletlerin Türkiye'ye müdahalesi için bir bahane olacağı, tarafsız ülkelerde Ermenilere zulmedildiği propagandası yapılacağı açıklanmış, sevk esnasında Alman yatırımlarının ve müesseselerinin herhangi bir zarar görmemesi talep edilerek, Dîvân-ı Harb'lerde Ermenilere verilen idam kararlarının tehir edilmesinin uygun olacağı vurgulanmıştı. Ayrıca mahallî yöneticilerin suistimalden kaçınmaları ve hassasiyet göstermeleri istenmekteydi. Osmanlı Devletiye verdiği cevapta, Rus ordusunda 80.000 Ermeni'nin Avrupa'daki cephelerde Almanya ve Avusturya-Macaristan'a karşı, 40.000 Ermeni'nin Türkiye'ye karşı savaştığı, ayrıca her yerden gelmiş 10.000'den fazla gönüllü Ermeni'nin müttefik ordular saflarında bulunduğunu belirterek, cephe durumunu bilen Ermenilerin Ruslara klavuzluk yaptığı, Rus ordusundaki Ermenilerin büyük çoğunluğunun Osmanlı tebaasından olduğunun bilindiğini ve önceden hazırlanan bir planın noktası noktasına tatbik edildiğini ifade etmekteydi. Açıklamanın devamında Ermenilerin Rus ordusu saflarına katıldıklarının bilindiği, bununla birlikte Van'da büyük bir isyân çıkardıkları ana kadar hiçbir sert tedbire başvurulmadığı, Ermenilerin, Rusların şehre girişini kolaylaştırmak için mülkî ve askerî makamların binalarına günlerce bomba ve silahlarla saldırdıkları izah edilerek, nihayetinde hükümetin Ermenileri askeri harekât mntıklarından çıkarmaya karar verdiği, bu karar verildiği anlarda Ermenilerin askerî menzil noktalarına kadar saldırılarını

⁴¹² Selami Kılıç, *Ermeni Sorunu ve Almanya*, İstanbul 2003, s. 72.

geniştettiği vurgulanıyordu. Ayrıca, hükümetin aslında bu tedbirle yetinmeyi düşündüğü anlarda 15 Haziran 1915'te 500 kadar silahlı Ermeni çetesinin yanlarına asker firarilerini de alarak Karahisar-ı Şarkî bastıkları ve bütün evleri ateşe verdikleri, bu esnada asker ve sivillerden 150 kişiden fazla insanın öldüğü, buna rağmen kendilerine sert tedbir uygulanmadığı, bu grubun muhasaraya alındığı ve teslim olmalarını sağlamak için 18 gün ateş açmadan bekledikleri, sonunda silahla mukabele etmek zorunda kaldıkları ve karışıklığın ancak 3 Temmuz'da bittiğinden bahsedilerek, sonuçta orduların serbest hareketlerini temin için bu kararın alındığı belirtiliyor ve böylece Rusların etkileyemeyeceği, intizam ve düzenin daha rahat sağlanabileceği vilâyetlere nakledildikleri açıklaması yapılıyordu⁴¹³.

İstanbul'da bulunan Alman yetkililerin protestoları 1915 yılının ilerleyen aylarında devam etmiştir. Alman Maslahâtgüzârı Prens Hohenlohe, 11 Ağustos'ta yazılı olarak, Neurath Kasım ayı içinde, Wolff-Meternich 9 Aralık tarihinde Sait Halim Paşa ve 18 Aralık'ta Talat Bey ile konuşmalarında Osmanlı Devleti'nin Ermeni politikasını protesto etmişlerdir. Buna karşın Osmanlı Devleti, Alman istek ve iddialarının kabul edilemez olduğunu bildirmiştir. Yine Wolff-Meternich'in Ocak, Şubat ve Mayıs 1916 tarihlerinde Talat Bey ve Halil Bey'le yaptığı görüşmeler ve Alman imparatorluk meclisi üyelerinin yapmış olduğu girişimler de Osmanlı Devleti tarafından ilgi görmemiştir⁴¹⁴.

Diğer müttefik devlet olan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun takındığı tavır da merak konusudur. Bu ülkenin savaş esnasında görev yapan Askerî Ataşesi'nin anılarında resmî tavırla ilgili ifadeler çok ikna edici değildir. Çünkü, olaydan 1915 yılı yaz sonuna doğru bilgi sahibi olunduğu açıklanmaktadır. 1909-1918 yılları arasında Avusturya-Macaristan imparatorluğunun Askerî Ataşesi olarak İstanbul'da görev yapmış olan Joseph Pomiankowski'ye göre, tehcir olayından çok geç haber almışlardır. Pomiankowski konuyu şu şekilde değerlendirmiştir⁴¹⁵;

“Ermenilere karşı bu hareket öyle gizli sürdürülüyordu ki, Avusturya-Macaristan büyükelçisi ile İstanbul'daki diğer yabancı ülkelerin temsilci-

⁴¹³ BOA, BEO, 328197.

⁴¹⁴ H. Babacan, a.g.e., s. 133.

⁴¹⁵ J. Pomiankowski, a.g.e., s. 144.

liklerinin bu olaydan ancak 1915 yılı yaz sonuna doğru haberi olabildi. Ermenilerin yeni yerlerine yerleştirilmesiyle ilgili söylentiler o zaman kulağımıza gelmişti. Ancak ayrıntıları ve gerçeği daha sonra öğrenebildik”.

Almanya’nın önemle üzerinde durduğu bir konu tehcir esnasında ticarî menfaatlerinin zarar görmemesi hususuydu. Almanya Büyükelçiliği, 13 Eylül 1915 tarihinde Hariciye Nezâreti’ne sözlü takrir sunmuş, Alman bankalarının tehcir edilen Ermeni müşterileri dolayısıyla mağdur olduğu iletilmiş, zararlarla ilgili bazı açıklamalar yapılmıştır. Aynı şekilde Avusturya Büyükelçiliği de Hariciye Nezâretine verdiği 21 Eylül 1915 tarihli sözlü takrirden kendi ticarethanelerinin önemli zararlara uğradığını açıklamıştır. Hariciye Nezâreti, Almanya ile Avusturya-Macaristan büyükelçiliklerine verdiği cevapta, açıklamalara katılmadığını ve bu konuyla ilgili bir mesuliyetinin olmadığını ifade etmiştir⁴¹⁶.

Özet olarak belirtmek gerekirse, Almanya resmî tavır olarak Osmanlı Devleti’nin tehcir kararını anlamış görünmektedir. Bununla beraber, İtilâf devletlerinin bu olayı propaganda vasıtası olarak kullanacaklarını fark etmiş ve gösterdiği hassasiyet özellikle Alman ticarî menfaatlerinin zarar görmemesi üzerine olmuştur.

2.6.3. Osmanlı Devleti Aleyhinde Propaganda

Tehcir bahsinde ileri sürülen iddialardan birisi de tehcir uygulamasının Almanya’da planlandığı ve Türkler tarafından uygulandığı şeklindedir⁴¹⁷. Bu iddia özellikle Fransız ve İngiliz basınında sıkça yer almıştır. Değerlendirme yaparken savaş olduğu ve propaganda yürütüldüğünü gözden kaçırmamak gerekmektedir. Bazı iddialara göre, tehcir başladıktan sonra Ermeni delegasyonunun Alman Büyükelçisi Wangenheim’ı ziyaret etmeleri ve yardımını istemeleri üzerine Wangenheim’ın “*Türkler bunu 30 yıl önce yapmalıydılar*” açıklaması söz konusu olmuştu. Bu açıklama Cenevre ve Paris’te basılan *Le Document* dergisinde *La Tragedie Armenienne* isimli bir makalede yer almıştır⁴¹⁸.

⁴¹⁶ BOA, BEO, 328197.

⁴¹⁷ Le C. Bremond, a.g.e., s.134.

⁴¹⁸ BOA, HR.SYS, 2444/55, lef 4.

İtilâf devletleri, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın kontrolüne girdiğini kabul ettiklerinden 1915 tehcirini Almanya'nın önleme gücü bulunmasına rağmen yapmadığını ileri sürmüşlerdir⁴¹⁹. İtilâf devletleri kamuoyu, Almanya'nın menfaatleri icabı tehcir kararı aldırılmasında etkili olduğu düşüncesine sahiptir⁴²⁰.

Ermenilerin yoğun propaganda faaliyetinde bulunduğu ülkelerden birisi Amerika olmuştur. 1914 yazında Osmanlı Devleti henüz savaşa girmemişken, Amerikan gazetelerinde Ermenilerin kılıçtan geçirildiği yazılmaktaydı. 24 Haziran 1914'te Washington Büyükelçisi olarak göreve başlayan Ahmet Rüstem Bey, bu durum karşısında hayretler içinde kalmıştır⁴²¹. Yapılan propagandadan Başkan Wilson bile etkilenmişti ve Amerikan kamuoyu tamamen Osmanlı Devleti'nin aleyhine dönmüş bulunmaktaydı⁴²². Bu konuda özel gayret sarfedenlerden biri, İstanbul'daki Amerikan elçisi Morgenthau'dur. Morgenthau, Amerika'ya sürekli Türkler aleyhine bilgi vermekteydi⁴²³. 1913-1916 yılları arasında İstanbul'da görev yapan Morgenthau, Amerika'ya döndükten sonra "*Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü*" ismiyle bir kitap yazmıştır. Morgenthau'nun anıları 1918 yılında ilk baskısını yapmıştır⁴²⁴. Kitabın yazılması ve hazırlanmasında Amerika'ya götürdüğü kâtipli İstanbul'lu bir Ermeni olan Hagob Andonian'ın önemli katkıları olmuştur. Yine aynı şekilde Morgenthau, İstanbul'a geldiğinde kendisine tercümanlık yapan Arshag Schmavonian adlı Ermeni'nin de kitabın ortaya çıkması aşamasında etkili olduğu muhakkaktır. Kitapta üzerinde durulan hususlardan birisi de İttihatçıların Türkleştirme politikası uyguladıkları ve bunun için Ermenileri toptan imha etmeye karar verdikleri şeklindeydi⁴²⁵.

Ayrıca, Morgenthau eserinde tehcir kararının arkasındaki düşüncenin Almanya'ya ait olduğunu iddia etmektedir. Bu konuyla ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır⁴²⁶;

⁴¹⁹ S. Kılıç, *a.g.e.*, s. 68.

⁴²⁰ Taner Timur, *1915 ve Sonrası Türkler ve Ermeniler*, Ankara 2001, s. 47-57.

⁴²¹ Bilal Şimşir, "Amerika'da Ermeni Propagandası ve Büyükelçi Ahmet Rüstem Bey", *Ermeni Araştırmaları*, sayı: 2, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001, s. 33-36.

⁴²² Mine Erol, *Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Amerika'nın Türkiye'ye Karşı Tutumu*, Ankara 1976, s. 11.

⁴²³ M. Erol, *a.g.e.*, s. 69.

⁴²⁴ Henry Morgenthau, *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü*, (Çev. Attila Tuygan), İstanbul 2005, s. 9-13.

⁴²⁵ Heath W. Lowry, *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü'nün Perde Arkası*, (Çev. Belkıs Torfilli), İstanbul 1991, s. 9-26.

⁴²⁶ H. Morgenthau, *a.g.e.*, s. 267.

“... Ayrıca Almanların Türkiye’de görev yapan büyük bahriye uzmanlarından biri olan Amiral Usedom’un bana bu tehciri Türklere Almanların tavsiye ettiğini söylediğini de aktarmıştım. Fakat en önemli nokta, insanları “en masse” sevk etme fikrinin, modern çağlarda yalnız Almanlara ait olmasıdır. Pan-Alman edebiyatını okuyan herhangi biri bununla her zaman karşılaşabilir”

Heath W. Lowry yazdığı bir eserde bu anıları tenkit etmiştir. Lowry’nin eserinde, Morgenthau’nun anılarını yayınlamasının arkasındaki nedenin Alman ve Türk aleyhtarı bir propaganda kitabı yazmak olduğu ifade edilmiştir⁴²⁷.

Tehcir başlar başlamaz başta İngiltere olmak üzere İtilâf devletleri, Ermenilerin katledildiği şeklinde yoğun bir propaganda başlattılar. Bu konuda Londra’da Savaş Bakanlığı’na bağlı propaganda ofisi olarak Wellington House başı çekmektedir. Propaganda bürosunun en önemli isimlerinden birisi Arnold Toynbee’dir. Arnold Toynbee ve Viscount Bryce’in hazırladığı *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916* adlı kitap Ermeni soykırım iddialarına kaynak gösterilen eserlerden biri olmuştur. Bu kitap gerçekte mektupların, makalelerin yayınlandığı bir çalışmadır. Kitapta büyük ölçüde yer ve isimler belirtilmeyip, X, Y, bir sakin, bir yabancı gibi rumuzlar kullanılmıştır. Türklerin lehinde hiçbir açıklama yer almaz⁴²⁸. Propaganda bürosu olan Wellington Evi’nin sadece İngiltere’de 17.000.000 nüsha neşriyat yapması propagandayı ne kadar ciddiye aldıklarını göstermektedir⁴²⁹. Viscount Bryce ile Arnold Toynbee’nin hazırladığı ve kısaca Blue Book (Mavi Kitap) olarak adlandırılan eser, Ermeni kaynaklarıyla Ermeni taraftarı kişilerden, ikinci ve üçüncü elden toplanan, doğruluğu araştırılmamış dokümanların bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur⁴³⁰. Kısacası Mavi Kitap, İngilizlerin savaşta propaganda için yayınladıkları bir eserdir ve ilmî bir değeri yoktur⁴³¹.

⁴²⁷ H. W. Lowry, a.g.e., s. 1.

⁴²⁸ Justin McCarthy, “İngiliz Propagandası, Wellington Evi ve Türkler”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Ankara 2002, XIII, 470-475.

⁴²⁹ K.Gürün, a.g.e., s. 68.

⁴³⁰ K.Gürün, a.g.e., s. 72.

⁴³¹ Salahi Sonyel, “Birinci Dünya Savaşı Günlerinde Türk-Ermeni İlişkileri ve İngiliz Propagandası”, *Belleten*, Ağustos 1994, c. 58, sayı: 222, s. 380.

Ermeni mülteciler için İngiltere’de bir çok kuruluş ve diplomat çaba göstermiştir. 6 Eylül 1915 tarihli bir belgede Lord Bryce, İngiltere Başbakanına mektup yazarak Kafkasya’da Tiflis bölgesinde birkaç yüzbin Ermeni nüfusunun toplandığını belirtip, bu muhâcirlere yardım edilmesini talep ediyordu⁴³². Belgeye düşülen kayıttan Lord Bryce’in verdiği rakamların abartılı olmadığı yazılmıştır. Kafkasya’da yerleşik olarak yaşayan Kafkas Ermenilerinin Eylül 1915 itibarıyla muhâcir durumuna düşmesini gerektirecek bir durum olmadığına göre bahsedilen bu topluluk büyük oranda Anadolu’dan firar etmiş olan Ermenilerden oluşuyor olmalıdır.

Arnold Toynbee’ye, Ermenilerden, her taraftan mektuplar ve raporlar gelmiş ve Toynbee bunları kullanmıştır. 17 Şubat 1916 tarihli bir belgede Hosdikteian isimli bir Ermeni’nin Toynbee’ye yazdığı mektuptan bahsedilmektedir. Bu mektupta Ermeni tehciriyle ilgili neşriyât yapıldığı, bunların Toynbee’ye de gönderileceği belirtilip, şu anda Rusya’da en azından 1,5 milyon Ermeni olduğu ve Rus düzenli ordusunda 120.000 Rus Ermenisi bulunduğu ifade edilmekteydi. 320.000 Ermeni’nin Türkiye’den kaçarak Kafkaslar ve İran’da muhâcir durumunda olduğu, sonuçta Rusya ve İran’da en azından 2.000.000 Ermeni’nin olduğu tüm bunların dışında yaklaşık 1 milyon Ermeni’nin halen Türkiye’de kaldığı ileri sürülmekteydi⁴³³. Texian adlı bir Ermeni’nin 24 Mart 1916’da Toynbee’ye gönderdiği bir mektupta, Transkafkasya’daki Ermeni rakamı hakkında bilgi verilerek Transkafkasya’nın toplam nüfusunun yaklaşık 7.300.000 civarında olduğu ve buradaki Ermeni sayısının 1.650.000 kadar olduğu ve Rusya’daki toplam Ermeni sayısının ise 2.000.000 civarında olduğu belirtilmekteydi⁴³⁴. Burada mektuplarda belirtilen Ermeni nüfusuyla ilgili sayıları kuşkuyla karşılamak gerekmektedir.

25 Nisan 1916’da Wellington Evi’ne, Toynbee’ye gönderilen bir raporda, Halep’teki Birleşik Devletler Konsolosu’nun Halep’te 150.000 Ermeni mülteci olduğu bilgisi verdiği ve ayrıca Halep, Şam, Musul ve Deyri Zor bölgelerini kapsayan alanda toplam 500.000 kişilik Ermeni mülteci bulunduğu yazılmıştır⁴³⁵.

432 Public Record Office (PRO), Treasure (T), 172/239.

433 PRO, FO, 96/205.

434 PRO, FO, 96/205.

435 PRO, FO, 96/205.

1916 yılında İngiltere’de Ermeni mültecilere yardım amacıyla Lord Mayor’s Fund (Lord Mayor Fonu-Ermeni Mülteciler Fonu) kurulmuştur. Lordlar kamarasında yapılan bir konuşmada yarım milyon veya daha fazla insanın öldüğü, bir o kadar Ermeni’nin de Rusya ve başka yerlere firar ettiği belirtilmekte ve Lord Mayor Fonu’nun bu mültecilere yardım etmesi için kurulduğu açıklanmaktaydı. Yine başka bir değerlendirmede, Batum konsolosunun verdiği bilgiye göre Eçmiyadzin bölgesindeki mültecilerin sayısının 160.000 kişiyi geçtiği, buradakilerin çoğunun Van ve Malazgirt dağlarından kaçan Ermeniler olduğu ifade edilmektedir⁴³⁶.

14 Nisan 1916 tarihli bir belgede, Mısır’daki Ermeni Muhacirleri İdaresi’nin Londra’daki Lord Mayors Fonuna yazdığı mektuptan bahsedilerek Ermeni mülteciler hakkında bilgi verilmekteydi. Muhtemelen maddî yardım istemek amacıyla yazıldığı anlaşılan mektupta, Toynbee’nin Mısır’a 5.000 Ermeni’nin kaçtığı şeklinde raporlarından birinde geçen bilgiye atıfta bulunularak, bu sayıdan 4.000 kişinin Port-Said’de olduğu açıklanmaktaydı⁴³⁷. 25 Mayıs 1916 tarihli bir başka belgede de Mısır’da bir Ermeni mülteci kolonisi olduğundan bahsedilerek ve tehcir esnasında bir miktar Ermeni’nin ya Anadolu’dan ya da tehcir ettirildikleri bölgelerden Mısır’a ulaştığı belirtilerek, bu muhâcirler İngiliz ve Amerikan Kızılhaç teşkilâtıyla Amerikan Ermeni Komitesi’nin her türlü ihtiyaç ve iâşe için yardım ettiği vurgulanmaktaydı⁴³⁸.

Ermeni komiteleri, Amerika’da kamuoyunu etkilemek ve yönlendirmek için kendi yayınlarını da devreye sokmuşlardır. Bunlardan birisi New York’ta yayınlanan Ermenice “*Gotehnag*” gazetesidir. Gotehnag’ta sürekli Anadolu’daki durum ile ilgili haberler yayınlanmıştır. Bahsedilen tek şey hristiyan Ermenilerin katliâma maruz kaldığı haberleridir. Bir süreden beri yapılan propaganda’nın etkisiyle Amerikan kamuoyu bu açıklamalara inanmaya zaten hazırdı. Ermeni yayınlarına göre, Türkler Ermenileri yok etmek istemişlerdir ve şu anda yok etmekteydiler. Kısacası işin özeti buydu. Anadolu’da yaşananların Amerika’da nasıl yansıtıldığı Gotehnag gazetesinin 14 Ağustos 1915 tarihli sayısında şöyle gözükmektedir⁴³⁹;

⁴³⁶ PRO, FO, 96/205.

⁴³⁷ PRO, FO, 96/205.

⁴³⁸ PRO, FO, 96/205.

⁴³⁹ Public Record Office (PRO), War Office (WO), 157/689.

- Muş* : *Muş'taki bütün Ermeni mahalleleri Türk askerlerince bombalanmıştır.*
- Bitlis* : *Bitlis'teki Ermenilerin durumu bu bölgeye askeri güçlerin girmesinden dolayı ciddidir.*
- Kemah* : *...birkaç gün içinde yetkililer 17-55 yaş arasındaki bütün erkekleri sürgün ettiler. Aynı zamanda bütün köyler Türkler tarafından yağmalanmış ve yakılmıştır.*
- Sivas* : *Sivas bölgesinde, evlerin aranması ve tutuklamalar devam ediyor. Şu ana kadar 300 tanınmış insan tutuklanmış ve hapse atılmıştır. Bunların rehine olarak tutulduğu düşünülüyor. Bir asayişsizlik olur olmaz, bunlar asılacaktır. Son haberlere göre bunların 50'si asılmıştır ve pek çok ev yakılmıştır.*
- Şebinkarahisar* : *7 Ermeni asılmıştır.*
- Tatvan* : *Tatvan bölgesindeki bütün Ermeni köyleri Kürtler tarafından katliâmdan korkmaktadırlar.*
- Diyarbakir* : *Çok sayıda tanınmış Ermeni tutuklanmış ve Diyarbakir şehrinde hapsedilmiştir. Burada kısmen katliâm olmuştur.*
- Tehcir* : *Şu an Ermeniler için en kötü şey tehcidir. Bütün Ermeniler yüzlerce yıldır ait oldukları yer ve doğdukları yurtlarından ayrılmaya zorlanmaktadır.*
- Zeytun* : *Türk yetkililerce Zeytun Ermenilerinin sürülmesinden sonra kasabanın adı Süleymaniye⁴⁴⁰ olarak değiştirilmiştir.*

Diğer kasabalardan bilgi verilerek Kilikya, Erzincan, Erzurum, Bursa, Malkara Ermenilerinin çoğunun sürüldüğü, İstanbul Ermenileri için de bu tehlikenin söz konusu olduğu ve Pasin (8.518 kişi), Eleşkirt (20.210 kişi), Bayezid (3.610 kişi) bölgesinden Ermenilerin firar ettiğinden bahsedilmekteydi. Ayrıca, Eçmiyadzin Katogigosu'nun Başkan Wilson'a telgraf çekerek Konya ve Mezopotamya'ya sürülen Ermeniler için yardım istediği belirtilmekteydi.

⁴⁴⁰ Kasabanın doğru ismi Süleymanlı'dır. Bkz. N. Akbayer, a.g.e., s. 174.

8 Ekim 1915 tarihli bir belgede, Amerika’da Amerika-Ermeni Birliği açıklamasına yer verilmekteydi. Amerika-Ermeni Birliği hazırladığı raporunda tehcirle ilgili olarak geçmiş 1000 yılda yaşanmadığı kadar korkunç suçların yaşandığını ileri sürmekteydi. Bu arada raporda, Amerika’daki Alman Büyükelçisi’nin Türkiye’de yaşandığı söylenen Ermeni katliâmının abartıldığı açıklaması yer bulmuştu. Büyükelçi raporda şu ifadeleri kullanmıştı; “*Tehcir olayı, Ermenilerin isyânkâr hareketleri ile provoke edilmiş olan Türklerin bir savunma tedbiridir. Türklerin bu davranışı savaş şartlarında gerekli bir tedbirdir*”. Tabii, raporun devamında Alman elçisinin bu görüşlerine katılmanın söz konusu olmadığı ifade edilmekteydi. Görüşlerine yer verilen Amerika-Ermeni Birliği Başkanı da açıklamasında Erzurum, Trabzon, Sivas, Harput, Bitlis ve Diyarbakır’da hiç Ermeni kalmadığı ve yaklaşık 1.000.000’luk bir nüfusun aniden tehcire tabi tutulduğunu iddia etmiştir⁴⁴¹.

12 Şubat 1916 tarihli bir başka belgede Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyetlerinin başını çeken Amerika kuruluşlarından “American Missions Board”ın⁴⁴² sekreteri Dr. Barton’un memorandumundan bahsedilmiştir. Barton’a göre, Osmanlı topraklarında tehcir öncesi 2 milyondan fazla Ermeni yaşamaktaydı ve şimdi bunlardan 1 milyonunun öldürülmüş veya tehcir edilmiş olduğu ortadaydı. Ayrıca Barton, bu bilgileri güvenilir Amerikan kaynaklarından aldığını açıklamaktaydı⁴⁴³.

Tehcir kararından hemen sonra gerek Almanya gerek Avrupa’da Ermenilerin katledildiği şeklinde propaganda yapan ve bugün de kitabı (*Deutschland und Armenien 1914-1918*) soykırım iddialarına dayanak olarak gösterilen Dr. Johannes Lepsius’un faaliyetleri Ermeni tehciri meselesinde önemli bir süreci oluşturmaktadır. Dr. Lepsius, 1895’te Ermenilere yardım ulaştıran Alman Doğu Misyonu’nun Müdürlüğü görevinde bulunmuş, 16 Haziran 1914’te Alman-Ermeni Cemiyeti’ni kurmuştur. Bütün mesaisini Ermeniler için harcamıştır. Tehcir başladığı günlerde görüşmeler yapmak

⁴⁴¹ PRO, FO, 115/1852.

⁴⁴² Bu yardım kuruluşunun tam adı ABCFM’dir. 1810 yılında General Association of Congregational Churches of Massachusetts tarafından kurulmuş bir Protestan misyoner teşkilâtıdır. 1919 yılında Near East Relief (NER) ile birleşmiştir, Bkz. K. Çiçek, *a.g.e.*, s. 119.

⁴⁴³ PRO, FO, 96/205.

üzere İstanbul'a da gelmiştir⁴⁴⁴. Dr. Johannes Lepsius'u değerlendirirken ayrıca yakın çevresinin Ermeni'lerden oluştuğunu ve kendisinin bir Ermeniyle evli olduğunu göz önünden uzak tutmamak gerekmektedir. Bazı Alman yazarların da kabul ettiği gibi Türklere karşı özel bir nefreti bulunmaktadır⁴⁴⁵.

18 Eylül 1915'de Hariciye Nezâreti'nden Dahiliye Nezâreti'ne gönderilen yazıda, Lepsius ismindeki bir Alman'ın Ermenilerle, Rumların durumunu takip etmek üzere İstanbul'a geldiği ve faaliyetlerde bulunarak Ermenilerle Rumların bir program dahilinde imha edildiği kanaatine vardığı ve Atina'da çıkan bir gazeteye verdiği demeçte Almanya ve Avusturya'nın Osmanlı Devleti'nin politikasını değiştirmeyeceği, bu meseleyle harpten sonra devletlerin meşgul olacağı ümidini taşıdığını söylediği açıklanmaktaydı⁴⁴⁶. Dahiliye Nazırı Talat Bey, Hariciye Nezâreti'ne verdiği cevapta, Dr. Lepsius'un Berlin'de bir Ermeni derneğinin başkanı olduğu, 10 Temmuz-4 Ağustos 1915 tarihlerinde İstanbul'da bulunarak Alman sefaretiyle temaslarda bulunduğu ve kendisinin bir Ermeni dostu ve sempatizanı olduğunu ifade ediyordu⁴⁴⁷.

Diğer ülkelerde Ermeniler lehine kamuoyu oluşmasında ve tehcir hadisesinin yine bu ülkelerde bir soykırım olduğu şeklinde kabul görmesinde Lepsius'un faaliyetleri etkili olmuştur.

Fransız basını ve İsviçre'de Fransızca yayın yapan gazeteler savaş esnasında ve sonrasında Ermenilere zulüm yapıldığı iddialarının hemen hepsinde Dr. Lepsius'u referans göstermişlerdir. 27 Nisan 1918'de *Tribune de Geneve* ismindeki bir İsviçre gazetesinde Halep'te Ermenilerin korkunç şeyler yaşadığı, Alman okulundaki Dr. Niepage'ın buna tanık olduğu, Dr. Lepsius'un da reddedilemeyecek belgeler yayınladığı ve meselenin Alman meclisinde gündeme geldiği yazılmıştır⁴⁴⁸.

Dr. Lepsius'un kitabı büyük ölçüde konsolos raporları ve telgraflarından oluşmaktadır. Tehcir henüz başlamamışken 1914 yılına ait bazı telgraflarda

⁴⁴⁴ Selami Kılıç, "Ermeni Dostu Olarak Tanınan Bir Alman Din Adamı Dr. Johannes Lepsius", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. XVII, sayı: 51, (Kasım 2001), s. 586-588.

⁴⁴⁵ Ramazan Çalık, *Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamid Döneminde Ermeni Olayları*, Ankara 2000, s. 165-169.

⁴⁴⁶ BOA, HR.SYS, 2386/36.

⁴⁴⁷ BOA, HR.SYS, 2387/3.

⁴⁴⁸ BOA, HR.SYS, 2452/8, lef 2.

tarafsız gibi gözükten ifadeler vardır. Kitapta, tehcir başladıktan sonra Ermeni kabilelerinin açlıkla, hastalıkla ve saldırılarla karşı karşıya olduğunu ifade eden Alman konsolosluk raporları yer almaya başlar. Bu dönemde Osmanlı hükümetinin uygulamaları alabildiğine eleştirilir. Ciddi biçimde bir telgraf-ta (5 Ağustos 1915, Erzurum Konsolosu Von Scheubner-Richter'den) hükümetin insancıl davranışları ön plana çıkarılır. Lepsius Patrikliğın verilerini değerlendirerek, Osmanlı Devleti'nde 1.845.450 Ermeni olduğunu belirtip, Kafkasya ve İskenderiye'ye firar etmiş olanların sayısını 244.000, tehcirden kurtulanların sayısını ise 204.700 olarak verir. Ona göre 1.396.350 kişi tehcir ettirilmiştir⁴⁴⁹. Dr. Lepsius, kayıplar konusunda genel kanının, Alman konsoloslarının da paylaştığı şekilde 1.000.000 olduğunu ileri sürmekteydi⁴⁵⁰. Alman basınında Ermeni tehcirine bakış açısı farklılık arz etmekteydi. Meselâ, Naumann isimli bir yazar "*Mitteleuropa*" isimli çalışmasında Türklerin haklı olduğu ve yasal bir savunma gerçekleştirdiği şeklinde görüş belirtirken, "*Kölnische Zeitung*" gazetesinin yayın politikası Osmanlı aleyhtarıydı. "*Berliner Tageblatt*" gazetesiyse tehcir edilen Ermenilerin en hızlı bir şekilde iskân yerlerine götürülmesi gerektiğini vurgulamaktaydı⁴⁵¹.

Tehcir meselesini Osmanlı Devleti aleyhine ele alan bir başka Alman, gazeteci Harry Stuermer'dir. 1915-1917 yılları arasında "*Kölnische Zeitung*" adlı gazetenin muhabiri olarak İstanbul'da bulunmuştur. İstanbul'dan ayrıldıktan sonra İsviçre'ye gitmiş ve 1917 yılında burada bir kitap yazmıştır. Bu kitapta, Osmanlı Devleti aleyhinde olan bütün eserlerdeki ortak paydalar vardır. Osmanlı Devleti'nin belli bir program dahilinde Ermenileri yok etmek amacıyla tehcir ettiği ve bunun ise millileştirme politikalarının sonucunda olduğu, Ermenilere hem sevk esnasında hem de iskân edildikleri yerlerde kötü davranıldığı görüşü hakimdir. Aynen Lepsius gibi Stuermer de Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne daha etkili müdahaleler yapmamış olmasını eleştirmektedir. Yine Stuermer'e göre, Osmanlı Hükümeti'nin Ermenilerin faaliyetleriyle ilgili neşrettiği broşürler ise yaptıklarını gizlemek ve halkı Ermenilerin suçlu olduğuna inandırmak için hazırlanmıştır. Kitapta, Stuermer tehcirle alakalı olarak Amerikan Büyükelçiliğiyle çeşitli temaslarda bulunduğunu

⁴⁴⁹ J. Lepsius, a.g.e., s. LXV.

⁴⁵⁰ J. Lepsius, a.g.e., s. LXIII.

⁴⁵¹ BOA, HR.SYS, 2453/46, lef 2.

açıklamaktadır⁴⁵². Stuermer, özellikle bir Alman gazeteci olarak Osmanlı yetkililerine ulaşmak ve bilgi almak konusunda zorluk yaşamamıştır. Buna rağmen Harry Stuermer'in, Osmanlı Devleti'nin Ermenilerin can ve mal güvenliğini sağlamak için aldığı önlemler ve talimâtтан bahsetmemeyi tercih etmesi dikkat çekmiştir.

Ayrıca yurt dışındaki Ermeniler, Avrupa ve Amerika'da savaş süresince yayınladıkları bir çok gazete ve dergiyle propaganlarını sürdürmüşlerdir. Yine bu dergilerden birisi Amerika'da 1917-1919 yılları arasında yayın faaliyetini sürdüren “*The Armenian Herald*” dergisi olmuştur⁴⁵³. Buradaki amacın Amerikan kamuoyunu etkilemek olduğu açıktır.

2.6.4. İttihat ve Terakki Aleyhtarı Bir Parti: Sulh ve Felâh

1917 yılının sonlarında yurt dışında “*Sulh ve Felâh*” isminde İttihat ve Terakki aleyhtarı bir parti ortaya çıkmıştır⁴⁵⁴. Bu parti Ermeni tehciri konusunda İttihatçıları sert bir şekilde suçlamış ve bu sebepten yabancı basında ve Ermeniler nezdinde dikkat çekmiştir. Bu fırkanın en önemli siması olarak gösterilen Kemal Mithat Bey'e göre Türkiye, Ermenilere, ticarî ve entellektüel katkılarından dolayı borçlu bulunmaktaydı⁴⁵⁵. Yabancı basında 1918 yılının başından itibaren Sulh ve Felâh Fırkası hakkında bir çok yazı ve değerlendirme yer almıştır.

Tribune du Geneve gazetesinin 3 Ocak 1918 tarihli sayısında çıkan “*La Turquie Liberale*” başlıklı makalede Sulh ve Felâh fırkasından ve Kemal Mithat Bey'in önemli bir bildirisinden bahsedilmektedir⁴⁵⁶;

“*Sulh ve Felâh fırkasını yeni kuran bir vatanseverler grubu imparatorlukta bütün müslim ve gayri müslim unsurları bünyesinde bulundurmaya amaçlamaktadır. Fırkanın Başkatibi ve İsviçre temsilcisi Kemal Mithat Bey,*

⁴⁵² Harry Stuermer, **Konstantinopl'da Savaşın İki Yılı (1915-1916)**, (Çev. Yurdakul Fincancıoğlu), İstanbul 2002, s. 43-67.

⁴⁵³ Bkz. Enis Şahin, “Önemli Bir Ermeni Propaganda Dergisi: The Armenian Herald (1917-1919)”, **Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu**, (Ed. Yrd. Doç. Dr. Bülent Bakar- Prof. Dr. Necdet Öztürk- Prof. Dr. Süleyman Beyoğlu), İstanbul 2007.

⁴⁵⁴ Mayıs 1916'da Kemal Mithat Bey'in İsviçre'de Rus, Fransız ve İngiliz diplomatlarla ilişkide olduğu ve İttihat ve Terakki aleyhtarı politika takip ettiği anlaşılmaktadır. Bkz. Y. H. Bayur, **a.g.e.**, III/IV, 12-13.

⁴⁵⁵ M. J. Somakian, **a.g.e.**, s. 15.

⁴⁵⁶ **BOA**, HR.SYS, 2446/14, lef 3.

Mithat Paşa'nın küçük oğludur. Bu fırkanın programı bize Kemal Mithat Bey tarafından iletildi. Program şöyledir;

- 1. Osmanlı Devleti'ni gereksiz yere girdiği savaştan çıkması için bir barışa teşvîk etmek ve zorlamak*
- 2. Kötü bir yönetim nedeniyle birbirine düşman olan bütün Osmanlı halkları arasında uzlaşma sağlamak*
- 3. Ülkeyi, ihtiyaçları ve halkın beklentilerini karşılayacak şekilde modern bir devlet haline getirmek için ıslahât yapmak. Her bir milletin özgürlük, özerklik ve örgütlenmelerini güvence altına almak”*

Kemal Mithat Bey, ilk olarak imparatorluk içinde en çok baskıya maruz kalan Ermenilerle görüşmeyi düşünmekteydi. Kemal Mithat Bey'in yayınladığı 28 Aralık 1917 tarihli beyânâme⁴⁵⁷ özet olarak şöyleydi;

“Yaklaşık 40 yıldan beri Türkiye üzerinde bir çılgınlık rüzgarı esmektedir. Bu rüzgâr eski ve yeni yönetimlerin gözünü kör etmiştir. 600 yıldan beri kardeşliğe ve hoşgörüyeye dayanan barışın yerini katliâmlar ve yağmalar almıştır. Ekonomik ve ticarî olduğu kadar entellektüel gelişim açısından da Osmanlı Devleti Ermenilere borçludur. Şu anda Jöntürk adını alan sorumsuz bir grup İstanbul'da iktidarı elinde tutuyor ve bu iktidarı muhafaza etmek için kanlı yöntemlere başvurmaktadır ki bunlara Abdülhamid döneminde bile rastlamak mümkün değildir. Katl edilen ve sürgüne gönderilen yüz binlerce Ermeni'nin katledilmesinin canlı tanıkları olduk. Bu suçları meşrulaştırmak için Türkiye'deki mevcut yönetim Ermenileri suçlayan broşürler çıkarmıştır. Çocukları ve kadınları katlettikten sonra talihsiz Ermeni halkına karşı bir kampanya başlatılması gerekli görülmüştür. Eğer, Ermeniler arasında suçlu olanlar varsa, hükümetin görevi onları araştırmak ve ülkenin kanunlarına göre cezalandırmak idi. Fakat birkaç ihtilâlcinin davası uğruna 1.000.000'dan fazla suçsuz Ermeni sürgüne gönderilmiştir. Biz liberaller ve gerçek vatanseverler bunu şiddetli kınıyoruz ve aynı şekilde bunu dinimiz de kınamaktadır.

Siz, Ermeniler katledildiniz. Çünkü adalet istediniz. Çünkü can ve mal güvenliği içinde yaşama hakkı talep ettiniz. Biz liberal Türkler aynı idealler

⁴⁵⁷ Beyânâme genel olarak İttihat ve Terakki partisini eleştirmektedir, Bkz. M. J. Somakian, a.g.e., s. 86; ayrıca s. 201-202'de aynı açıklama vardır.

için sizin kaderinizi paylaşmadık mı? O halde inanıyoruz ki modern dünyaya şu deklarasyonu yaparak borcumuzdan kurtulacağız. O da şudur;

Siz Ermeniler, her zaman sadık kalın, imparatorluğun sadık unsurları olun. Siz bugüne kadar haksız bir şekilde katledildiniz. Biz, sahip olduğumuz hakların sizin için ve tüm Osmanlılar için istisnasız olarak garanti altına alınmasını istiyoruz. Biz de aynı sebepten katledildiğimize göre aynı dava uğrunda birleşmeli ve bize baskı uygulayanların zulmünü kırmalıyız. O halde sadıkane ve samimi bir şekilde ortaklaşa hareket etmeliyiz. Size kirlenmemiş elimizi uzatıyoruz. Bu eli açıklıkla, korkusuzca bizimle aynı olan ideali gerçekleştirebilmek için kabul edin. Bu ideal millî özgürlük ve millî refâhtır”.

Kemal Mithat Bey’in Ermenileri işbirliğine çağıran bu deklarasyonu başında hemen yer bulmuştur. Bir Ermeni imzasıyla ve Aramdjian imzalarıyla verilen cevaplar şöyleydi⁴⁵⁸;

“Sulh ve Felâh fırkasının Ermenilere hitaben yaptığı çağrı, 15-20 yıl önce İttihatçıların yaptığı çağrıyı hatırlatıyor. 22 yıl önce Ermenilere yapılan katliâmlar ve yağmalardan Türk hükümeti ve Türk halkı sorumludur. Aynı zamanda 1915 ve 1916 yılında yapılan katliâmlardan da tamamen Türk halkı sorumludur. Sulh ve Felâh fırkası bilmelidir ki biz eskisi ve yenisi ile bütün Türk rejimlerini tecrübe ettik. Genci, yaşlısı, muhafazakarı, liberali hepsini yaşadık. Bundan böyle Ermeniler ve Türkler arasındaki ihtilâf giderilemez. Tek bir çözüm vardır. Ermeniler kendi aralarında Ermenistan’da özgür kalsınlar. Türkler de Anadolu’da kendi topraklarında yaşasınlar.

Bir Ermeni”

Kemal Mithat Bey’in çağrısı Ermeniler arasında itibar görmemiştir. Makalede Ermenistan olarak neresi kastedildiği ve Türklerin topraklarının neresi olduğu da belli değildir.

4 Ocak 1918’de *Gazette de la Lausanne* isimli gazetede Aramdjian’ın Kemal Mithat Bey’e yazdığı makalede şu ifadeler vardı;

⁴⁵⁸ BOA, HR.SYS, 2446/14, lef 3.

“Kemal Mithat Bey,

Yaklaşık yarım yüzyıl önce talihsiz büyük babanız Mithat Paşa da Osmanlı Devleti’ni kurtarmak için bir çağrı yapmıştı. Şunu göz önünden çıkarma Kemal Bey, Adana katliâmında öldürülen Ermeniler suçsuz işçi, köylü ve sanatkârlardı. Gerçek sadece yıkım ve ölümdür. Siz ise uzattığınız eli tutmamı istiyorsunuz. Hayır Mithat Bey, tutmayacağım. Bunun nedeni sizin samimiyetinizden şüphe etmem veya niyetinizin beni yanıltması değildir. Bunun nedeni, sizin uzattığınız elin hiçbir gücünün bulunmaması ve bizden istediğiniz elimizin kesilmiş olmasıdır.

Elinizi geri çekin Mithat Bey, ihtiyacımız olan yardımı başka yerlerde aramamızın ızdırabını duyun.

Aramdjian”

Kemal Mithat Bey’in açıklamalarına özellikle *Tribune du Geneve* gazetesini geniş yer vermiştir. Bu gazetenin 6-7 Ocak 1918 tarihli sayısında Baronian adlı bir Ermeni, yapılan çağrıyla ilgili şu ifadeleri kullanmaktaydı⁴⁵⁹;

“Liberal Türkler tarafından yapılan açıklamanın büyük önemi vardır. Bu açıklamayla liberal Türkler, Ermenilerin katledildiğini kabul etmektedir. Bu açıklama Ermenilerin Osmanlı Devleti’ne sadakatlerini ve yaptıkları hizmetleri ön plana çıkarırken, Jöntürklerin Ermenilerle ilgili iddialarının tutarsızlığını göstermektedir.

Liberal Türklerin yaptığı açıklama Ermenilerin itaatini öngörmesi nedeniyle kabul görmemiştir. Ermenistan sadece Ermenilere aittir. Başka hiçbir halk ve millet Ermenistan üzerinde hak iddia edemez. Daima Türklerin baskılarına maruz kaldık ama inancımızı kaybetmedik. Yabancılar ki buna Almanlar da dahildir, varlığımızı muhafaza etmemiz için gösterdiğimiz direnç hayran kalmışlardır. Gladstone bir sözünde Ermenistan’a hizmet etmek, medeniyete hizmet etmek demiştir.

Liberal Türklerin yaşlı Türkiye’yi yeniden canlandırma projelerine gelince, bunu destekliyoruz. Yalnız imparatorlukta reform yapılırken bizi kendi halimize bırakmaları lâzımdır. Liberal Türkler, sorumsuz bir grubun icrââtından bütün Türk halkı sorumlu tutulamaz düşüncesini savunmaktaydılar. Peki öyle olsun. Geçmiş tarih yargılasın. Ama bizim bağımsızlık hakkımız

⁴⁵⁹ BOA, HR.SYS, 2446/19, lef 2.

bakidir. Niçin yabancı bir hükümranlığı kabul etmemizi istiyorlar? Bizi aldatmalarından sonra nasıl kendilerine güvenebiliriz.

Liberal Türkler, barışı yapınız, liberalleşiniz ve Türkiye'yi modernleştiriniz, fakat bizi rahat bırakınız.

L. Baronian''

10 Ocak 1918 tarihli *Journal de Geneve* adlı gazetesinde Louis Ferriere isimli yazar, Kemal Mithat Bey hakkında şu yorumu yapmaktaydı⁴⁶⁰;

“Ermenilerin güvensizlikleri ve yüzyıllardan beri zulmeden millete inanmak istememelerinin nedeni anlaşılmaktadır. Mithat Bey'e şöyle cevap vermektedirler: Kelimelerin hiçbir önemi yoktur. Bize icrâât gereklidir. Bundan böyle diğer zamanlarda olduğu gibi yanıltıcı taleplere kanmayacağız. Sizin uzattığınız eli tutmayacağız.

Bazen gerçeği söylemek oldukça zordur. Sulh ve Felâh fırkasının kâtibi Kemal Mithat Bey, kendi vatandaşlarının çoğunun düşündüğü şeyi söylemiştir. Ermeniler; Osmanlı imparatorluğunun en sadık zümresidir. Mevcut Jöntürk hükümeti tarafından kendilerine uygulanan tedbirlerden hiçbirini hak etmemektedirler. Kemal Mithat Bey bu deklarasyonu yaptığı için Sulh ve Felâh fırkası bütün medeni dünyanın sempatisine hak kazanmıştır. Fakat biz icrââtı bekliyoruz. Sulh ve Felâh fırkasının açıklaması İsviçre kamuoyunun desteğini almıştır. Kemal Mithat Bey'in açıklamalarını bir yere not ediyoruz. Ümit ederiz ki başarılı olsun. İleride liberal ve reformist bir Türkiye'yi harekete geçirmekte başarılı olsun.

Louis Ferriere''

Baronian isimli Ermeni yazarı, 26 Ocak 1918'de *Tribune du Geneve* gazetesinde ilk makalesinin devamı olan ikinci bir makale yazmıştır. Bu makalede şunları söylemekteydi⁴⁶¹;

“Jöntürkler millîyetçi ve panislâmist uygulamalarıyla imparatorluktaki farklı milletleri huzursuz etmişlerdir. Bugün yaşama hakkı, baskıya maruz kalan milletlerin isteklerinden ziyade dünya demokrasisinin bir talebi ve amacıdır. Ermenistan, Arabistan ve Suriye kendi bağımsızlığını talep etmektedir. Liberal Türkler şunu hesaba katmalıdır ki, bugünlere baskılardan

⁴⁶⁰ BOA, HR.SYS, 2446/39, lef 2.

⁴⁶¹ BOA, HR.SYS, 2447/10, lef 2.

sonra gelinmiştir. Yani Türkiye'nin vazifesi, eski kötü hatıraları ortadan kaldırmak olmalıdır. Bu projeyi hayata geçirmek için Türkler komşularının dostluğunu değilse bile güvenini kazanmalıdırlar. Herkes kendi kendini yönetme hakkına sahip değil midir? İtilâf devletlerinin politikacıları bizim kendimizi yönetme isteğimize olumlu bakmaktadırlar.

Liberal Türklerin ülkeyi İtilâf devletleriyle barışa götürebilecek güçleri yoktur. Sonuçta liberal Türklere hitaben geçmişteki hataları tekrarlamayın, zengin Anadolu topraklarında hepimiz için yetecek yer vardır demek gerekmektedir.

L. Baronian''

Kemal Mithat Bey, çağrı yaparken kuşkusuz Ermenilerden işbirliği cevabı alacağını ummaktaydı. Oysa çağrısı ters tepmiş ve Ermeniler kendiliğinden muhatap olarak ortaya çıkan Kemal Mithat Bey sayesinde yoğun bir şekilde propaganda yapmaya başlamışlar, Ermeni katliâmını bir Türk olan Kemal Mithat Bey'in de kabul ettiğini basında dile getirmişlerdir. Böylece, Kemal Mithat Bey'in çağrısı Ermenilere bulunmaz bir propaganda şansı vermiştir. Nitekim 31 Ocak 1918'de *Tribune du Geneve* adlı gazetede Avukat Issakian isimli Ermeni yine Kemal Mithat Bey'e hitaben şunları söylemekteydi⁴⁶²:

“Kemal Mithat Bey, Jöntürk zulmüne karşı Ermenileri birleşmeye çağırıyor. Osmanlı hükümeti bir suç işlemiştir. Bu suç tehcir suçu, katletmek suçu ve yağma suçudur. 1.000.000'dan fazla insanın ölümüne sebep olmuştur. Kemal Mithat Bey, Jöntürkleri eşkiya olarak niteliyor, Avrupa'da bulunan ve üniversitelerde okuyan bazı kişiler de Mithat Bey'in tespitine göre maalesef Ermenilere karşı işlenen suçları tasvip etmektedir. Kemal Mithat Bey bu çıkışı yapmak için niye bu kadar bekledi? 1915'in ortalarında nerelerdeydi?

Av.Issakian''

Kemal Mithat Bey'in İsviçre'deki faaliyetleri sefaret tarafından yakından takip edilmiş ve Hariciye Nezâreti'ne sürekli bilgi verilmiştir. Hariciye Nezâreti de 25 Şubat 1918 tarihinde Sadârete gönderdiği yazıda Kemal Mithat Bey'in faaliyeti ve bildirisinin tercümesini sunmuştur⁴⁶³.

⁴⁶² BOA, HR.SYS, 2447/32, lef 2.

⁴⁶³ BOA, HR.SYS, 2446/39, lef 4.

Sulh ve Felâh fırkasının girişimlerinin etkileri 1918 ilkbaharı boyunca sürmüştür. 24 Mart 1918 tarihli *Tribune du Geneve* adlı gazetede Kemal Mithat Bey'den yine bahsedilmekte ve şu ifadeler kullanılmaktaydı⁴⁶⁴;

“Kemal Mithat Bey, İstanbul doğumludur. Sulh ve Felâh fırkasının kâtibidir. Bildirisinde Ermeni halkının metodik olarak katledilmesini protesto etmiştir ve bu konuda Cenevre'deki bir dergide Liberal Türkiye isimli bir makale yazıp Osmanlı yönetimini suçlamıştır. Kendisi de şu anda Osmanlı yönetimini hedef alan açıklamalarından sonra suçlanmaktadır”

Bundan sonraki süreçte, Sulh ve Felâh fırkası işbirliği yapacağı grup olarak gördüğü Ermenilerden muhtemelen yeterli destek görmemiş ve kendi kendini feshetmiş olmalıdır. Böylece, iz bırakacağını tahmin ettiği tarih sahnesinden sessizce çekilmiştir.

2.7. Osmanlı Devleti'nin Karşı Propagandası

Tehcir dolayısıyla Papa, vekili Monsenyör Dolçi aracılığıyla 10 Eylül 1915 tarihinde Hariciye Nezâreti'ne mektup göndermiştir. Bu mektupta Papa, Ermeni milletinden bir çoğunun yokluk ve sıkıntı içindeki bölgele-re gönderildiğini, tehcir edilenlerin içinde rahipler bulunduğunu, bir çok Ermeni'nin hapse atıldığını müşahade ettiklerini belirtmiştir. Papa, Ermeniler arasında hain ve suç işlemiş kimselerin mahkeme yoluyla kanunların emrettiği şekilde cezalandırılmasına kimsenin birşey diyemeyeceğini ifade ederek, masumların cezalandırılmamasını ve onlara karşı padişahın şefkat ve merhamet göstermesini istemiştir⁴⁶⁵. Hristiyanlar için önemli bir yer olan Papalık'ın Osmanlı Devleti'nin aleyhine dönmemesi için savaş süresince Papalık nezdinde bazı girişimler yapıldığı ve bunların savaş sonuna kadar sürdüğü anlaşılmaktadır. Nitekim 11 Şubat 1918 tarihinde Papa'nın başmabeyncisi Monsenyör Gerlah özellikle Ermeni meselesini Papa nezdinde izah ettiği için birinci rütbeden mecidiye nişanıyla ödüllendirilmekteydi⁴⁶⁶.

Tehcir kararında Almanların etkisi olabileceği şeklinde Osmanlı kamuoyunda da bir kanaat oluşması üzerine Talat Bey, açıklama yapma gereği

⁴⁶⁴ BOA, HR.SYS, 2450/2, lef 2.

⁴⁶⁵ BOA, BEO, 328977; M. J. Somakian, a.g.e., s. 91.

⁴⁶⁶ “Papa hazretlerinin başmabeyncisi Bavyera tebasından Monsenyör Gerlah bir sene mukaddem İtalya devleti tarafından teb'îd edilinceye kadar müttefik devletler menâfiine pek ziyâde hizmet etmiş ve bilhâssa Ermeni meselesi hakkında Papa hazretleri nezdinde icrâ-yı te'sîr eylemiş olmasına mebnî birinci rütbeden mecidiye nişân-ı zîşânıyla taltîf-i âliyye-i müzeyyeri edilerek.....”, BOA, HR.SYS, 2445/35, lef 2.

hissetmiştir. Talat Bey, vilâyetlere gönderdiği 16 Aralık 1915 tarihli şifrede Ermeni sevkîyatının Almanya hükümetinin teşvikiyle gerçekleştiği yolunda şayialar olduğunun haber alındığını, tedbirlerin askerî ve inzibatî gerekçeler içerdiğini ve iç işlerimizle ilgili konulara hiçbir yabancı devletin müdahale etmesinin söz konusu olamayacağını belirterek, bu durumun gereken kişilere duyurulmasını istemekteydi⁴⁶⁷. Talat Bey, daha sonraları bu konudaki açıklamalarına hatıralarında da yer vermiştir. Almanya'nın tehcir kararındaki yeri konusunda düşüncelerini şu ifadelerle açıklamıştır⁴⁶⁸;

“Ermeni vakalarında bir takım kötü huylu ve düşman propagandacıları Almanları dahi lekedar etmek üzere güya Almanların Türkleri, Ermenileri imha için teşvik ettiğini yaymış ve âleme ilan etmişlerdir. Halbuki vakalar bunun tam tersidir. Fenalıklardan haberdar oldukça Almanya Sefareti daima Bâb-ı âlî'ye note verbale⁴⁶⁹ vermek suretiyle onlara mani olunmasını tavsiye etmiştir. Bu konudaki evrak Bâb-ı âlî'de mevcuttur. Yapılan fenalıklar, katiiyen müdafaa edilmemek şartıyla insaflıca bir muhakeme yapılacak olursa bütün bu ahvale Ermenilerin sebebiyet verdiği pek aşikâr bir hakikat olarak kabul edilmek lâzım gelir. Bir konuşma esnasında Almanya'nın İstanbul sefiri Kont Meternich'e “Almanya dahi bizim yerimizde olsaydı aynı suretle hareket ederdi” dediğimi Doktor Lepsius, Ermeni vakalarına dair yayımladığı kitabında yazıyor. Ve o zaman Belçika'da tehcir muamelesine başlanmamış idi diyor. Böyle bir söz söylediğimi hatırlayamıyorum. Ancak Belçika deportasyonunu Ermeni meselesi ile mukayese etmek isabetsizdir. Belçika muharip bir devlettir. Gerek askerinin, gerek ahalisinin memleketlerini müdafaaya her suretle hakları vardı. Ermenilere gelince, onlar, Osmanlı vatandaşıdır”

Batı'da Ermeni meselesinin çarpıtılarak Osmanlı Devleti aleyhine propaganda malzemesi olarak kullanılması üzerine hükümet meseleyi iç ve dış kamuoyuna daha iyi anlatmak amacıyla yayın yapmayı planlamıştır. Bu sebeble 19 Şubat 1916'da Trabzon, Erzurum ve Musul vilâyetlerine yazılarak, Ruslara kılavuzluk eden Ermenilerin müslümanlara yaptıkları mezâlim hakkında vesika toplamaları isteniyor ve bunların yabancı ülkelerde neşredileceği bildiriliyordu⁴⁷⁰.

⁴⁶⁷ BOA, DH.ŞFR, 59/19

⁴⁶⁸ Talat Paşa, a.g.e., s. 82-83.

⁴⁶⁹ Sözlü nota.

⁴⁷⁰ “...Osmanlı ajansı ile memâlik-i ecnebiyyeye neşr ve takdîm olunmak üzere iş'ârı”, BOA, DH.ŞFR, 61/50.

Talat Bey tarafından gönderilen 19 Mart 1916 tarihli bir yazıda, Emniyet Müdürlüğü'nde bir müze kurulmasının kararlaştırıldığı, bu yüzden Ermenilerden toplanan bombalardan, bunların kalıplarından numuneler ve bunları imâl etmeye yarayan alet ve edevâtın, tel ve pil gibi teferruatlarından gönderilmesi ve mümkünse bunları imâl eden Ermenilerin fotoğraflarıyla beraber isim ve hüviyetlerinin belirtilmesi, başka neşriyât veya eşya varsa onların peyder pey iletilmesi isteniyordu⁴⁷¹.

Yine Talat Bey'in vilâyetlere gönderdiği başka bir yazıda Ermenilerin sevkleri esnasında mezâlîm yapıldığına dair Rusların tarafsız ülkelerde yoğun bir neşriyât yaptığı, buna karşı neşriyât ve propaganda yapılması lâzım geldiği, Ermeni çeteleri ve Rusların yaptığı mezâlîmlerle ilgili vesikalar elde edilirse derhal İstanbul'a ulaştırılması gerektiği vurgulanmıştır⁴⁷². Aynı konudaki emir 6 Ağustos 1916 tarihli bir yazıyla, Van, Bitlis, Erzurum, Trabzon, Ma'mûretü'l-azîz ve Diyarbekir vilâyetlerine de verilmiştir⁴⁷³.

Aydın vilâyetine gönderilen 7 Ekim 1916 tarihli bir şifrede, İzmir'de Ermenilerden elde edilen bomba saatlerinin fotoğraflarının iletilmesi ve İngilizlere casusluk ettiğinden Dîvân-ı Harb'te yargılanan Ataganos'un mağazasında bulunan iki Ermeni armasının İstanbul'a gönderilmesi talimatı verilmekteydi⁴⁷⁴.

Ayrıca Osmanlı Hükümeti, iç ve dış kamuoyuna dönük olarak tehcir sürecini izah eden kitap ve broşür neşretmiştir. Nitekim, 1916 yılında *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi* isimli bir kitap yayınlanmıştır. Kitapta komitelerin ortaya çıkışı, meşrutiyetten önce ve sonra Ermeni isyânları ve buna karşı alınan önlemlerden bahsedilmiştir⁴⁷⁵. Yine 1916 yılında *Verite sur le Mouvement Revolutionnaire Armenien et les Mesures Gouvernementales (Gerçekler, İhtilâlcî Ermenilerin hareketleri ve Hükümetin Tedbirleri)* isimli bir broşür çıkarılmıştır. Bu broşürde Ayastefanos antlaşmasından itibaren Ermeni meselesinin gelişimi ve komitelerin faaliyetleri, Birinci Dünya Savaşı öncesi ve esnasında Ermeni isyânları anlatılmaktadır⁴⁷⁶.

⁴⁷¹ BOA, DH.ŞFR, 62/58.

⁴⁷² BOA, DH.ŞFR, 64/92.

⁴⁷³ BOA, DH.ŞFR, 66/155.

⁴⁷⁴ BOA, DH.ŞFR, 68/202.

⁴⁷⁵ Bkz. *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi*, (Haz.Erdoğan Cengiz) Ankara 1983.

⁴⁷⁶ *Verite sur le Mouvement Revolutionnaire Armenien et les Mesures Gouvernementales*, İstanbul 1916.

Yurt dışında elçilikler Ermeni meselesini anlatmak için yoğun çaba göstermişlerdir. Özellikle Bern elçisi Fuad Selim Bey'in gösterdiği çabayla bu konuda ön plana çıktığını kabul etmek gerekmektedir.

Fuad Selim Bey, İsviçre'deki her gelişmeyi İstanbul'a ayrıntılı olarak haber vermiştir. İsviçre'den İstanbul'a iletilen raporda, 21 Ocak 1916'da Lozan'da, Lozan Ermeni Muavenet Cemiyeti'nin himayesinde bir miting tertib edildiği ve mitinge Ermeniler ile Osmanlı Devleti'ne aleyhtar İsviçre-lilerin katıldığı bildirilmekteydi⁴⁷⁷.

Fuad Selim Bey tarafından 1 Nisan 1916'da Hariciye Nezâreti'ne gönderilen yazıda, İsviçre'deki ve diğer memleketlerdeki Ermenilerin faaliyet ve yayınlarını arttırdıkları açıklanıyor, bir hayır cemiyeti olarak ortaya çıkan "*Milhotoyok*" adlı Ermeni cemiyetinin Bogos Nubar Paşa'nın tavsiyesiyle bir ihtilâl cemiyeti şeklini aldığı, çeşitli yerlerde şubeleri olduğu ve yeni şubelerinin faaliyete geçtiği ifade ediliyordu. Ayrıca, propaganda amacıyla İngiltere ve Fransa'da şubeler açan cemiyetin Osmanlı Devleti dahilinde ve hatta İstanbul'da teşkilâtı olduğu ve Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerin bu cemiyet vasıtasıyla İngiltere ve Fransa ile haberleşmekte olduğunun muhakkak olduğu belirtiliyordu. Cemiyette eski Dahiliye Nâzırı Reşid Bey'le önceleri Ziraat Nezâreti memurlarından olan ve Mısır'a yerleşen Ağatos'un da bulunduğu ve cemiyete *Philos* isimindeki sigara fabrikası sahibi Filiposyan adındaki Ermeni'nin malî yardımında bulunduğu bildiriliyordu. Sefaret bünyesinde cemiyetin hareketlerini takip amacıyla bazı emniyet memurlarının bulunduğu haber alınması üzerine cemiyet, Reşid Bey'e müracaat etmiş ve Reşid Bey de İsviçre makamlarına başvurarak bu memurların İsviçre'deki Ermenilerle İttihat ve Terakki'ye muhalefet edenler için geldiği ve kendilerine suikast hazırlandığı şikâyetiyle hudud haricine çıkarılmalarını talep etmiştir⁴⁷⁸.

Osmanlı menfaatlerini savunma konusunda etkili çalışmalar yapan Fuad Selim Bey, 24 Ekim 1916'da Hariciye Nezâreti'ne yazarak, İsviçre'deki basın ve yapılması gerekenler konusunda bilgi vermekteydi. Fuad Selim Bey özet olarak şu açıklamaları yapmaktaydı⁴⁷⁹;

⁴⁷⁷ BOA, HR.SYS, 2307/3.

⁴⁷⁸ BOA, HR.SYS, 2419/14, lef 1.

⁴⁷⁹ BOA, HR.SYS, 2428/32, lef 1-2.

“1. İsviçre’nin Almanca konuşulan kesimindeki birkaç gazete haricindeki gazetelerin tamamı Osmanlı Devleti lehine ve menfaatine yayın politikası takip etmekte fakat bu yayınlar diğer ülkelere ulaşmadığı için karşı propaganda açısından istifadeli olmamaktadır.

2. İsviçre’nin Fransızca konuşulan kesiminde etkili gazetelerden *Journal de Geneve* ve *Gazette de Lausanne* Fransızlar tarafından desteklenmekte ve Osmanlı Devleti aleyhinde yayın yapmaktadır. Ermeni meselesi de bu gazetelerde sıkça ve Osmanlı Devleti aleyhine yer almaktadır.

Genevois gazetesi Fransa’da da okunan bir İsviçre gazetesidir. Bu gazetenin yöneticilerinden Mösyö Oltramare ve Mösyö Boveyore ile yapılan görüşmeler sonucu ayda 2.000 frank karşılığında doğrudan doğruya Fransa aleyhinde yayın yapılması, Rusya aleyhtarı tavır takınılması ve sonuçta Osmanlı menfaatlerine hizmet edilmesi söz konusu olacaktır. Günde 20.000 tirajı olan *Genevois* gazetesinin büyük kısmı da Fransa’da okunmaktadır.

3. Osmanlı Devleti’ni İsviçre’de tanıtmak ve iktisadî ve ticarî hayat hakkında bilgi vererek ilişki kurulmasını sağlamak amacıyla İsviçrelilerden ve Türklerden oluşan bir büro kurulması ve bu büro tarafından bir dergi neşri planlanmaktadır. Her 15 günde bir Almanca ve Fransızca olarak 5.000 adet basımı düşünülmektedir ve bunun aylık 1.000 Frank’a mal olması söz konusudur”

Ayrıca Bern elçisi Fuad Selim Bey, tüm bu faaliyetlerin hayata geçmesi için her üç ayda bir 9.000 franklık bir kaynak gerektiğini bildiriyordu.

Fuad Selim Bey 11 Ocak 1917’de gönderdiği yazıda, Paris’te ve İsviçre’nin Fransızca konuşulan kesimindeki basında zaten kendiliğinden başlayan ve Fransa tarafından desteklenen bir Ermeni meselesi ve Rusya havadisleri yer aldığı, bunlar için etkili bir karşı propaganda zorunluluğu olduğunu haber vermekteydi⁴⁸⁰. Fuad Selim Bey’in aktif davranışları ve etkili diplomasisi Hariciye Nezâreti’nde takdirle karşılanmış ve 21 Ocak 1917 tarihli cevabî yazıda karşı propaganda için hemen lâzım olan 3.000 frank’ın ve 1917 senesi Şubat, Mart ve Nisan ayları için gereken 9.000 frank’ın Osmanlı Bankası aracılığıyla gönderildiği belirtilmiştir⁴⁸¹.

⁴⁸⁰ BOA, HR.SYS, 2428/32, lef 4.

⁴⁸¹ BOA, HR.SYS, 2428/32, lef 3.

Bern elçisi Fuad Selim Beyin 4 Temmuz 1917 tarihinde Hariciye Nezâreti'ne gönderdiği bir başka raporda, İsviçre basını ve İsviçre'deki Türk propaganda çalışmaları hakkında yine bilgi verilmekteydi. Fuad Selim Bey, kısaca şu değerlendirmeyi yazmıştır⁴⁸²:

“Bern’de Alman gazete ve dergilerinin Türkiye’nin askerî ve ekonomik önemi konusundaki yayınlarının artması ve Bern’de bir basın heyetinin kurulması dikkatlerin Türkiye üzerinde yoğunlaşmasına ve Türkiye hakkındaki bilgisizliğin kısmen azalmasına yol açmıştır. İsviçre’nin Almanca konuşulan bölümünde, Fransızca konuşulan bölüm kadar olumsuz hava yoktur. İsviçre’nin Fransızca konuşulan kesimine göre müslüman Türkler doğu hristiyanlarının yok edicisidir ve Fransa’nın düşmanlarının müttefikidir. Bu sebeple özel bir kin güdülmektedir. Cenevre ve Lozan, Türk ve müslüman düşmanı olan milletlerin ihtilâlcilerinin her zaman sığınağı ve merkezi olmuştur. Bu şehirlerde Türk milletine karşı büyük bir nefret geliştirilmekte ve savaş boyunca değişmeksizin artarak devam etmektedir. Denilebilir ki bu iki şehir Avrupa’da Türklere karşı beslenen kinin en canlı ocaklarıdır. Hristiyan dünyasında aleyhimize zararlı propagandalar buradan yapılmaktadır. Almanca İsviçre basını tarafsızlığını yeterince muhafaza etmektedir. Fransızca İsviçre basını tamamen Fransa’nın kontrolindedir. Bu basın resmî tezkibleri bile pek yayınlamak istemez. Fransız Le Temps’in bile yazmadığı yalan haberleri yazarlar. Düşman devletler basınından bile ileri giderek Türkiye lehine oluşan hiçbir yenilikten bahsetmezler veya haber değerini düşürürler. Almanca İsviçre basınında ise meselâ, “Ber-ner Tageblatt” gibi Osmanlı Devleti menfaatlerini savunanlar vardır.

Fransız basınıni etkilemek için çalışmalarımız olmuştur. Fransızca yayın yapan Le Genevois isimli gazeteyle yıllık 10.000 frank karşılığında derginin frankofil siyasetini değiştirmeksizin Türkiye lehine haftada iki makale yayınlanması için anlaşmıştım. Bu gazete halen Fransa’nın radikal kesimi tarafından finanse edilmektedir. Fakat daha birinci makale derginin redaksiyon heyetinde fırtınalara yol açtı ve Fransız olan redaktörün istifasına ve Fransız yardımının kesilmesine neden oldu. Mevcut şartlarda bu konuda başarılı olamayacağımız bellidir. Bence propaganda çalışmalarımız üç şekilde yürütülmelidir. Bu üç şekil şöyledir;

⁴⁸² BOA, HR.SYS, 2104/8-1.

1. Türk ticaret ve sanayi bürosu
2. Türkiye süreli yayını
3. Mahallî gazetelerde bazı makaleler yayınlanması

1. Türkiye ticaret ve sanayi bürosu:

Ben bu ad altında Lozan'da bir büro kurdum. Bu büro Türkiye ile ilgili her türlü ticarî, sanayî, malî ve coğrafî bilgiyi toplamak hedefini gütmektedir. Bu büro kamuoyunda görmezden gelinen bir ülkenin öneminin kavranmasına yardımcı olacaktır. Büronun en önemli amacı İsviçre ve Türkiye arasında ekonomik ilişkileri geliştirmek için bir ekonomi dergisinin çıkarılması olacaktır. Büro için Lozan'da bir apartman dairesi tutuldu. Büronun başına Katolik bir Ermeni olan Zia Nafilian isminde birini atadım. Sadakati konusunda kuşkulu bir durum yoktur. Özellikle Türk olmamasına dikkat ettim. Önyargıların kalkması için bu gerekliydi. Eğer büronun başına bir Türk gelseydi, kuşkuları ortadan kaldırmak mümkün olmazdı. Büro üç ay boyunca çok iyi görev yapmıştır.

2. Türkiye süreli yayını (La Revue de Turquie):

Bir dergi çıkarılması düşüncesinden hemen sonra bazı Latin kökenli profesör ve yazara teklifte bulunduk ve kabul ettiler. Aralarında bize soğuk bakan isimlerin de bulunduğu kesimler dergi işine olumlu yaklaştılar. Bu isimler arasında Roissier, Profesör Millioud, Secretan, Profesör Junod, Profesör Sensine ve Profesör Duplain bulunmaktadır. Dergi kamuoyunda ve basında iyi hava yaratmıştır. Derginin amacı, kamuoyunda Türkiye'yi, tarihini ve bugününü anlatmaktır. Derginin tirajı şu anda 2.000'e ulaşmıştır. Bunun 200 tanesi İstanbul'a gönderiliyor. 200 Fransa'ya, 100 İngiltere'ye, geri kalanı İsviçre'de kantonlara, malî, sanayî kurumlara, üniversitelere, kütüphanelere ve konferans salonlarına gönderilmektedir. Malî imkânlar elverdiği ölçüde tirajı yükseltebileceğimi ümid ediyorum.

3. Mahallî gazetelerde bazı makaleler yayınlanması:

Bir yayıncı ile ve "L'indépendance Helvétique" , "Neu Zürcher Zeitung" ve "Zürcher Post" ile anlaştım. Gazetelere toplam ayda 400 frank veriyorum. Diğer yandan "Le Berner Tageblatt" basın heyetimizin gönderdiği bildirileri yayınlama hususunda olumlu bir çizgidedir. Çıkacak olan "La Nation" gazetesinin kurucusu Mösyö Rambert'in babası İstanbul'dadır ve Türk dostu olarak tanınmaktadır. Bu bizim lehimize olacaktır.

Zât-ı âlî'nizin de desteğiyle Avrupa'daki bu propagandamız hakettiği yeri ve değeri bulacaktır. Şubat, Mart, Nisan 1917 için 9.000 frank kullanılmıştır. Takip eden üç ay için bağlantılar yapılmıştır. Gerekli meblağın gönderilmesini arz ederim”.

14 Temmuz 1917’de Fuad Selim Bey Hariciye Nezâreti’ne bir yazı daha yazar ve bir basın bürosu kurulmasını teklif ederek, şu izahatlarda bulunur⁴⁸³:

“Bern’de bir basın bürosu kurulmasını teklif ediyorum. Büro dolaylı olarak basın heyetine bağlı olacaktır. Bu büronun iki misyonu bulunacaktır.

1. Bilgi toplama amacı

2. Propaganda ve karşı propaganda

Büro’nun merkezi Bern’de olacaktır. Büro’da iki kişi olacak, ayrıca İsviçre’den Almanca, İtalyanca, İngilizce ve İspanyolca çeviriler için iki-üç kişi daha katılacaktır. Masraflar için aylık 5.000 frank’a ihtiyaç vardır. Ayrıca 3.000 frank da büronun mobilyası ve yıllık kirası için gerekmektedir”

Bern elçisi Fuad Selim Bey, 20 Ekim 1917’de Hariciye Nezâreti’ne gönderdiği yazıda “*Kölnische Zeitung*” isimli gazetenin İstanbul muhabiri olarak 1915 ve 1916 yıllarında İstanbul’da bulunan Doktor Harry Stuermer’in “*İstanbul’da İki Yıl*” adıyla bir kitap yazdığını ve kitabın aleyhimize bir çok ifade içerdiğini bildirirken⁴⁸⁴, 21 Ekim 1917’de Dahiliye Nâzırı Talat Paşa, Hariciye Nezâreti’ne bilgi verip, Polis Müdüriyeti’nden alınan bilgilere göre Stuermer’in iki yıl İstanbul’da kaldığını, Alman muhabirler ve sefaretiyle münasebette bulunduğu sırada, Amerikan sefaretiyle de pek içli dışlı olduğunu ve Alman sefaret görevlileri nezdinde güvenilir biri olmadığı gibi Alman memurların Stuermer’in casus olduğuna karar verip kendisiyle ilişki kurmaktan kaçındıklarını belirtiyordu⁴⁸⁵.

Fuad Selim Bey’in gayretleriyle Bern’deki faaliyetlerin Mondros mütârekesi’ne kadar devam ettiği tahmin edilmektedir. İsviçre kamuoyunu aydınlatmak için Türk basın bürosu sürekli bildiri yayınlamış, İstanbul’daki Türk ve azınlık basınından ve yabancı basından örnekler vermiştir. Meselâ,

⁴⁸³ BOA, HR.SYS, 2104/8-2.

⁴⁸⁴ BOA, HR.SYS, 2287/6, lef 13.

⁴⁸⁵ BOA, HR.SYS, 2287/6, lef 2.

20 Ağustos 1918 tarihli Türk basın bürosu bildirisinde (*Communique du Bureau de Presse Turc, a Berne*) Ermenice *Hayrenik* gazetesinin 28 Haziran 1918 tarihli sayısında çıkan bir haber verilmekteydi. Bu habere göre *Hayrenik* gazetesi şöyle yazmaktaydı⁴⁸⁶;

Hayrenik'ten, "Türkiye'deki Ermenilerin arasında ihtilâlcı bir havanın ortaya çıkması Rus kışkırtmasıyla olmuştur. Rusya, Ermenileri silah altına almış ve teşvik etmiştir".

Türk basın bürosu 10 Eylül 1918'de yayınladığı bildiride de Ermenice *Puzantiyon* gazetesinden Ermenilerin eski yerlerine döneceği haberini vermekte ve *Hayrenik* gazetesinin Balfour deklarasyonu hakkındaki yorumunu şöyle aktarmaktaydı⁴⁸⁷;

Hayrenik'ten, "Ermeni sorunu İngiliz hükümetinin elinde her zaman bir oyuncak olmuştur. İngiliz ve Ruslar kendi menfaatlerini korumak için rakiplerine karşı Ermenileri hep koz olarak kullanmışlardır".

Anlaşıldığı kadarıyla mütâreke'den önce bazı Ermeni gazete ve dergilerinde yabancı güçlerin Ermeni komitelerini kullanmalarıyla ilgili önemli açıklamalar yapılmıştır.

Osmanlı Devleti, İsviçre'deki propaganda faaliyetlerinin dışında benzer girişimleri –İsviçre'deki kadar olmasa da- İskandinav ülkelerinde de göstermiştir. 1 Şubat 1917'de Stokholm elçiliğinden Hariciye Nezâreti'ne gönderilen yazıda İsveç basınında Ermeni meselesinden bahsedilmekte olduğu, Lord Bryce'ın bir risalesinin gazetelerde yer aldığı, Ermeni meselesi kapsamında Almanya'nın suçlandığı ve 1915'te Almanya bir hristiyan milletin yok olmasına nasıl izin verdi şeklinde gazetelerde yazılar çıktığı ve tarafsız ülkelerde bu meselenin soğukkanlılık içerisinde ele alınması gerektiğinin basında yer aldığı haber verilmekteydi⁴⁸⁸.

26 Nisan 1918'de Stokholm elçiliği tarafından Hariciye Nâzırı Ahmed Nesimi Bey'e gönderilen raporda, İsveç'te İngiltere'nin de propagandası sonucu Almanların aleyhinde bir hava oluştuğu, her milletin kendi kaderini belirlemesi gerektiği fikrinden hareket eden Sosyalist Fırka'nın Ermeni yanlısı

⁴⁸⁶ BOA, HR.SYS, 2457/41, lef 2.

⁴⁸⁷ BOA, HR.SYS, 2457/41, lef 3.

⁴⁸⁸ BOA, HR.SYS, 2431/10.

bir politika götüğü belirtilmekteydi. Osmanlı meclisindeki mebuslardan olan Salah Cimcoz ve Nesim Mazliyah Efendi'nin burada sosyalist enternasyonal bürosunu ziyaret ederek gerek vilâyât-ı şarkiyye'nin tahliyesi esnasında, gerek Kafkasya'da silahlı Ermeni çetelerinin müslüman ahaliyi nasıl katlettiklerini anlattıkları ve tarafsız milletler sosyalistleri üyelerinden mürekkep bir komisyonu vilâyât-ı şarkiyye'ye davet ettikleri, Salah Cimcoz ve Nesim Mazliyah'ın bu teklifinin ve teşebbüslerinin her zaman Ermeni yanlısı olmuş ve Ermeni ihtilâlcileri masum ve mazlum göstermiş gazetelerde de yer aldığı ve kendileriyle gazeteler tarafından röportajlar yapıldığı bildirilerek, bu ziyaretlerin faydalı neticeler getirdiği fikrinde olduğu yazılmaktaydı⁴⁸⁹.

Kopenhag elçiliğinden 28 Nisan 1918'de Hariciye Nezâreti'ne verilen raporda, bir Ermeni heyetinin bir beyânnâme neşrettiği ve tarafsız ülkelerde anlatılan Ermeni mezâlimi havadislerinin, Osmanlı Devleti'nin yeniden Ermenileri katletmek istemesinin kılıfı olarak ifade ettikleri ve Danimarka gazetelerinde yeniden Ermeni propagandasının başladığı vurgulanmaktaydı⁴⁹⁰. Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nda gerçekleşen tehcirin gaye ve kapsamı hakkında Avrupa ülkelerine bilgi vermek ve haklılığını anlatmak için imkânlar çerçevesinde teşebbüslerde bulunmuş ve propaganda yapmıştır. Gerçi, Osmanlı Devleti'nin yaptığı propagandanın daha ziyade başta İngiltere olmak üzere İtilâf devletlerinin ve Ermeni komitelerinin propagandalarına cevap vermeye çalıştığını ve savunma çizgisinde olduğunu belirtmek gerekmektedir. İtilâf devletlerinin ve Ermeni komitelerinin uzun yıllardır yürüttükleri propaganda çalışmaları sonucu dünyada önemli bir kitleyi etkiledikleri ve propaganda başarısı sağladıklarını belirtmek gerekmektedir.

⁴⁸⁹ BOA, HR.SYS, 2364/6, lef 1-2.

⁴⁹⁰ BOA, HR.SYS, 2364/6, lef 3.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TEHCİRDEN DÖNÜŞ VE ERMENİLER

3.1. Geri Dönüş Kararı

Ermenilerin geri dönüşüyle ilgili ilk işaret Brest-Litowsk müzâkereleri sırasında Rus delegesi Troçki ile görüşmeler yapan Hariciye Nâzırı Ahmed Nesimi Bey'in hükümetin Ermeniler hakkında iyi niyetle bazı tedbirler alacağı açıklamalarıyla olmuştur¹. Yine 13 Mart 1918'de Alman Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen bir raporda Sadrazam Talat Paşa'nın Ermenilere vermiş olduğu genel af sözünü yerine getirebileceği ifade edilmekteydi². 1918 baharında Osmanlı Devleti tehcir edilen Ermeni ve Rumların geri dönüşleri için ön hazırlık yaparken, bu icrâât önce Avrupa ve azınlık basınında yer bulmaktaydı³.

Türk basınında geri dönüş konusunun ilk olarak gündeme gelmesi *İkdam* gazetesinin bir haberiyle olmuştur. Hükümetin bir zamandan beri düşündüğü tehcir edilenlerin eski yerlerine iâdesi konusunda 5 Ağustos 1918 tarihli *İkdam* gazetesinde önemli bir haber çıkmıştı. Bu haberde hükümetin Ermenilerin ve Arapların yerlerine iâdesi meselesini düşündüğü ve hazırlık yaptığı belirtilmekteydi⁴. *Verçinlor* gazetesi, *İkdam* gazetesinin haberini naklederek

¹ İbrahim Ethem Atnur, "Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskânı Meselesi", *Atatürk Yolu*, Kasım 1994, c. 4, sayı: 14, s. 121.

² S. Kılıç, a.g.e., s. 65.

³ İbrahim Ethem Atnur, "Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskânı", *Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu*, Ankara 1996, II, 1098.

⁴ *İkdam*, 5 Ağustos 1918; "Hükümet-i seniyye'nin mühim bir teşebbüsü. Nakl edilen Arap ve Ermeniler. Bulundukları mahallerden icâbât-ı harbiyyeden ve esbâb-ı sâireden dolayı mahal-i ahara nakl olunan Araplar

hükümetin geri dönüşü kararlaştırdığını belirtirken, *Ceride-i Şarkıyye* gazetesi 6 Ağustos 1918’de, hükümetin Ermenilerin eski yerlerine geri dönüşünü bir zamandır düşündüğünü, yeni Dahiliye Nâzırı Canbolat Bey’in bu husus için mesai harcadığını ve Halep mebusu Boşgezenyan Efendi’nin Sadrazam Talat Paşa ile görüşüğünü ve Talat Paşa’nın Gezenyan Efendi’ye Ermenilerin geri dönüşü meselesini teyid ettiğini ve bunun için 2.000.000 liralık bir tahsisat ayrılacağını belirttiğini yazmaktaydı⁵. *Jamanak* gazetesi de *Ceride-i Şarkıyye* gazetesinin haberini aynen verirken, Ermeni milleti namına padişaha ve hükümete teşekkür ve şükranlarını sunmaktaydı⁶. 6 Ağustos 1918 tarihli *Hayrenik* gazetesi *İkdam* gazetesinden naklederek haberi verirken, *Puzantiyon* gazetesi de aynı tarihli nüshasında zaten bir vakittir resmi mahfillerde konuşulan Ermenilerin geri dönüşü kararının uygulanacağından duyduğu memnuniyeti belirtmekteydi. *Puzantiyon* gazetesi, tehcir hadisesinin yaşanmasını yabancı memleketlerdeki Ermenilere bağlayarak şu yorumu yapmaktaydı⁷:

“...akılsız hareketleriyle milletin başına felâketler getiren memâlik-i ecnebiyedeki Ermeniler hiçbir vakit Türkiye Ermenilerinin hissiyatına tercüman olamazlar. Mazinin bu tecrübeleri şimdiye kadar bazı neşriyat ve hareket ile devam etmekte ise de biz bu neşriyat ve harekata karşı ancak protesto ederiz”

Tehcir edilmiş olup da gittikleri yerlerde yaşamaya başlayan, ticaret yapan ve hayatından memnun olan kimseler eğer bulundukları yerlerde kalmak istiyorlarsa hükümetin bu konuda yardımcı olacağı ve tehcir edilmiş şahısların arzularına uyacağı açıklanmıştır⁸. Aynı tarihte Ermenice *Jamanak* gazetesi de bu haberi vermektedir⁹.

ve Ermenilerin memleketlerine iâdeleri hususunun hükümet-i seniyyece nazar-ı teemmüle alındığını istihbâr ettik. Bu bâbda müstehberât-ı mütemmemize göre Dahiliye Nâzırı Canbolat Bey’in bu husûsta icrâsına başladıkları tedkikat netîcesinde Ermeniler memleketlerine iâde kılınacaklardır. Araplara gelince, bunlardan dîvân-ı harb kararıyla mahkûm olubda avdetlerinde mahzûr görülenlerden mâadâsı memleketlerine iâde kılınacaktır”.

⁵ *İstihbârât-ı Siyâsiyye-i Umûmiye Mecmûası (İSUM)*, İstanbul (10 Ağustos 1334), aded: 135, s. 20-21.

⁶ İSUM, aded: 135, s. 22.

⁷ İSUM, aded: 135, s. 22-24.

⁸ İkdam, 19 Ağustos 1918, “Mahal-i ahara nakl olunanlar. Memleketlerinden mahal-i ahara nakl olunanların tekrâr iâde kılınacakları yazılmış idi. Haber aldığımızı göre elyevm bulundukları mahallerde ticârete başlayan veya teehhül edenlerden bir kısmı oralarda ihtiyâr-ı ikamet ârzûsunda bulunduklarından ârzûları hükümetçe is’âf olacak ve bulundukları mahallerde ikametleri kendi ihtiyârlarına terk olunacaktır”.

⁹ İSUM, aded: 144, 24 Ağustos 1918, s. 21.

30 Ağustos 1918 tarihinde, tehcir edilenlerin yerlerine iâdesinin kararlaştırıldığı fakat henüz mahallere tebligat yapılmadığı belirtiliyor ve meskenlerinde başka kişilerin olması dolayısıyla iâde esnasında yaşanacak zorluklar sebebiyle tebligatın henüz yapılamadığı belirtilmekteydi¹⁰. *Jamanak* gazetesi 7 Eylül tarihinde İstanbul'dan Konya'ya henüz emir verilmediği için muhâcirlerin oradan ayrılmadığı, sadece İstanbul'dan verilen özel emirle iki Ermeni ailesinin İstanbul'a döndüğü ve İzmit havalisine de henüz dönen olmadığını bildirmektedir¹¹.

Birinci Dünya Savaşı'nın son günlerinde 7 Ekim 1918'de Talat Paşa istifasını vermiş ve 14 Ekim 1918'de Ahmet İzzet Paşa Sadrazamlık görevine getirilmiştir¹². Ermenilerin geri dönüşüyle ilgili somut adımlar Ahmet İzzet Paşa hükümeti zamanında atılmıştır. Fakat Ermenilerin dönüş kararının düşünülmesi Ahmet İzzet Paşa hükümetinden önce olmuştur.

17 Ekim 1918 tarihli haberde Ermeni mebusları Dahiliye Nâzırını tebrik etmek için kendisini ziyaret ettiklerinde, Ermenilerin durumunu sormuşlar ve Dahiliye Nâzırı da Ermenilerin yerlerine iâde edileceğini ayrıca mal ve mülklerinin de kendilerine teslim edileceğini söylemiştir¹³.

22 Ekim 1918'de Van vilâyetine gönderilen yazıda Ermenilerin geri dönüşlerine müsaade edilmesinin kararlaştırıldığı ve Diyarbakır'e sevk olunan 762 Ermeni'nin yerlerine iâde edilmesinin Diyarbakır ve Bitlis'e de bildirildiği ifade ediliyordu¹⁴.

Böylece Mondros Mütârekkesi imzalanmadan Ermeni muhâcirler peyder pey dönmeye başlamış oluyorlardı¹⁵.

¹⁰ *İkdam*, 30 Ağustos 1918.

¹¹ *İSUM*, 10 Eylül 1334, aded: 161, s. 2-3.

¹² Y. H. Bayur, *a.g.e.*, III/IV, s. 703-711.

¹³ Vakıf, 17 Teşrin-i evvel 1918, "Ermeni meb'ûsların mürâcaâtı. (*Jamanak*) gazetesinde okunduğuna göre meb'ûslardan Artin Gezenyan, Matyos Nalbantyan ve Dikran Barsamyan Efendiler evvelki gün Dahiliye Nâzırı Fethi Bey'i ziyarette me'mûriyyet-i cedîdesini tebrik etmişlerdir. Bu münâsebetle meb'ûs efendiler Ermeni muhâcirlerin ve siyasi mücrimlerin ahvali hakkında nazır-ı dikkati celb ettiklerinden Nâzır Bey muhâcirlerin zâten herhâlde memleketlerine iâde edileceğini ve mal ve mülklerinin dahi kendilerine teslim ve iâde edileceğini beyân eylemiştir"; Atı, 20 Teşrin-i evvel 1918, "Ermeni hey'et-i murahhasasının ziyâretleri. ...Maliye Nâzırı Cavit Bey ile vuku bulan mülâkat esnâsında Ermeni muhâcirlerin avdeti mes'elesi mevzû-i bahs olmuş ve Nâzır-ı mûmâ-ileyh bunların memleketlerine iâdesi zâten sûret-i kat'iyede takarrür ettiğini ve emlâkinden başka eşyâlarının satışından hâsıl olupda Maliye Nezâreti'nin taht-ı emrinde bulunan mebâliğin kendilerine iâde edileceğini söylemiştir"; *Zaman*, 17 Teşrin-i evvel 1918; Tasvir-i Efkâr, 17 Teşrin-i evvel 1918.

¹⁴ *BOA*, DH.ŞFR, 92/224.

¹⁵ Atı, 29 Teşrin-i evvel 1918, "Ermeni Muhâcirleri. Tekfurdağı'ndan nakl edilmiş olan Ermeniler kısmen avdet eylemişlerdir".

3.2. Dönenlerin Sevk ve İskânı

Ahmet İzzet Paşa hükümeti aslında devleti bir sulha götürmesi için kurulan bir hükümetti. Yeni kabine bu amaçla Ermeni ve diğer tehcir edilen unsurların bir an önce eski yerlerine iade edilmesini planlıyor ve böylece mütâreke esnasında ve sonrasında İtilâf devletlerine bir baskı bahanesi bırakmak istemiyordu. Bu amaçla uzun zamandır düşünülen iade meselesini fiiliyata dökmeye karar vermiştir. Bu yüzden geri dönüşle ilgili 18 Ekim 1918’de vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderilen şifrede uyulması gereken hususlar şöyle belirtilmekteydi¹⁶;

1. *Harp dolayısıyla askerî karar ile başka mahallere sevk edilmiş olan bütün ahalinin dönüşü kararlaştırılmış olduğundan dönmek isteyenlere müsaade edilecektir.*

2. *Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Diyarbekir, Ma’mûretü’l-azîz vilâyetleriyle Erzincan mutasarrıflığı dahilinde vasıta ve iâşenin yetersizliği nedeniyle buralara dönmek isteyenler için önce haberleşilip, yol güvenliği iâşe ve barınma ihtiyaçları sağlandıktan sonra dönüşleri kararlaştırılmıştır.*

3. *Bu karar memleketin yüksek menfaatleri dikkate alınarak kararlaştırılmış olduğundan herhangi bir bahane ve gecikmeye meydan verilmeyecektir.*

Hükümetin bu önemli kararı ve tebligatı basında da yer almıştır¹⁷.

Yeni hükümet mecliste programını açıklarken Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, tehcir edilenlerin geri dönüşlerinin¹⁸ kararlaştırıldığını ve bunun uygulamalarına başlandığını bildirmekteydi¹⁹.

¹⁶ BOA, DH.ŞFR, 92/187, Bkz. EK 5.

¹⁷ Atı, 22 Teşrîn-i evvel 1918, “Tehcir Edilenler. Mukaddemâ ahvâl-i harbiyye ilcââtiyle mahall-i ahara sevk edilmiş olan bi-l-umûm ahâlinin çıkarıldıkları mahallere avdetlerine müsaade i’tâsı Meclis-i Vükelâca takarrür etmiş olduğundan evvelki gün Dahiliye Nezâreti’nden bi-l-umûm vilâyât ve elviye-i müstakileye iş’âr-ı keyfiyyet olunmuştur. Ancak, Diyarbekir, Ma’mûretü’l-azîz, Van, Bitlis, Trabzon, Erzurum vilâyetleriyle, Erzincan mutasarrıflığı dâhilinde iâşe, vesâit ve teşkilâtının noksanına mebnî buralara avdet edecek âhâlinin vesâit-i nakliyye ve iâşe ve iskânları mahallî me’mûrîn tarafından te’mîn edilerek pey-der-pey avdetlerine müsaade i’tâsı takarrür etmiştir”.

¹⁸ Geri dönüşlerle ilgili ayrıca Bkz. Günay Çağlar, “Tehcir Edilen Rum ve Ermeniler’in Eski Yerlerine İâdeleri”, *Atatürk Üniversitesi Araştırma Dergisi*, Erzurum 1997, sayı: 24, s. 89-103.

¹⁹ *Meclis-i Me’bûsân Zabıt Ceridesi (MMZC)*, 19 Teşrîn-i evvel 1918, devre: 3, ictimâ: 5, in’ikad: 4, s. 28-29, “Ahvâl-i harbiyye ve ilcââtiyle memleket dâhilinde bir mahalden bir mahalle nakl ve tehcir edilmiş olan vatandaşlarımızın pey-der-pey ve me’vâ-yı kadimlerine avdet etmelerine karar verdik ve bunun icrââtına başladık”.

20 Ekim 1918 tarihinde vilâyetlere gönderilen başka bir yazıda harb sebebiyle tehcir edilen kimselerin memleketlerine iâdelerinin kararlaştırıldığı, bu durumun devletin yüksek menfaatleri gereği olduğu, dönmek isteyenlere muhalefet edilmemesi, emvâl-i metrûkeden olup boş kalan yerlere kimsenin yerleştirilmemesi ve emvâl-i metrûkeden olup askerler, memurlar ve bölge sakinlerinin oturdukları ve icara verilmiş meskenlerin derhal tahliyesi, peyder pey avdet edecek şahısların iskânlarının sağlanması ve yapılan icrâât hakkında merkezin bilgilendirilmesi talimâtı verilmekteydi²⁰.

Erzurum, Bitlis, Van vilâyetleriyle, Erzincan mutasarrıflığına 21 Ekim 1918 tarihinde yazılarak, bu vilâyet ve livâ ahalisinden olup Kafkasya'ya iltica eden Ermenilerin dönüşüne izin verildiği, iskân ve iâşeleri için hemen tedbir alınması ve iâşe ve ibatelerinin ne suretle temin edileceğinin hemen bildirilmesi istenmekteydi²¹.

Diyarbakir vilâyetine 22 Ekim tarihinde yazılmış, Van'dan gönderilen Ermenilerin yollarda kalmalarına meydan verilmeyerek mümkünse bulundukları yerlerde iskân edilmeleri, Van ahalisinden iseler hemen yerlerine iâde edilmeleri hususu ifade edilmiştir²². Aynı tarihte, Bitlis vilâyetine gönderilen şifrede, Van'dan oraya gönderilen 762 Ermeni'nin daha ileriye sevk edilmeyip iskânlarının orada sağlanması, Van ahalisinden iseler yerlerine iâdeleri bildirilmekteydi²³.

Hükümet, harp sebebiyle tehcir edilenlerin dönmesiyle ilgili karar alıyordu. Bütün vilâyetlere gönderilen tamim telgrafta üç husus dikkati çekmekteydi. Buna göre tehcir edilenlerin dönüşüne müsaade edilmesi, müslüman olmuş hristiyanların kendi dinlerine dönmeleri ve müslüman aileler nezdindeki hristiyan çocukların ebeveyn ve akrabalarına teslim edilmesi istenmekteydi. Ayrıca, Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Diyarbakir ve Ma'mûretü'l-azîz vilâyetleriyle, Erzincan mutasarrıflığında vasıtaların yetersizliği nedeniyle bu mahaller ahalisinden olup dönmek isteyenlerin önce yol güvenliği ve iâşesi temin edilecek, dönüşlerine de peyder pey müsaade

²⁰ BOA, DH.ŞFR, 92/199.

²¹ BOA, DH.ŞFR, 92/200.

²² BOA, DH.ŞFR, 92/220.

²³ BOA, DH.ŞFR, 92/222.

edilecekti²⁴. Ermeni Patrik Vekili'ne de hükümeti ziyareti esnasında alınan kararlar bildirilmiştir²⁵.

23 Ekim 1918 tarihli tebligat ile vilâyetler ve livâlar, memleketlerine iâde edilmesi kararlaştırılan ahalinin güvenli bir şekilde seyahatlerinin sağlanması için dikkat edilecek hususlar konusunda bilgilendirilmekteydi. Bu hususlar şunlardı²⁶;

1. *Vilâyet ve livâlara geri dönüş için ne kadar nüfusluk talep vardır ve bunlar nerelidir*

2. *Geri dönenlerin memleketlerinde iskânlarının mümkün olup olmadığı ve seyahatlerinin güvenli bir şekilde yapılıp yapılamayacağının ve miktarlarının mahallî hükümetle muhabere edilmesi, gidecekleri yere ve merkeze malumat verdikten sonra iâde olunmaları*

3. *Yollardaki güvenliklerinin mahallî yöneticiler tarafından sağlanması ve seyahatlerinin güvenilir inzibat ve memurîn tarafından icra edilmesi*

4. *Bu hususların icrasında kusur ve noksanı görülen memurlar hakkın-da derhal en şiddetli şekilde cezalandırılması için merkeze bilgi verilmesi*

Vilâyet ve mutasarrıflıklara iletilen başka bir yazıyla harp dolayısıyla tehcir edilenlerden dönmek isteyenlere engel olunmaması istenerek, emvâl-i metrûke'de bulunan boş evlere kimsenin yerleştirilmemesi ve

²⁴ **Vakit**, 22 Teşrîn-i evvel 1918, "Dâhilî ıslahât. Yeni kabine evvelki gün meclis-i me'bûsân'da okuduğu programında bir taraftan serî bir sulh akdine teşebbüs etmekle beraber diğer taraftan dâhilde emniyyet ve huzûr te'sîs edecek tedâbir ittihaz ettiğini va'd etmişti. Bu va'din icrâatına âid tedâbîrden olmak üzere Dahiliye Nezâreti âhiren bi-l-umûm vilâyât ve elviye-i gayr-i mülhakaya üç mühim ta'mim telgraf göndermiştir. Bunlardan biri ahvâl-i harbiyye dolayısıyla ve karâr-ı askerî ile bir mahalden diğer mahale sevk edilmiş olanların avdetlerine müsâade edilmesi diğeri sâika-i havf ile müslüman olan bir takım hristiyanlardan isteyenlerin tekrâr din-i aslîyelerine ric'atlarına muhâlefet olunmaması, üçüncüsü de hristiyan âilelere âid bazı kızların ve çocukların hürriyetlerine riâyet edilmesi hakkındadır. ...Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Diyarbekir ve Ma'mûretü'l-azîz vilâyetleriyle Erzincan mutasarrıflığı dâhilinde vesâit, iâşenin adem-i kifâyesine binâen işbu mahaller ahâlisinden avdet etmek isteyenler için evvel-emirde mahalleriyle bi-l-muhâbere selâmet-i seyr-ü seyahatleri ve iâşe ve iskânları esbâbı te'min edildikçe pey-der-pey azimetlerine müsâade edilmesi muktezîdir".

²⁵ **Vakit**, 23 Teşrîn-i evvel 1918, "Ermeni Patrik vekilinin ziyaretleri. Ermeni Patrik vekili Serpiskopos Cevahirciyan Efendi evvelki gün Sadrazam İzzet Paşa ile Şeyhülislâm Ömer Hulusi Efendi hazerâtını, Adliye Nâzırı Hayri ve Dahiliye Nâzırı Fethi Beyefendileri ziyaret ederek me'mûriyyet-i cedîdelerini tebrik eylemiştir. Bu ziyaretler münâsebetiyle Ermeni muhâcirlerin memleketlerine avdeti için hükümetçe ittihaz olunan karâr Efendi müşârûn-ileyh'e tebliğ olunmuş ve bundan dolayı Cevahirciyan Efendi arz-i teşekkür ederek bu bi-çârelerin düçar oldukları sefâlete bir nihâyet vermek için hükümetçe lâzım gelen muâvenet ve ihtimâmın sarf olunmasını istirhâm eylemiştir. Cevahirciyan Efendi dün de vükelâ-i sâireyi ve a'yân ve me'bûsân reislerini ziyaret etmiştir"; Zaman, 23 Teşrîn-i evvel 1918; Yenigün, 23 Teşrîn-i evvel 1918.

²⁶ **BOA**, DH.ŞFR, 92/235-236, Bkz. EK 6.

asker ile memurların oturduğu bu gibi evlerin tahliyesi bildirilmekteydi. Bazı yerlerde tebligatı öğrenen müslüman muhâcir ve mültecilerin heyecanlandığı, fazla telaş gösterdiği, muhacirlerin iskânının da iyice düşünüldüğü belirtilerek, îâdelerin tedricî olmasının kararlaştırıldığı, bundan başka gelen mültecilerin mümkün mertebe akrabalarının yanında kalacağı veya iki aile bir arada kalarak hem mültecilerin hem de muhacirlerin açıkta kalmamalarına özen gösterileceği, muhâcir ve mültecilerden sükûneti bozmaya teşebbüs edenler hakkında sert tedbirler alınacağı bildirilmekteydi²⁷.

24 Ekim 1918 tarihli bir gazetede, memleketlerine îâde edilmesi kararlaştırılan Ermeni ve Rumların peyder pey sevkîyatının yapılacağı ve Şile taraflarındaki Rumların îâde edilmesiyle kararın icraya başlandığı bildirilmekte ve doğu vilâyetlerine îâde edilecek Ermenilerin iskân ve îâşesi için gerekli tebligatın yapıldığı haberi yer almıştı²⁸.

Eskişehir mutasarrıflığına, memleketlerine îâde edilecek Ermeni ve Rumların sevk masraflarıyla yoldaki îâşelerinin karşılanması talimâtı verilmişti²⁹. Ayrıca, muhtaç durumdaki kişilerin ihtiyaçlarının Seferberlik Tahsisatı'ndan karşılanacağı belirtilmekteydi. Bu konuda Kütahya mutasarrıflığı³⁰, Hüdavendigâr vilâyeti³¹ ve Konya vilâyeti³² de bilgilendirilmiştir.

Yine basındaki haberlerde Ermeni ve Rumların sevkî, müslüman olanların kendi dinlerine dönmesi ve mallarının îâdesi konusunun bir çok talimât ile taşraya bildirildiği belirtilmekteydi³³. Ermenilerin dönüşü Ekim sonuna doğru hızlanmış ve haneleri de kendilerine teslim edilmeye başlanmıştır³⁴.

²⁷ BOA, DH.ŞFR, 92/238.

²⁸ Yenigün, 24 Teşrîn-i evvel 1918.

²⁹ BOA, DH.ŞFR, 92/270.

³⁰ BOA, DH.ŞFR, 92/271.

³¹ BOA, DH.ŞFR, 93/118.

³² BOA, DH.ŞFR, 93/148.

³³ Atı, 28 Teşrîn-i evvel 1918, "Gayri müslim muhâcirlerin yerlerine sevkî. Tahkikat-ı mahsûsamıza göre Ermeni ve Rumların memleketlerine îâdeleri için hükümetçe verilen ta'limât ve evâmirin ba'zı aksamıyla şimdiye kadar vuku' gelen muâmelât ve harekâtın hulâsası şudur; Ermeni ve Rumların te'mîn-i sevkî, ihtidâ edenlerin serbestisi, emvâlin sahiblerine îâdesi ile yollarda selâmet-i seyâhatlerinin te'mîni, iş ve gücüyle meşgul olup avdet etmek istemeyenlerin avdete icbâr edilmemesi, mekâtib ve ma'bed gibi müessesât ile bunların ve müştemelâtının âid oldukları cemâatlere ve bunların vekil ve ruhbanına teslimi muhtelif ta'limât ile yazılmış ve taşraya tebliğ ve te'kid edilmiştir".

³⁴ Zaman, 31 Teşrîn-i evvel 1918, "Ermeniler avdet ediyorlar. Bahçecik'ten tehcir edilmiş olan ba'zı Ermeniler bu def'a avdet ederek haneleri bi-t-tahliye kendilerine verilmiş ve hükümetçe esbâb-ı istirahatleri te'mîn olunmuştur".

28 Ekim 1918 tarihli bir haberde iki haftada 25.000 kişinin eski yerlerine döndüğü yazmakta ve yapılan icrâât şu şekilde özetlenmekteydi³⁵;

- *Tehcir olunanlardan memleketlerine dönenlerin hane ve emlakı kendilerine iade ve teslim olunmaktadır. Bunların zararları hakkındaki talepleri de dikkate alınacaktır*
- *Daha önce din değiştirmiş olan hristiyanlardan bir çoğu eski dinlerine dönmektedir.*
- *Hristiyan cemaatlere ait müessese ve binalar her tarafta kendilerine teslim olunmaktadır.*
- *Son 15 gün zarfında vasıtaların yokluğuna ve yol güzergâhlarının terhis dolayısıyla çok yoğun olmasına rağmen sadece hükümet marifetiyle yerlerine iade olunanlar 18.000 kişiden fazladır. Kendi imkânlarıyla dönen 7.000 kişiyle beraber toplam 25.000 kişi dönmüştür. Tehcir edilip de eski yerlerine dönenlerin gittikleri mevkiiler şöyledir: Şile, Yeniköy, Ayvalık, İzmit, Bursa, Karesi, Ma'mûretü'l-azîz, Sivas, Ankara, Van, Erzurum, Sinob, Samsun ve Trabzon*

30 Ekim 1918 tarihinde Osmanlı Devleti Mondros mütârekesi'ni imzalamış ve Birinci Dünya Savaşı resmen sona ermiştir. Mondros mütârekesi, Osmanlı Devleti için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Ağır şartları olan tam ve kesin bir teslimiyeti öngören mütâreke Osmanlı heyeti tarafından gönülsüzce imzalanmak zorunda kalmıştı³⁶. 25 maddelik antlaşmanın 4. maddesinde İtilâf hükümetlerine mensup harp esirleri ile Ermeni esir ve tutuklularının İstanbul'da toplanması kayıtsız şartsız teslim edilmesi, 7. maddede İtilâf kuvvetlerinin emniyetlerinin tehdidi halinde herhangi bir yeri işgal edebilmesi kabul olunmaktaydı. Ermenilerle ilgili olarak 4., 11. ve 24. maddeler dikkat çekmekteydi³⁷. 4. maddede ilk İngiliz teklifine göre, İtilâf hükümetlerine mensup esirlerle tutuklu Ermenilerin İstanbul'da teslimi istenmekteydi. Müzâkerelerde yer belirtilmeden herhangi bir yerde teslim kararlaştırılmıştır. 11. maddede İngilizlerin kuzey batı kesimindeki ve Mâverâ-yı Kafkasya'daki Türk kuvvetlerinin harpten önceki sınırlara çekilmesi teklifi kabul edilerek

³⁵ Yenigün, 28 Teşrin-i sani 1918.

³⁶ Taylan Sorgun, *Mütâreke Dönemi ve Bekirağa Bölüğü*, İstanbul 1998, s. 19-20, "...Rauf Bey dosyayı açıp baktı okudu fakat diye söze başlamıştı ki, Calthorpe, İtilâf kuvvetleri adına hükümetimden aldığım talimât budur, mütâreke şartları buradadır, şimdi bunun müzâkeresini yapacak durumda değilim diyerek Rauf Bey'in ama ve fakatla başlayan söylemek istediklerini daha başında kesmiştir".

³⁷ E.Uras, *a.g.e.*, s. 657

İran'ın kuzey batı kesimindeki orduların harpten önceki hudutlara çekilmesi için önceden verilen emirin uygulanacağı, Mâverâ-yı Kafkasya'daki Türk kuvvetlerinin kısmen tahliyesinin emredildiği kalan kesimin de talep halinde tahliye edileceği belirtilmekteydi. İngilizler ilk tekliflerinde 24. maddede Ermeni vilâyetleri olarak bahsettikleri altı vilâyette bir karışıklık halinde herhangi bir yerin işgal edileceğini belirtip, ayrıca Sis, Haçin, Zeytun ve Ayıntab'ın işgalinin söz konusu olacağını ifade ediyorlardı. Müzâkereler sonucu bu maddede Ermeni kelimesi kaldırılarak altı vilâyette karışıklık halinde işgal hakkının saklı olduğu kabul edilmiştir³⁸.

Mondros mütârekisini imzalayan hükümet ara vermeden Ermeni muhâcirlerin dönüşü işiyle ilgilenmeye devam etmiştir. 3 Kasım 1918'de vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderilen yazıda Ermeni ve Rumların memleketlerine iâdelerinin kendi arzuları mucibince olması gerektiği, dönmek istemeyenlerin sevk edilmemesi, iş ve güçleriyle meşgul olmalarının temin edilmesi, malum olduğu gibi her tarafta iâşe buhranı yaşandığı, dönmek istemeyenlerin de sevk edilmesinin büyük sefalet sebebi olacağı ifade edilerek uyarıda bulunulmaktaydı³⁹.

Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, meclise sunduğu bir tezkere ile 27 Mayıs 1915 tarihli tehcir kanunu diye bilinen geçici kanunun ve 26 Eylül 1915 tarihli sevk edilen şahısların emvâl-i metrûkesiyle ilgili geçici kanunun müzâkere edilmesini istemekteydi⁴⁰.

Yine 4 Kasım'da 27 Mayıs 1915 ve 26 Eylül 1915 tarihli geçici kanunların reddi için yapılan görüşmelerde azınlık mebuslarından Aydın mebusu Emmanuelidi Efendi, 1.000.000 Ermeni'nin, 550.000 Rum'un katledildiğini ve Arapların da zarar gördüğünü belirtiyor ve failer hakkında ne yapılacağını soruyordu. Bunun üzerine tartışma çıkmış ve Trabzon mebusu Mehmet Emin Bey ile Kastamonu mebusu Rüştü Bey bunun Türk milletini töhmet altında bıraktığını bildirirken, Dahiliye Nâzırı Fethi Bey ise konuşmasında Birinci Dünya Savaşı esnasında belki de en mağdur ve zarar gören unsurun

³⁸ Ali Türkgeldi, Mondros ve Mudanya Mütârekelerinin Tarihi, Ankara 1948, s. 73; Nihat Erim, Devletlerarası Hukuku ve Siyâsî Tarih Metinleri., Ankara 1953, I, 524; **Türk İstiklâl Harbi, Mondros Mütârekesi ve Tatbikatı**, Ankara 1962, s. 41.

³⁹ BOA, DH.ŞFR, 93/26.

⁴⁰ MMZC, 24 Teşrin-i evvel 1918, devre: 3, ictimâ:5, in'ikad: 6, s. 46.

Türk unsuru olduğunu, zarar gören unsurlar arasında Türklerin de sayılmasını beklemiş olduğunu belirtmekteydi. Halep mebusu Artin Boşgezenyan'ın sual takriri ve Kozan mebusu Matyos Nalbantyan'ın açıklamaları ve geri dönenler hakkında daha kati proje isteklerine Fethi Bey şu izahatta bulunmuştur⁴¹;

“...Katî bir proje ile gelmekliğimizi istiyorlar. Katî bir proje şimdiki halde tehcir edilmiş olanların mahallerine iâdesinden başka birşey değildir. Bunun cihet-i icraiyyesi vardır ve cihet-i icraiyyesi de zannettiğiniz kadar kolay bir şey değildir. Bugün tehcir edilmiş olan yerler ahalisi avdet edecekleri mahalde kendilerine bir mesken, bir sıcak çorba bulabilecekler mi? Bunların bir kısmı tehcir olunan yerlerde dükkan açmışlar, iş bulmuşlar, hatta bazıları aldığımız malumata nazaran şimdiki halde yerinden kımildamamak niyetinde ve bu kış oralarda geçirmek taraftarıdır. Binaenaleyh hükümet bu işi tedricen yapmak taraftarıdır ve tedricen yapmak lâzımdır. Herhalde hükümet evvela bunların gelecekleri yerde mesken bulmalarını ve hiç olmazsa bir çatı altında ikamet etmelerini temin eylemek için lâzım gelen talimâtı vilâyete vermiştir. Bu suretle mahallerine geliyorlar...”

Bu konuşmalardan sonra tehcir edilenlerle ilgili 27 Mayıs 1915 ve 26 Eylül 1915 tarihli geçici kanunlar, meclisin 4 Kasım 1918 tarihli celsesinde reddedilmiştir.

Meclis'te görüşmelerin yapıldığı anlarda da Ermenilerin ve tehcir edilmiş diğer unsurların eski yerlerine iâdesi işlemleri devam etmekteydi. Hükümet bu işlemler esnasında son derece hassas davranmaya gayret göstermekte ve aynı gayreti memurlarından da beklemekteydi. Tehcir esnasında olduğu gibi iâde esnasında da görevini ihmal eden memurlar derhal cezalandırılmaktaydı. Nitekim, 5 Kasım 1918'de Mardin mutasarrıflığına gönderilen yazıda Mardin Muhâcirîn Memuru Osman Bey ve sevk memuru Resul Efendilerin suistimallerinin, Muhâcirîn Teftiş Heyeti tarafından tesbit edildiği, hemen işten el çektilirmeleri ve yerlerine münasiplerinin atanması talimâtı verilmiştir⁴².

5 Kasım 1918'de, vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderilen bir talimâtta Ermenilerin geri dönüşlerinde kolaylık gösterilmesi, ihtiyaçlarının ve güvenliklerinin sağlanması istenmekteydi⁴³.

⁴¹ MMZC, 4 Teşrin-i sâni 1918, devre: 3, ictimâ: 5, in'ikad: 11, s. 103-116; Düstûr, II.Tertip, c. 11, s. 51.

⁴² BOA, DH.ŞFR, 93/43.

⁴³ BOA, DH.ŞFR, 93/57, Bkz. EK 7.

Yine vilâyet ve mutasarrıflıklara iletilen bir tebligatta harp dolayısıyla tehcir edilen Ermeni ve Rumlara ait mabed, mektebler, marhasahane ve rahib ikametgâhlarıyla bunlara ait emlâk ve akaratın sûratle tahliye edilerek ait oldukları cemaate teslimi bildirilmekteydi⁴⁴. Basında da Ermenilerin emvâl-i menkuleleri hakkında bir kanunun hazırlanacağı bilgisi yer almaya başlamıştır⁴⁵.

13 Kasım 1918’de vilâyet ve mutasarrıflıklara, askerî sebeplerle tehcir edilip, bu sefer îâdeleri kararlaştırılan gayri müslimlerden sadece dönmek arzusunda olanların sevk edilmesi, dönmek istemeyenlerin yerlerinde bırakılması açıklandığı halde, bunların da sevk edildiğinin anlaşıldığı belirtilerek, zaten henüz dönenlerin vesait ve iskân ihtiyaçlarının tamamen halledilemediği, dönmek istemeyenlerin bulundukları yerlerde kalmalarının uygun olacağı ve bunun aksine bir işlem olursa yapanların mesul tutulacakları yazılmaktaydı⁴⁶.

İstanbul’a gelen Ermeni muhâcirler hazırlanan baraka ve çadırlarda kalırken bir kısmı da kiliselere iskân edilmekteydi. Nitekim basında çok sayıda Yalova Muhâcirinin geldiği ve Patrikhane tarafından Kumkapı kilisesine yerleştirildiğinden bahsedilmekteydi. Kumkapı kilisesinde 300’den fazla muhâcir iskân edildiği haberi yer almıştır⁴⁷. Başka bir gazete haberinde de birkaç gün önce şehre gelen Ermeni muhâcirlerinin Ermeni kilise ve mekteplerinde iskân edildikleri yazıyordu⁴⁸.

Önemli başka bir gelişme Ermenilerin yurt dışı seyahat yasağının kalkmasıydı. Bu haber basında geniş yer bulmuştur⁴⁹. Böylece, Birinci Dünya Savaşı esnasında tedbir amacıyla alınan bu karar da yürürlükten kalkmış oluyordu.

Erzincan mutasarrıflığı, Kafkasya’dan geri gelecek Ermenilerin iâşe ve zarurî ihtiyaçlarını karşılamak ve istirahatlerini temin etmenin şu an mümkün olmadığı ve dönüşlerin hasat zamanına kadar ertelendiği hakkında bildirilen-dirilmiştir⁵⁰. Aynı konuda Erzurum vilâyetine de yazılmıştır⁵¹. Hükümet doğu

⁴⁴ BOA, DH.ŞFR, 93/108.

⁴⁵ Zaman, 12 Teşrîn-i sâni 1918.

⁴⁶ BOA, DH.ŞFR, 93/142.

⁴⁷ Yeni İstanbul, 14 Teşrîn-i Sâni 1918.

⁴⁸ Hadisat, 1 Kânûn-ı evvel 1918, “Evvelki gün şehrimize vürûd eden Ermeni muhâcirler Ermeni kilise ve mekteplerinde iskân edilmektedir. Ermeni ağniyâ-i meşhûresinden bir zât bu uğurda sarf edilmek üzere elli bin lira teberru’ da bulunmuştur”; Vakıf, 30 Teşrîn-i sâni 1918.

⁴⁹ Atı, 17 Teşrîn-i sâni 1918; Atı, 30 Kânûn-ı sâni 1919; Vakıf, 30 Kânûn-ı sâni 1919.

⁵⁰ BOA, DH.ŞFR, 93/196.

⁵¹ BOA, DH.ŞFR, 93/199.

vilâyetlerinde bu sorunların yaşanacağını tahmin ettiği için daha en baştan talimâtla bu durumu izah etmişti.

Vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderilen 24 Kasım 1918 tarihli bir yazıyla hristiyan ahaliden olup din değiştirenlerin ve şimdi eski dinlerine dönmek isteyenlerin mensup oldukları kiliselerden getirecekleri ilmuhaberle kayıtlarının yapılmasının kararlaştırıldığı açıklanmıştır⁵².

Diyarbakir vilâyeti, Mardin ve Nusaybin’de bulunan ve memleketlerine dönmek isteyen 3.000 kadar Ermeni’nin trenle gönderilmesi gerektiği hususunda bilgilendirilmiş, bu kişilerin memleketlerine gönderilmesi işleminden önce gidecekleri yerde zaruri ihtiyaçlarının karşılanması meselesinin kesinleşmesinden sonra gönderilmesi ve bu arada muhtaç olanların ihtiyaçları ve iâşelerinin Seferberlik Tahsisatı’ndan karşılanması istenmiştir⁵³.

Ermeni muhâcirlerin iskânı ve ihtiyaçlarının karşılanması için özellikle Muhâcirîn Müdüriyeti büyük gayret göstermiştir. Patrikhane ve Galata kilisesinde barındırılan muhacirler için sıhhi tedbirler alınırken, bulaşıcı hastalıklardan korunabilmeleri için çiçek aşısı yapılmakta, Haydarpaşa ve Kadıköy mıntıkasında iskân edilen muhacirlerden hergün ellişer kişi bir hamama götürülmekte ve peyder pey gelen muhacirler için Muhâcirîn Müdüriyeti hazırlıklarını devam ettirmektedir. Muhacirleri sağlık kontrolünden geçirmek ve çiçek aşısı yapmak için doktorlar görevlendirilmiştir⁵⁴.

5 Aralık 1918 tarihli bir haberde İstanbul şehrindeki Ermeni ve Rum muhacirlerin eski yerlerine nakli için (Turan) ve (İskenderun) vapurlarının tahsis

⁵² BOA, DH.SN.THR, 86/77, lef 8.

⁵³ BOA, DH.ŞFR, 94/49.

⁵⁴ **Hadisat**, 5 Kânûn-ı evvel 1918, “Rum ve Ermeni Muhâcirleri. Hükümet-i sâbika tarafından Anadolu’nun muhtelif mahallerine sevk edilen Rum ve Ermeni vatandaşlarımızın vatanlarına avdetlerini te’min eylemek için bugün limanımızdan Marmara’ya müteveccihen Turan ve İskenderun vapurları hareket eyleyecektir. Birkaç gün evvel şehrimize vürüd edenler hakkında Muhâcirîn Müdüriyyet-i Umûmiyyesi son derece teshîlât ve muâvenet ibrâz eylemekte olub ez cümle Patrikhane ve Galata kilisesinde iskân edilenler için tedâbir-i sıhhiyye olmak üzere müdüriyyet-i müşârûn-ileyh tarafından etibbâ ve levâzım-ı sıhhiyye i’zâm edilerek mezkûr mahallâtta tathîrât-ı fenniyye icrâ edilmiştir. Haydarpaşa ve Kadıköy mıntıkasında iskân edilen muhâcirinden hergün elli kişi o civârda tahsis olunan bir hamama gönderilerek meccânen yıkandırılmaktadır. Pey-derpey vürüd edecek olan Rum ve Ermeni vatandaşlarımız hakkında lâzım gelen muâvenette bulunmak üzere Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyyesi’nce şimdiden tedâbir ittihâz edilmektedir”; **Atı**, 5 Kânûn-ı evvel 1918, “Rum ve Ermeni Muhâcirlerine. Patrikhane ve Galata kilisesinde bulunan Rum ve Ermeni muhâcirlerinin ahvâl-i sıhhiyyelerini tedkik ve emrâz-ı sâriyye hastalıklarına karşı telkîh-i cederî icrâ etmek üzere Muhâcirîn İdaresi’nce doktorlar ta’yîn edildiği mevsûkan haber alınmıştır”; **Atı**, 5 Kânûn-ı evvel 1918, “Rum ve Ermeni Muhâcirinin Sevki. Muhâcirîn Müdüriyeti’nce Rum ve Ermeni muhâcirlerinin sevki için vâkî olan teşebbüs neticesinde İskenderun ve Turan vapurlarının tahsis edildiği haber alınmıştır”.

edildiği yazıyordu⁵⁵. Aynı tarihli başka bir gazete haberinde ise Konya'dan yola çıkan 200 kadar Ermeni muhacirinin İstanbul'a vardığı izah ediliyor⁵⁶, 6 Aralık 1918 tarihli haberde hasta olan Ermeni mültecilerin tedavisini yapmak için 200 yataklık malzemenin askerî hastanelerden verilmesi için Van vilâyetinden Dahiliye Nezâreti'ne başvuru yapıldığı belirtiliyordu⁵⁷. Ayrıca, Ordu'nun elinde bulunan zirai malzemelerin muhacirlere destek olmak amacıyla verileceği açıklanmaktaydı⁵⁸.

Muhacirlerin iâdesi esnasında bir çok sorun yaşanması üzerine Dahiliye Nezâreti Müsteşarı Hamid Bey'in başkanlığında bir toplantı yapılmış ve toplantıya İskân ve Muhâcirîn Müdürü Hamdi Bey ile Ermeni ve Rum Patrikhanesi temsilcileri de katılmış ve toplantıda bazı kararlar alınmıştır. Özellikle Ermeni Patrikhanesi, alınan kararlardan memnun kalmıştır. 8 Aralık 1918 tarihinde bu kararlar şu şekilde açıklanmaktaydı⁵⁹:

- *Tehcir olundukları yerlerden memleketlerine dönmek üzere yola çıkıp iskele, istasyon veya şehir ve kasabalarda toplananların bir an önce sevkleri*
- *Şehir ve kasabalarda meskûn olup iâşelerini temin edenler ile kendi memleketlerinde evleri bulunmayanların iâdesi. Bu gibilerin yollarında ve geçecekleri yerlerde bu kış mevsiminde daha büyük zorluklarla karşılaşmamaları için şimdilik oldukları yerde barındırılması, barındırılacaklar ile sevk olunacakların bir heyet tarafından tespit edilmesi ve bu heyete muhâcirlerin mensup oldukları milletten birer memur alınması*
- *Maddî durumu iyi olup, gidecekleri yerlerde maişet ve meskenlerini temin edebilecek olanlar teminat verdikleri takdirde istedikleri yere gitmekte serbest oldukları*
- *Köylerde kalan fakir ve acizlerin belli merkezlerde toplanması ve hükümet tarafından iâşelerinin temin edilmesi*

⁵⁵ **Tasvir-i Efkâr**, 5 Kânûn-ı evvel 1918.

⁵⁶ **Vakit**, 5 Kânûn-ı evvel 1918, "Ermeni Muhâcirleri. Evvelki gün dört vagon ile ikiyüz kadar Ermeni Muhâcirini şehrimize vâsıl olmuştur. Bunların cümlesi Konya'dan yola çıkıp 10 günden beri yolda bulunuyorlar imiş. Arasında ancak 10 kadar erkek bulunan bu muhâcirler Bursa köyleri ahâlisinden olup Koçhisar'dan gelmişlerdir"; Hadisat, 5 Kânûn-ı evvel 1918, "Ermeni Muhâcirleri. Dün şehrimize iki yüz kadar Ermeni muhâciri vâsıl olmuştur".

⁵⁷ **Tasvir-i Efkâr**, 6 Kânûn-ı evvel 1918.

⁵⁸ **Tasvir-i Efkâr**, 11 Kânûn-ı evvel 1918.

⁵⁹ **Yenigün**, 8 Kânûn-ı evvel 1918.

- *Merkezden sevk ve iskân meselelerine bakmak için taşraya heyetlerin gönderilmesi ve bu heyetlere gayri müslimlerin de alınması*

Kış şartlarında sevkîyât güç olduğu için bütün şehir ve kasabalarda bulunan muhacirlerin nakilleri daha sonraya bırakılmıştı⁶⁰. 9 Aralık 1918 tarihli Meclis-i Vükelâ kararında hicret ettirilip tekrar eski yerlerine dönmelelerine müsaade edilmiş olan Ermenilerin kış mevsimi dolayısıyla aciz ve fakir olanlarını hükümetçe tespit edilecek bir yerde uygun mevsim ve zamana kadar barındırıp iâşelerinin karşılanması kararlaştırılmaktaydı⁶¹. 12 Aralık 1918 tarihli bir yazıda yaşanan önemli bir sıkıntıya işaret edildiği görülmektedir. Bazı mahallî hükümetlerin trenlerin yeterli olup olmadığını dikkate almadan ve hat komiserliklerine bilgi vermeden geri dönen aileleri istasyonlara göndermesi yığılmalara ve sıkıntılara yol açmıştı. Bu konuyla ilgili yetkililerin hassas davranması ve gerekli uyarıların yapılması istenmiştir⁶². Erzurum vilâyetine gönderilen 18 Aralık 1918 tarihli şifrede, kış mevsimi dolayısıyla yolların karla kaplı olduğu ve ulaşımı engellediği, Erzurumlu gayri müslim ahalinin de diğer yerlerdeki mülteciler gibi iâdelerinin ertelenmesinin zarurî olduğu belirtilmiştir⁶³.

Tehcir edilenlerin dönüşünde yoğun bir mesai harcayan Muhâcirîn Müdüriyeti'nin yükü gerçekten ağırdı. Çünkü basında yer alan haberlere göre, müslim ve gayri müslim olarak 1.500.000 nüfusun sorunlarıyla uğraşmak zorundaydı⁶⁴.

Bazı basının şikâyetçi olması ve Muhâcirîn Müdüriyeti'nin İstanbul'daki muhacirler için yaptıkları hakkında yeterli bilgi sahibi olmadıklarını yazmaları üzerine Muhâcirîn Müdüriyeti icrâât hakkında şöyle bilgi vermekteydi⁶⁵;

⁶⁰ **Vakit**, 9 Kânûn-ı evvel 1918, "Tehcir Edilenler. Kış esnâsında sevkîyatın icrâsı müşkilâtı dâî' olduğundan elyevm şehir ve kasabalarda bulunan muhâcirlerin te'hîr-i nakilleri hükümetçe takarrür etmiştir"; **Hadisat**, 8 Kânûn-ı evvel 1918, "Tehcir Edilmiş Olanların Hakkındaki Karâr. ...şehir ve kasabalarda sakf altında mahfûz bulunanların şimdilik te'hîr-i nakilleri Dahiliye Nezâreti'nce takarrür etmiştir"; **Atı**, 8 Kânûn-ı evvel 1918, "Tehcir Edilenler. Kış esnâsında sevkîyatın dâî-yi müşkilât olacağı mülâhaza-i sâibesıyla elyevm şehir ve kasabalarda sakf altında mahfûz bulunanların şimdilik te'hîr-i nakilleri hükümetçe takarrür etmiştir"; **Tasvir-i Efkâr**, 9 Kânûn-ı evvel 1918.

⁶¹ **BOA**, MV, 213/54.

⁶² **BOA**, BEO, 340878.

⁶³ **BOA**, DH.ŞFR, 94/160.

⁶⁴ **Yenigün**, 12 Kânûn-ı evvel 1918.

⁶⁵ **Tasvir-i Efkâr**, 14 Kânûn-ı evvel 1918.

“İstanbul’a gelen muhâcirler için iki otel ve bir misafirhane kiralanmış ve 30 çadır dikilmiştir. Almanlardan elektrik malzemeleri alınmış ve 1.000 kişiden fazla yemek hazırlanabilecek derecede tesisatı olan 4 baraka satın alınarak muhâcirlere tahsis edilmiştir. Muhâcirler sürekli doktor kontrolünden geçirilerek, kendilerine ekmek ve sıcak çorba verilmektedir. Bu işlemler imkânlar ölçüsünde taşrada da bu şekilde tatbik edilmektedir”.

Dahiliye Nezâreti, 18 Aralık 1918 tarihinde Ermeni ve Rumların geri dönüşleri ve emlak ve arazilerinin iâdesi esnasında karşılaşılabilecek zorluklar için bir karârname yayınlamıştır. Buna göre⁶⁶;

- *Sevk ve iâde sadece isteyenler için olacak, istemediği takdirde kimse sevk edilmeyecek.*
- *Sevk olunacak kimselerin yollarda sıkıntı yaşamamaları, mesken ve iâşe sıkıntısı çekmemeleri için önce gidecekleri yerlerle temas kurulup haberleşilecek, ihtiyaçları ve güvenlikleri sağlandıktan sonra sevk edilecekler.*
- *Ermenilere ve Rumlara ev ve arazileri teslim edilecek.*
- *Eski yerlerine dönmüş olan Ermeni ve Rumların hanelerinde bulunan muhâcir ve mültecilerin tahliye ettirilmiş olması gerekmektedir. Bunlar yerli ahali, memur ve askerin bulunduğu evlere veya sahipleri henüz dönmemiş olan evlere yerleştirilecektir. Buna imkân olmazsa müsaait evlerde birkaç aile bir arada barındırılacak, yine açıkta kalırlarsa civardaki muhâcir köylerinde boş evlere olmazsa müslüman evlerine yerleştirileceklerdir.*
- *Müslüman muhâcirlerin açıkta kalmamaları sağlanıncaya kadar Ermeni ve Rumların geçici bir süre ikişer üçer hane bir arada olacak şekilde yerleştirilmeleri muvafık ve zorunludur.*
- *Kilise ve mektep gibi binalar ile bunlara ait eşyalar ait oldukları cemaatlara teslim edilecektir.*
- *Yetim çocuklar talep oldukça haklarında tedkikât yapıldıktan sonra velilerine ve cemaatlerine teslim edilebilirler.*
- *Din değiştirmiş olanlar serbesttirler.*
- *Din değiştirip evlenmiş kadınlar eski dinlerine dönmekte serbesttirler. Bu takdirde akd olmayacağından nikâhları ortadan kalkmış olur.*

⁶⁶ BOA, BEO, 341055, Bkz. EK 8.

- *Ermeni mallarından kimsenin tasarrufunda bulunmayanlar, kendilerine teslim edilecek, hazineye intikal eden malların iâdesi mal memurlarının muvafakati ile gerçekleşebilir. Bunun için ayrıca zabıtnâme tanzim edilecektir.*
- *Muhâcirlere verilen emlâkın sahipleri geldikçe teslimi gerekmektedir. Bu iş için dördüncü maddenin hükümlerinin aynen tatbiki kararlaştırılmıştır.*
- *Muhâcirler içinde oturdukları ev ve dükkanlara tamirât ve ilaveler yapmışlarsa, arazi ve zeytinliklerde ekim ve bakım yapmışlarsa iki tarafın hakları da göz önüne alınacaktır.*
- *Dönüş esnasında muhtaç durumda olan Ermeni ve Rumların sevk ve iâşe masrafları Harbiye Tahsisatı'ndan karşılanacaktır.*
- *Şimdiye kadar dönen Ermeni ve Rumların sayısı ayrı ayrı gösterilerek telgrafla hemen malumat verilmelidir. Bundan sonra her ayın on beşinci ve sonuncu günlerinde her on beş günde bir nerelere ne kadar Ermeni ve Rum iâde edildiği bildirilecektir.*
- *Osmanlı hududu haricine çıkmış ve geri dönmek isteyen Ermeni ve Rumlar yeni bir karara kadar kabul edilmeyeceklerdir.*

18 Aralık 1918'de Ermeni Katolik Patrikliği'nden Adliye ve Mezâhib Nezâreti'ne gönderilen yazıda, Ermeni muhâcirlerle ilgili bazı istekler belirtilmekteydi. Bunlar özet olarak şu şekildeydi⁶⁷;

- *Tehcir edilmiş kimselerin bazılarının memleketlerinde meskenleri harap vaziyette, yıkılmış durumdadır ve bu kişileri memleketlerine göndermek onlara ikinci bir tehcir yaşatmak demektir. Bu kişiler eski yerlerine dönüp dönmek konusunda serbest olmalıdır.*
- *Eski yerlerine dönmek isteyenler bir takım mahrumiyetler yaşamaktadır. Tren istasyonlarında tren gelmediği için günlerce beklemektedirler. Mahrumiyetlerin giderilmesi için tedbir alınması gerekmektedir.*
- *Ermenilerin hanelerinde bulunan kimseler haneleri tahliye etmeli ve Ermenilere haneler verilmelidir.*
- *Şahsî malların teslim edilmesi sağlanmalıdır.*

⁶⁷ BOA, BEO, 340662.

Bu arada Konya'daki Ermenilerin sevk ve îâdelerine ait işlemlerin tanzimi için bir heyetin kısa zamanda Konya'ya gideceği bildirilmekteydi⁶⁸.

19 Aralık tarihli *Tasvir-i Efkâr*'a göre, çeşitli zorluklara rağmen hükümet marifetiyle eski yerlerine gönderilen Ermeni ve Rumların sayısı 58.000 kişiyi bulmuştur⁶⁹. Başka bir haberde Haydarpaşa'ya 35 vagon içinde 400-500 kadar Ermeni muhacir geldiği, bunların çoğunun Konya'dan geldiği ve halen Konya'da sevk edilmek üzere 2.000'den fazla Ermeni'nin beklemekte olduğu yazılıyordu⁷⁰. 21 Aralık 1918'de Meclis'te yapılan görüşmelerde bir soru üzerine hükümet marifetiyle eski yerlerine îâde edilen Ermenilerin sayısı 23.420 olarak veriliyordu⁷¹. Dahiliye Nâzırı da verdiği beyanatta aynı rakamı telaffuz etmiştir. Hükümet vasıtasıyla yerlerine îâde edilen Ermeni sayısını 23.420 olarak vermiş ve bu rakama kendi imkânlarıyla dönen Ermenilerin dahil olmadığını söylemiştir⁷². 22 Aralık 1918 tarihinde Kütahya mutasarrıflığına gönderilen şifrede Kütahya'da, Bursa'ya dönmek isteyen 100 kadar Ermeni olduğu, bunların Bursa'ya kara yoluyla mı, yoksa tren ile İstanbul üzerinden mi gönderilmesinin uygun olacağı soruluyor ve bu konuda haber verilmesi isteniyordu⁷³. Atı gazetesine göre, 1 Kasım 1918 tarihinden 20 Aralık tarihine kadar İstanbul'a gelen Ermeni sayısı 7.000'dir. İstanbul'dan memleketlerine sevk edilen Ermeni sayısı ise 4.110 olmuştur. İstanbul'da halen memleketine gönderilmeyi bekleyen Ermeni sayısı 2.000 olarak verilmektedir. Taşradan memleketlerine îâde edilen Ermeniler İzmit'e 9.526, Sivas'a 239, Van'a 600, Bitlis'e 551 kişi olup, diğer vilâyetlere de bu rakamlarda îâde gerçekleştiği ve şimdiye kadar Ermeni ve Rum olarak toplam 60.343 nüfusun îâde ve iskân edildiği belirtiliyordu⁷⁴.

Hükümet, bu dönemde bir aksaklık yaşanmaması için titizlik göstermekte ve vilâyetleri sürekli uyarmaktadır. Bu amaçla tehcir edilmiş Ermeni

⁶⁸ **Vakit**, 18 Kânûn-ı evvel 1918, "Konya Ermenilerinin iskânı. Konya'daki Ermenilerin mahallerine sevk ve îâdelerine âid muâmelâtın tanzim ve tesri" için esbak mutasarrıflardan Dikran Efendi ile İskân-ı Muhâcîrîn Müdüriyyet-i Umûmiyyesi'ne mensûb ba'zı müfettişlerden mürekkeb bir hey'et bu günlerde Konya'ya azîmet edecektir. İzmir'de bulunan Sermüfettiş Haydar Bey de mezkûr hey'ete Konya'da mülâkî olması için emir verilmiştir".

⁶⁹ **Tasvir-i Efkâr**, 19 Kânûn-ı evvel 1918.

⁷⁰ **Yeni Gazete**, 19 Kânûn-ı evvel 1918.

⁷¹ **MMZC**, 21 Kânûn-ı evvel 1334, devre: 3, ictimâ: 5, in'ikad: 29, s. 362.

⁷² **Tasvir-i Efkâr**, 23 Kânûn-ı evvel 1918.

⁷³ **BOA**, DH.ŞFR, 94/198.

⁷⁴ **Atı**, 22 Kânûn-ı evvel 1918.

ve Rumlara her türlü kolaylığın gösterilmesi ve memleketlerine varıncaya kadar iâşelerinin temin edilmesi hususu Dahiliye Nezâreti'nden vilâyetlere yazılmaktaydı⁷⁵.

26 Aralık 1918 tarihli bir haberde İstanbul'dan taşraya sevk edilen Ermenilerden 9.526 kişi İzmit'e, 239 kişi Sivas'a, 511 kişi Bitlis'e ve 2.119 kişinin Bursa'ya sevk edildiği belirtilmekteydi. Buradan da anlaşılacağı gibi İzmit ve Bursa'nın yakınlığı dolayısıyla buraya kolay sevk yapılabilmiş, Anadolu içlerine ise daha az sayıda sevk gerçekleşmiştir. Bu konuda mesafenin uzaklığı, vasıtaların azlığı ve kış şartları dolayısıyla sevk büyük ölçüde aksamasının rolü bulunmaktadır. Ayrıca bu tarih itibarıyla halen İstanbul'da bulunup sevk edilmeyi bekleyen Ermeni sayısı yaklaşık 20.000, Rum sayısı ise 35.000 kişiydi⁷⁶.

Dahiliye Nezâreti'nden 22 Aralık 1918'de Sadârete gönderilen yazıda memleketine dönmek talebinde bulunanların mahallî hükümetlerle haberleşerek iskân ve iâşelerinin temini ve seyahatlerinin güvenliğinin sağlanmasının gerçekleşebileceği, geri dönen kimselerden muhtaç durumda olanların ve gidecekleri yerlerdeki maiyetlerinin Seferberlik Tahsisatı'ndan karşılanacağı belirtilmekteydi. Sadâret'ten Adliye ve Mezaheb Nezâreti'ne gönderilen 25 Aralık 1918 tarihli bir yazıda bu konuda bilgi verilmekteydi. Aynı gün Adana vilâyeti de eski yerlerine dönen Ermeni ve Rumlara, döndükleri tarihten itibaren 20 günü geçmemek üzere büyüklere 20 kuruş, küçüklere 60 para yevmiye verilmesi veya buna mukabil ekmek veya hububat verilerek yardımda bulunulması hususunda bilgilendiriliyordu⁷⁷.

Ayrıca Ermenilerin iâdesi esnasında yaşanan sorunları tesbit etmek üzere komisyonlar oluşturulmuştur. İskân-ı Muhâcirîn Müdürü Sabri Bey'in başkanlığında, Mülkiye Müfettişlerinden Rafet ve Celal Bey ile Ermeni ve Rum Patrikhanesi temsilcilerinin de içinde bulunduğu bir heyetin iâde olunanların durumunu incelemek için hareket edeceği ve incelemelere Konya'dan başlanılacağı belirtiliyordu⁷⁸.

⁷⁵ **İkdam**, 25 Kânûn-ı evvel 1918, "Muhâcirlerin İâşesi. Tehcir olunan Rum ve Ermenilerin memleketlerine kadar kendilerinin iâşesi ve hükümetçe haklarında her türlü teshilât irâesi Dahiliye Nezâreti'nden vilâyâta tebliğ olunmuştur".

⁷⁶ **Tasvir-i Efkâr**, 26 Kânûn-ı evvel 1918.

⁷⁷ **BOA**, DH.ŞFR, 94/239.

⁷⁸ **Yeni Gazete**, 27 Kânûn-ı evvel 1918; Vakıf, 31 Kânûn-ı evvel 1918, "Tehcir edilenlerin iskânı. Tehcire uğramış Ermenilerin iskânıyla iştigal etmek üzere teşkil edilmiş olan komisyon önümüzdeki Cumartesi günü Konya'ya azîmet ederek ifâ-yi vazîfeye mübâşeret edecektir".

Yeni Gazete'nin 2 Ocak 1919 tarihli sayısında İâşe Nezâreti'nin Ermeni dul ve yetimlerine çok miktarda erzak ve bilhassa et ve şeker dağıtacağı bildiriliyordu⁷⁹. *Torkiyani* gazetesine dayandırılan bir haberde de Irak ve Suriye'de bulunan Sivas Ermenilerinden 10.000 kişinin memleketlerine yürüyerek döndükleri ve muhtaç durumda oldukları belirtilmekteydi⁸⁰.

Aniden ve çok sayıda muhacir ve mültecinin İstanbul'a gelmiş olması İstanbul'da büyük bir izdihamı ve sağlık sorununu beraberinde getirmişti. Sadârete gönderilen 23 Aralık 1918 tarihli bir yazıda memleketlerine sevk edilmek üzere İstanbul'a gelen muhacir ve mültecilerle, Ermeni ve Rum ailelerin pek büyük bir izdiham meydana getirdiği, bu durumun bulaşıcı hastalıklara sebep olabileceği, bu kişilerin zor şartlarda misafirhane, baraka ve çadırlarda iâşe ve barınmalarının sağlanmaya çalışıldığı, bu perişanlığa ve sefaletle son vermek amacıyla Harbiye ve Bahriye Nezâretleri'yle de yazışarak, vapurların tahsis edilmesi ve bu kişilerin hemen memleketlerine gönderilmesi lüzumundan bahsedilmekteydi. 26 Aralık 1918'de mesele Harbiye Nezâretine de yazılmaktaydı⁸¹. 12 Ocak 1919'da Harbiye Nezâreti'nin yazısında terhis edilip Selimiye kışlasında bulunan askerlerin öncelikle memleketlerine nakledilmesi gerektiği, dost ve düşman tarafından iyi karşılanmayacak, askerlik şerefiyle de bağdaşmayacak bu duruma bir çözüm bulmak için imkânların, önce askerlerin memleketlerine nakli için tahsis edileceği bildirilmekteydi. Aynı görüşü Dahiliye Nezâreti de paylaşmış, önce askerlerin memleketlerine gönderilmesi lüzumu dile getirilerek, İstanbul'u tehdit eden bulaşıcı hastalıklara meydan verilmemesi ve muhtelif yerlerden gelen muhacirlerle, Ermeni ve Rum ailelerin bir an önce İstanbul'dan eski yerlerine gönderilmesi istenmiştir⁸².

14 Ocak 1919 tarihli bir haberde Ermeni muhâcirlerinden 1.000 kişinin bir iki gün içinde Seza-i Nur vapuruyla memleketlerine gönderileceği, yevmiyeleri ve iâşelerinin Muhâcirîn Müdüriyeti tarafından karşılandığı ve kendilerine refakat edecek Muhâcirîn Müdüriyeti memurlarının memleketlerine

⁷⁹ *Yeni Gazete*, 2 Kânûn-ı sâni 1919.

⁸⁰ *Yeni Gazete*, 8 Kânûn-ı sâni 1919; 10 Kanun-ı sâni 1919 tarihli haberde Irak ve Suriye'den Sivas'a 10.000 Ermeni'nin daha geldiğinden bahsedilmektedir. Ama tahminimizce bu haber 8 Kânûn-ı sâni tarihli haberin tekrarı olmalıdır, *Yeni Gazete*, 10 Kânûn-ı sâni 1919.

⁸¹ *BOA*, BEO, 341056.

⁸² *BOA*, BEO, 341280.

yerleştirilmesine yardım edecekleri bildirilmekteydi⁸³. Yine Gülcemal vapuruyla Gemlik, Mudanya, Yalova ve Orhangazi taraflarının muhacirlerinden olan 2.300 Ermeni'nin iki memur refakatinde sevk olduğu, onların yerlerine yerleştirilmesiyle açıkta kalacak müslüman mültecilerin iskânı işi için mahallî idarecilerle beraber çalışacakları belirtiliyordu⁸⁴.

Muhâcirîn Müdüriyeti'nin faaliyetleri bu dönemde basında geniş yer bulmuştur. Bir haberde de Muhâcirîn Müdüriyeti'nin faaliyetlerinden bahsedilerek 1 Aralık'tan 15 Ocak'a kadar bir çok Ermeni Muhacirinin eski yerlerine iâde edildiği, bunların çoğunun Bursa, Gemlik ve Tekfurdağı taraflarına iâde edilen Ermenilerden olduğu belirtilmiştir. Yapılan açıklamada Muhâcirîn Müdüriyeti'nin iâde işlemini küçük gruplar halinde veya tahsis olunan vapurlarla toplu olarak yaptığı, Gülnihal vapuruyla 1.416 Ermeni'nin sevk edildiği hatırlatılarak, Anadolu şimendüfer güzergâhı üzerinde olan mahallere sevkîyatın şimendüferlerden istifade edilerek gerçekleştirildiği, toplu olarak iâde edilen Ermenilerin refakatine bir memur tayin edildiği ve Ermenilere yolda ekmek ve zeytin dağıtmak suretiyle iâşelerinin sağlandığı açıklanmaktaydı. Muhâcirîn Müdüriyeti'nin son 1,5 ay zarfında sevk ettiği Ermeni sayısının 2.841 olduğu ve bu sayıya kendiliğinden dönenlerin dahil olmadığı haber verilerek bir hafta içinde Karadeniz limanlarına hareket edecek bir vapurla 800 muhacirin daha sevk edileceği bildirilmekteydi⁸⁵. 25 Ocak 1919 tarihinde yapılan açıklamada tehcir edilip iâde edilen veya hicret edip geri dönenlerin iskânları, ibateleri ve emvâl-i gayri menkulenin iâdesiyle ilgili hususların Muhâcirîn Müdüriyeti'nce titizlikle yerine getirildiği ifade edilmiştir⁸⁶.

28 Ocak 1919 tarihli bir haberde şimdiye kadar Konya'dan memleketlerine gönderilen Ermeni muhacirlerin sayısının 10.000'e yakın olduğu belirtiliyordu⁸⁷. Bu dönemde birkaç gün içinde hatta bir gün içinde haberler eskimekte, sürekli yeni rakamlar söz konusu olmaktadır. Çünkü Anadolu'ya ve İstanbul'a gelen Ermeni muhacirlerin sayısı hızla artarak değişmektedir.

Urfa mutasarrıflığına gönderilen 1 Şubat 1919 tarihli şifrede Mardin'den sevk edilecek 1.000'den fazla Ermeni'nin Urfa yoluyla memleketlerine gidene

⁸³ **Vakit**, 14 Kânûn-ı sâni 1919.

⁸⁴ **Vakit**, 17 Kânûn-ı sâni 1919.

⁸⁵ **Yeni Gazete**, 20 Kânûn-ı sâni 1919.

⁸⁶ **BOA**, DH.HMŞ, 4-2/11-20.

⁸⁷ **Vakit**, 28 Kânûn-ı sâni 1919.

kadar îâşe ve sevklerinin temin edilmesi istenmekteydi⁸⁸. Aynı tarihte, Canik mutasarrıflığına gönderilen yazıda Ermeni kulübüne ait eşyanın tamamıyla îadesi için Maarif Müfettişi Besim Bey'e talimât verildiği belirtilmekteydi⁸⁹.

Yine basında yer alan bir haberde Bahçecik kasabasına 1.200'den fazla Ermeni'nin döndüğü ve mahallî mekteblerin açılmak üzere olduğu bildiriliyordu⁹⁰.

2 Şubat 1919 tarihli haberde Ermeni ve Rum muhacirlerin yerleştirilmelerini müteakib 1.500.000 fazla müslüman muhacirlerin iskânı işlerinin tanzim edileceği yazmaktaydı⁹¹. İstanbul'da toplanan muhacirlerin memleketlerine gönderilmesi hızla sürmüştür. Nitekim, Haydarpaşa'dan hareket edecek bir trenin Adana'ya Ermeni muhaciri götüreceği açıklanmaktaydı. Bu arada Adana'da toplanan Ermeni muhacirlerin de memleketleri Çorlu, Edirne, İzmit, Karesi, Konya ve sair yerlere gitmek üzere trenle hareket etmek üzere oldukları haberi basında yer alıyordu⁹².

4 Şubat tarihli Atı gazetesine göre, Bir buçuk ay zarfında memleketlerine îade edilen Rum ve Ermeni sayısı 170.000'e yaklaşmıştır⁹³. Bir başka haberde Adana'ya şimdiye kadar 3.000 muhacir geldiği ifade ediliyordu⁹⁴.

Basındaki haberlere göre Mart 1919 itibariyle 75.749 Ermeni ve 61.831 Rum hükümetin yardımıyla, 35.000 kişi de kendi imkânlarıyla memleketlerine dönmüştür⁹⁵. Tehcirden dönenler ile ilgili rakamlara basında zaman zaman rastlanılmaktadır. Ama rakamlar arasında ufak bazı farklılıklar göze

⁸⁸ BOA, DH.ŞFR, 96/2.

⁸⁹ BOA, DH.ŞFR, 96/5.

⁹⁰ Atı, 1 Şubat 1919, "Bahçecik'te (Çağadamard) gazetesinin verdiği ma'lûmâta göre Bahçeciğe avdet eden Ermeniler gittikçe tezâyüd etmektedir. Şimdiye kadar 1.200'ü mütecâviz Ermeni avdet etmiştir. Mahallî mektepler açılmak üzeredir. Bu sûretle bu Ermeni köyünde yeni bir hayat başlamıştır".

⁹¹ Vakıf, 2 Şubat 1919.

⁹² Atı, 4 Şubat 1919.

⁹³ Atı, 4 Şubat 1919, "170.000 muhâcir. Bir buçuk ay zarfında me'vâlarına îade edilen Rum ve Ermeni muhâcirlerinin mikdârı 170.000 kişiye bâlîğ olmuştur".

⁹⁴ Atı, 6 Şubat 1919.

⁹⁵ Tasvir-i Efkâr, 1 Mart 1919, "Bir ajansa dayandırdığı haberde, ...şimdiye kadar îade olunanlardan (61.831) Rum, (75.749) Ermeni hükümetin muâveneti ve 35.000 kişi de vesâit-i zâtîyyeleriyle memleketlerine avdet etmiştir"; Memleket gazetesinde 6.721 Rum ve 75.374 Ermeni'nin hükümet yardımıyla, 35.000 kişinin kendi imkânlarıyla eski yerlerine döndüğü haberi vardır. Fakat belirtilen Rum sayısı basım hatasından kaynaklanmış olmalıdır. Çünkü bu tarih itibariyle 60.000 kûsür Rum'un eski yerlerine îade edildiği tahmîn edilmektedir., Memleket, 1 Mart 1919.

çarpmaktadır⁹⁶. Başka bir haberde yerlerine avdet eden Ermeniler 75.349 olarak verilmektedir⁹⁷. Mart ayının ikinci haftasında memleketlerine dönen Ermeni sayısı 101.747 olarak ifade edilmektedir⁹⁸. Yabancı devletlerin yardımıyla memleketlerine dönen Ermeniler de olmuştur. Nitekim, bir haberde Suriye'deki Adana Ermeni muhacirlerinden 450 kişinin Fransız harb gemisiyle Mersin'e getirildiği ve oradan Adana'ya gönderildiği belirtilmekteydi⁹⁹. Muhacirlerin eski yerlerinde bir an önce düzenlerini kurmaları için gayret gösteren Muhâcirîn Müdüriyeti, vilâyetlerden bir işe yerleştirilinceye kadar 20 gün müddetle Ermeni ve Rum muhacirlerinin iâşelerinin temin edilmesini istemiştir¹⁰⁰.

İngiliz Fevkalade Komiserliği'nin izâhât istemesi üzerine Dahiliye Nezâreti'nden Hariciye Nezâreti'ne gönderilen 19 Mart 1919 tarihli bir yazıda, 3,5 ay zarfında gayri müslim muhacirlerin yerlerine iâdesi konusunda yapılanlar bir rapor halinde sunulmuştur. Bu teferruatlı raporda yapılan icrâât ile alâkalı önemli bilgiler verilmektedir. Buna göre¹⁰¹;

3,5 ay zarfında toplam 232.679 nüfusun yerlerine iâde olunduğu (Ermeniler ve Rumlar birlikte), vesait yokluğu ve malum olan zorluklara rağmen büyük gayret gösterildiği, evleri yanmak ve yakılmak gibi sebeplerle haneleri olmayanlar müstesna olmak üzere cümlesinin emvâl-i menkulelerinin teslim ve iâde edildiği, yerlerine gidenlere imkânlar nisbetinde alet edevât, tohumluk ve ziraiyye verildiği, iâde edilen 232.679 nüfusun yarısının muhtaç olduğu düşünülür ve günde kişi başına on kuruş iâşe bedeli tahsis edilirse ve yine yarısına bir defaya mahsus olmak üzere on beş lira elbise masrafı verilirse toplam 5.921.000 lira masraf ortaya çıkacağı ve daha altı ay zarfında bu kadar nüfusun daha iâdesi ve bunların da yarısının muhtaç olacağı

⁹⁶ İleri, 1 Mart 1919, "Yerlerine avdet eden Ermeniler. (62.721) Rum ve (75.349) Ermeni hükümetin muâveneti ve (45.000) kişi de vesâit-i zâtiyyeleriyle memleketlerine avdet etmiştir"; Tasvir-i Efkâr, 1 Mart 1919, "Tehcir edilenlerden iâde olunanlar. Bir ajansa dayandırdığı haberde ...şimdiye kadar iâde olunanlardan (61.831) Rum, (75.749) Ermeni hükümetin muâveneti ve 35.000 kişi de vesâit-i zâtiyyeleriyle memleketlerine avdet etmiştir".

⁹⁷ İleri, 1 Mart 1919, "Yerlerine avdet eden Ermeniler. (62.721) Rum ve (75.349) Ermeni hükümetin muâveneti ve (45.000) kişi de vesâit-i zâtiyyeleriyle memleketlerine avdet etmiştir".

⁹⁸ İleri, 12 Mart 1919, "İâde edilen muhâcirîn. Dahiliye Nezâreti'ne dün Muhâcirîn Müdüriyyet-i Umûmiyyesi tarafından irsâl kılınan bir istatistikte Mart'ın üçüne kadar iki buçuk ay zarfında 118.352 Rum, 101.747 Ermeni olmak üzere 232.000'i mütecâviz muhâcir me'vâlarına iâde ve iskân edildikleri gösterilmiştir".

⁹⁹ Memleket, 12 Mart 1919.

¹⁰⁰ İleri, 13 Mart 1919.

¹⁰¹ BOA, BEO, 341903.

düşünülürse hükümet müesseselerinde iâşesi karşılanan gayri müslim çocuklar haricinde 11.842.000 liraya yakın bir para harcamanın söz konusu olduğu bilgisi verilmiştir. Bütün bu rakamlar ve söz konusu paralar harpten mağlup olarak çıkmış bir devlet için gerçekten büyüktü. Bu tarihe kadar Ermenilerle ilgili yapılan icrâât ayrıca şöyle sıralanmaktaydı;

1. Mersin 'de bulunan Ermeni kilisesi, eşyaları ve livâ dahilinde bulunan diğer mallar Adana 'dan dönen Maraş Ermeni Rahibi ile Ermeni ileri gelenlerinden 10 kişiye teslim edilmiştir.

2. Ankara şehri dışında bulunan "Kırmızı Manastır" namıyla bilinen ve Ermenilere aid mabed ziraat müfrezesinin elinden alınarak Ermeni cemaatine iâde edildiği gibi kilisedeki eşyanın da sayım ve iâdesine teşebbüs edilmiştir.

3. Merkez vilâyetince emvâl-i metrûkeden bazı resmî dairelere geçici olarak alınmış olan mefrûşât vesairenin hepsi avdet eden sahiplerine teslim edilmiş ve iâde edilmemiş eşya kalmadığı Ankara vilâyetinden bildirilmiştir.

4. Trabzon'da bulunan Ermeni kilise ve mektebiyle bunlara aid müştemilât tahliye edilmiştir.

5. Arap, Rum ve Ermeni ailelerin masrafları için Konya'ya 2.000.000 kuruşluk havalenamede gönderilmiştir.

6. Yalova'ya dönen 313 nüfus Ermeniye tohumluk olarak "3.570" kilo buğday ve "1.530" kilo arpa ile yemeklik olarak iâşe fiyatı üzerinden "1.104" kilo buğday dağıtılmış ve evvelce askeriye tarafından emvâl-i metrûkeden alınıp bu kere hükümet-i mahallîyeye devir ve teslim edilen "70" yatak ve yorgan takımı Ermeni muhacirlere dağıtılmıştır.

7. Yalova kazasında bulunan bütün Ermeniler namına Ohannes imzasıyla Nezâret'e yazılan 26 Ocak 1919 tarihli telgrafnamede sevk esnasında ve memleketlerine döndükten sonra iskân, iâşe ve diğer konularda Osmanlı memurları tarafından gösterilen gayret ve yardımdan dolayı teşekkür edilmektedir.

8. Ankara vilâyetinde müslüman aileler nezdinde bulunan tek tük Ermeni yetimi haber alındıkça velilerine ve cemaat reislerine teslim edildiği, sadece ihbâr üzerine hareket edilmeyerek bu gibi yetimlerin 15 gün içinde teslim edilmesi aksi halde hükümete muhalefet etmiş addedileceklerinin ahaliye hatırlatılması Ankara vilâyetine bildirilmiştir.

9. Sivas'ta bulunan Ermeni çocuklarının da akraba, velisi olanlar ve cemaat reislerine teslim edildiği, bazılarının resmi müesseselerde bakıldığı, bazılarının da kimseleri bulunmadığından ve cemaat tarafından kabul edilmediğinden himaye edildiği bildirilmektedir.

10. Van'da 65 yetim bir özel eve yerleştirilerek bakılmaktadır.

11. Urfa kurasından livâyâ gelen Ermeni yetim ve kadınlarından 120 nüfus ile ayrıca 20 yetim Amerika Dârüleytâmına ve 15 yetim Ermeni yetimhânesine ve 30 çocuk akrabalarına teslim edildiği gibi kalan yetimler Ermeni cemaatine teslim edildiği halde esaslı bir yetimhane teşkilâtı olmadığından şimdilik kabul etmedikleri cihetle şimdilik oldukları yerlerde bırakılması tensib edilmiştir.

Yine, Şubat 1919 itibariyle Ermenilerin yerlerine iâdesi konusunda önemli mesafeler alınmıştı. Ermenilerin iâde olundukları yerler şöyleydi;

İstanbul	vilâyeti	206 kişi
Edirne	"	2.111
Adana	"	847
Adana	"	40.000
Ankara	"	1.186
Aydın	"	131
Erzurum	"	2.492
Bitlis	"	551
Hüdavendigâr	"	8.873
Sivas	"	2.464
Konya	"	986
Trabzon	"	1.968
Van	"	600
İzmit		livâsı 13.670
Urfa	"	260
Eskişehir	"	211
Ayıntab	"	295
Bolu	"	1
Kayseri	"	25
Karahisar-ı Sahib	"	283
Karesi	"	806
Kütahya	"	721

Maraş	“	241
Canik	“	527
Lapseki	“	0
Menteşe	“	0
Toplam:		79.453 kişi

Böylece hükümet marifetiyle bu tarihe kadar yerlerine iâde olunan Ermenilerin sayısı 79.453 kişiyi bulmuştur. Hükümetin yardımı olmadan kendi imkânlarıyla dönenlerin sayısı ise 55.000 kişiyi bulmuştur. Bu 55.000 kişi Ermeni ve Rum'lardan oluşmaktadır. Fakat bu rakam içinde ne kadarının Ermeni olduğu tespit edilememektedir. Yaklaşık yarısının Ermeni olduğu var sayılırsa böylece 27-28.000 Ermeni muhacirin de kendi imkânlarıyla döndüğü düşünülebilir. Bu durumda hükümet marifetiyle dönen 79.453 kişiyle beraber yaklaşık olarak 107.000-110.000 arasında bir Ermeni topluluğunun yerlerine döndüğünü söylemek pek hatalı olmayacaktır. Hükümet Mart ayından sonraki altı ay zarfında bu kadar kişinin geleceği ve eski yerine iâde edileceği düşüncesindedir. Yani böylece Eylül 1919 itibariyle 210.000-220.000 Ermeni'nin yerine iâdesi beklentisi söz konusuydu.

Van vilâyetine 25 Mart 1919'da yazılarak, eski yerlerine dönmek isteyen şahısların yollar açıldıktan sonra gitmelerinin uygun olacağı bildirilmekteydi¹⁰². 13 Nisan 1919'da Ankara vilâyeti, Dahiliye Nezâreti'nin isteği üzerine Boğazlıyan'a dönen Ermenilerin durumu hakkında şu bilgileri vermektedir¹⁰³:

Dönenlere emlâkları verilmiş ve hepsi yerleştirilmiştir. Tarlaların ekilmiş olanlarının icarları Ermenilere verilmekte, ekilmemiş tarlalar aynen iâde edilmektedir. Hükümetçe satılan veya icara verilen emlâk ve malların icarları ve paraları Maliye'de para yokluğu nedeniyle şimdilik verilememektedir. Müslüman ahali yanında bulunan 20 yaşından küçük kadınlar arzularına bakılmaksızın akrabalarına teslim edilmekte, 20 yaşından büyük olanlar ise kararlarında hür ve serbest bırakılmaktadır. Mart ayı sonuna kadar iâşeler temin edildiği gibi Nisan ayı iâşeleri de dağıtılmıştır. Çiftçilere tohumluk için gönderilen 100.000 kuruşluk havale alınmış ve 32.000 kilo tohumluktan 16.200 kilo 17 Ermeni köyüne dağıtılmıştır.

¹⁰² BOA, DH.ŞFR, 97/273.

¹⁰³ BOA, DH.UMVM, 159/65, lef 5.

Nisan ayındaki bir habere göre, bir miktar Ermeni'nin Bursa'ya geldiği ve evlerine yerleştirildiği belirtiliyordu¹⁰⁴. 18 Nisan tarihli haberde, Malatya'da bulunan 211 Ermeni'nin masrafları karşılanarak Jandarma refakatinde evlerine yerleştirildiği ve Bursa'da da 57 Ermeni'ye hanelerinin teslim edildiği bildirilmektedir¹⁰⁵.

İleri gazetesi 28 Nisan 1919 tarihinde, 20 Nisan'a kadar son dört buçuk ay zarfında 270.165 Ermeni ve Rum muhacirinin sevk ve iskân edildiğini yazmıştır¹⁰⁶.

28 Nisan 1919'da Tekfurdağı mutasarrıflığına gönderilen yazıda orada bulunan 600 Ermeninin iâşelerinin temin edilmesi talimâtı verilmektedir¹⁰⁷.

Vilâyetlere gönderilen şifrelerde, Rusya'ya ve diğer yabancı memleketlere firar eden Ermenilerin geri dönmelerine mani bir halleri yoksa dönüşlerinin engellenmemesi bildirilmektedir¹⁰⁸.

Basına göre, Nisan ayının sonuna kadar 270.160 Ermeni ve Rum muhacirinin eski yerlerine iâde edilmesi bekleniyordu. Ayrıca yine bu dönemde Ermeni ve Rumların sevkini gerçekleştiren Muhâcirîn Müdüriyeti 621.000 müslüman muhâcir ile de meşgul olmaktaydı¹⁰⁹.

Sadârete 4 Haziran 1919 tarihinde yazılarak, tehcir esnasında vefat etmiş olan Dikran Kelekyan'ın ailesinin Paris'teki akrabalarının yanına gitmek istediği, fakat maddî durumlarının iyi olmaması nedeniyle kendilerine 150 lira harcırah verilmesi talebi iletilmiştir¹¹⁰.

¹⁰⁴ **Memleket**, 15 Nisan 1919, "Son zamânlarda Bursa'ya 14 hânede 46 nüfus Ermeni gelmiş, bunlardan 31'i Bursalı olduğundan evlerine yerleştirilmiş ve 5 hânede 15 nüfus İnegöl'e arabalarla sevk edilerek kendilerine 15 günlük zahîre verilmiştir".

¹⁰⁵ **Memleket**, 18 Nisan 1919, "Malatya'da bulunan 211 Ermeni masrafları karşılanarak Jandarma refakatinde Arapkir, Eğin, Behisni, Sivas, Amasya, Tokat, Gümüşhane, Ordu, Karahisar, Ulukışla, Zile, Mamahatun, Kayseri ve Trabzon'a sevk edildikleri Ma'mûretü'l-azîz vilâyetinden bildirilmiştir. Bursa vilâyetinden de 57 Ermeni Muhâcirinin Bursa'da evlerine iskân ettirildiği ve 9 nüfusun da Gemlik ve Orhangazi'ye gönderilerek iskân ettirildikleri bildirilmiştir".

¹⁰⁶ **İleri**, 28 Nisan 1919.

¹⁰⁷ **BOA**, DH.KMS, 52-1/12.

¹⁰⁸ **BOA**, DH.ŞFR, 99/44.

¹⁰⁹ **Memleket**, 17 Mayıs 1919; **İleri**, 27 Nisan 1919, "Muhâcirîn Müdüriyyet-i Umûmiyyesi, bir taraftan Rum ve Ermeni muhâcirlerinin me'vâlarına sevkıyla meşgul olduğu gibi aynı zamanda 621.000'e karîb islâm muhâcirlerinin de sevk ve iskânlarına ait teşebbüsât-ı lâzmede bulunmaktadır...".

¹¹⁰ **BOA**, DH.KMS, 53-1/31.

Maraş'tan, Dahiliye Nezâreti'ne 12 Haziran 1919'da yazılmış ve 132 Ermeninin Maraş'tan memleketlerine gönderildiği bilgisi verilmiştir¹¹¹. 1919 yılının yaz aylarında bile hala Suriye bölgesinden Ermeni muhaciri gelmekteydi. Nitekim, 5 Temmuz 1919 tarihli haberde Halep'ten Haydarpaşa istasyonuna 400 kadar Ermeninin geldiği belirtiliyordu¹¹².

16 Temmuz 1919 tarihli bir yazıda, Harput ve civarına dönen Ermenilerin tarla ve hanelerine yerleşmiş olanların Ermenilerin önümüzdeki kış müddetince iâşelerini temin için bu tarla ve arazilerden elde edilecek mahsullerin yarısını Ermenilere dağıtmak üzere orada bulunan Amerika komitesine tesliminin gerektiği bildirilmekteydi¹¹³.

Ermeni Patrikhanesi 24 Temmuz 1919'da Dahiliye Nezâreti'ne başvurarak, Malatya, Mardin, Urfa ve Diyarbakir bölgesine dönen Ermenilere yardımcı olması için Doktor Mirza Keresteciyan'ın Patrikhanece memur tayin edildiğini ve gittiği yerlerde kendisine kolaylık gösterilmesini talep etmekteydi¹¹⁴. Bunun üzerine Ma'mûretü'l-azîz ve Diyarbakir vilâyetlerine, Doktor Mirza Keresteciyan'a gereken kolaylığın gösterilmesi talimâtı verilmiştir¹¹⁵. Ankara vilâyetine gönderilen yazıyla Ankara, Keskin, Boğazlıyan ve Yozgat'a dönen Ermenilere yardımcı olması için Patrikhane tarafından görevlendirilen Mıgırdıç Mardiros Halasyan'a yardım edilmesi istenilmekteydi¹¹⁶. Karahisar-ı Şarkî mutasarrıflığına gönderilen yazıda da oraya dönen Ermenilere yardımcı olmak için Patrikhane'nin Sahak Serkisyan Efendi'yi memur tayin ettiği ve kendisine yardımcı olunması isteniyordu¹¹⁷.

Dahiliye Nezâreti'nden 7 Ağustos 1919'da Canik mutasarrıflığına gönderilen yazıda memleketlerine dönen Ermeni ve Rumların iâdesi masrafiyla, döndükten sonra muhtaç olanlara bir iş buluncaya kadar 25-30 gün kadar iâşelerinin hükümetçe karşılandığı, Ziraat bankasının bu insanlara müsait şartlarda borç verdiği hatırlatılmıştır. Ayrıca bunun haricinde hane inşaatı, tarla ve hayvan satın almak gibi hususlar için bütçede karşılığı olmadığından bir

¹¹¹ İleri, 12 Haziran 1919.

¹¹² Zaman, 5 Temmuz 1919.

¹¹³ BOA, DH.KMS, 54-2/12, lef 1/1.

¹¹⁴ BOA, DH.EUM.EMN, 17/8, lef 4.

¹¹⁵ BOA, DH.EUM.EMN, 17/8, lef 2/1.

¹¹⁶ BOA, DH.KMS, 53-1/74, lef 1.

¹¹⁷ BOA, DH.KMS, 50-2/43, lef 1/2.

şey yapılamadığı ama bunun da çaresinin düşünüldüğü iâşe ve iâşe fazlalığının uygun fiyatlarla muhtaç olanlara verilmesinin uygun olacağı açıklanmıştır¹¹⁸.

Yine bir haberde tehcirden dönerek Yozgad'a yerleşen yüz elli haneden mürekkep Ermeni ailelerinin iş bulmalarına yardım edildiği ve iâşelerinin temin edildiği belirtiliyordu¹¹⁹.

Özellikle azınlık basınının Anadolu'da Ermenilere ve Rumlara karşı baskı ve saldırılar olduğu yolunda sürekli ve yoğun yayın yapmasından Anadolu'daki gayri müslim vatandaşlar da çok rahatsız olmuşlar ve başta Dahiliye Nezâreti'ne olmak üzere bir çok yere gönderdikleri telgraflarla durumlarını izah etmişler ve özet olarak hiçbir baskıyla karşılaşmadıkları gibi başta müslüman vatandaşlar olmak üzere herkesten yardım gördüklerini belirterek, hayal ve hıyanet peşinde koşan kimselerin kendilerini rahat bırakmalarını istemişlerdir.

Merzifon ve Vezirköprü'deki Ermeni ve Rum cemaatleri temsilcilerinin 21 Ekim 1919'da Dahiliye Nezâreti'ne gönderdiği telgraflarda güvenlik içinde yaşadıkları ve müslümanlardan her konuda yardım gördükleri ifade ediliyordu¹²⁰.

Niksar Ermeni Cemaati Reisi Semerciyan imzasıyla gelen 27 Ekim tarihli telgrafta da Rum gazetelerinde kuva-yı millîyenin kendilerine baskı yaptığı şeklinde haberler çıktığı, bunların aslı ve esası olmadığı belirtilerek, emniyet içinde yaşadıkları, artık kimsenin huzurlarını bozmalarını istemedikleri vurgulanmaktaydı¹²¹.

¹¹⁸ BOA, DH.ŞFR, 102/58.

¹¹⁹ İleri, 3 Eylül 1919.

¹²⁰ **Vakit**, 21 Teşrin-i evvel 1919, "Merzifon: Anadolu'nun ba'zı mahallerinde milel-i hristiyanîyenin dūçâr-ı tecâvüz ve bu sebeble mecbûr-ı hicret olduklarının ve bu sebeble İstanbul muhitinde işâa edildiği istihbâr kılınmıştır. Hâlbuki üç mâh'dan beri kasaba ve gerek kura'da ve yollarda emîn ve âsâyîşin ber-kemâl bulunduğu anâsır-ı müslime ile aramızda hüsn-i muâşeretin şâyân-ı şükrân ve memnûniyyet bir hâlde bulunduğu arz olunur. Ermeni Kilise Cemiyeti Reîsi Mateos Keşişyan, Rum Kilise Cemiyeti Reîsi Yanko Yuvanidi, Papaz Hristo; Vezirköprü: Memlekette ikâmet ve ba'de-t-tehcir avdet eden Ermenilerle Rumların ileride tehlikeye ma'rûz kalacağından bahisle tekrar hicret için tehditle icbâr edilmekte oldukları hakkında şu günlerde istihbâr ettiğimiz havâdis külliyyen asılsız olup cümle vatandaşlarımız tarafından hürmet ve muâvenet görmekte olduğumuz cihetle... Ermeni milleti nâmına Agob Dereciyan, Rum milleti nâmına Metropolit Vekîli Mesad".

¹²¹ **Vakit**, 27 Teşrin-i evvel 1919, Niksar: "...emniyyet ve huzûr-ı tâmm içerisinde yaşıyoruz. Hayâl ve hıyanet peşinde koşan serserilerin artık millete ihâneti bize hayâtı terk ettiriyor. Bizi râhat bırakmaları lâzımdır. Bu şâyât ve müftereyâtın red' ve tekzibini ârzü ediyoruz. Niksar Ermeni Cemâati Reîsi Semerciyan".

1919 yılının sonunda hala gelmekte olan gayri müslim muhacirler vardı ve Muhâcirîn Müdüriyeti onların iâşe ve barınma sorunlarını çözmeye çalışmaktaydı. 11 Aralık 1919 tarihli bir haberde, memleketlerine gitmek üzere İstanbul'a gelmiş olan Ermeni ve Rumlardan oluşan 194 kişinin sevkine başlandığı bildiriliyordu¹²². Muhacirlerin, Anadolu'ya gönderilmeden önce İstanbul'da geçici bir süre barındırılması önemli bir sıkıntı meydana getirmiştir. Çünkü çok sayıdaki muhacirin ihtiyaçlarının karşılanması Muhâcirîn Müdüriyeti'nin olanaklarını zorlamaktaydı. Muhâcirîn Müdüriyeti, Büyükdere'de boş bazı binalar olduğunu haber aldıklarını bunlar eğer yerleşmeye uygunsa kiralanacağını ve Haydarpaşa camii ve çadırlarda bulunan Ermeni muhacirlerin buralara yerleştirilmesinin düşünüldüğünü açıklıyordu¹²³. 22 Aralık 1919 tarihli bir haberde Haydarpaşa'daki barakalarda iskân edilmekte olan Ermeni muhacirlerine dağıtılmak üzere elli kaput ve elli battaniyenin gönderildiği bildiriliyordu¹²⁴.

Bu dönemde bütün kurumlar elinden geldiğince muhacirlere destek olmaya çalışmıştır. Harbiye Nezâreti de, imkânları elverdikçe müslüman ve gayri müslim muhacirlere yardım etmişti. Harbiye Nezâreti, hem müslüman hem de gayri müslim muhacirlere dağıtılmak üzere Makriköy Askerî Anbarı'ndan 3.000 çocuk elbisesi, 2.000 kaput, 2.500 çift kundura ve 1.000 kadar şilte ve yorganı Muhâcirîn Müdüriyeti'ne teslim etmiştir¹²⁵.

3 Şubat 1920 tarihli bir gazete haberinde Muhâcirîn Müdüriyeti'nin raporuna dayanarak hükümet marifetiyle iâde edilen Ermeni ve Rum sayısı 335.883 olarak verilmektedir¹²⁶. Muhâcirîn Müdüriyeti, ilerleyen aylarda da yoğun mesaisine devam etmiştir. Nitekim, Haziran 1920 itibariyle Muhâcirîn Müdüriyeti, Ermeni muhacirlerin sorunlarıyla uğraşmaktadır¹²⁷.

¹²² İleri, 11 Kânûn-ı evvel 1919, "Muhâcirîn. ...ahvâl-i harbiyye dolayısıyla mahal-i ahara nakl edilen Ermeni ve Rumlardan olub memleket-i asliyyelerine gitmek üzere İstanbul'a gelmiş bulunanlardan yüz doksan dört nüfusun Bilecik, Adapazarı, Kütahya, Kayseri'ye sevkleri te'min edilmiş olduğundan bunlar dün ve bugün sevk edilmeye başlanmıştır".

¹²³ İleri, 18 Kânûn-ı evvel 1919.

¹²⁴ İleri, 22 Kânûn-ı evvel 1919.

¹²⁵ İkdâm, 18 Kânûn-ı sâni 1920, "Muhâcirlere elbise ve yatak. Harbiye Nezâreti müslim ve gayri müslim Muhâcirîne tevzi' edilmek üzere Makriköy askerî anbarından Muhâcirîn Müdüriyyet-i Umûmiyesi'ne 3.000 çocuk elbisesi, 2.000 kaput, 1.000 çarık, 2.500 çift kundura ve 1.000 kadar şilte ve yorgan vermiştir. Tevziine önümüzdeki pazartesi günü ibtidâr edilecektir".

¹²⁶ İleri, 3 Şubat 1920.

¹²⁷ İleri, 5 Haziran 1920, "Muhâcirîn Haberleri. Haydarpaşa'da bulunan Ermeni muhâcirlerine tahsis edilmek üzere Muhâcirîn Müdüriyyet-i Umûmiyesi'nden sekiz çadır verilmiştir".

24 Temmuz 1920 tarihli bir habere göre, halen bazı muhâcirlerin geldiği anlaşılmaktadır¹²⁸. Hatta 1921 yılının yazında da gelen olmuştur. 15 Temmuz 1921’de Silivri kasabasına 3 vapur Ermeni ve Rum muhacirinin geldiği bildirilmekteydi¹²⁹.

Belgelerden ve basındaki haberlerden anlaşıldığı kadarıyla, 1919 yılından sonra sayıları azalmış da olsa 1921 yılı yaz mevsimi itibarıyla Ermeni muhacirleri memleketlerine dönmeye devam etmekteydiler. Bu durumda neredeyse 3 yıl süren bir geri dönüşten bahsedilebilir. Başta Muhâcirîn Müdüriyeti olmak üzere, bütün kurumlar geri dönen Ermenilerin sorunlarını çözmek için yoğun mesai harcamıştır.

Amerikan arşivlerinde bulunan ve Ermeni Patrikhanesi tespitlerini gösteren 1921 tarihli bir belgede Adana bölgesine dönen Ermeni sayısı 150.000 olarak açıklanmaktadır. Yine 1921 tarihli başka bir Amerikan belgesinde Ermeni Patrikhanesi tarafından hazırlanan bir tabloya göre Anadolu ve Ortadoğu’daki Osmanlı topraklarında yaşayan veya eski yerlerine dönen Ermeniler 644.900 olarak belirtilmektedir. Bu rakamın içinde Anadolu’dan ayrılmamış olan kimselerin de bulunduğu not düşülmüştür¹³⁰. Sonuçta, tehcir edilenlerin önemli bir kısmının Mondros Mütârekesi’nden sonra döndüğünü ve bu arada küçümsenmeyecek sayıda Ermeni’nin tehciire tabi tutulmayarak, yerlerinde kaldığını belirtmek mümkün görünmektedir.

3.3. Dönüş Masrafları

1918 Yazından itibaren geri dönüşlerle ilgili ciddi değerlendirmeler yapılmaya başlanmıştır. Bu dönemde basında da bu konuyla alakalı haberler yer bulmuştur. Buna göre; eski yerlerine iâdeleri kararlaştırılanların durumu için incelemelerin devam ettiği ve meclis açıldığında iâde masrafları için 2.000.000 liralık bir tahsisât talep edileceği bildirilmekte ve tehcir edilenlerin emlaklarında iskân edilmiş muhâcirlere başka bir mesken tedarik edilmesi veya emlakın sahibine iadesi, arzu etmesi halinde bedelinin nakden ödenmesinin düşünüldüğü belirtilerek, malî durumu müsait ve bulunduğu yer ile gideceği yer birbirine yakın olan kimselerin tahsisat ayrılmadan kendi

¹²⁸ İleri, 24 Temmuz 1920, “İzmit’in Rum ve Ermeni muhâcirleri. İzmit’in Rum ve Ermeni muhâcirlerini hâmil olan iki mavna şehrimize gelmiştir. Muhâcirler, Yenikapı kilisesi havâlisine yerleştirilmişlerdir”.

¹²⁹ BOA, DH.KMS, 60-2/48, lef 1/1.

¹³⁰ H. Özdemir (ve diğ.), *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Ankara 2004, s. 120-127.

imkânlarıyla gitmelerine müsaade edilmesinin bazı mebuslarca gündeme getirilmesi söz konusu olmuştur¹³¹.

Geri dönüş esnasında hükümet, ilk olarak yol ve iâşe masraflarının sağlanması için vilâyetlere talimât vermiş ve para göndermeye başlamıştır. Bunun için Konya vilâyetine Ermeni, Rum ve Arap ailelerin masrafı için Seferberlik Tahsisatı'ndan 900.000 kuruş gönderilmiştir¹³². Aynı şekilde 30 Ekim 1918 tarihinde Musul vilâyetine Arap, Rum ve Ermeni ailelerin masrafları için 500.000 kuruşluk kaynak ayrılmıştır¹³³.

Van vilâyetine 6 Kasım 1918'de yazılmış ve Ermenilerin iâşesi için Seferberlik Tahsisatı'ndan 200.000 kuruşluk havale yapıldığı belirtilmiştir¹³⁴. Aynı tarihte Erzurum vilâyetine de yazılarak, Ermeni ve Rumların iskân ve iâşelerinin temininin mümkün olup olmadığının araştırılması, gönderilecekleri yerlerde mesken yoksa iâdelerin sefaletlerine sebep olacağı gerekçeyle şimdilik gönderilmeyecekleri, yazışmalardan sonra iâde edilecekleri açıklaması yapılmaktaydı¹³⁵.

14 Kasım 1918'de Konya vilâyetine gönderilen yazıda Arap, Rum ve Ermeni ailelerin iâşe ve yol masrafları için gönderilmiş olan 600.000 kuruşun dışında 2.000.000 kuruş daha gönderileceği açıklanmaktaydı¹³⁶. Aynı tarihte Ma'mûretü'l-azîz vilâyetinden, tehcir edilmeyen Ermeniler için harcama yapılmaması istenmiş ve Ermeni yetimlerin ihtiyaçlarının karşılanması gerektiği hatırlatılarak, muhtaç durumdaki Ermeniler için 100.000 kuruş gönderildiği, buna ilâveten 400.000 kuruşun daha gönderileceği yazılmıştır¹³⁷.

Van vilâyetine 30 Kasım 1918'de yazılarak, Ermenilerin memleketlerine ulaşmasına kadar yol masrafları ve iâşeleri için 200.000 kuruşluk havale yapıldığı belirtilmiştir¹³⁸.

Sivas vilâyeti, Seferberlik Tahsisatı'ndan 2.000.000 kuruşluk havale gönderildiği konusunda bilgilendirilmiş ve bu paranın yalnız vilâyete sevk

¹³¹ İkdâm, 22 Ağustos 1918.

¹³² BOA, DH.ŞFR, 92/103.

¹³³ BOA, DH.ŞFR, 92/314.

¹³⁴ BOA, DH.ŞFR, 93/65.

¹³⁵ BOA, DH.ŞFR, 93/66.

¹³⁶ BOA, DH.ŞFR, 93/155.

¹³⁷ BOA, DH.ŞFR, 93/165, 93/166.

¹³⁸ BOA, DH.ŞFR, 93/326.

edilen Ermeni ve Rumların ihtiyacı için sarf edilmesi açıklamasında bulunulmuştur¹³⁹.

Vilâyet ve mutasarrıflıklara yapılan 9 Aralık 1918 tarihli tebligatta Ermeni ve Rum ailelerinden memleketlerine iâde olunanlardan yardıma muhtaç olanlara yapılacak iâşe yardımı ve yol masrafı konusunda dikkat edilmesi istenen hususlar şunlardı¹⁴⁰;

1. *Her ailenin memleketine kadar gereken yol ve iâşe masrafı, büyük ve küçük nüfusları, hangi vasıtayla gideceği, beraberlerinde götürecekleri eşya dikkate alınarak kaç kuruş ödeme yapıldığına dair bir resmî vesika verilmesi*

2. *Vesikayı ibraz edemeyenlere ve hükümetten izin almadan gidenlere yardımda bulunulmaması*

3. *Tebliğattan önce yola çıkmış olanlara, memleketine kadar gereken yol masrafı tamamen ayrılmayanlara, ilk varacakları merkezde ödeme yapılması ve kendilerine vesika verilmesi*

4. *Hükümetçe, malî durum göz önüne alınarak yardıma muhtaç olmayanlara ödeme yapılmaması ve memleketlerinden başka yere gitmek isteyen muhtaç durumda kimselere yol masrafı verilmemesi*

Diyarbakir vilâyetinin 16 Aralık 1918 tarihli yazısında Ermeni sevki yaşamış olan şehrin şu an pek perişan bir durumda olduğu, bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkmasının önlenmesi için acilen 10.000 liraya ihtiyaç duyulduğu belirtilmekteydi¹⁴¹. İlk anda talep edilen miktar karşılanamamıştır. Nitekim cevabî yazıda Sıhhiye Tahsisatı'ndan 200.000 kuruşun gönderildiği belirtilerek, Maliye Nezâreti'ne münasip miktar daha ayrılması için yazıldığı bilgisi verilmiştir¹⁴².

Sadâret'e gönderilen 17 Aralık 1918 tarihli yazıda, Aşair ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyesi'nin 1919 senesi bütçesine “*menâtık-ı iskâniyeleri tebdil edilen Arap, Rum, Ermeni ailelerinin iskân, iâşe ve memleketlerine iâde vesâir bilâmum mesârıfı*” namı altında 50.000.000 kuruşluk bir

¹³⁹ BOA, DH.ŞFR, 94/17.

¹⁴⁰ BOA, DH.ŞFR, 94/92.

¹⁴¹ BOA, DH.UMVM, 96/23, lef 1.

¹⁴² BOA, DH.UMVM, 96/23, lef 4/1.

tahsisatın ilâve edilmesi gereğinin belirtilmesi üzerine Sadâret'ten Maliye Nezâreti'ne 22 Aralık 1918 tarihinde bu konuyla ilgili talimât verilmekteydi¹⁴³. 8 Şubat 1919 tarihinde Dahiliye Nezâreti konunun aciliyeti dolayısıyla yine talepte bulunmuş ve 1917 ile 1918 seneleri zarfında seferberlik tahsisatından 120.000.000 milyon kuruşun tamamen sarf edildiği ve 1919 senesi bütçesine “*menâtık-ı iskâniyeleri tebdil edilen Arap, Rum, Ermeni ailelerinin iskân, iâşe ve memleketlerine iâde vesâir bilumûm mesârıfı*” namı altında 50.000.000 kuruşun mutlaka ilâve edilmesi gerektiğini belirtmiştir¹⁴⁴. Dahiliye Nezâreti bu isteğinin takipçisi olmuş ve 18 Şubat 1919 tarihindeki yazısı üzerine 20 Şubat 1919 tarihinde 50.000.000 kuruşluk tahsisatın ilâve edileceği bildirilmiştir¹⁴⁵.

15 Ocak 1919'da Diyarbakir vilâyetine, Mardin'deki Ermenilerin sevk ve iâşe masrafı olarak 10.000 liralık havale yapılmıştır¹⁴⁶. Diyarbakir vilâyetiyle yazışmalar Şubat ayında devam etmiş ve 13 Şubat 1919 tarihinde, Mardin'deki Ermenilerin masrafı için 1.000.000 kuruşluk havalename gönderildiği açıklanmıştır¹⁴⁷.

Vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderilen 11 Mart 1919 tarihli yazıda 1919 senesi Mart ayı başından itibaren Seferberlik Tahsisatı'na son verildiği, Ermeni, Rum ve Arap ailelerinin masraflarının bundan sonra Muhâcirîn Tahsisatı'ndan karşılanmasına karar verildiği ifade edilmiştir. Bu arada yetersiz olan Muhâcirîn bütçesinin sarfiyata dikkat edilmezse 2-3 ay zarfında bitebileceği ve zor bir durumda kalınabileceği, bu yüzden sadece yardıma muhtaç olanlara yardım edilmesi lüzumu hatırlatılmaktaydı¹⁴⁸.

9 Mayıs 1919 tarihli bir gazete haberinde muhacirlerin Anadolu'ya sevk esnasında bazı maddî sorunların yaşandığı açıklanmıştır. Tren biletlerinin çok büyük ölçüde artmış olması, yaşanan maddî zorluklar ve muhacirlerin sevk için özel tarife uygulanması taleplerinin sonuçlanmamış olması Muhâcirîn Müdüriyeti'ni zor durumda bırakmıştır. Eskiden bir yolcunun

¹⁴³ BOA, BEO, 341017.

¹⁴⁴ BOA, BEO, 341557.

¹⁴⁵ BOA, BEO, 341724.

¹⁴⁶ BOA, DH.ŞFR, 95/125.

¹⁴⁷ BOA, DH.ŞFR, 96/179.

¹⁴⁸ BOA, DH.ŞFR, 97/108.

sevki 120 kuruşa gerçekleşirken, bu rakamın kişi başına 18,5 liraya kadar çıkması üzerine sevklerin bazen aksadığından bahsedilmiştir¹⁴⁹.

Osmanlı hükümetlerinin geri dönen Ermenilerle ilgili yaptığı masraflar ilerleyen aylarda da devam etmiştir. Ülkenin her tarafında müslüman ve gayri müslim muhacir karmaşasının yaşandığı bir dönemde çoğu zaman müslüman mülteciler ihmâl edilirken, gayri müslim muhacirlerin ihtiyaçları ön plana alınarak çözüm üretilmesine çalışılmıştır.

3.4. Ermeni Mallarının Geri Verilmesi

Mondros Mütârekese'si'nden sonra hükümeti en fazla uğraştıran konulardan birisi tehcirden dönen Ermenilere mallarının iâdesi olmuştur. Tehcirden dönen Ermenilerin eski yerlerine sevki ve mallarının iâdesi meselesinde hükümet yoğun bir mesai harcamıştır¹⁵⁰. Ermenilerin mallarının iâdesi hususunda ilk olarak evlerin boşaltılıp teslimi yoluna gidilmiştir. Böylece iskâna tabi tutulacak olan gayri müslim muhacirler evlerine yerleşebilecekti¹⁵¹. Gayri müslimlerin eski yerlerine iâdeleri kararının alınması bir başka meseleyi ortaya çıkarmaktaydı. Gayri müslimlerin meskenlerinde geçici olarak ikâmet eden müslüman muhacirlerin açıkta kalması ihtimâli belirmektedir. Basın bu konuda hükümeti uyarmaya çalışmış ve iâde esnasında yüz binlerce müslüman muhacirin ne olacağının düşünülmesi ve tedbir alınmasını istemiştir¹⁵². Meselenin ciddiyeti basın tarafından sürekli vurgulanmış ve konuya dikkat çekilerek iâde edilenlerin hemen gelmesiyle 400.000 Türk'ün açıkta kalma tehlikesi olduğu uyarısı yapılmıştır. Ayrıca Doğu Anadolu'ya

¹⁴⁹ **Memleket**, 9 Mayıs 1919, "Ankara, Konya ve Akşehir'e gidecek Ermeni ve Rum muhâcirler ile müslüman muhâcirler Anadolu'ya şimendüfer ta'rifesindeki tezâyüd nedeniyle gönderilememektedir. Eskiden yalnızca 120 kuruşa nakl edilmekte olan bir yolcu bugün 18,5 lira ile nakl olunmaktadır. Muhâcirler için özel bir fiyat tesbât edilmesi için yapılan teşebbüslerin henüz sonuçlanmaması, Maliye Nezâreti'nden istenen 6.000 liranın henüz verilmemiş olması Muhâcirin sevkîyatının ertelenmesine yol açmaktadır. Yalnız muhâcirlerden dul ve kimsesiz kadınlardan oluşan bir kafilenin bugün sevk edilebileceği bildirilmekteydi".

¹⁵⁰ Ayrıca, tehcirden dönenlerin mallarının iâdesi çalışmaları için Bkz. İbrahim Ethem Atnur, "Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin Emvâlinin İâdesine Bir Bakış", **Toplumsal Tarih**, Eylül 1994, sayı: 9, s. 45-48.

¹⁵¹ İ. E. Atnur, **a.g.e.**, s. 127.

¹⁵² **Yenigün**, 25 Ağustos 1918, "Ermeni ve Rumlardan önce evleri işgal edilmemiş veyâhûd muhâcirlere tahsis olunmayan emlak sahipleri iâde edilecektir. Aynı zamanda avdet etmek istemeyenler de bulundukları yerlerde bırakılacaktır. ...Fakat hükümetin bütün bu tedbirlerinde muhâcirler âid yine hiçbir karar yoktur. Hâlbuki iâde tedricî dahi olsa nihâyet muhâcirinin iskân edildiği yerler ahâlisi de iâde edilecektir. O vakit bu muhâcirler ne olacak? Bu 400.000 Türk'ün hayâtı ne sûretle te'min edilecektir?"

gönderilecek Ermeniler için kışın geçmesinin beklenmesi gerektiği ve iâşe teşkilâtının mutlaka iyileştirilmesi lâzım geldiği belirtilmekteydi¹⁵³.

Yine Ermenilerin zarar ve ziyanlarının tespit edilmesi için bir karma komisyon oluşturulacağı haberi gazetelerde yer bulmuştur¹⁵⁴.

Tehcir edilen Ermenilere ait evlerde bulunan memurlar, zabitan ve yerli ahalinin evleri tahliye etmesine teşebbüs edilmiştir¹⁵⁵. Bu sırada yaşanan sorun gerçekten büyüktü. Ermeniler geldiği halde henüz evler boşaltılamamış ama hükümet hemen boşaltılması yönünde kesin emirler vermiştir¹⁵⁶. Evler boşaltıldığı esnada hükümetin bir başka sorunu bu yerlerde iskân edilmiş muhacirlere nasıl bir muamele yapılacağıdır¹⁵⁷. Tehcir edilenlerin dönmesi ve evlerine yerleştirilmesi sorunuyla uğraşan hükümet buradan çıkacak Türk muhacirler için çözüm üretmeye çalışmıştır. Bu amaçla Türk muhacirlerin iskânını sağlayabilmek için bir talimâtname hazırlanmıştır. Talimâtname şöyleydi¹⁵⁸;

- İade edilecek Rum ve Ermenilerin fazla emlakı hükümet tarafından kiralananarak Türk muhâcirlere tahsis edilecektir.

¹⁵³ Yenigün, 23 Teşrin-i evvel 1918.

¹⁵⁴ İkdâm, 23 Teşrin-i evvel, “Tehcir edilen Ermenilerin zarar ve ziyânları. Tehcir edilen Ermenilerin zarar ve ziyânlarını tasfiyenin esâslarını ihzâr için muhtelit bir komisyon teşkil olunacağı haber alınmıştır”.

¹⁵⁵ Atı, 3 Teşrin-i sâni 1918, “Tehcir edilen eşhâsın hâneleri. Ahvâl-i harbiyye hasebiyle livâmız dâhilinden çıkarılan eşhâsın avdetine hükümetçe müsâade edilmiş olduğundan bunlara âid mebânide müste’ciren ikamet etmekte bulunan me’mûrîn, zabitan ve yerli ahâlinin mezkûr hâneleri tahliye eylemelerine teşebbüs edilmiştir (Kocaeli)”.

¹⁵⁶ Atı, 4 Teşrin-i sâni 1918.

¹⁵⁷ Atı, 6 Teşrin-i sâni 1918, “Tehcir edilenlerin evleri ve muhâcirler. Tehcir edilenlerin emlak ve akarlarında iskân etmekte bulunan zabitan ve âileleriyle, me’mûrîn ve yerlilerin bulundukları bina ve tarlaları zuhûr eden sahib-i aslılerine hemen teslim etmeleri zımında makam-ı sadâretten vuku’ bulan iş’âr üzerine Maliye Nezâreti’nden icâb edenlere tebligat-ı lâzıme ifâ edildiği ve bu gibi mahallerde iskân etmekte bulunan muhâcirlerle ne yolda muâmele yapılacağına dâir henüz bir karar verilmediği müstahberdir”.

¹⁵⁸ Hadisat, 16 Kânûn-ı evvel 1918, “Türk Muhâcirini. Balkan harbini müteâkıb Memâlik-i Osmâniyye’ye hicret etmiş olan dört bini mütecâviz Türk Muhâcirinin tehcir edilmiş Rum ve Ermenilerin iâdesine karar verilmesi üzerine seffil ve perîşân kalacaklarını evvelce yazmış ve bu bâbda hükümetin nazar-ı dikkatini şiddetle celb eylemiş idik. Memnûniyetle haber aldığımızı göre hükümet bu Türk muhâcirlerinin açıkta mahv olmalarına mâni’ olmak için elinden gelen herşeyi yapmaya karar vermiştir. Ez-cümle Türk Muhâcirinin te’min-i iskânı için hükümet tarafından bir talimâtname ihzâr edilmektedir. Bu talimâtnamenin mevâdd-i mühimmesi meâlen bervec-i âfîdir.

1. İade edilecek Rum ve Ermenilerin fazla emlakı taraf-ı hükümetten isticâr edilerek Türk muhâcirlerle tahsis olunacaktır

2. Yerlerine avdet etmeyen veyâhûd vefât etmiş olan Rum ve Ermenilerin emlakı taraf-ı hükümetten isticâr edilerek Türk muhâcirlerle tahsis edilecektir.

3. İsticâr müddeti 6 sene olup bedeli belediyeler tarafından ta’yîn ve te’diye olunacaktır”.

- Yerlerine dönmeyen veyahut vefat etmiş olan Rum ve Ermenilerin emlâkı hükümet tarafından kiralanarak Türk muhâcirlere tahsis olunacaktır.

- Kiralama süresi 6 sene olup bedeli belediyeler tarafından belirlenecek ve ödenecektir

Bununla beraber Türk muhacirlerin sorunları kısa sürede çözülemediği gibi önceliğin hristiyan muhacirlere verilmesi sonucu ilerleyen aylarda Türk muhacirler önemli sıkıntılar çekmişlerdir. Eski yerlerine dönen Ermenilerin evlerine yerleşmesiyle ilk anda yüzbinlerce müslüman muhacir açıkta kalmıştır. Hükümet, yardım edebilecek durumda olmadığı veya yardım yeterli olmadığı için kendi aralarında yardımlaşabilmek maksadıyla merkezi İzmir’de olan “*Muhâcirîn-i İslâmiye Müdafaa-i Hukuk ve Teavün Cemiyeti*”ni kurmak durumunda kalmışlardır¹⁵⁹. Hüdavendigâr vilâyetine gönderilen 17 Kasım 1918 tarihli yazıda müsait olan hanelere muhacirlerin ikişer aile olarak yerleştirilmesi, geri gelen Ermenilere hanelerinin iâdesi ve mahsullerin Ermenilere verilmesi istenerek, bu surette açıkta kalacak ve yardıma muhtaç duruma düşecek muhacirlere yardım edilmesi gereği ifade ediliyordu¹⁶⁰.

Hükümet bir taraftan da sürekli baskı altındaydı. Gerek Patrikhane ve gerekse Ermeni basını Ermenilerin mallarının iâde edilmediği yönünde şikâyetlerde bulunmaktaydı. Bu haberlerin büyük çoğunluğunun asılsız olduğu anlaşılmaktadır. Bununla beraber bazen mahallî yöneticilerin ne yapacağını bilememesi ve malların iâdesi hususunun nasıl olması gerektiği yönünde yetersiz bilgiye sahip olmaları aksaklıklara yol açmaktaydı. Hükümet aksaklıkların düzeltilmesi için sürekli yazışmalarda bulunmuştur. İzmit mutasarrıflığı, 21 Kasım 1918 tarihli bir yazıyla Bahçeciğe dönen Ermenilerin hanelerinin henüz teslim edilmediğinin haber alındığı, bu konuda tahkikat yapılması ve neticesinin bildirilmesi hususlarında uyarılmıştır¹⁶¹. Aynı tarihte, Hüdavendigâr vilâyetine gönderilen yazıda Pazarköy ve Gemliğe dönen Ermenilerin henüz hane ve emlâklarının kendilerine teslim edilmediği, zeytinlerin başkaları tarafından toplandığının haber alındığı, hemen tahkikât yapılması ve Ermenilerin hane ve emlâklarının teslim edilmesi talimâtı verilmiştir¹⁶².

¹⁵⁹ Zaman, 26 Mart 1919.

¹⁶⁰ BOA, DH.ŞFR, 93/190.

¹⁶¹ BOA, DH.ŞFR, 93/234.

¹⁶² BOA, DH.ŞFR, 93/230.

Eskişehir mutasarrıflığına 21 Kasım 1918’de gönderilen bir yazıda, ilginç bir hadiseden bahsedilmektedir. Buna göre, Eskişehir’e dönen Ermeni muhâcirlerin bir çok zorlukla karşılaştığı belirtilmiş, Agob Arslanyan isimli bir Ermeni’nin kendisine muhtar süsü vererek evlerin teslimi esnasında Ermenilerden anahtar parası talep ettiği, bu şahsın daha evvelce de para karşılığında bir çok kişiyi sakladığı ifade edilerek, hakkında kanunî işlem yapılması istenmiştir¹⁶³.

26 Kasım 1918 tarihinde emvâl-i menkule ve gayri menkule iâdesi için bir kanun hazırlamak üzere Adliye Nezâreti Müsteşarı Yusuf Kemal Bey’in başkanlığında bir heyet oluşturulmuştur¹⁶⁴. Aynı içerikli haber basında da yer almış ve bazı ayrıntılar belli olmaya başlamıştır. Oluşturulması planlanan heyette, Yusuf Kemal Bey’den başka Umur-ı Hukukiye ve Cezaiyye Müdürleriyle Dahiliye Nezâreti Hukuk Müşaviri Osman, Maliye Nezâretinden Defter-i Hakani Senedât Müdürü Rüştü ve Emlâk-ı Emiriyye Müdür-i Umûmî Muavini Muhlis Beyler bulunacaktı¹⁶⁵. Adliye Nezâreti’nde Yusuf Kemal Bey başkanlığında toplanan komisyon, İskân-ı Muhâcirîn Müdürü Hamdi Bey’den bilgi almış ve hazırlanacak kanunun epey prosedüre tabi olduğu görüşüne varılarak yürürlüğe girmesinden evvel bir kısım malların sahiplerine iâde edilebilmesinin daha kolay bir yolunu araştırmaya karar vermiştir¹⁶⁶. Nitekim, komisyon şimdiden teslimde mahzur görülmeyen emvâl-i menkule ve gayri menkulenin teslimini kararlaştırmış ve durumu hükûmete bildirmiştir¹⁶⁷.

Basındaki haberlerde ordu kumandanlıklarına tebliğ edilen bir genelgeyle şimdiye kadar askerlerce kullanılan, Ermeni ve Rumlara ait emlâkın tahliyesi kararı söz konusu olurken¹⁶⁸, 25 Aralık 1918 tarihli başka bir

¹⁶³ BOA, DH.ŞFR, 93/231.

¹⁶⁴ BOA, BEO, 340725.

¹⁶⁵ **Hadisat**, 1 Kânûn-ı evvel 1918; **Vakit**, 2 Kânûn-ı evvel 1918, Komisyon-ı Mahsûs. Tehcir edilenlerin emvâl-i menkule ve gayr-i menkulelerinin iâdesi hakkındaki kanunu ihzâr edecek olan komisyon, dün Adliye Nezâreti’nde vazifesine başlamıştır”.

¹⁶⁶ **Hadisat**, 4 Kânûn-ı evvel 1918, “Tehcir edilenlerin emvâli. Adliye Nezâreti’nde Müsteşâr Kemal Bey taht-ı riâysetinde ictimâ etmekte olan komisyon dün dahi toplanarak hâzır bulunan İskân-ı Muhâcirîn Müdür-i Umûmisi Hamdi Bey’den tehcir edilenlerin emvâl-i menkule ve gayr-i menkulelerinin iâdesi hakkında ba’zı izâhât almıştır. İstihbârâtımıza nazaran komisyonca bu emvâlin iâdesi hakkında tanzîm edilecek kanunun Meclis-i Vükelâ ile Me’bûsân ve A’yân’dan geçerek irâde-i seniyyeye iktirân etmesi epey zamâna mütevakıf bulunacağı cihetle kanunun iktisâb-ı mer’iyyetinden evvel bir kısım emvâlin sahiblerine iâdesi hakkında daha sarîh bir çâre düşünülecektir”; **Vakit**, 4 Kânûn-ı evvel 1918; **Atı**, 4 Kânûn-ı evvel 1918.

¹⁶⁷ **Vakit**, 5 Kânûn-ı evvel 1918.

¹⁶⁸ **Vakit**, 16 Kânûn-ı evvel 1918.

haberde tehcir esnasında emlâk ve eşyalarını satmak mecburiyetinde kalanlardan, memleketlerine avdet edenlere ait eşya ve mal bedellerinin mal müdürlüklerince tamamıyla ödeneceği açıklaması yer almıştır¹⁶⁹.

1919 yılının başında malların iadesiyle ilgili hazırlanan kanunun görüşmelerine devam edilmiş ve kanunun taslağı hazırlanmıştır¹⁷⁰.

Tehcir edilerek iâde edilen ve gerekse hicret ederek daha sonra dönenlere ait emvâl-i gayri menkulenin iâdesiyle, iskân ve ibatelerinin sağlanması Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyesi'nce takip edilmiştir¹⁷¹.

Kanun çalışmaları devam ederken bir taraftan emlâklar sahiplerine iâde edilmeye başlanmıştır. 6 Şubat 1919 tarihli bir haberde, Ermeni ve Rumlara ait emlâk-ı metrûkeden şimdiye kadar sahiplerine iâde edilenlerin miktarının % 95 oranına ulaştığı belirtilmekteydi¹⁷². Tehcir edilen Ermenilerin emvâl-i menkule ve gayri menkuleleri hakkında Yusuf Kemal Bey'in başkanlığında toplanan komisyonda tamamlanan kanun layihası incelenmek için Şûrâ-yı Devlet'e gönderilmiştir¹⁷³.

Eski yerlerine dönen Ermenilerin hanelerinin teslim edildiğini ve güvenlik içinde yaşadıklarını, her zaman olmamakla beraber Ermenice bazı gazeteler de kabul etmişlerdir. Bu konuda şöyle bilgi verilmekteydi¹⁷⁴;

“Ermenice gazetelerin havadisleri,

Ermenice gazetelerde okunduğuna göre Arabkir'den Ermeni Patrikhanesine çekilen bir telgrafnamede mahallî kilise bütün emlâk ve akaratıyla Ermenilere teslim olunmuş ve bu bölgede Ermeniler iş ve güçleriyle uğraşmaya başlamışlardır.

Ayıntab'tan yazıldığına göre muhâcirler peyder pey avdet etmekte ve kendi hanelerine sahip olmaktadır”

¹⁶⁹ İkdâm, 25 Kânûn-ı evvel 1918.

¹⁷⁰ Atı, 2 Kânûn-ı sâni 1919, “Emvâl-i metrûke kanûnuna mukabil. ...Adliye Nezâreti'nde Dahiliye Nezâreti Hukuk Müşâviri'nin huzûruyla tanzim edilmekte olan kanûn lâyhâsının ikmâl edilmek üzere bulunduğu haber alınmıştır”; Vakit, 5 Kânûn-ı sâni 1919, “Tehcir muâmelâtı. ...Müsteşâr Yusuf Kemal Bey'in taht-ı riyâsetinde in'ikad eden komisyonca dün de müzâkeresine devâm edilmiş ve kanûnun hutût ve nikat-ı esâsiyyesi taht-ı karâra alınmıştır”.

¹⁷¹ BOA, DH.HMŞ, 4-2/11-20.

¹⁷² Atı, 6 Şubat 1919, “Emvâl-i metrûke hakkında. Rum ve Ermenilere âid emlâk-ı metrûkeden şimdiye kadar sahiplerine iâde edilenlerin mikdârı % 95 nisbetine bâliğ olmuştur”.

¹⁷³ Yenigün, 10 Şubat 1919; Türkçe İstanbul, 10 Şubat 1919.

¹⁷⁴ Türkçe İstanbul, 16 Şubat 1919.

Ma'mûretü'l-azîz vilâyetine 2 Mart 1919'da yazılmış ve eski yerlerine dönen şahıslara emvâl-i menkulelerinin teslim edilmesi istenmiştir¹⁷⁵. Bu arada, Şûrâ-yı Devlet'te incelenen kanunun kabul edildiği haberi basına yansımıştır¹⁷⁶.

Malların teslimi esnasında yaşanan bir sorun da Ermenilerin İngiliz Fevkalâde Komiserliği'ni araya sokarak ve şikâyet dilekçesi vererek mallarını istemeleri olmuştur. Tartışmalı olan bazı mallar için hükümet soruşturma açmış ve Ermeniler haklı oldukları takdirde malları hemen teslim edilmiştir.

İngiliz Fevkalade Komiserliği'nin Mart 1919'da verdiği bir muhtıradan, Samuel Maranyan'a ait olan Samsun'daki ev, bir mağaza ve bir değirmen'e el konduğu açıklaması yapılmıştır. Yapılan tahkikat neticesinde bahsedilen emlâkın derhal tahliyesine, sahibine veya Ermeni kilisesine teslim edilmesine karar verilmiştir¹⁷⁷. Ayrıca Samuel Maranyan'ın tehcir esnasında babası Enouk Maranyan'ın ölümüyle üç kızkardeşi Araksi, Hagopik ve Mari Maranyan'ın Trabzon'da Dilberzade'nin yanında olduğunu sandığını belirtmesi üzerine, Trabzon'a gönderilen yazıda kızların bulunup en yakın akrabalarına veya Ermeni kilisesine teslim edilmesi talimâtı iletilmiştir¹⁷⁸.

Hükümet, emlâk teslimi hususunda uyarılarını 1919 yılı bahar aylarında da devam ettirmiştir. Ma'mûretü'l-azîz vilâyeti de, emlâk ve emvâl-i metrûkenin sahiplerine iâdesinin kayıtsız şartsız gerçekleşmesi ve kilise ile vakıfların ait olduğu cemaate hemen teslimi konusunda uyarılmıştır¹⁷⁹.

Viktoria Stepanyan'ın 25 Mart 1919'da başvurusu üzerine daha önce kendisine ait olduğunu ileri sürdüğü Samsun'da Said Bey mahallesi karşısındaki Ermeni mahallesinde bulunan bahçeli bir ev ve iki dükkanın yapılan tahkikat neticesinde kendisine teslimi kararlaştırılmıştır¹⁸⁰.

Karahisar-ı Sahib'ten Ohannes Kalpakçıyan imzasıyla Sadârete çekilen bir telgrafta hükümete borcu olmadığı halde kendisine evinin ve dükkanlarının

¹⁷⁵ BOA, DH.ŞFR, 97/9.

¹⁷⁶ **Hadisat**, 16 Mart 1919, "Şûrâ-yı Devlette. Şûrâ-yı Devlet Hey'et-i Umûmiyesi dün Mülkiye Dâiresi Reîsi Celâl Bey taht-ı riyâsetinde ictimâ ederek tehcir ve taktîl esnâsında vaz'-ı yed edilen emvâl-i menkule ve gayri menkule hakkındaki kanûn tedkik edilerek kabul edilmiştir"; Türkçe İstanbul, 17 Mart 1919.

¹⁷⁷ BOA, DH.UMVM, 160/68, lef 1.

¹⁷⁸ BOA, DH.UMVM, 160/68, lef 5.

¹⁷⁹ BOA, DH.ŞFR, 97/243.

¹⁸⁰ BOA, DH.UMVM, 158/92, lef 1.

55.000 kuruşa belediyeye satıldığının söylendiği ve teslim edilmediği, böylece ailece açıkta kaldıkları bildiriliyordu¹⁸¹. Karahisar-ı Sahib mutasarrıflığı da konuyla ilgili 1 Nisan 1919'da Dahiliye Nezâreti'ne verdiği bilgide Ohannes Kalpakçıyan'a ait meselenin Maliye Nezâreti'yle yazışmada olduğu ve en kısa sürede sonuçlandırılacağını belirtmiştir¹⁸².

Dr. M. Altunyan, İngiliz Siyasi Mümessilliği aracılığıyla müracaatta bulunarak, Bilecik'teki hanesinden eşyalarının kayıp olduğunu ileri sürmüştür. Bunun üzerine tahkikat yapılmış ve tasfiye memurluğuna icar bedelini ödeyerek evde oturmuş olan Rıfat Bey açıklamasında, tayini çıkınca evi Ahmed Cevad Bey'e devrettiğini ve bu esnada eşyanın deftere kaydedildiğini belirtmiştir. Kaybolduğu iddia edilen mücevherat, banknot, tahvilat, halı ve eşyadan malumatı olmadığını, kendisi evi devrederken tasfiye komisyonunca herşeyin kaleme alındığını, birkaç halı ve seccade bulunduğunu, piyanoyu ise mektebe lâzım olduğu gerekçesiyle mutasarrıflık emriyle gelen kişiye teslim ettiğini ve durumu komisyona bildirdiğini bununla da yetinmeyerek piyano hakkında bir makbuz aldığını, mezkur haneden birkaç parça perdeyle bir kanep ve bir masayı komisyondan aldığını ve mübayaa edilmeksizin üç parça kilim aldığını ifade etmiştir. Bu durum ve ifade Polis Müdüriyeti'nden Dahiliye Nezâreti'ne iletilmiştir¹⁸³.

İngilizler malların iadesi sorunuyla Osmanlı hükümetine baskı yapmak için iyi bir bahane elde etmiştir. İngiliz Siyasi Komiserliği bu süreçte hükümete mallarla, müslüman olan kadınlarla, yetimlerle veya birkaç gündür ortada görünmeyen veya adi suç işlemiş ve tutuklanmış bir Ermeniyle ilgili olarak sürekli baskı yapmıştır. Osmanlı Devleti, Ermenilerin her türlü şikâyetini dikkate alıp incelerken, bazen de Ermeniler İngilizlere başvurup, Türklerin tasarrufundaki bazı malların kendilerine ait olduklarını söyleyerek el koydurmaktaydılar. İngilizler bunun için hiçbir tahkikat yapmadan ve hükümete bilgi verme ihtiyacı duymadan bu işlemi gerçekleştirebilmekteydi. Ayrıca, İngilizlerin İstanbul'daki kuruluşları arasında Ermenileri ve Rumları Türk Baskısından Kurtarma Kuruluşu vardı¹⁸⁴. Sadece bu konu bile İngilizlerin yaşanan sorunları nasıl algıladığını göstermektedir.

¹⁸¹ BOA, DH.UMVM, 97/7, lef 1.

¹⁸² BOA, DH.UMVM, 97/7, lef 3.

¹⁸³ BOA, DH.UMVM, 159/21, lef 3.

¹⁸⁴ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Ankara 1973, I, 69.

1919 yılının ilk yarısının sonlarına doğru malların iâdesi konusunda epey mesafe kaydedilmiştir. 30 Nisan 1919 tarihli haberde memleketlerine iâde edilen Ermeni ve Rumların iâde edilen emvâl-i metrûkeleri için teftişlerde bulunan karma heyet, muhtelif yerlerdeki Ermenilerin emvâl-i menkule ve gayri menkulelerinin yaklaşık % 98 oranında iâde edildiğini tespit etmişti. İade edilen malların toplam 271.000 kişiye ait olduğu açıklanmıştır¹⁸⁵.

Osmanlı hükümeti, evlerde bulunan müslüman muhacirlerin yaşayacağı sorunu ikinci bir problem olarak düşünüp, herhangi bir şikâyetle karşılaşmamak için geri dönen Ermenilere ait emlâkların tartışmasız hemen verilmesini istemekteydi. Kala-i Sultaniye Mutasarrıflığı'na gönderilen 7 Mayıs 1919 tarihli şifrede geri dönen gayri müslim muhacirlere ait evlerde her kim ikâmet ediyorsa etsin hemen tesliminin zarurî olduğu hatırlatılmaktaydı¹⁸⁶. Yine, Dîvân-ı Harb-i Örfî üyesi Mustafa Paşa'nın tehcir esnasında bir Ermeni'den satın aldığı evi, şahsın müracaatı üzerine bedeli ödenerek kendisine teslim edilmişti¹⁸⁷.

Bu arada basında mütâreke hükümleriyle, Ermeni ve Rumların iskân ve iâdelerini tetkik etmek üzere heyetlerin oluşturulduğu ve farklı yerlerde incelemeler yapacağı haberi yer almıştır¹⁸⁸.

Tehcir dolayısıyla mallar ve eşyaları sattırılan gayri müslimlerin müracaatları ve İngiliz Siyasi Mümessilliği'nin Mayıs 1919'da talepleri üzerine Edirne vilâyeti ve çevresinde soruşturma yapmak için bir komisyon kurulması ve bu komisyonun Adliye ve Dahiliye Nezâreti'nden birer memurla, bir İngiliz zabiti ve şikâyetçi olan kimsenin bağlı olduğu cemaatin temsilcilerinden oluşması isteği, Adliye ve Dahiliye Nezâreti'nden seçilecek temsilcilerin kifayetli olmasına dikkat edilmesi şartıyla kabul görmüştü¹⁸⁹. İzmit, Eskişehir mutasarrıflıklarıyla Hüdavendigâr vilâyetine 25 Mayıs 1919'da çekilen telgrafta mütâreke hükümleriyle Ermeni ve Rumlara ait işlemleri incelemek üzere bir İngiliz zabitiyle Mülkiye müfettişlerinden Halil ve Rafet Beylerden oluşan bir heyetin geleceği bildirilmekteydi¹⁹⁰. Oluşturulacak

¹⁸⁵ **Tasvir-i Efkar**, 30 Nisan 1919.

¹⁸⁶ **BOA**, DH.ŞFR, 99/93.

¹⁸⁷ **Memleket**, 7 Temmuz 1919; İleri, 7 Temmuz 1919.

¹⁸⁸ **Memleket**, 30 Nisan 1919.

¹⁸⁹ **BOA**, MV, 215/138.

¹⁹⁰ **BOA**, DH.ŞFR, 99/334.

karma heyetlerde Muhâcirîn Memurîn Müdürü Talat Bey'in içinde olduğu heyetin Ankara, Yozgat, Sivas ve çevresinde, Mülkiye Müfettişlerinden Halil Rafet Bey'in İzmit ve çevresinde, Nedim Bey'in Bursa, Balıkesir bölgesinde ve Fahrettin Bey'in Edirne, Tekfurdağı¹⁹¹ çevresinde incelemelerde bulunacağı belirtilmekteydi¹⁹².

Oluşturulan karma heyetler sonraki aylarda teftişlerde bulunmuşlardır. Eskişehir mutasarrıflığına 6 Temmuz 1919 tarihli yazıyla, İngiliz zabıtlarından Mister Hol ve Muhâcirîn Müdüriyeti'nden Talat Bey'den oluşan heyetin¹⁹³, Tekfurdağı mutasarrıflığına gönderilen 21 Ağustos 1919 tarihli yazıda Mister Alvin Hadkinson ve Hükümet memuru İhsan Bey'den oluşan heyetin yakında geleceği haber verilmekteydi¹⁹⁴.

Bu arada, 31 Temmuz 1919 tarihli bir haberde, Ermeni ve Rum muhacirlerin durumunu incelemek ve onlara yardımcı olmak amacıyla Kala-i Sultaniye'ye gitmek üzere olan Muhâcirîn Müfettişi Rafet Bey'in bir Rum çetesi tarafından katledildiği belirtilmekteydi¹⁹⁵. Böylece, muhacir Ermeni ve Rumlara yardımcı olmak ve sorunlarını çözmek için teftişlerde bulunmak isteyen Rafet Bey bu uğurda hayatını kaybetmiştir.

Dahiliye Nezâreti'nden Ankara vilâyetine gönderilen 31 Temmuz 1919 tarihli yazıda, Yozgat'a dönen Ermenilerin pek sefil ve perişan oldukları, meskenlerinin tahrip edildiği şikâyetinin yapıldığı, ayrıca Ermenilerin kaç hane olduğu ve Amerikalıların yardım etmesine rağmen neden istifade edemedikleri sorulmaktaydı¹⁹⁶. 26 Ağustos 1919'da verilen cevapta, tehcirden sonra Yozgat'a dönen Ermeni nüfusunun 150 kadar olduğu, bazısına iâşeden bedeli karşılığında zahire verildiği, bazısının da zanaatle meşgul olarak maiyetlerini kendilerinin temin ettiği, hanesi olmayanlardan bir kısmının birkaç hane bir araya gelerek, bir kısmının da kendi hanelerinde kaldığı bildirilerek, ayrıca Amerikalıların Yozgat Ermenilerine nakdî yardımda bulunmadığı sadece Şubat ayında tesis edilen 800-1000 mevcutlu yetimhane için hayır

¹⁹¹ Tekirdağ ili. Bkz. N. Akbayar, *a.g.e.*, s. 158.

¹⁹² *Memleket*, 27 Mayıs 1919.

¹⁹³ BOA, DH.ŞFR, 101/19-5.

¹⁹⁴ BOA, DH.ŞFR, 102/209.

¹⁹⁵ *Memleket*, 31 Temmuz 1919.

¹⁹⁶ BOA, DH.KMS, 50-2/46, lef 1/1.

sahiplerinin 5.500 lira yardım gönderdiği, bu paranın yetimhane'nin ekmek parasını bile karşılamadığı açıklanmaktaydı¹⁹⁷.

Geri dönmeyen Ermenilerin mallarının ne olacağı konusu önemli bir gündem maddesi teşkil etmiştir. Trabzon valiliğinin 9 Ağustos 1919 tarihli yazısında, dahile nakl edilip dönmeyen Ermenilere ait metrukât için Trabzon Ermeni Marhasa Vekili'nin, yetimler ve cemaatin ihtiyaçlarına kullanmak üzere başvuruda bulunduğu, geçenlerde şehre gelen İngiliz kumandanının da benzer talepte bulunduğu belirtilerek, marhasahaneye teslim için tereddüt edildiği açıklanarak ne yapılacağı sorulmaktaydı¹⁹⁸. Dahiliye Nezâreti'nden 11 Ağustos'ta verilen cevapta, henüz dönmeyen Ermenilere ait metrukât-ı gayri menkuleler hakkında bir kanun layihası tanzim edildiği ve Meclis-i Vükelâ'da tartışıldığı ve yakında neşredileceği, bu nedenle neşredilinceye kadar kanunî olmayan bir işlem yapılmaması istenmiştir¹⁹⁹. Nitekim, Dahiliye Nezâreti'nin belirttiği gibi, emvâl-i metrûke kanunu Meclis-i Vükelâ'da tartışılmaya başlanmıştır²⁰⁰.

Bolu'nun Ermeni mahallesinden İstapan isimli bir Ermeni'nin tehcir esnasında korku sebebiyle evini dârüleytâma terk ve hibe ettiğini söylemesi üzerine kendisine evin hemen geri verilmesi kararlaştırılmıştır²⁰¹.

Diyarbakir valiliğinden Dahiliye Nezâreti'ne gönderilen 4 Eylül 1919 tarihli yazıda Bogos isimli bir şahsa ait emvâl-i metrûke'den olan bir hanenin karakol olarak kullanıldığı, vefat etmiş olan Bogos'un geçenlerde ortaya çıkan oğluna hanenin teslim edildiği ve kendisine vermek üzere 3.140 kuruşluk kira bedeli'nin havaleyle gönderilmesi talep edilmiştir²⁰².

Çatalca mutasarrıflığına ve Edirne vilâyetine 4 Eylül'de gönderilen şifrede Mister Hadkinson ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyesi Memûrîn Müdürü Talat Bey'den oluşan heyetin yakında geleceği bildirilmiştir²⁰³.

¹⁹⁷ BOA, DH.KMS, 50-2/46, lef 3.

¹⁹⁸ BOA, DH.KMS, 54-2/45, lef 1.

¹⁹⁹ BOA, DH.KMS, 54-2/45, lef 2/1.

²⁰⁰ Memleket, 12 Ağustos 1919.

²⁰¹ BOA, BEO, 344074; BOA, MV, 216/127.

²⁰² BOA, DH.EUM.MH, 196/116.

²⁰³ BOA, DH.ŞFR, 103/37, Bununla birlikte herhangi bir nedenden dolayı heyet sonbaharda Edirne'ye gidememiştir. Çünkü, Edirne'ye çekilen 21 Ocak 1920 tarihli şifrede hala Mister Hadkinson ve Talat Bey'in geleceğinden bahsedilmekteydi. Bkz. BOA, DH.ŞFR, 106/99.

Eylül ayında gazetelerde yer alan haberlere göre, Ermeni Patrikhanesi Kapı Kethüdası Hamamcıyan Efendi, Sadrazam ile görüşmüş ve bazı isteklerde bulunmuştu. Bu talepler, tetkik edilmek üzere Meclis-i Vükelâ'da bulunan emvâl-i metrûke hakkında kanunun tatbiki, harpte vefat eden askerin çocukları için tahsil edilen vergiden Ermeni yetimlerinin de yararlanması, tehcir edilip memleketlerine dönen Ermenilere tohum dağıtılması, Polis Müdüriyeti tarafından işgal edilen Sansaryan Hanın boşaltılması, emlâkı müslüman muhacirler tarafından işgal edilen Ermenilere ait mülklerin boşaltılması veya parasının ödenmesi gibi hususlar içeriyordu. Buna karşın Sadrazam, verdiği cevapta bahsedilen hususların büyük çoğunluğunun halledildiğini zannettiğini ama bu taleplerle yine de ilgileneceğini söylemiştir²⁰⁴.

Sadârete gönderilen 7 Ekim 1919 tarihli yazıda harp esnasında Suriye tarafına tehcir edilen Mardiros Sarıyan isimli kişinin dönüşte Manisa ve Sarayköy'deki fabrikalarının gasp edildiği iddiasında olduğu, İngiliz Siyasi Mümessilliği'nin gasp suçu işlediği iddia edilen kişilerin emvâl-i menkulelerinin tetkikatının yapılması ve mahkemenin neticesine kadar satış yapılmaması ve haciz uygulanması isteklerinde bulunduğu bildirilmiştir²⁰⁵. Dahiliye ve Harbiye Nezâretlerine gönderilen 15 Aralık 1919 tarihli yazıda, Suriye tarafına tehcir edilen ve dönüşünde Manisa ve Sarayköy'deki men-sucat fabrikalarının İzmir tüccarlarından Ali Fikri, Zeki ve Ahmet Bey'ler tarafından gasp edildiği, 1.400.000 liradan fazla zararı olduğunu beyan eden Mardiros Sarıyan'ın iddiası üzerine, gasb yaptığı ileri sürülen kişilerin İzmir'deki gayri menkullerinin haczedilmesi ve bu iş için bir karma komisyon teşkilinin ve İzmir'de Dîvân-ı Harb'in davaya bakmasının kararlaştırıldığı ifade edilmiştir²⁰⁶.

Şûrâ-yı Devlet ve Dahiliye Nezâreti arasında emvâl-i metrûke kanunu layihası sürekli yazışılarak gidip gelmiştir. 21 Ekim 1919 tarihli haberde tehcir edilenlerin mallarıyla ilgili layiha'nın Dahiliye Nezâreti'nden tekrar Şûrâ-yı Devlete gönderildiği hususuna yer verilmekteydi²⁰⁷.

²⁰⁴ **İkdam**, 21 Eylül 1919; **Akvâm**, 20 Eylül 1919; **Vakit**, 21 Eylül 1919.

²⁰⁵ **BOA**, BEO, 344566.

²⁰⁶ **BOA**, BEO, 345345.

²⁰⁷ **İkdam**, 21 Teşrîn-i evvel 1919, "Tehcir Edilenlerin Emvâli. Tehcir edilenlerin emvâl-i gayri menkulelerinin ya kendilerine veyâhûd vereselerine sûret-i i'tâsı hakkında tanzim edilip Şûrâ-yı Devlet'te bi-t-tedkik makam-ı sadârete gönderilmiş olan lâyiha Dahiliye Nezâreti'nce icrâ olunan tedkikat üzerine ba'zı ta'dilât icrâsından sonra yeniden Şûrâ-yı Devlete gönderilmiştir".

Komisyonlarda ve Şûrâ-yı Devlet'te yapılan kanun çalışmaları 1919 yılının Aralık ayında son şeklini almaya başlamıştır. 30 Aralık 1919 tarihli bir haberde kanunun Bâb-ı âlî'ye gönderildiği açıklanmaktaydı²⁰⁸. Nihayet, emvâl-i metrûke meselesi 8 Ocak 1920 tarihinde bir kararname olarak sonuca ulaşıyordu. 33 maddelik bu kararname, Maliye ve Evkaf hazinelerine kayıtları gerçekleşen, hazine uhdesinde olan ve ilk sahipleri namına kayıt yapılmamış malları kapsamaktaydı. Karâr-nâmeyle karşılaşılabilecek bütün sorunlar ele alınıyor ve çözüme kavuşturuluyordu. Bunlar arasında hükümetin elinde olan bütün malların hemen sahiplerine aynen iâdesi, satılan malların isterlerse nakdî ödemesinin yapılması, faiz ödenmesi ve nakl edilen şahıslar namına tasfiye komisyonlarınca tahsil edilen meblağın sahiplerine verilmesi gibi hususlar yer almaktaydı²⁰⁹. Tehcir edilen şahısların tasfiyeye tabi tutulan malları hakkında kararname neşr edilmesi gazetelerde de yer almıştır²¹⁰.

Tehcir edildikleri yerlerden dönenlerin doğal olarak bazı maddî imkânsızlıklar yaşayacağı göz önüne alınmış ve bir süre vergiden muaf olmaları için bazı düzenlemeler yapılmıştır. Bilecik'ten Ermeni Marhasa Vekili Tomas imzasıyla gelen telgrafta da eski yerlerine dönen muhacirlerin vergilerinin af edilmesi talebi üzerine, bilgilendirmek amacıyla Hüdavendigâr vilâyetine gönderilen 2 Şubat 1920 tarihli telgrafta, tehcirden evvelki ve tehcir senelerine tesadüf eden senelere ait bütün tekalif ve rüsumdan sorumlu olmadıkları ve 1919 ile 1920 senelerine ise emlâk, arazi ve temettu vergilerinden muaf oldukları tarik-i bedel vergisinden muaf olup olmadıkları konusunda bir kayıt olmadığı bildirilmekteydi²¹¹. Aşair ve Muhâcirîn Müdüriyeti'ne gönderilen 7 Şubat 1920 tarihli yazıda memleketlerine dönen Ermenilerin tehcirden önce ve tehcir senelerine ait bütün vergilerden muaf tutulsalar da 1919-1920 senelerine ait tarik bedellerinin ödenmesi gerektiği açıklanmıştır²¹².

²⁰⁸ **Vakit**, 30 Kânûn-ı evvel 1919.

²⁰⁹ **Takvim-i Vakayî**, 12 Kânûn-ı sâni 1336, no: 3747; **BOA**, MV, 254/15; **Düstûr**, II.Tertip, c. 11, s. 553-561.

²¹⁰ **İkdam**, 14 Kânûn-ı sâni 1920, "Ahar mahalle nakl edilenlerin emvâli. Ahar-ı mahallere nakl edilmiş olan eşhâsın 17 Zilkade 1333 târihli karâr-nâme mücibince tasfiyeye tâbi' tutulan emvâli hakkında 8 Kânûn-ı sâni 1336 târihli bir karâr-nâme neşr edilmiştir".

²¹¹ **BOA**, DH.UMVM, 162/52, lef 2.

²¹² **BOA**, DH.UMVM, 162/52, lef 4.

Osmanlı Hükümeti'nin çalışmalarıyla 1920 yılı Ocak ayına kadar gayri müslim muhacirlerin terkedilmiş mallarından hazine namına kaydedilmemiş olanlarla, terkedilmiş olup da satılmayanlar büyük ölçüde sahiplerine iade edilmişlerdi. Gayri müslim muhacirlerin cemaatlerine ait kilise, mektep ve bunların gelir getiren mülkleri teslim edilmiş bulunmaktaydı. Hatta tehciire giderken kendi isteğiyle mallarını satanlar da, istedikleri takdirde aldıkları parasını ödeyip mallarını geri alabilmişlerdir²¹³. Tartışmalı mallar söz konusu olduğunda hükümet, tahkikat yaptırmış ve malların Ermeni vatandaşlara ait olduğu tespit edilirse hemen iadesi konusunda oldukça hassas davranmıştır. Bir çok örnekte bu durum rahatlıkla tespit edilmektedir. Osmanlı hükümeti, bazı aksaklıklar ve sıkıntılar yaşamasına rağmen malların iadesi konusunda samimi ve önemli bir gayret göstermiştir.

3.5. İşgal İstanbul'unda Divân-ı Harbler

Tehcir meselesi daha Birinci Dünya Savaşı esnasında Batı'da yapılan propagandayla bir soykırım olarak kabul edilmeye başlanmıştı. 24 Mayıs 1915'te İtilâf devletleri verdikleri notada, Osmanlı Hükümeti üyelerini sorumlu tutacaklarını belirtmişlerdi. Böylece, Mondros Mütârekesi'nden sonra İtilâf devletlerinin ilk gündeme getireceği konulardan birinin bu olacağı belli olmuştu. Talat Paşa'nın istifasından sonra 14 Ekim'de kurulan Ahmet İzzet Paşa hükümeti kısa zamanda önemli adımlar atmıştır. Mondros Mütârekesi imzalanmış, Ermenilerin dönüşüyle ilgili somut adımlar atılmaya başlanmıştı.

28 Ekim tarihinde, daha Mondros Mütârekesi imzalanmadan Divaniye mebusu Fuat Bey, Sait Halim Paşa ve Talat Paşa kabinelerinin Dîvân-ı âlî'ye sevkleri için tahrir vermiştir²¹⁴. Bu tahrir 4 Kasım tarihli oturumda gündeme alınmış ve suçlanan şahısların Beşinci Şube'ye gönderilmesi kararlaştırılmıştı²¹⁵.

Ahmet İzzet Paşa hükümeti özellikle İttihatçı liderlerin kaçışına göz yumduğu suçlamalarına daha fazla dayanamamış ve 9 Kasım 1918'de istifa etmiştir. 11 Kasım 1918'de Tevfik Paşa hükümeti kurulmuştur. Tehcir

²¹³ İ. E. Atınur, *a.g.e.*, s. 128.

²¹⁴ Mondros Mütârekesinden sonra yapılan yargılamalar için Bkz. Ferudun Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, Ankara 2005, s. 24.

²¹⁵ F. Ata, *a.g.e.*, s. 35-36.

meselesinden dolayı ilk tutuklananlardan birisi, Dr. Reşit Bey olmuştur. Dr. Reşit Bey, önce 5 Kasım 1918'de Polis Müdüriyetinde gözaltına alınmış, 24 Kasım'da da Tetkik-i Seyyat Komisyonu tarafından tekrar sorgulanarak Bekirağa Bölüğü'ne sevk edilmiştir. İlk tutuklananlar arasında Boğazlıyan eski Kaymakamı Mehmed Kemal Bey, Sivas eski valisi Muammer Bey, Ma'mûretü'l-azîz eski valisi Sabit Bey, Musul eski valisi Memduh Bey, Divan-ı Muhasebat mümeyyizlerinden Macid Bey bulunmaktaydı²¹⁶.

Meclis-i Mebusanın Beşinci Şubesi'nde 9 Kasım'dan 14 Aralık tarihine kadar ifadeler alınmıştır. Bu arada 11 Aralık 1918 tarihinde tehcir esnasında işlenen suçlar ile ilgili tahkik heyetlerinin tespit edilen 10 bölgeye gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Bu bölgeler şöyleydi²¹⁷;

1- Ankara, Kastamonu vilâyetleri ve Bolu sancağı, 2- Trabzon vilâyeti ile Samsun livâsı, 3- Bursa, Edirne vilâyetleri ve Çatalca sancağı, 4- Aydın vilâyeti ve Çanakkale-Karesi sancakları, 5- Konya vilâyeti ve Eskişehir, Karahisar, Kütahya ve Antalya sancakları, 6- Sivas vilâyeti ve Kayseri, Yozgad livâları, 7- Erzurum, Van ve Bitlis vilâyetleri, 8-Diyarbakir, Ma'mûretü'l-azîz vilâyetleri, 9- Adana vilâyeti ve Maraş sancağı, 10- Urfa, Zor ve Ayıntab sancakları

Hükümet, 14 Aralık tarihinde Ermeni tehciri esnasında suç işleyenlerin çeşitli yerlerde kurulacak Dîvân-ı Harb'lerde yargılanması kararını aldı²¹⁸. İlk Dîvân-ı Harb, 16 Aralık'ta İstanbul'da kuruldu ve başkanlığına Mahmut Hayret Paşa getirildi²¹⁹. Hükümet 25 Aralık tarihinde sıkıyönetim bölgesi olmayan yerlerde tehcir dolayısıyla işlenen suçlardan sorumlu olanların yargılanması için 4 maddelik bir karârname yayınlamıştır²²⁰. 8 Ocak 1919 tarihinde İzmir, Bursa, Tekfurdağı, Edirne, Samsun ve Ayıntab'ta da Dîvân-ı Harb-i Örfî'ler kurulmuş ve üyeleri tayin olunmuştur²²¹.

Sadrızam Tevfik Paşa 12 Ocak 1919'da istifa etmiş ve yeniden göreve getirilmiştir. Bu istifadan amaç kabinede değişiklik yapmaktır. Nitekim Dahiliye

²¹⁶ Nejdet Bilgi, **Dr.Mehmed Reşid Şahingiray'ın Hayatı ve Hatıraları**, İzmir 1997, s.32.

²¹⁷ BOA, MV, 213/60; C. Kutay, **a.g.e.**, XIX, 10731.

²¹⁸ BOA, MV, 213/62.

²¹⁹ Nejdet Bilgi, **Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması**, Ankara 1999, s.50-51.

²²⁰ BOA, ŞD, 2841/17.

²²¹ N. Bilgi, **a.g.e.**, s. 52.

Nezâreti'ne Evkaf Nâzırı İzzet Bey'in atanması İttihatçıların tutuklanmaya başlanacağı konusunda bir işaretti²²².

20 Ocak 1919'da Sadâret'ten Harbiye, Dahiliye ve Adliye Nezâretlerine gönderilen yazıda teşkil edilen veyahut edilmesi kararlaştırılan Dîvân-ı Harblerin hudud ve selâhiyetleri açıklanmaktaydı. Edirne ve Bandırma Dîvân-ı Harb'leri kaldırılırken, oluşturulan Dîvân-ı Harb'lerin sorumluluk alanları şu şekilde belirlenmekteydi²²³:

1. <i>İstanbul Dîvân-ı Harbi</i>	<i>İstanbul vilâyeti, Çatalca ve İzmit livâları</i>
2. <i>Tekfurdağı</i>	“ <i>Edirne vilâyeti, Kala-i Sultaniye livâsı</i>
3. <i>İzmir</i>	“ <i>İzmir vilâyeti, Antalya ve Menteşe livâları</i>
4. <i>Ayıntab</i>	“ <i>Adana vilâyeti, Urfa ve İçel livâları</i>
5. <i>Bursa</i>	“ <i>Bursa vilâyeti ve Karesi livâsı</i>
6. <i>Van</i>	“ <i>Van vilâyeti</i>
7. <i>Bayezid</i>	“ <i>Bayezid livâsı</i>
8. <i>Samsun</i>	“ <i>Samsun livâsı</i>

Ermeni tehciri nedeniyle tutuklanmış olan Diyarbekir eski valisi Dr. Reşit Bey'in 25 Ocak tarihinde Bekirağa Bölüğü'nden firar etmesi üzerine büyük bir İttihatçı tutuklaması gerçekleşmiştir. İngilizlerin hazırladığı bir listeye 30 Ocak'tan itibaren önemli İttihatçılar Bekirağa Bölüğü'ne gönderilmeye başlanmıştır²²⁴. Yaşananlar karşısında Mustafa Kemal Paşa da tutuklamaların devam edeceğini düşünmekteydi. Çünkü kendisine iletilen haberlerde bu tutuklamaların İngilizlerle, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın istekleriyle olduğu haberi verilmişti²²⁵.

Tevfik Paşa hükümetinin 3 Mart 1919'da istifası üzerine 4 Mart 1919 tarihinde Damat Ferit Paşa hükümeti kurulmuştur. Damat Ferit hükümeti, 8 Mart 1919 tarihinde bir kararname hazırlamıştır. 5 maddelik bu kararnameyle daha önceki Dîvân-ı Harb lağvediliyor ve yeni Dîvân-ı Harb-i Örfî'ler oluşturularak başkanlığına Erkân-ı Harb Mirlivâ'larından Ali

²²² Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, Ankara 1998, I, 148-149.

²²³ BOA, BEO, 341346.

²²⁴ Cavit Bey, *Felâket Günleri*, (Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul 2000, I, 126-131.

²²⁵ T. Sorgun, *a.g.e.*, s. 231.

Fevzi Paşa atanıyor ve yeni üyeler belirleniyordu²²⁶. 10 Mart 1919'da İngilizler Damat Ferit Paşa'ya tutuklaması için 36 kişilik bir liste daha vermiştir. Bu listede Fethi Bey, Sait Halim Paşa, Şeyhülislâm Musa Kazım, Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey gibi isimler de vardı²²⁷.

Yeni başkanın da istifa etmesiyle Dîvân-ı Harb Başkanlığına 19 Mart'ta Mustafa Nazım Paşa tayin edilmiştir. Dîvân-ı Harb'lerde sürdürülen davalar içinde en önemlileri "Trabzon Tehcir ve Taktıl Davası"²²⁸ ile "Yozgad Tehcir ve Taktıl Davaları"²²⁹ olmuştur. Tehcirle ilgili verilen ilk karar Boğazlıyan eski Kaymakamı Kemal Bey²³⁰ hakkında olmuştur. 8 Nisan 1919'da idam cezasına çarptırılan Kemal Bey 10 Nisan 1919 tarihinde idam edilmiştir²³¹.

Kemal Bey'in idam edilmesi büyük bir infiale sebep olmuştur. Kemal Bey'in cenaze töreninin büyük bir gösteriye dönüşmesi İngilizleri şaşırtmış ve ürkütmüştür. Amiral Calthorpe'e göre bu törenin arkasında İttihat ve Terakki vardır ve İttihatçılar hala önemli bir güçtür. Calthorpe, Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporunda Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın da Kemal Bey'in cenaze töreninden dehşete düştüğünü belirtir. Kemal Bey'in idamı yargılamalarda bir dönüm noktası olmuştur. Böylece bundan sonra mahkemelerden idam kararının çıkartılmasının kolay olmayacağı anlaşılmıştır. 28 Nisan 1919'da büyük İttihatçıların yargılanmaları başlar. Mahkemeye çıkanlar arasında Sait Halim Paşa, Mithat Şükrü Bey, Ziya Gökalp gibi isimler varken, Talat, Enver ve Cemal Paşalar gıyaben yargılanmaktaydılar. İngilizler, bu yargılamalardan fazla bir sonuç beklemiyorlardı. Bir mehur olan Kemal Bey'in idamı karşısında gösterilen büyük tepkiden sonra İttihat ve Terakki'nin üst kademesindeki isimlerin idamı olanaksız gibiydi.

²²⁶ BOA, DH.UMVM, 159/53.

²²⁷ Osman Okyar-Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Fethi Okyar'ın Anıları*, Ankara 1997, s. 23.

²²⁸ Bkz. Zeynep Tüfekçi, *Trabzon ve Çevresinden Yapılan Ermeni Tehciri ve Yargılamalar*, İstanbul 2001, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

²²⁹ Bkz. Nigar Esüntimur, *Yozgat ve Çevresinden Yapılan Ermeni Tehciri ve Yargılamalar*, İstanbul 2001, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

²³⁰ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Nejdî Bilgi, "Ermeni Tehciri ve Mehmed Kemal Bey", *Türk Kültürü*, sayı: 324, Nisan 1990, s. 217-225.

²³¹ S. Tansel, a.g.e., I, 125-126; Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, İstanbul 1976, s. 87, "...görevini kötüye kullandığı, Ermenilerin ölümüne sebep olduğu ispatlanmış değildir. Mahkeme sağlam delillere göre değil, Ermeni iftiralara göre karar vermiştir. Hukuk açısından karar bir rezalettir".

İngilizler ve hükümet bu isimlere idam cezasının verdirilemeyeceğini, fakat serbest bırakılmalarının da doğru olmayacağını düşünüp Malta'ya sürmeye karar vermiştir²³².

Kemal Bey'in idam edilmesinden sonra uzun süre Dîvân-ı Harb'lerden idam kararı çıkmamıştır. Bunun nedenleri arasında Kemal Bey'in idamına gösterilen tepki, Anadolu'da Kuva-yı Millîye hareketinin gelişmesi ve hükümet değişiklikleri gibi hususlar sayılabilir. Damad Ferit'in Nisan 1920'de tekrar iktidara gelmesi üzerine Dîvân-ı Harb'ler tekrar kurulmuştur²³³. Ankara'da TBMM açıldıktan sonraki ilk icrââtlardan birisi 8 Mayıs 1920 tarihinde tehcir sebebiyle tutuklu olanların serbest bırakılması yönünde karar almak olmuştur. İstanbul hükümeti buna 11 Mayıs 1920 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'yı gıyaben idama mahkum ederek karşılık vermiştir²³⁴. Ayrıca İngilizlere hoş görünmek isteyen Damat Ferit Paşa hükümetinin kurdurduğu mahkeme, Bayburt eski Kaymakamı Nusret Bey'i 20 Temmuz'da idama mahkum etmiş ve 5 Ağustos 1920'de Nusret Bey idam edilmiştir²³⁵.

Ankara Hükümeti 11 Ağustos 1920'de aldığı bir kararla Dîvân-ı Harb'leri lağv etmiştir²³⁶. Yine Ankara Hükümeti, 25 Aralık 1920 tarihli bir kanunla Bayburt eski Kaymakamı Nusret Bey'i²³⁷, 14 Ekim 1922 tarihli bir kanunla da Boğazlıyan eski Kaymakamı Kemal Bey'i "*millî şehit*" kabul etmiş ve ailelerine maaş bağlamıştır²³⁸.

3.6. Ermeni Kadınlar ve Çocuklar

Mütâreke'den sonra atılan ilk adımlardan birisi din değiştiren kadınlarla ilgili olmuştur. Bu kadınların eski dinlerine dönmeleri için her türlü kolaylığın sağlanması kararlaştırılmıştı²³⁹. Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nden sonraki

²³² B. Şimşir, *a.g.e.*, s. 91-108.

²³³ N. Bilgi, *a.g.m.*, s. 324.

²³⁴ Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, Ankara 1989, I, 103; Hüsamettin Ertürk, *2 Devrin Perde Arkası*, İstanbul 1957, s. 352-356.

²³⁵ Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, (Çev.Cemal Köprülü), Ankara 1991, s. 181-182.

²³⁶ Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, Ankara 1989, I, 116.

²³⁷ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)*, 25.12.1336, devre: 1, ictimâ: 1, in'ikad: 121, Ankara 1944, c.VII, s. 6-9.

²³⁸ *TBMMZC*, 14.10.1338, devre: 1, ictimâ: 3, in'ikad: 119, Ankara 1960, c. XXIII s. 404-408.

²³⁹ *Vakit*, 22 Teşrin-i evvel 1918.

kabineler de yaptıkları açıklamalarla ve taşraya gönderdikleri yazılarla bu konuyu gündemde tutmuşlardır. Müslüman olan Ermenilerin içinde kadınların durumu özel bir yer tutmaktadır. Çünkü bu kadınların bir kısmının Türklerle evlenmiş olması ve mütârekeden sonra gerek Patrikhanenin ve gerekse ailelerinin alıkonulma iddialarıyla müracaat etmeleri önemli tartışmalara yol açmıştır. Yapılan soruşturmalarda alıkonulma iddialarının büyük oranda asılsız olduğu ortaya çıkmıştır. Müslüman olan Ermeni kadınlarının evlenmesi ve hatta çocuklarının olmasının yarattığı sorun ve belirsizlik Dahiliye Nezâreti'nden yapılan açıklamalarla aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Vilâyet ve mutasarrıflıklara 28 Kasım 1918'de gönderilen yazıda müslümanlarla evlenmiş Ermeni kız ve kadınlarının ailelerine teslimi hakkında müracaat olduğu, bu gibi kişilerin kendi dinlerine dönmekte serbest oldukları ve bu takdirde nikahın kendiliğinden düşeceği ve ailelerinin yanına dönme konusunda hür oldukları, bunun haricindeki meseleleri mahkemelerin çözeceği bildirilmekteydi²⁴⁰. Bu konuda herhangi bir ihtilaf ve karışıklık olmaması amacıyla din değiştirmiş kadınların durumu sık sık yazışmalarla ve basın yoluyla açıklığa kavuşturulmaktaydı²⁴¹.

Ermeni kökenli kadınların evliliğiyle ilgili şikâyetler dikkate alınarak incelenmiştir. Durumun gerçek mahiyetini anlamak için söz konusu kadının ailesi, cemaatinin dini yetkilisi, bazen misyonerler, resmî yetkili ve genelde İtilaf temsilcisinin karşısında kadına sorgulama yapılmaktaydı²⁴².

Dahiliye Nezâreti de, kendisine yapılan her başvuruyu değerlendirmiştir. Kastamonu vilâyetine 8 Şubat 1919'da yazılarak, Trabzonlu Tokraman-yan Agob'un kızı Hurdispenyan'ın Kastamonu'da birinin yanında olduğunun haber alındığı, eğer kız 20 yaşından küçükse din değiştirmenin kabul edilemeyeceği, derhal Ermeni cemaatine teslimi ve neticenin bildirilmesi istenmiştir²⁴³.

Başka bir yazışmada, 20 yaşını doldurmamış erkek ve kadın bütün Ermenilerin din değiştirmelerinin geçersiz olduğu ve nüfus kayıtlarının Ermeni

²⁴⁰ BOA, DH.ŞFR, 93/300.

²⁴¹ *Zaman*, 17 Mayıs 1919, "Esnâ-yı harbde ihtidâ ederek izdivâc eylemiş mühtediyeler ârzû ettikleri takdîrde eski mezheblerine dönmekte serbesttirler".

²⁴² İ. E. Atmur, *a.g.e.*, s. 181.

²⁴³ BOA, DH.ŞFR, 96/112.

olarak düzeltilmesi istenirken, 20 yaşından büyük olanların müracaatları ve talepleri halinde kayıtlarının düzeltilmesi açıklaması yapılmıştır²⁴⁴. 26 Mart 1919'da Ankara vilâyetine yazılarak Keskin Kaymakamı Halid Bey'in Ermenilere baskı yaptığı ve korkudan müslüman olmuş 200 Ermeni'nin çekindiği için kendi eski dinlerine dönemediği iddiaları olduğu ve araştırılması isteniyordu²⁴⁵. Verilen cevapta, böyle bir durumun söz konusu olmadığı, müslümanlar nezdinde bulunan Ermeni kadın ve yetimlerinin tamamının velilerine teslim edildiği, sadece din değiştirmiş 9 Ermeni kadınının bulunduğu ve onların da müslümanlarla nikahlı olarak yaşadıkları, aileleri ve Ermeni din adamlarının teklif ve baskıları karşısında eşlerinden kesinlikle ayrılmayı ve kendi dinlerine dönmeyi düşünmedikleri açıklamasında bulundukları bildirilmiştir²⁴⁶. Ankara vilâyetine gönderilen başka bir yazıda Kırşehir livâsından 19 yaşındaki bir Ermeni kızının Haymana kazası telgraf memurunun yanında bulunduğu şikâyetinin yapıldığı, kızın alınarak iâdesi ve neticenin bildirilmesi talep edilmiştir²⁴⁷.

Vilâyetlere yazılan tebligatta müslümanlarla evlenen ve eşlerinden ayrılmak istemeyen Ermeni kadınları için zor kullanılmaması ve bu husus için Ermeni din adamlarından yapılacak müracaatta durumun öncelikle nezârete iletilmesi istenmiştir²⁴⁸. İlerleyen aylarda da yazışmalar en çok bu durum ile ilgili olmuştur.

Bu dönemde, Ermeni ailelerinin çoğu şikâyetlerini İngiliz Siyasi Komiserliği aracılığıyla yapmışlardır. Nişan Minasyan isimli bir Ermeni de, İngiliz Siyasi Komiserliği aracılığıyla başvurarak kızı Nivart'ın Karamürsellî Alaeddin Bey tarafından zorla alıkonulduğu iddiasını ileri sürmüştür. İfadesi alınan Nivart Hanım, evlilik için kocasına kendisinin talip olduğunu, eşini sevdiğini, ayrılmak istemediğini ve bir de çocuğu olduğunu belirtmesi üzerine serbest bırakılmıştır. İzmit Mutasarrıflığı 28 Nisan 1919'da Dahiliye Nezâreti'ne Nivart Hanım ile ilgili gelişmeler hakkında

²⁴⁴ BOA, DH.ŞFR, 96/100; Aynı talimât 8 Mart 1919 tarihinde Ma'mûretü'l-azîz vilâyetine de bildirilmiştir, BOA, DH.ŞFR, 97/68.

²⁴⁵ BOA, DH.KMS, 50-2/2, lef 1/1.

²⁴⁶ BOA, DH.KMS, 50-2/2, lef 2.

²⁴⁷ BOA, DH.ŞFR, 98/138.

²⁴⁸ "...islâmlarla izdivâc eden ve zevcelerinden ayrılmak istemeyen Ermeni kadınlar haklarında muâmele- yi cebriye ifâ olunmaması..." BOA, DH.ŞFR, 99/110.

şöyle yazmaktaydı²⁴⁹; ”Nivart, tehcirden sonra kendi talebi ve arzusuyla Alaeddin Bey’le evlenmiş, kendisi din değiştirmek istemiş ama yaşı küçük olduğundan bu mümkün olmamıştır. İngiliz Siyasi Mümessili ve babasının başvurusu üzerine Nivart Hanım, hükümet dairesine götürülmüştür. Nivart Hanım, orada eşini sevdiğini ve bir çocuğu olduğunu söylemiş, hatta babasının Ermenice ısrarlarına Türkçe cevap vermiştir. Bunun üzerine de İngiliz Mümessili Nivart’ın eşiyle kalmasını doğru bulmuştur”

Bir süre sonra, Nişan Minasyan’ın, kızının baskı altında olduğunu ve tehdit yüzünden ayrılmadığını belirtmesi ve İngiliz Komiserliği’ne yine müracaat etmesi üzerine Nivart Hanım, eşinden ayrılmak istemediğini tekrar ifade etmiş fakat bu sefer İngiliz Siyasi Mümessili durumu İngiliz Komiserliğine izah edeceği, bu zaman zarfında Nivart’ın Ermeni muhtarının evinde kalması gerektiği kararını açıklamıştır. Nivart Hanım, arzusu dışında muhtarın evine gönderilince oradan eşine kaçmış, bu seferde Marhasahaneye teslimi gündeme gelmiş ve Alaeddin Bey hakkında tahkikat yapılmıştır. İzmit Mutasarrıfı, gelişmeler üzerine Dahiliye Nezâreti’ne gönderdiği yazıda kendi isteğiyle evlenmiş ve eşinden ayrılmak istemeyen kadınların teslim edilmemesi gerektiğini ifade ederek, Marhasa Vekili’nin müracaatının değerlendirmeye alınmadığı ve Nivart Hanım’ın Marhasahaneye teslim edilmediğini bildirmiştir²⁵⁰.

Dahiliye Nâzırı Mehmed Ali Bey’e ve Polis Müdüriyetine 14 Mayıs 1919 tarihinde yazılarak, Giresun Rûsûmat memurlarından olan ve İstanbul’a gelen Necib Efendi’nin dört sene önce evlendiği ve eşi 22 yaşındaki Safvet Hanım’ın Ermeni Patrikliğine götürüldüğü ve eski dinine dönmesi için baskı yapıldığı bildiriliyor ve yirmi yaşını doldurmuş kişilerin diyanet ve milliyet konusunda kendi hür arzularıyla hareket edebilecekleri hatırlatılarak Patrikhane’den Safvet Hanım’ın derhal serbest bırakılmasının istendiği belirtiliyordu²⁵¹.

Haziran 1919 tarihinden sonra vilâyetlere gönderilen yazılarda yine kadınların isteğine aykırı olarak iâde edilmemeleri konusunda yoğun yazışmalar başlamıştır. 7 Haziran 1919’da Diyarbekir vilâyetine gönderilen yazıda

²⁴⁹ BOA, DH.UMVM, 161/16, lef 5.

²⁵⁰ BOA, DH.UMVM, 161/16, lef 3.

²⁵¹ BOA, DH.İ.UM, 19-7/1-5, lef 5/1.

eşinden memnun olan kadının isteğine aykırı olarak iâde edilemeyeceği ve bu konuda ısrarcı olunursa ilgili mahkemeye müracaat edilebileceği ve kadının ifadesine başvurulacağı belirtilmiştir²⁵². Aynı içerikteki yazı Sivas vilâyetine de gönderilmiştir²⁵³. Yine 6 Temmuz 1919 tarihinde Ankara vilâyetine, 20 yaşını bitirmiş ve eşinden ayrılmak istemeyen bir kadının buna hiçbir şekilde zorlanamayacağı açıklaması yapılmaktaydı²⁵⁴. Bu konuda yine Diyarbekir vilâyetine²⁵⁵ ve Ma'mûretü'l-azîz vilâyetine bilgi verilmiştir²⁵⁶.

Bir başka şikâyet Ağustos ayında söz konusu olmuştur. Dahiliye Nezâreti'nin Maryam Demirciyan'ın zorla alıkonulduğu şikâyetini iletmesi ve tahkikat yapılmasını istemesi üzerine, Ankara vilâyetinden 16 Ağustos 1919'da verilen cevapta, Nevşehir'in Arabsun köyünden Mustafa Efendi'nin yanında ve Mustafa Efendi'nin oğlu Hakkı Bey'le evli olan Boğazlıyan'ın Çakmak köyünden Maryam Demirciyan'ın diğer ismiyle Şaziye'nin merkez livâya getirildiği ve meclis idare heyeti önünde eski dinine dönmekte ve memleketine gitmekte hür ve serbest olduğunun bildirildiği, buna mukabil kendisinin din değiştirerek Hakkı Bey'le evlendiğini ve ayrılmak istemediğini söylediği vurgulanmaktaydı. Ayrıca bu gibi eşlerinden ayrılmak istemeyen din değiştirmiş kadınlar hakkında zor kullanılamayacağı ve yapılacak bir muamelenin kalmadığı ilave edilmekteydi²⁵⁷. Aynı ifadeler 25 Ağustos 1919 tarihinde Niğde mutasarrıflığının yazısında da yer almıştır²⁵⁸.

Din değiştiren kadınların durumu ve resmî makamlara yapılan şikâyetler uzun süre devam etmiştir. Fakat yapılan tahkikâtın çoğunda kadınlar kendi istekleriyle müslüman oldukları açıklamasını yapmışlar ve eşlerinden ayrılmak istememişlerdir.

Bütün savaşlarda olduğu gibi Birinci Dünya Savaşında da ailesini kaybeden binlerce çocuğun olması önemli bir mesele teşkil etmiştir. 25 Kasım 1914'te kurulan ve 1915 yılından itibaren faaliyete geçen Darüleytam savaş yıllarında ailelerini kaybeden çocukların bakımını üstlenmiştir. İstanbul'da

²⁵² BOA, DH.ŞFR, 100/49. BOA, DH.ŞFR, 98/138.

²⁵³ BOA, DH.ŞFR, 100/79.

²⁵⁴ BOA, DH.ŞFR, 101/17.

²⁵⁵ BOA, DH.ŞFR, 102/131.

²⁵⁶ BOA, DH.ŞFR, 102/236.

²⁵⁷ BOA, DH.KMS, 50-2/54, lef 8.

²⁵⁸ BOA, DH.KMS, 50-2/54, lef 12.

ve bazı şehirlerde açılan yetimhanelere çocuklar yerleştirilmiştir. Kısa süre içerisinde bu çocukların sayısı 16.000'e ulaşmıştır. Savaşın uzaması ve yaşanan problemler nedeniyle 2 Nisan 1917 tarihli bir kararla açılan yetimhaneler devletin himayesine alınmıştır. Bir defaya mahsus olmak üzere 150.000 lira nakit ve 500 dönüm arazi tahsis edilmiştir. Daha sonra çıkarılan ek bir kararla posta, telgraf, tütün ve içki vergilerinden düzenli gelir sağlanmıştır²⁵⁹. İlgilenilmesi gereken çocuk sayısı Darüleytam'ın olanaklarını zorlamaktaydı. 1917 yılında kurulan Himâye-i Etfâl cemiyeti, Hilâl-i Ahmer gibi kuruluşlar da savaşın ve yaşanan karışıklıkların mirası olan kimsesiz çocuklara yardım etmeye başlamışlardır. Kadınları Çalıştırma Cemiyeti de yetimlere yardımcı olmaya çalışmıştır. Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nin amacı, müslüman Osmanlı kadınlarını çalışma hayatına dahil edebilmektir. Bununla birlikte Anadolu'dan İstanbul'a gönderilmeye başlanan çocuklarla da ilgilenmiştir. Savaş yıllarında, Kadınları Çalıştırma Cemiyeti ilk olarak Anadolu'dan gönderilen 750 çocuğu İstanbul'daki şubelerinde barındırmıştır. Fakat daha sonra 1.800 çocuğun daha gönderileceği haber alınınca, bu çocuklarla ancak geçici bir süre ilgilenmek mümkün olabileceğinden cemiyet Dahiliye Nezâreti'ne başvurarak bu çocukların evlere ve işyerlerine yerleştirilmelerini teklif etmiştir. Böylece çocukların belli bir emek ve iş gücü karşılığında barınmaları ve iâşeleri sağlanacaktı. Osmanlı Devleti'nin her yerinden gelen çocukların etnik kimliklerini tesbit etmek bazen çok zor olmaktaydı. Erkek çocukların sünnetli olup olmadığına bakılarak bir ölçüde bunu anlamak mümkün iken kız çocukları için, yaşı küçükse ve şivesinden birşey anlaşılmıyorsa milliyetlerini tespit etmek mümkün olamamaktaydı. Anlaşıldığı kadarıyla Kadınları Çalıştırma Cemiyeti yetim olarak kendisine gönderilen bazı Ermeni çocuklarını da savaş yıllarını güvenli bir ortamda geçirebilmeleri için Türk ailelerin yanına yerleştirmiştir. Bu icrâât Mondros Mütârekesi'nden sonra Ermeni çocuklarının Türkleştirilmek amacıyla ailelerin yanına verildiği suçlamalarına neden olmuştur²⁶⁰.

Mondros Mütârekesi'nden önce Ermenilerin geri dönüşüne karar veren hükümet, darüleytamlarda ve evlerde bulunan Ermeni çocuklarının talep olması halinde ait oldukları cemaate ve akrabalarına teslim edilmesi için sürekli

²⁵⁹ Hidayet Y. Nuhoglu, "Dârüleytamlar", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 1993, VIII, 521.

²⁶⁰ Yavuz Selim Karakışla, "Savaş Yetimleri ve Kimsesiz Çocuklar: Ermeni mi, Türk mü?", **Toplumsal Tarih**, Eylül 1999, sayı: 69, s. 46-49.

talimât göndermiştir. Darüleytamlardaki Ermeni çocuklarının akrabaları tarafından alınabilmesi için Dahiliye Nezâreti'nden Maarif Nezâreti'ne yazı gönderilmiştir²⁶¹. İlgili makamlara Ermeni çocukların teslimi hususunda verilen emirler ve ardından yapılan ikazlar üzerine çocukların iadesi başladı. Konu hem resmî yazışmalara hem de basına yansdı. 13 Kasım 1918 tarihli Atı gazetesindeki habere göre, iki müslüman hanım Samsunlu yetim bir Ermeni kızını Ermeni patrikhanesine teslim etmişti²⁶².

Mütâreke döneminde İtilâf devletlerine başvuran Ermeniler ve Rumlar her türlü talebi iletebilmekteydiler. Özellikle İngilizler Ermenileri her konuda kayırırken, Türklerin haklı olmasının fazla bir önemi yoktu. Can ve mal güvenliği tehdit altındaydı ve her an bir eve İngilizlerle, Ermenilerin gelmesi ve evdeki bir Türk çocuğunu Ermeni olduğu iddiasıyla almaları tehlikesi vardı. Ayrıca, bu dönemde İngiltere'nin uyguladığı politika Calthorpe'ın tabiriyle *"hiçbir Türk'e hiçbir yardımda bulunmamak"* şeklindeydi²⁶³.

Hükümet, Patrikhaneden kimlerin nezdinde yetim bulunduğunu ve henüz teslim edilmediğini açıklayan bir cetvel hazırlamasını istemiştir²⁶⁴. Patrikhaneden Polis Müdüriyeti'ne verilen bir cetvelde üç yetim gösterilmiştir. Nerede yetim bulunduğu dair malumat alınırsa oraya cetvel takdim edileceği belirtiliyor ve Enver Paşa'nın Küçükçekmece'deki çiftliğinde elli kadar yetim bulunduğu rivayeti dile getiriliyordu²⁶⁵.

Yetimlere yardımcı olmak için zaman zaman yabancı ülkelerden destek söz konusuydu. Bu ülkelerin başında Amerika gelmekteydi. Fakat anla-

²⁶¹ **Vakit**, 23 Teşrîn-i evvel 1918, "Dârü'l-eytâmlardaki Ermeni talebe.haber aldığımıza göre dârü'l-eytâmlarda bulunan Ermeni çocuklarının da akrabaları tarafından talep vukuunda iâdesi husûsu Dahiliye Nezâreti'nden ayrıca Maârif Nezâreti'ne yazılmıştır".

²⁶² İ. E. Atnur, **a.g.e.**, s. 142.

²⁶³ Zekeriya Türkmen, "İşgal Yıllarında İstanbul'daki Uygulamalar: Mütâreke Döneminde Ermeniler Tarafından Türk Çocuklarının Kaçırılması ve Hristiyanlaştırılması", **Kök Araştırmalar**, Güz 2000, c. 2, sayı: 2, s. 267-268.

²⁶⁴ **Vakit**, 27 Teşrîn-i sâni 1918, "Eytâm meselesi. Kimlerin nezdinde yetim bulunduğunu ve resmen mürâcaat vâki' olduğu hâlde henüz teslim edilmediğini mübeyyin olmak üzere bir cetvel ihzârı lüzûmu hükümetce Ermeni Patrikhanesi'ne bildirilmiş olduğundan pey-der-pey Patrikhaneye verilen ma'lûmâta binâen lâzım gelen bu cetvelin derdest-i tanzim bulunduğu Ermeni gazeteleri yazıyorlar".

²⁶⁵ **Hadisat**, 28 Teşrîn-i sâni 1918, "Ermeni Etfâl-i Yetimesi. Nezdinde etfâl-i yetim bulunanların bir cetvelinin tanzimi lüzûmu Polis Müdüriyeti tarafından Patrikhaneye bildirilmiş idi. Şimdilik Patrikhane tarafından üç yetim için bir cetvel gönderilmiştir. Nerede etfâl-i yetime bulunduğu dâir ma'lûmât alındıkça Patrikhaneden lâzım gelen cetveller makam-ı âidine takdim edilecektir. Ermeni gazeteleri Patrikhane tarafından bu bâbda icâb-ı icrâ olunduğu cihetle hükümetce dahi nereye yetim teslim edilmiş ise oralardan bir cetvel talep edilmesi lâzım geldiğini yazıyorlar. Rivâyete göre Enver Paşa'nın Küçükçekmece'deki çiftliğinde elli kadar yetim bulunuyormuş".

şıldığı kadarıyla bu yardımlar sadece Ermeni yetimleri kapsamaktaydı. 27 Kasım 1918 tarihli bir başka haberde Amerika Salib-i Ahmer'inin Ermeni yetimleri için erzak ve melbusat gönderdiği bildiriliyordu²⁶⁶.

Dahiliye Nezâreti'nden Hariciye Nezâreti'ne gönderilen 8 Ocak 1919 tarihli bir yazıda Makriköy'de müslüman evlerden alınan kızların isim listesi verilmiştir. Bu kızlardan bazılarının müslüman olduğunun anlaşılmasıyla daha sonra iade edilmiş, ayrıca Ermeni oldukları anlaşılan yetimler Patrikhaneye teslim edilmişlerdi²⁶⁷. Polis Müdüriyeti'nden yapılan açıklamada kimin nezdinde Ermeni çocuğu varsa 1 hafta içinde Polis merkezine teslim etmesi gerektiği ifade edilerek, yapılacak şikâyet ve müracaatların Polis Müdüriyeti'ne olması istenmiştir²⁶⁸.

Amiral Webb'in İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı 19 Ocak 1919 tarihli mektuptan, aslında o yıllarda Türk ailelerin ne gibi bir tehlike yaşadıkları ve kendi çocuklarının her an alıkonulacağı endişesini taşıdıkları ve bunda haklı oldukları anlaşılmaktadır. Webb mektubunda, vali atamalarının, basının, demir yollarının kendi kontrollerinde olduğunu, hapishanelerdeki Ermeni ve Rumları serbest bıraktıklarını, Ermeni kız ve kadınlarını Türklere ait evlerden diledikleri gibi kurtardıklarını, istedikleri her şeye el koyduklarını itiraf etmekteydi²⁶⁹.

1 Şubat 1919'da vilâyetlere yazılan şifrede bazı müslüman ailelerinin yanına himaye edilmek üzere verilen yetimlerin ebeveynlerine veya mensup oldukları cemaatlerin yetkililerine teslim edilmesi istenilerek bazı yerlerde bunların teslim olunmadıklarının haber alındığı ve bu kanuna aykırı durum karşısında ilgililerin cezalandırılacakları belirtiliyordu²⁷⁰.

Savaş yıllarında kimsesiz kalan Ermeni yetimlerinden bazıları müslüman ailelerin yanına yerleştirilmişti. Mütâreke'den sonra bu çocuklar talep olursa akrabalarına teslim edilmekteydi. Bu sırada bazı çocuklara talep olmamasına rağmen hükümet evlerdeki çocukların yetimhanelere gönderilmesini istemiştir. Herhalde bundaki amaç, çocukların ailelerce alıkonulduğu suçlamasından kurtulmaktır. Yine anlaşıldığı kadarıyla çocukların çoğu kendilerine iyi bakan

²⁶⁶ **Vakit**, 27 Teşrin-i sâni 1918.

²⁶⁷ **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)**, Ankara 1994, s. 196-202.

²⁶⁸ **Yeni Gazete**, 16 Kânûn-ı sâni 1919.

²⁶⁹ Z. Türkmen, a.g.m., s. 268-269.

²⁷⁰ **BOA**, DH.ŞFR, 96/15.

ve alıştıkları insanlardan ayrılmak istememektedirler. Bu yüzden gönderilen yazılarda çocukların arzularına bakılmaksızın yetimhanelere teslimi ifadesi kullanılmaktadır. 5 Şubat 1919 tarihinde Canik mutasarrıflığına çekilen telgrafta Muhâcirin darüleytamına yerleştirilen sekiz Ermeni kızına iyi davranılması ve iâşe ettirilmesi, evvelce yanlarında bulundukları müslüman ailelerin yanına gitmelerine müsaade edilmemesi talimâtı verilmekteydi²⁷¹. Canik mutasarrıflığına gönderilen 8 Şubat tarihli şifrede Fatsa kazasında müslüman ailelerin yanında bulunan 13 Ermeni kız çocuğunun Samsun dârüleytâmına teslim edilmesi bildiriliyordu²⁷². 17 Şubat 1919 tarihinde müslüman ailelerin yanında bulunan Ermeni yetimlerinin rıza ve muvafakatlarına bakılmaksızın hemen cemaatlerine teslimi hususu belirtilmekteydi²⁷³.

Milliyeti belirsiz çocukların durumunu aydınlatmak için hükümet faaliyet göstermiştir. 17 Şubat 1919 tarihli haberde Polis Müdüriyeti'nin İtilâf zabıtasıyla beraber çalışarak milliyeti şüpheli olanların durumunu ortaya çıkaracağı belirtilerek, bu hususla meşgul olmak için Polis Müdüriyeti'nde bir daire oluşturulacağı bildiriliyordu²⁷⁴.

Müslüman yetimlerin gayri müslim olduğu iddiasıyla talep edilmesi ve alıkonulmaya başlanması üzerine vilâyet ve mutasarrıflıklara 20 Şubat 1919 tarihinde gönderilen yazıda uyarılarda bulunulmuştur. Resmî ve özel müesseselerle, müslüman hanelerde olan gayri müslim yetimlerin akrabalarına ve cemaatlerine tesliminin kararlaştırılmış olduğu fakat bu esnada müslüman olan çocukların hristiyan cemaatlerce alınmasına karşı tedbirli olunması ve bu hususa dikkat edilmesi istenmekteydi²⁷⁵.

2 Nisan 1919'da Ermeni mülteci ve yetimleri için düzenlenecek konserlerden Darülaceze'ye ait % 10'luk rüsumun alınmaması kararlaştırılmıştır²⁷⁶. 15 Nisan 1919 tarihli yazıda Ermeni mülteci ve yetimleri için yapılacak konserlerden Darülaceze aidatının alınmaması Darülaceze Müdüriyeti'ne bildirilmekteydi²⁷⁷.

²⁷¹ BOA, DH.ŞFR, 96/77.

²⁷² BOA, DH.ŞFR, 96/96.

²⁷³ BOA, DH.ŞFR, 96/210.

²⁷⁴ Yenigün, 17 Şubat 1919.

²⁷⁵ BOA, DH.ŞFR, 96/248.

²⁷⁶ BOA, MV, 215/6.

²⁷⁷ BOA, DH.UMVM, 116/47, lef 2/1.

Vilâyetlere gönderilen 16 Nisan tarihli yazıda Ermeni çocuklarının iâdelerinin herhangi bir zorluğa sebebiyet vermeden gerçekleşmesi ve bu konuda ihmâlî olacak memurların ağır bir şekilde cezalandırılacağı ifade edilmekteydi²⁷⁸. Polis Müdüriyeti'nden 20 Nisan 1919'da Dahiliye Nezâreti'ne iletilen yazıda, Konya Öksüz Yurdu talebesi olan İsmail'in Ermeni olduğu iddiasıyla İngilizler tarafından İstanbul'a sevk edildiği, tahkikat neticesinde Ermeni olmadığının anlaşıldığı belirtilmiştir²⁷⁹.

Daha öncede belirtildiği gibi kimliği meçhul yetimler arasında kız çocuklarının durumu oldukça belirsizdi ve asıl tehlikeyi onlar yaşamaktaydı. Bu arada İtilâf zabıtalарının desteğini alan bazı Ermeniler, müslüman olduğu bilindiği ve bu konuda resmî evrakları olduğu halde gerek erkek ve gerekse kız çocuklarını Ermeni olduğu iddiasıyla evlerinden, annelerinin yanlarından toplattırmaktaydılar. Mütâreke dönemindeki en büyük sorunlardan biri Türk çocuklarının Ermeni yetimi olduğu iddiasıyla alınması olmuştur. Bu mesele giderek büyüyen bir problem haline gelmiştir²⁸⁰.

Polis Müdüriyeti'nden Dahiliye Nezâreti'ne gönderilen 28 Nisan 1919 tarihli raporda Bir Amerikalı, bir Türk ve bir Ermeni kadınından oluşan 3 kişilik bir heyet teşkil edildiği ve bir hane tutulduğu ve müslüman ailelerin gözetiminde olan Ermeni yetimlerinin Osmanlı polisine müracaata lüzum görmeden İtilâf devletleri polislerinin desteğiyle toplanmaya başlandığı bildirilmekteydi. İki kız çocuğunun Ermeni olduğu iddiasıyla alındığı ve Çengelköy'de Fuçucu sokağı 26 numaradan Yüzbaşı Abidin Bey'in ailesinden alınan Nimet isimli kız çocuğunun da 3 gün Patrikhane'de kaldıktan sonra ailesine teslim edildiği bildirilmekte, böyle bir hane ve heyet oluşturulurken hükümetten hiçbir resmi izin alınmadığı hatırlatılmaktaydı²⁸¹. 3 Mayıs 1919 tarihli bir haberde Ermeni patrikhanesinde, Ermeni zannıyla tevkif edilmiş bir çok müslüman kızlarının olduğu belirtilerek bazı örnekler verilmekteydi. Bunlar şöyleydi²⁸²;

²⁷⁸ BOA, DH.ŞFR, 98/195.

²⁷⁹ BOA, DH.EUM.MH, 190/47, lef 2.

²⁸⁰ C. Bayar, a.g.e., V, 58, "... Bunlar işi o kadar büyüttüler ve ileri götürdüler ki, karagözlü ve biraz esmer Türk çocukları için sokağa çıkmak adeta tehlikeli olmuştu. Gözlerine kestirdiklerini alıp götürüyorlardı..."; Cemil Bilsel, Lozan, İstanbul 1933, I, 207, "...evler mütemadiyen aranıyor, haremelerin, harimi ismetine bin bir bahane ile girenler ne bulurlarsa alıyor, öz Türk çocukları, anaları elinden alınarak, Ermeni papaslarına veriliyor...".

²⁸¹ BOA, DH.KMS, 52-2/79, lef 2-3.

²⁸² İleri, 3 Mayıs 1919.

- Çengelköy'de Fuçucu sokağında 26 numaradan Yüzbaşı Abidin Bey'in hanesinden (Nimet) adında bir kız çocuğu alınmıştır. Vaktiyle bunun müslüman olduğu gazetelerde yazılmış ve Patrikhanede dahi islâm olduğu üç günlük tahkikattan sonra anlaşarak Polis Müdüriyetine iade edilmiştir.

- Papaz Hamayak Efendi tarafından Ermeni zannıyla Gevri namında bir kız çocuğu alınmış ve İhtiyat Küçük Zabıt Mektebi'nde bulunan biraderine bile gösterilmekten imtina edilmiştir.

- Nureddin Efendi'nin (Afife Canan) ismindeki kız çocuğu da alınmıştır. Halbuki bu kızın 325 senesinde çıkarılmış Tezkere-i Osmaniyesi bile mevcuttur.

- Ortaköy'de Doktor Necib Bey'in hanesinden (Kevser) namındaki kız çocuğu da alınmıştır.

Dahiliye Nezâreti, 6 Mayıs 1919'da Hariciye Nezâreti'ne çeşitli hanelerden çocukların Ermeni oldukları iddiasıyla toplandığını yazmaktaydı²⁸³. 7 Mayıs 1919 tarihinde Dahiliye Nezâreti'ne yazılarak, şu anda Ortaköy'de oturan İpsala eski Kaymakamı Refik Bey'in evinden 6 yaşındaki bir kızın alındığı oysa İpsala'nın köylerinde bu kızın müslüman erkek kardeşleri olduğu ve yine Üsküdar'da Papas Hamayak'a gönderilen diğer bir kızın da müslüman olduğunun anlaşıldığı ve Polis Müdüriyeti'nce çocukların iadelerinin istendiği belirtilmekteydi²⁸⁴. Polis Müdüriyeti'nin 20 Mayıs 1919 tarihli yazısında Ermeni Patrikhanesi'nin takririnde yer alan yetimlerden Hediye isimli kızın toplama memurlarından Bogos Efendi'ye teslim edildiği İzmit Bahçecik Darüleytamı'ndan gönderilen dört çocuktan Osman ismindeki çocuğun müslüman olduğunu tesbit eden babası ve annesinin mektubu olduğu için darüleytama iade edildiği, Çamlıca Darüleytamı'ndaki Şahantuk ve Üsküdar'da Binbaşı Kazım Bey'in evinde bulunan kızların yaşlarının 20'den fazla olması sebebiyle hareket ve tercihlerinde serbest oldukları, Karabet Musteciyan hakkında haberleşmelerin devam ettiği ve hali hazırda nerede olduğunun anlaşılamadığı ve Hasköy'deki Ali'nin yanındaki kız hakkında şu ana kadar herhangi bir işlem yapılmadığı belirtilmekteydi²⁸⁵.

²⁸³ BOA, DH.KMS, 52-2/79, lef 7/2.

²⁸⁴ BOA, DH.İ.UM, 19-7/1-5, lef 9.

²⁸⁵ BOA, DH.İ.UM, 19-7/1-5, lef 4.

Dahiliye Nezâreti'ne yazılan 22 Mayıs 1919 tarihli bir raporda yine yetimler hakkında bilgi verilmekte ve tehcir esnasında yetim kalan Ermeni çocuklarının hadiselerle bir ilgileri olmadığı, sadece insani amaçlarla himaye edildikleri ve bunların harb bitince mensup oldukları cemaate teslimlerinin kararlaştırıldığı belirtilmekteydi. Harpten sonra Polis Müdüriyeti'nde Birinci Şube'de milliyetleri belirsiz çocukların durumunu tahkik için araştırma yapıldığı ve bu araştırmaya Patrikhane'den görevlendirilen Çakıryan Efendi'nin de katıldığı açıklanarak, Çakıryan Efendi'nin Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nde bulunan yetimlerin kayıtlı olduğu defteri aldığı ve üzerinde tahrifat yaptığı, bunun amacının bir çok müslüman yetimi Ermeni yapmak olduğu, pek çok müslüman yetiminin de Patrikhane'ye götürülerek kötü muamele gördüğü belirtiliyordu. Milliyetleri belirsiz çocukların zaten oluşturulan bitarafhaneye²⁸⁶ sevkine başlandığı, gösterilen her türlü kolaylığa rağmen, müslüman hanımların evlerinden alındığından bahsedilmekteydi. Kadıköy'de Ali Yekta Bey'in hanesinden Hayriye Hanım'ın alınarak bitarafhaneye gönderildiği de haber verilmekteydi. Bîtarafhanede yapılan kasıtlı ve haksız uygulamalar karşısında burada görev yapan Sadiye Hanım daha fazla dayanamamış ve Şişli Komiser Muavinliğine yazdığı bir yazıyla, son olarak bir çocuğun daha hristiyanlaştırıldığı ve bitarafhaneden çıkarılarak bir eve götürüldüğü, kendisinin pek çaresiz ve üzgün olduğunu, mutlaka bir şeyler yapılması ve bir çare bulunması gerektiğini haber vermektedir²⁸⁷.

Sadârete gönderilen 24 Mayıs tarihli bir yazıda da milliyetleri şüpheli çocukların durumunu tetkik için bir komisyon kurulduğu halde, bazı Ermenilerin cebren müslüman hanelerinden çocukları aldığı ve patrikhane'ye yahud Şişli'deki bîtarafhaneye götürdüğü ve hristiyanlaştırmaya çalıştıkları bildirilmekteydi²⁸⁸. 5 Haziran 1919 tarihli bir gazete haberinde Patrikhane'ye alınan müslüman çocuklar meselesinin giderek bir sosyal faciaya dönüştüğü görülmektedir. Kayseri'den getirilip İngilizler tarafından

²⁸⁶ Milliyetleri belirsiz çocukların durumu anlaşıncaya kadar iâşe ve barınmalarını sağlamak amacıyla Nişantaşı'nda bir ev açılmıştı. Bu evdeki heyette bir Amerikalı, bir Türk ve bir Ermeni kadın bulunmaktaydı., Bkz. Y.S.Karakışla, a.g.m., s. 50.

²⁸⁷ "...bazı Ermeni çocukları mezkûr hâdisâtla alâkadâr olmamak ve sırf husûsiyye-yi muâvenet ve insâniyyetle mütehassıs olan islâm âileleri tarafından himâye ile alınarak harb-i umûmî nihâyetine kadar muhâfaza olunmuş ve mütârekeyi müteâkıb emr-i âli-yi nezâretpenâhîlerine tevfikân mensûb oldukları cemâat rüesâsına tevdi' ve teslimlerine ibtidâr olunmuş idi...", BOA, DH.KMS, 52-2/79, lef 6.

²⁸⁸ BOA, DH.KMS, 52-2/79, lef 7/1.

Ermeni Patrikhanesi'ne gönderilen 220 müslüman çocuğa, sorulunca Ermeni olduklarını açıklamalarını tenbîh etmişler, baba ve anneleri sorulunca söylemeleri için birer isim de öğretmişler ve çocukları almaya gelen polislere çocukları teslim etmemişlerdir²⁸⁹. Çocuklar hristiyan olmadıklarını açıkladıkları ve din değiştirmedikleri için dövülmüşlerdi. Hatta 10 tanesi hastaneye yatırılacak kadar hırpalanmıştı²⁹⁰.

Basın'da çıkan yetimlerle ilgili haberler Ermeni Patrikhanesini rahatsız etmiş, çocukların müslüman ve dayak yeme olaylarının gerçek olmadığı cihetiyle Ermeni Patriğinin Kapı Kahyası Hamamcıyan Efendi, Dahiliye Nezâreti'ne giderek protesto etmiştir. Basın ise milliyetinden şüphe edilen çocukların tarafsız komisyona sevkı gerekirken önce Patrikhaneye götürüldüğünü ve yazılanların yanlış olmadığını ileri sürmektedir²⁹¹.

8 Haziran tarihinde Ermeni gazetelerine dayanarak verilen bir haberde Kayseri'den getirilen 220 çocuk hakkında tahkikat yapıldığı bu çocukların 108'inin Ermeni, 85'inin Türk olduğunun anlaşıldığı ve 27 çocuğun da hüviyetleri tespit edilemediğinden bitarafhaneye nakl olunduğu bilgisi veriliyordu²⁹².

Patrikhane, 8 Kasım 1919'da Hüdavendigâr vilâyetine yaptığı başvuruda Bursa Ermeni İnas Eytamhanesi'nden kaçan 15 yaşındaki Vartanuş Torosyan ve yine 15 yaşındaki Anjel Nişanyan isimli kızların Müftü'nün nezdinde bulunduğunu ifade ediyordu²⁹³. Hüdavendigâr vilâyeti'nden 23 Kasım 1919'da verilen cevapta kızlar hakkında verilen bilgilerin doğru olmadığı, birinin müslüman olduğu ve Hasan Efendi isimli birinin kızı olduğu, diğerrinin ise Keskin kazası eski Ceza Müdürü Hüsnü Bey'in manevî kızı olduğu ve tehcirden çok önceleri Hüsnü Bey'in nezdinde bulunduğu açıklaması yapılmıştır²⁹⁴.

Dahiliye Nezâreti'ne 29 Kasım 1919'da gönderilen yazıda, Ermeni yetimlerine tahsisi kararlaştırılan Büyükdere'deki Ragıp Paşa yalısının tahliyesi istenmiştir²⁹⁵.

²⁸⁹ **İkdam**, 28 Mayıs 1919.

²⁹⁰ **İleri**, 5 Haziran 1919.

²⁹¹ **İleri**, 6 Haziran 1919.

²⁹² **Zaman**, 8 Haziran 1919.

²⁹³ **BOA**, DH.KMS, 50-3/11, lef 1.

²⁹⁴ **BOA**, DH.KMS, 50-3/11, lef 4.

²⁹⁵ **BOA**, BEO, 345174

Sadâret'in 29 Aralık 1919 tarihli yazısında Karahisar'da ailesinden alınan 10 yaşındaki Mehmet Şükrü'nün yapılan tahkikât neticesinde İstanbul'daki Ermeni okullarından birinde olduğunun anlaşıldığı belirtilerek, ailesinin çocuğun teslimini istediği vurgulanıyordu²⁹⁶.

20 Mart 1920 tarihinde Eskişehir Mutasarrıflığı'na gönderilen yazıda İngilizler tarafından Ermeni kızı olduğu iddia edilen Sadiye ismindeki kızın yapılan tahkikât neticesinde Babaeski'li saatçi müteveffa Abdülmecid Efendi'nin kızı olduğu anlaşılmış ve Babaeski'ye akrabalarının yanına gönderilirken Eskişehir'de İngilizler tarafından alındığı belirtilerek resmî belgelerle beraber İngiliz temsilciliği nezdinde girişimde bulunulması istenmekteydi²⁹⁷.

Emekli doktorlardan Abdüsselâm Paşa'nın eşi, 30 Haziran 1920'de Sadârete bir mektup yazmıştır. Buna göre Kızıltoprak'ta ikâmet eden emekli doktorlardan Ferik İbrahim Abdüsselâm Paşa'nın evindeki kızlar, Ermeni kızları olduğu gerekçesiyle İngilizler tarafından alınmıştı. Abdüsselâm Paşa, savaştan çok önce evlâtlık olarak aldığı iki müslüman kız için hükümete, Polis Müdüriyeti'ne ve İtilâf temsilcilerine müracaat etmiş ve çocuklarını istemiştir. Kızların müslüman olduğu ve tehcirden çok önce Paşa tarafından evlât edinildiği bunun bütün komşularca bilindiği vurgulanarak, resmî evraklarda da bu durumun sabit olduğu belirtiliyordu. Paşa'nın eşi, mektubunun sonunda Paşa'nın İngilizler tarafından Malta'ya sürüldüğünü ifade etmekteydi²⁹⁸. Anlaşıldığı kadarıyla birisinin ısrarla teşebbüslerde bulunması ve hakkını arama-sına bile tahammül edilmediği bir dönem ve ortam söz konusuydu.

Bu arada Osmanlı hükümeti, Ermeni Patrikhanesi'nin Ermeni yetimhanelerine nakdi yardım yapılması talebini değerlendirerek, aylık 1.000 lira yardım yapılması kararını almıştır²⁹⁹.

Amerikalılar tarafından 1920'de İstanbul'da yapılan bir araştırmada yetimhanelerde farklı milletlerden olan çocuklardan 3.827 Ermeni ve 2.798 Türk bulunmaktaydı. Ayrıca Katolik kilisesine bağlı yetimhanelerde de 171 çocuk vardı ve bunların bir kısmı Ermeni idi³⁰⁰. Raporda belirtilen bu rakamlar

²⁹⁶ BOA, BEO, 345553.

²⁹⁷ BOA, DH.EUM.AYŞ, 35/61.

²⁹⁸ BOA, BEO, 348112.

²⁹⁹ BOA, MV, 217/112; BOA, BEO, 344976.

³⁰⁰ Anna Welles Brown, "İstanbul'da Yetimhaneler", İstanbul 1920, (Ed. Clarence Richard Johnson), M.A., s. 199.

mutlaka her gün değişmekte ve farklılık arz etmekteydi. Ermeni yazarlar ise bu yıllardaki yetimler konusunda sürekli abartılı açıklamalarda bulunmuşlardır. Bir yazara göre 1920'nin sonlarına doğru Ermeni Patrikhanesi Türk yetimlerinin yarısının hala Ermeni yetimi olduğunu düşünmekteydi. Yine Ermeni raporlarının iddiası 1921 sonlarına kadar 3.000-5.000 kadar Ermeni yetiminin Türklerden alındığı şeklindeydi³⁰¹. Oysa belgeler ve yaşanan hadiseler gerçeklerin böyle olmadığını göstermektedir. Gözüken, Türk yetimlerinin ciddi bir Ermenileştirme tehlikesiyle karşılaştığı şeklindedir.

Bu arada 11 Kasım 1920 tarihli yazıda Kuleli Askeri Mektebi'ne Ermeni yetimhanesi olarak İngilizlerce el konması ayrı bir tartışma konusu olmuştur. Mektebin Ermeni yetimhanesi olması üzerine İngiliz Fevkalâde Komiserliği nezdinde yapılan teşebbüste Kuleli talebesi için tahsis olunan Maçka silahhanesinin ve onun karşısındaki hastahane binasının bile talebe için yeterli olmadığı, oysa Kuleli mektebinin yetimhane için büyük kısmının kullanılmadığı, Ermeni yetimhanesi için Beylerbeyi sarayının yakınındaki bina ve Yeniköy'deki Raif Paşa köşkünün kullanılabileceği teklifinin, komiserlikçe olumsuz karşılandığı belirtiliyordu³⁰².

Yine başka bir hadise için Dahiliye Nezâreti'ne 9 Ocak 1921'de yazılmış ve Ermeni Muavenet-i Milliye Cemiyeti ve İngiliz zabıtası tarafından eski Şeyhülislâm merhum Musa Kazım Efendi'nin hanesinden alınan Hacer isimli kızın yapılan tahkikât neticesinde Ermeni olmadığı anlaşıldığı bildirilmiştir³⁰³. Mütâreke'den hemen sonra başlayan Türk çocuklarının Ermeni olduğu iddiasıyla kaçırılması hadiselerinde sürekli bir artış olmuştur. Mütârekeden sonra 13 Ekim 1921 tarihine kadar hristiyan oldukları iddiasıyla müslüman ailelerin yanından alınan çocuklar ve bu konuda yapılan işlemlerle ilgili hazırlanan bir raporda çocuk sayısının 670 olduğu belirtilmiştir³⁰⁴.

Yine Dahiliye Nezâreti'nin 1921'de bastığı bir broşürde yetimhanelerde Ermeni ve Müslüman yetimlerle ilgili yapılan işlemler neticesinde kimlik durumuyla ilgili işlem gören çocuk sayısı 732 olarak gözükmektedir³⁰⁵. Yetim sayısı ile ilgili olarak belirtilen rakamların sık sık değişmesi, artması

³⁰¹ Levon Marashlian, "Finishing the Genocide Cleansing Turkey of Armenian Survivors 1920-1923", **Remembrance and Denial**, (Ed. Richard G. Hovannisian), Detroit 1999, s. 121-122.

³⁰² BOA, BEO, 349690.

³⁰³ BOA, DH.İ.UM, 19-15/1-34, lef 2.

³⁰⁴ BOA, DH.EUM.VRK, 23/118.

³⁰⁵ Cemiyet-i Akvâm ve Türkiye'de Ermeni ve Rumlar, s. 37-43.

veya azalmasını bu dönemde doğal karşılamak gerekmektedir. Çünkü hemen hergün yetimhanelere getirilen, yetimhanelerden akrabalarına veya cemaatlerine teslim edilen çocukların durumu bu sayı farklılıklarını izah etmektedir.

Kuleli Askeri Mektebi'nin boşaltılması için uzun süre teşebbüslerde bulunulmuştur. Nihayet sonunda bir mutabakat sağlanmıştır. Mektep ancak bazı şartlarla boşaltılmıştır. 18 Nisan 1922 tarihli mutabakata göre, eski hastahaneyle şimdiki hastahane, Beylerbeyi eski Jandarma mektebi ve Beylerbeyi sarayının diğer tarafındaki bina Ermeni yetimlere tahsis edilecek ve buraları 7 sene boyunca her türlü vergi ve icardan muaf olarak kullanılacaktı³⁰⁶.

Ermeni olduğu iddiasıyla bazı Türk çocuklarına el konması 1922 yılında da devam etmiştir. 2 Ocak 1922'de Şeyhülislâm Nuri Efendi, Sadârete ilettiği yazıda, bir çok müslüman kızın hanelerinden alınarak Patrikhaneye veya Ermeni ve Rum yetimhanelerine nakl edildiklerini, bazılarının ise hristiyan ailelerin yanına hizmetçi olarak verildiğini belirtmekte ve bu hale bir son verilmesi için sürekli şikâyet yapıldığını bildirmekteydi. Ayrıca gönderdiği ekte velileri tarafından yapılan şikâyetler ve çocuk hakkında bilgi içeren bir de liste vermektedir. Listede belirtilen çocuklar hakkında kısaca şu izahât yapılmaktaydı³⁰⁷;

- Dilekçe veren kişi Hafize Hanım. Süleyman ismindeki oğlunun Kuleli Mekteb-i İdadi'sinde iken bir sene önce hristiyanlara mahsûs serpuş (şapka) ve boynunda salib (haç) ile geldiği ve şu an Adadaki Ermeni eytâmhânesinde olduğunu belirtiyordu.

Çocuğun nerede olabileceği kaydı: Adadaki Ermeni dârüleytâmında.

- Dilekçe veren kişi Fatma Leman Hanım. Nesibe isimli çocuğunun hanelerinden Ermeni yetimi olduğu gerekçesiyle müttefik zabıtarınca alındığını bildirerek çocuğunun kurtarılmasını istemekteydi.

Çocuğun nerede olabileceği kaydı: Çocuğun nerede olduğu bilinmiyor. Müttefik zabıtarlarının kayıtlarından hareketle bulunabilir.

- Dilekçe veren kişi Ümmü Gülsüm Hanım. Latife isimli çocuğun muhtelit bir zabıta heyeti tarafından Ermenidir denilerek alındığını, Ermeni olmadığı anlaşıncı Rum Patrikhanesi tarafından makbuzla alındığını belirtmekteydi.

³⁰⁶ BOA, BEO, 353288.

³⁰⁷ BOA, BEO, 352732.

Çocuğun nerede olabileceği kaydı: Çocuğun, Beşiktaş Köyiçi Rum Kızlar Yetimhanesi'nde 26 numarada Eleni adıyla kayıtlı bulunduğu ve Rum hanelerinden birine hizmetçi olarak verilmesinin muhtemel olduğu.

- Dilekçe veren kişi Nazmi Bey. Manevi kızı Fatma'nın İngiliz ve Türk polisleri ile Ermeni tercüman tarafından Ermeni çocuğudur denilerek alındığını ve kurtarılıp kendisine teslim edilmesini istemektedir.

Çocuğun nerede olabileceği kaydı: Çocuğun nerede olduğu bilinmiyor. Müslüman olduğuna dair evraklar İngiltere sefaretine iletilmiştir.

Sadâret'in 24 Ocak 1922 tarihli yazısında mesele izah edilerek çocuklar hakkında Hariciye Nezâreti'ne de bu konuda bilgi verilmiştir.

Mütâreke döneminin karmaşık ortamında yetimler meselesi çok önemli sosyal sorunların yaşanmasına yol açmıştır. Savaş sırasında yetimhanelerin ve imkânların yetersizliği sonucu içlerinde Ermeni çocuklarının da olduğu yetimler, savaşın olumsuz etkilerinden korunmaları amacıyla ailelerin yanına yerleştirilmiş, çocuklara baktıkları için hükümet tarafından ailelere tahsisat ayrılmıştır. Hükümetin aldığı bu tedbir, yetimlerin hayatta kalmalarını sağlamıştır. Savaştan sonra ise Ermeni yetimleri akrabalarına veya ait oldukları cemaate teslim edilmiştir. Bu arada başka bir sorun ortaya çıkmış, kimliği belirsiz yetimler ve bazı Türk yetimlerin Ermeni olduğu iddiasıyla Ermeni yetimhânelerine götürülmesi önemli gerginlik ve üzüntülere yol açmıştır. Sonuç itibarıyla, yetimler meselesi mütâreke döneminin en sancılı süreçlerinden birini oluşturmuştur.

3.7. Millî Mücadele'de Ermeniler

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Rusya'da çıkan ihtilâl Doğu cephesindeki durumu tamamen değiştirmiştir. Çarlık hükümetinin devrilmesinden sonra başa geçen Kerenski Hükümeti, Rus Harlamof'un başkanlığında Ermenilerden M. Babacanyan, Gürcülerden Chengeli ve Türklerden Caferof'tan oluşan bir komiteyi Kafkasya'ya gönderdi ve Mâverâ-yı Kafkas Komiserliği oluşturuldu. Kasım 1917'de Bolşevikler, Rus hükümetini ele geçirip Sovyet yönetimini kurdular. Bu sırada Mâverâ-yı Kafkas Seym'i (kurucu meclis) oluşturulmuştu. Seym'in en önemli amaçlarından birisi Osmanlı Devletiyle bir barış antlaşması gerçekleştirmektir. 18 Aralık 1917 tarihinde Ruslarla Erzincan mütârekesi yapıldı. Buna rağmen Rus ordusundaki Ermeni subay ve askerlerin müslüman halka zulmetmeleri devam etti. 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litowsk antlaşması imzalandı. Bu

antlaşmanın 4. maddesiyle Rusya, Doğu Anadolu vilâyetlerinin boşaltılmasını kabul etmekteydi ve Kars, Ardahan ve Batum'un sancaklarının zaman geçirilmeden Rus askerleri tarafından tahliye edilmesi kararlaştırılmaktaydı. Brest-Litowsk antlaşmasının Seym tarafından kabul edilmemesi üzerine Trabzon'da görüşmeler yapıldı. 1 Nisan tarihine kadar süren Trabzon görüşmelerinden bir sonuç çıkmaması üzerine Osmanlı ordusu ileri hareketına başlamıştır. Osmanlı ordusunun harekâtına karşı koyamayacağını anlayan Mâverâ-yı Kafkas Konferedasyonu görüşme talebinde bulununca 11 Mayıs 1918 tarihinde Batum görüşmeleri gerçekleşmiştir. Konfederasyon yürümeyince önce Gürcistan sonra Azerbaycan bağımsızlıklarını ilân ettiler. 28 Mayıs 1918 tarihinde de Ermenistan bağımsızlığını ilân etti. 3 Haziran 1918 tarihinde Batum antlaşması imzalandı. Bu antlaşma Ermenistan'ın ilk antlaşmasıydı ve Osmanlı Devletiyle yapılmıştı. Osmanlı Devleti böylece Ermenistan'ı ilk tanıyan devlet oldu³⁰⁸.

Mondros Mütârekesi'nden sonra Ermeniler faaliyetlerini yine arttırdılar. 18 Ocak 1919'da başlayan Paris Barış Konferansı'nda galip devletlerin anlaştıkları ortak noktalardan birisi büyük bir Ermenistan devletinin kurulmasıydı. Ermeniler konferansa iki heyet ile katılmaktaydılar. Heyetin birisi Bogos Nubar Paşa'nın başkanlığını yaptığı Ermeni Milli Birliği, diğeri Ermeni Milli Meclisi Başkanı Avedis Aharonian başkanlığındaki Erivan heyetidir. Bu iki heyet arasında herhangi bir fikrî anlaşmazlık yoktu. İtilâf devletleri, Türkiye Ermenileri lideri olduğunu ileri süren Bogos Nubar Paşa'yı resmen tanımışlardır. Bu heyetlerden Erivan heyeti, Ermenistan Devleti için Doğu Anadolu'dan altı vilâyeti ve Karadeniz'den çıkış yeri isterken, Bogos Nubar Paşa ayrıca Akdeniz'e çıkışı sağlayacak Çukurova'nın da Büyük Ermenistan topraklarında olması gerektiğini düşünmekteydi. Nubar Paşa'nın talepleri doğrultusunda anlaşılan heyetler 26 Şubat 1919 tarihinde konferansa bir muhtıra sundular. Ermenilerin talepleri şu şekildeydi;

- Büyük Ermenistan için Van, Bitlis, Diyarbakir, Harput, Sivas, Erzurum ve Trabzon'dan oluşan doğuda yedi Osmanlı vilâyeti
- Maraş, Kozan, Cebel-i Bereket, Adana ve Antakya (Kilikya Bölgesi)
- Erivan, Gümrü ve Kars'ın dahil edildiği Kafkasya'daki Ermeni Cumhuriyeti toprakları

³⁰⁸ İ. Sakarya, a.g.e., s. 265-286.

- Türklerden tazminat olarak toplam 19 milyar frank alınması (Türkiye Ermenileri 14.598.510.000 frank, Rusya Ermenileriye 4.532.472.000 frank talep ediyorlardı)

Gerçekçi olmayan bu talepleri özellikle Wilson desteklemekteydi. İngiltere Başbakanı Lloyd George dahi Ermenilerin Karadeniz'den Akdeniz'e kadar olan bölgede bir Ermeni Krallığı kurma isteklerini aşırı olarak değerlendirmekteydi. Herşeye rağmen Lloyd George 14 Mayıs 1919 tarihli toplantıda İngiltere, ABD, Fransa ve İtalya'nın kararlaştıracağı sınırlarda kurulacak bir Ermenistan'ın manda yönetimine girmesini teklif etti. Bundan ümitlenen Erivan'daki Ermeni hükümeti 28 Mayıs 1919 tarihinde Büyük Ermenistan Cumhuriyetini ilân etti³⁰⁹.

Osmanlı Devletiye en başından beri Paris konferansına katılabilmek için çabaladı. Tevfık Paşa hükümeti, 12 Şubat 1919'da, İstanbul'daki İngiltere, Fransa, ABD ve İtalya komiserlerine bir muhtıra verdi. Bu muhtıra da Anadolu nüfusuyla ilgili bilgi verilmekteydi. İstatistikler karşılaştırmalı olarak verilmiş, resmî rakamlardan sonra Fransız Sarı Kitap'ın istatistiklerine yer verilerek Paris'teki konferansa mesaj iletmek istenmişti. Tehcirden evvel ve bilhassa Rus ordularının istilasından sonra Doğu vilâyetlerinde 1.000.000 müslüman öldürüldüğü vurgulandı. Doğu vilâyetlerinde Osmanlı idaresinin tesisiyle müslüman ve Ermeni ahalinin tekrar eski yerlerine iskân olunabileceği, Ermenistan Cumhuriyeti'nin arazisinin biraz daha genişletilmesiyle Kafkasya'daki Ermeni mültecilerin ve Zor sancağına gönderilmiş olan Ermenilerin buraya yerleştirilebileceği ve Ermenistan'ın eski ve yeni arazisindeki müslümanların Osmanlı Devleti'ne göç etmesinin mümkün olabileceği şeklinde açıklamalar yapıldı³¹⁰. Bu muhtıradan herhangi bir sonuç çıkmadı. Damat Ferit Paşa'nın³¹¹ Sadâreti zamanında da girişimler devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin geleceğinin ve kaderinin konuşulduğu konferansa Osmanlı Devleti 30 Mayıs tarihinde çağrıldı³¹². Paris'e giden Damat Ferid Paşa, ilk önce 17 Haziran tarihinde bir konuşma yaptı ve 23

³⁰⁹ Mustafa Budak, *İdealden Gerçeğe Misâk-ı Milli'den Lozan'a Dış Politika*, İstanbul 2002, s. 39-41.

³¹⁰ *Sebilürreşad*, 6 Mart 1335, sayı:394-395, s. 58-60.

³¹¹ Damat Ferit Paşa hükümetlerinin politikaları için Bkz. Ş. Can Erdem, *Sadrazam Damat Ferit Paşa*, İstanbul 2002, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.

³¹² "...Sadrazam'ın Türkiye'deki durum ve Türkiye'nin Avrupa Devletleri yanında savaşa katılması konusunda konferansı aydınlatmak için yaptığı başvuru üzerine kendilerini dinlemek için çağırılmışlardı...", Laurence Evans, *Türkiye'nin Paylaşılması (1914-1924)*, (Çev. Tevfik Alanay), İstanbul 1972, s. 189.

Haziran 1919 tarihinde resmî muhtırayı verdi. Bu 11 maddelik muhtırada sa-
vaşa girmenin sorumluluğu İttihatçılara ve Almanya'ya yüklenmekte, Birinci
Dünya Savaşı'nda Doğu vilâyetlerinde yaşanan felâketleri Çarlık ordularıyla
beraber hareket eden Ermeni çetelerinin başlattığı ve müslüman halkın kar-
şılaştığı facia karşısında mukabele gösterdiği ifade edilmekteydi (2. madde).
Kafkasya Ermenistanına bitişik araziden bir miktar verilebileceği, Adana ve
havalisindeyse Ermenilerin hiçbir zaman çoğunluk olmadığı ve bir krallık kur-
madığı, Çukurova'daki Ermenilerin ya mübadelesi ya da azınlık hukukuna tabi
olmasının yeterli olacağı ifade ediliyordu (4. madde)³¹³.

Konferansa verilen muhtıra herhangi bir sonuç doğurmadı. Zaten Türk-
ler, bu konferansa sadece dinlenmek için çağırılmışlardı. Sonuçta, Türk de-
legasyonuna Paris'te bekleyip boşuna vakit kaybetmemeleri ve ülkelerine
dönmeleri tavsiye edildi³¹⁴.

Batı'da bu gelişmeler olurken, Doğu'da Osmanlı kuvvetlerinin 1914
sınırlarına çekilmesiyle yerli müslüman ahali kendini koruyabilmek için
teşkilâtlanmaya başlamıştır. Batum, Ahılkelek, Ardahan, Artvin, Oltu, Kars,
Kağızman, Sarıkamış, Iğdır, Nahçıvan bölgelerinde Millî Şûrâ adıyla ortaya
çıkan teşekküllerin en güçlüsü Kars'taki İslam Şûrâsı'dır. 17 Ocak 1919
tarihinde Kars'ta toplanan bir kongrenin sonucunda Cenûb-i Garbî Kafkas
Hükümeti Muvakkate-i Millîyesi kurulmuştur³¹⁵. 13 Şubat tarihinde Kars'a
giren İngilizler Şûrâ'yı tanıdılar, fakat sonra İngilizlerin bölgeye bir Er-
meni olan Garganof'u vali olarak ataması ve Ermeni göçmenlerin getiril-
mesiyle ilişkiler kopmuştur. 19 Nisan'da İngilizler parlamentoyu basarak
hükümet üyelerini Malta'ya sürmüşlerdir³¹⁶. Bundan sonra bölge halkı tek-
rar Ermeni zulmüne maruz kalmaya başlamıştır. İtilâf devletlerinden cesaret
alan Ermeniler hududu ihlâl ederek sürekli köylere ve karakollara saldırmış-
lar ve bölgede mezâlim uygulamışlardır³¹⁷.

³¹³ Ayrıntılı malumat için Bkz. Mustafa Budak, "I. Dünya Savaşı sonrası yeni uluslararası düzen kurulması sürecinde Osmanlı Devleti'nin tavrı Paris Barış Konferansı'na sunulan 23 Haziran 1919 tarihli muhtıra", **Dîvân İlmi Araştırmalar**, 1999/2. sayı: 7, s. 191-215.

³¹⁴ L. Evans, **a.g.e.**, s. 191.

³¹⁵ Ahmet Ender Gökdemir, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti**, Ankara 1998, s. 90.

³¹⁶ Mim Kemal Öke, **Ermeni Sorunu 1914-1923**, Ankara 1991, s. 163.

³¹⁷ 335 Senesi Temmuz Ayı Zarfında Kafkasya'da İslâmlara Karşı İcrâ Olunduğu Haber Alınan Ermeni Mezâlimi, s. 1-7.

Anadolu’da ise İngilizlerden cesaret alan Ermeniler faaliyetlerini arttırmışlardır. Ermeni basınında Ermenilere baskı ve zulüm yapıldığı yolunda haberler çıkmakta ve propaganda yapılmaktaydı. Bunun üzerine 15 Mart 1919’da vilâyetlere gönderilen bir yazıda bazı yerlerde Ermenilerin müslümanlar tarafından katledildiği şeklinde mütemadiyen bahis ve şikâyet olduğu, şikâyet mevzu olan hususların önlenmesi istenmekteydi³¹⁸. Vilâyetlerden gelen cevabî yazılar herhangi bir problem olmadığını belirtiyordu. Ankara vilâyetinden gelen cevapta *...asâyişin ber-kemâl olduğu, hadisât-ı müessife vuku bulmadığı ve emniyet-i umûmiyyenin temin-i istikrârına âid tedâbir-i katiyyenin hüsni-i tatbik edildiği...* şeklindeydi³¹⁹. Konya’dan gelen yazıda Ermenilere müslümanların saldırdığı haberlerinin aslı ve esası olmadığı³²⁰, Diyarbakir’den gelen cevapta Ermenilerin istirahat ve serbestilerinin güvence altında olduğu³²¹, Teke mutasarrıflığından³²² yapılan açıklamada ise Ermenilere ve Rumlara bir saldırı yapılmadığı belirtiliyordu. Erzurum vilâyetinden³²³, Karahisar-ı Sahib mutasarrıflığından³²⁴, İçel mutasarrıflığından³²⁵, Sivas vilâyetinden³²⁶, Bolu mutasarrıflığından³²⁷, Karesi mutasarrıflığından³²⁸ gelen cevabî yazıların hepsinde Ermenilere bir saldırının söz konusu olmadığı ve Ermenilerin işleri ve güçleriyle meşgul oldukları açıklanıyordu.

Sadârete sunulan 19 Mayıs 1919 tarihli bir raporda, Ermeni Patriği ve Ermeni Protestan cemaati vekilinin teşvikleriyle Ermeni siyasi fırkasının ileride kurulacak Ermeni hükümetinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere İstanbul ve vilâyetlerdeki Ermeni zenginlerinden yardım olarak 1.000.000 lira toplamayı kararlaştırdığı, ayrıca yurt dışında bulunan Ermenilerin

³¹⁸ BOA, DH.KMS, 50-1/69, lef 1.

³¹⁹ BOA, DH.KMS, 50-1/69, lef 3.

³²⁰ BOA, DH.KMS, 50-1/69, lef 4.

³²¹ BOA, DH.KMS, 50-1/69, lef 5.

³²² BOA, DH.KMS, 50-1/69, lef 7.

³²³ BOA, DH.KMS, 50-1/69, lef 8.

³²⁴ BOA, DH.KMS, 50-1/69, lef 9.

³²⁵ BOA, DH.KMS, 50-1/69, lef 11.

³²⁶ BOA, DH.KMS, 50-1/69, lef 12.

³²⁷ BOA, DH.KMS, 50-1/69, lef 13.

³²⁸ BOA, DH.KMS, 50-1/69, lef 14.

Anadolu'ya göçleri için teşvikte bulundukları belirtilmekteydi³²⁹. Kastamonu vilâyetinden Dahiliye Nezâreti'ne gönderilen 27 Temmuz 1919 tarihli yazıda vilâyette Ermeniler aleyhine galeyan ve mukatele gibi bir halin ka-
tiyyen olmadığı gibi böyle bir halin ihtimalinin dahi mevcut olmadığı ifade edilmiştir³³⁰.

Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'ya çıkar çıkmaz vatanın kurtuluşu için çalışmalarını başlatmıştır. İlk olarak Amasya bildirisiyle bağımsızlık yolunda ilk adım atılırken, Paris'te Damat Ferit Paşa'nın muhtıra sunduğu esnada bildiriyle tarihî mesajlar verilmekteydi. Bildiride yurdun bütünlüğü ve ulusun bağımsızlığının tehlikede olduğu vurgulanmakta, Sivas'ta ve Erzurum'da bir kongre toplanması kararlaştırılmaktaydı. Çalışmalarını 23 Temmuz-7 Ağustos tarihlerinde sürdüren Erzurum Kongresi'nin toplanma gerekçelerinden birisi Doğu illerinde bir Ermenistan kurulması ihtimalinin yarattığı kaygı olmuştur. Nitekim kongre sonunda yayınlanan bildiride her türlü işgal ve müdahalenin Rumluk ve Ermenilik gayesine yönelik sayılacağı, bunun için birleşik halde savunma ve direnme esası kabul edildiği, hristiyan unsurlara siyasal egemenlik ve toplumsal dengeyi bozacak yeni bir takım ayrıcalıkların verilmesinin kabul edilmeyeceği vurgulanmaktaydı³³¹. Sivas'ta toplanan kongrede de (4-11 Eylül 1919) Erzurum kongresi bildirisi tüm yurdu kapsayacak şekilde genişletilmiştir³³². Bu arada Anadolu'da araştırma yapmak ve rapor hazırlamakla görevlendirilen General Harbord başkanlığındaki Amerikan heyeti, Sivas kongresinden sonra Mustafa Kemal Paşa ile de görüşmüştür. Amerikan heyeti, Amerika'da ve Avrupa'da yapılan propagandanın aksine yerlerine dönmüş Ermenilerin yaşamlarının tehlikede olduğuna dair hiçbir bulguya rastlamamıştır³³³.

Mondros Mütârekkesi'nden hemen sonra güney bölgelerinde İtilâf devletlerinin işgalleri başlamıştı. Ortadoğu'yu ve bölgeyi paylaşmış olan iki devlet'ten İngilizler 17 Aralık 1918'de, Fransızlar 2 Ocak 1919'da Mersin'de karaya çıktılar. 21 Aralık 1918 tarihinde Adana Fransızlar tarafından işgal edilmişti. Fransızlar, 9 Ocak 1919'da Albay Bremond'u Genel Valiliğe tayin ettiler.

³²⁹ BOA, DH.EUM.AYŞ, 8/91, lef 1.

³³⁰ BOA, DH.KMS, 50-2/28, lef 3.

³³¹ Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Ankara 1987, I, 79-96.

³³² S. Sonyel, *a.g.e.*, I, 136.

³³³ Seçil Akgün, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Raporu*, İstanbul 1981, s. 69.

Fransızların en baştan beri amaçlarının Kilikya’da bir Ermeni Yurdu kurmak olduğu anlaşılmaktadır. Fransız Genel Valisi’nin kullandığı mühürde “*Ermenistan İdare Servisi*” mührü bulunmaktaydı³³⁴. İngiltere ile Fransa arasında 15 Eylül 1919 tarihli Suriye itilâfnamesi’nin imzalanmasıyla İngilizler işgal etmiş oldukları Maraş, Antep ve Urfa’yı Fransa’ya devredince bu bölgedeki müslümanların yaşadıkları zulüm daha da artmıştır. Çünkü Fransa ordusunda kin duygularıyla yetiştirilmiş çok sayıda Ermeni askeri bulunmaktaydı. Fransız ordusundaki Ermeni askerlerinden 2.500 kişi Antep, 2.000 Maraş, 1.000 Urfa ve 4.550 kişi de Çukurova bölgesinde bulunmaktaydı³³⁵. Bu askerler bir Ermeni lejyonu olarak Kıbrıs’ta eğitim almışlardı³³⁶.

Ermenilerin önemli bir amacı da Kilikya’da bir yurt kurabilmektir. Nitekim, 1919 başından itibaren Kilikya’ya Ermeni göçü sağlanmaya çalışılmıştır. Bunun için Ermeni komitelerinin Balıkesir’deki Ermeni vatandaşlarına baskı yaparak Van ve Adana bölgesine göç etmeye zorladıkları haber verilmekteydi³³⁷. Ermenilerin göç etmesinin nedeninin Anadolu’da filizlenmeye başlayan millî hareket olduğu ve bu hareketin Ermenilere baskı yaptığı izlenimi verilmeye çalışılmıştır. Ermeni Patriği Zaven Efendi’nin *Teologos* gazetesine yaptığı açıklamada, Erzincan, Erzurum, Samsun, İzmit ve Adapazarı gibi yerlerden mecburen göç olduğunu iddia etmesi üzerine Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi namına Mustafa Kemal Paşa bir açıklama yapmıştır. Bu beyân, İstanbul gazeteslerinde de neşredilmiştir. Mustafa Kemal Paşa açıklamasında, Erzincan, Erzurum havalisinden hiçbir Ermeni’nin göç etmediğini, İzmit, Adapazarı ve Samsun havalisinde asayişin normal olduğunu, göç eden bazı ailelerin ise mütâreke’den beri Adana ve havalisinde çoğunluğu temin etmek amacıyla komiteler ve patrikhanenin teşvikiyle bunu yaptığını, Anadolu’daki asayiş ve unsurlar arasındaki barışın yabancı heyetler tarafından tesbit edildiğini belirtmekteydi³³⁸.

³³⁴ S.Tansel, a.g.e., I, 221-222; G. Jaeschke, a.g.e., s. 46.

³³⁵ Halil Aytakin, *Kıbrıs’ta Monarga (Boğaztepe) Ermeni Lejyonu Kampı*, Ankara 2000, s. 96-97.

³³⁶ Kıbrıs’ta Monarga Kampında Ermeni Lejyonu kurulması ile ilgili Bkz. Halil Aytakin, a.g.e., s. 17-56; “Birinci Dünya Savaşında Müttefik Ordularında Görev Alan Ermeni Milis Kuvvetleri (IV)”, Çev. Can Kapyalı, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (BTDD)*, Ocak-Şubat-Mart 1992, sayı: 83-84-85, s. 74.

³³⁷ İleri, 27 Şubat 1919, “Balıkesir’de intişâr eden (Ses) refikimizden: Livâ dâhilindeki Ermeni vatandaşlarımızdan ba’zısı mallarını, mülklerini satmaktadırlar. İştittigimize göre, bizce hüviyyetleri, vaz’iyyetleri hattâ bütün niyyetleri belli olan bir Ermeni komitesi, vatandaşlarımızı (Van) ve (Adana) taraflarında yerleşmek için teşvikatta bulunuyorlar. Teşvikatın cebri bir tehcir derecesine kadar vardığını haber alıyoruz...”.

³³⁸ *Atatürk’ün Bütün Eserleri*, İstanbul 2000, IV, 352-353.

İstanbul hükümeti de durumun ciddiyetinin farkına varmış ve Adana bölgesine göç etmek isteyen Ermenilere engel olma kararı almıştır. 26 Ekim 1919 tarihli yazıda Adana'ya gitmek isteyen Kayseri Ermenilerine engel olunması gerektiği ifade edilmektedir³³⁹. 13 Kasım 1919 tarihli bir yazıda Adana'ya hicret etmek isteyen Kayseri Ermenilerinin bu isteklerinin geri çevrilmesinin uygun olduğu belirtilmekteydi³⁴⁰. Kayseri Ermeni Marhasası Patrikhaneye şikâyetle bulunarak, göç etmek maksadıyla herşeylerini satan ve paralarını yolculukları için kullanan Ermenilerin Niğde'den geri çevrildiği ve perişan olduklarını belirtmiştir³⁴¹. Hadise Ermeni basını tarafından konu edilmiştir. 15 Kasım 1919 tarihli Ermeni *Yerkir* gazetesinde Ermenilerin hicretlerine engel olunduğu, Ermeni patrikhanesinin bir muhtıra hazırladığı ve Diyarbakir, Sivas, Kayseri ve İzmit Ermenilerinin Kilikya'ya nakli konusunda İtilâf devletlerinin güvencesinin isteneceği yazmaktaydı³⁴². Bu durumda 19 Kasım 1919 tarihinde Dahiliye Nezâreti açıklama yapmak durumunda kalmıştır. Açıklamasında bulundukları yerlerden hicret ederek Adana'ya gitmek isteyen Ermenilerin Adana'ya gitmesinin Meclis-i Vukelâ kararı gereği men edildiği, onun haricinde ticaret maksadıyla vesair sebeblerle bir yerden başka bir yere gitmek isteyen Ermenilerin engellenmesinin söz konusu olmadığı bildirilmektedir³⁴³. 2 Aralık 1919'da Bitlis, Diyarbakir ve Ma'mûretü'l-azîz vilâyetlerine çekilen telgrafta Fransızların Urfa, Maraş ve Antep sancaklarını işgal etmek için getirdikleri kuvvetlerin büyük çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu bildirilerek, mütârekenin 24. maddesinden istifade etmek maksadıyla Kolordu mıntakası dahilinde Ermenilerin propaganda yaptıkları ve bazı çeteler oluşturdukları, Ermenilerin Adana'ya gitmekte bulunduğunun III. Kolordu'dan haber verildiği belirtiliyordu³⁴⁴. Kayseri mutasarrıflığına çekilen 3 Aralık 1919 tarihli telgrafta Adana ahali-sinden olmayan Ermenilerin Adana'ya gitmelerinin engellenmesi istenmekteydi³⁴⁵.

³³⁹ BOA, MV, 217/77; BOA, BEO, 344765.

³⁴⁰ BOA, BEO, 344965.

³⁴¹ BOA, BEO, 345755.

³⁴² BOA, DH.KMS, 57-1/22, lef 1.

³⁴³ BOA, DH.KMS, 57-1/22, lef 3/1.

³⁴⁴ BOA, DH.ŞFR, 105/9.

³⁴⁵ BOA, DH.ŞFR, 105/32.

Doğu'da müslüman halka karşı tecavüzlerini arttıran Ermeniler, Fransa ordusunda yer alarak işgale katkıda bulundukları gibi Batı'daki işgali hızlandırmak ve kolaylaştırmak amacıyla gönüllü olarak Yunan ordusunda da hizmet yapmışlardır. Bir gazete haberine göre, İstanbul ve İzmit Ermenilerinden şimdiye kadar gönüllü olarak Yunan ordusuna katılanların sayısı 8.000 kişiyi geçmişti ve bunların büyük kısmı biraz talimden sonra cepheye gönderilmişti³⁴⁶.

12 Şubat-10 Nisan 1920 tarihleri arasında gerçekleşen Londra konferansında Osmanlı Devleti'nin durumu ele alınmıştır. Ermeniler, Londra'da yapılan bu görüşmelere tam kadro olarak katılmaya karar vermişlerdir. Londra konferansı Ermenistan meselesi ile de meşgul olmuştur. Konferansın sonunda resmî bir bildiri yayınlanıp alınan kararlar açıklanmamasına rağmen ortak bir fikre varılarak, Türklerin İstanbul'da bırakılması sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca konferansta İstanbul ve Boğazlar, İzmir, azınlık hakları, borçlar ve malî denetim hakkında ortak kanaatlere ulaşılmış ve bunlar antlaşma komisyonu tarafından kaleme alınmıştır. Karara bağlanmayan ekonomik nüfuz bölgeleri, Ermenistan ve Kürdistan konularında sonuç almak için San Remo'da görüşmelere devam edilmesi planlanmıştır. 18-26 Nisan tarihleri arasında İtalya'nın San Remo şehrinde bir araya gelen İtilâf devletleri Sevr antlaşmasının taslağını hazırlamışlardır. Ermeni Heyeti Başkanı olan Bogos Nubar Paşayla Ermeni Cumhuriyeti Heyetinden Aharonian, San Remo konferansı esnasında hazır bulunarak Ermenistan tezlerini savunmuşlardır³⁴⁷. İtilâf devletleri San Remo'da kararlaştırılan barış şartlarını 11 Mayıs 1920'de Paris'te Tevfik Paşa'ya vermişler ve kabul edilmesi için bir aylık süre tanımışlardır. Son derece ağır ve Tevfik Paşa tarafından uygulanamaz olarak nitelenen şartlara karşılık Damat Ferit Paşa, bir karşı tasarı hazırlayarak barış şartlarını müzâkere edebilme umuduyla 18 Haziran'da Paris'e hareket edip, 25 Haziran'da karşı tasarısını sundu. Fakat nihayetinde 10 Ağustos 1920'de Paris'in banliyösü Sevr'de Osmanlı Devleti için çok ağır şartları içeren Sevr antlaşması imzalanmıştır³⁴⁸. Sevr antlaşmasıyla Osmanlı Devleti diğer müttefik devletler gibi Ermenistan'ı bağımsız bir devlet olarak tanıyor, Erzurum, Van, Trabzon

³⁴⁶ İleri, 17 Temmuz 1920.

³⁴⁷ Recep Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 2005, s. 345-351.

³⁴⁸ M. Budak, *a.g.e.*, s. 199-203.

ve Bitlis vilâyetlerinde sınırın saptanması ise Amerika Başkanı Wilson'ın hakemliğine ve kararına bırakılıyor, Ermenistan'ın denize çıkışı ve sınır bölgelerinin askersizleştirilmesi kabul ediliyordu. Sevr antlaşması'nda Ermenileri ilgilendiren maddeler 88 ile 93. maddeler arasındadır. Bu maddeler şöyleydi³⁴⁹;

Madde 88: Türkiye Ermenistan'ı düvel-i müttefika misillû hür ve müstakil bir devlet olarak tanıdığını beyan eder.

Madde 89: Devlet-i Osmaniyye ile Ermenistan ve diğer düvel-i müteakide Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilâyetlerinde Türkiye ile Ermenistan arasındaki hududun tayini Cemahir-i Müttehide-i Amerika Reisicumhuru-nun hakemliğine havale ve bunun vereceği kararı ve Ermenistan'ın mahreci bahrisine ve mezkûr hududa mücavir Osmanlı arazisi üzerinde tertibat-ı askeriye'nin ilgasına (demilitarizasyon) müteallik olmak üzere tayin edeceği bilcümle ahkâmını kabul etmeği kararlaştırmıştır.

Madde 90: 89. madde mucibince tayin edilecek hudud mezkûr vilâyetlerin kısmen veya tamamen Ermenistan'a terkinin müstelzim bulunduğu takdirde Devlet-i Osmaniyye mezkûr karar tarihinden itibaren terk edilen arazi üzerindeki bilcümle hukuk ve tasarrufatından feragat ettiğini şimdiden beyan eder. İşbu muahedenin Türkiye'den fek edilen araziye tatbik edilecek olan ahkâmı o andan itibaren mezkûr araziye dahi tatbik edilecektir. Ermenistan'ın, taht-ı hakimiyetine vazedilen arazi itibariyle deruhde edeceği Devlet-i Osmaniye'ye ait taahhüdât-ı maliyyenin veyahut iddia edebileceği hukukun nisbet ve nevi işbu muahedenin sekizinci kısmının (mevadd-ı maliyye) 241 ve 244. maddelerine tevfikân tayin edilecektir.

Madde 91: 89. maddede musarrah arazinin bir kısmı Ermenistan'a intikal ettiği takdirde Devlet-i Osmaniyye ile Ermenistan arasında mezkûr maddede münderic karara müsteniden tayin edilecek olan hudud-ı arazi üzerinde tatbik etmek üzere mezkûr kararın ittihazından onbeş gün sonra suret-i teşekkülü bilahere tayin edilecek olan bir tahdid-i hudut komisyonu teşkil edilecektir.

Madde 92: Ermenistan'ın Azerbaycan ve Gürcistan ile olan hududu alâkadar devletler tarafından bililâl tayin edilecektir. 89. maddede musarrah karar ittihaz edildikten sonra alâkadar devletler bililâl hudutlarını tayine

³⁴⁹ Devlet-i Âliyye ile Sulh Şerâiti, İstanbul 1920, s. 25-26; N. Erim, a.g.e., I, 559-560; C. Bilsel, a.g.e., s. 314-315.

muvaffak olamadıkları herhangi bir halde işbu hudut düvel-i muazzama-yi müttefika tarafından tayin edilecek ve bunun arazi üzerinde tatbikinin icrası kendilerine ait bulunacaktır.

Madde 93: Ermenistan hükümeti Ermenistan'da ırk, lisan ve dini itibariyle ahalisinin ekseriyeti haricinde bulunan sekenenin menafini himaye için başlıca düvel-i müttefikanın lüzum görecekleri ahkâmı ve düvel-i mezkûre ile akdedilecek bir muahedeye işbu ahkâmın dercine muvafakat etmek suretiyle kabul eder. Ermenistan başlıca düvel-i müttefika ile akdedilecek bir muahedenameye transitin serbesti-i icrasını temine ve milel-i saire'nin ticareti için muhik bir usul tesisine müteallik olmak üzere düvel-i mezkûrenin lüzum görecekleri ahkâmın dercine dahi muvafakat eder.

Ayrıca Sevr antlaşmasının 230. maddesi dolaylı olarak Ermenileri ilgilendirmekteydi. Bu maddede açıkça Ermeni ve Ermenistan kelimeleri kullanılmasa da tehcir esnasında meydana gelen ölümlerden sorumlu olanların müttefik devletlerce tutuklanmaları söz konusu edilmekteydi³⁵⁰. Aslında zaten bu döneme kadar söz konusu iddiayla çok sayıda tutuklanma gerçekleşmişti.

Sevr antlaşması hiçbir zaman uygulanamadı. Eğer Sevr antlaşması tatbik edilseydi, Türkiye arazisi parçalanacak, Osmanlı hükümeti manen ve maddeten ortadan kalkmış olacaktı. Türkiye olarak kalan kısım cansız bir vücuttan başka birşey olmayacaktı³⁵¹.

Ankara hükümeti zaten 7 Haziran 1920 tarihli bir kanunla, İstanbul hükümetinin işgal edildiği 16 Mart tarihinden sonraki hiçbir anlaşmanın geçerli olmadığını ilân etmişti³⁵². Sonuçta, Sevr antlaşması Anadolu'daki Türk direnişi ve kararlılığıyla hayata geçmeden tarih sahnesindeki yerini almıştır.

Ermenilere karşı askerî bir harekate girişilmesi düşüncesi 1920 ilkbaharından itibaren hakim olmaya başlamasına rağmen Ankara hükümetini asıl düşündüren konu Sovyet Rusya'nın bu mesele için takınacağı tavrın ne olacağı olmuştur. Moskova'ya gönderilen heyetlerden gelen mesajlar pek olumlu değildi. Nitekim, Moskova'daki Ankara hükümeti heyetine

³⁵⁰ Süleyman Beyoğlu, "Sevr ve Lozan'da Ermeni Sorunu", *Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 2006, s. 545.

³⁵¹ Hans Rohde, *Asya İçin Mücadele*, Çev. Binbaşı Nihad, İstanbul 1932, s. 115.

³⁵² Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Ankara 1996, III, 74.

Bitlis, Van ve Muş gibi bazı yerlerin Ermenilere bırakılması gerektiği söylenmekteydi³⁵³. Ruslar muhtemelen nasıl olsa bolşevikleşeceğini düşündükleri Ermenistan'ın daha geniş araziye sahip olmasını arzulamaktaydı. Tüm bunlara rağmen Doğu'da dayanılmaz hale gelen mezâlim üzerine Türk ordusu harekâta başlamış ve Sovyet Rusya bu durumu kabul etmek zorunda kalmıştır. 28 Eylül tarihinde bütün cephelerde taarruza geçen Türk ordusu 29 Eylül'de Sarıkamış'a girmiştir. 30 Ekim tarihinde Türk kuvvetleri Kars'a girmiş bulunmaktaydı. Ankara hükümetinin sulh şartlarını Ermenistan'ın 10 Kasım tarihinde kabul etmemesi üzerine harekât yine başlamış ve 17 Kasım tarihinde bu sefer Ermenistan sulh istemek durumunda kalmıştır³⁵⁴. 2 Aralık 1920 tarihli 18 maddelik Gümrü Antlaşması'na göre, Türkiye ile Ermenistan arasındaki savaş durumuna son veriliyor ve sınır belli oluyordu. 10. maddeyle, Sevr antlaşmasının geçersizliği Erivan hükümeti tarafından kabul edilmekteydi³⁵⁵. Daha sonra 16 Mart 1921 tarihli Moskova³⁵⁶ ve 13 Ekim 1921 tarihli Kars antlaşmalarıyla Doğu sınırı kesinlik kazanmış ve bugünkü sınır ortaya çıkmıştır³⁵⁷.

Fransa ise güney vilâyetlerinde tahmininden daha sert bir direnişle karşılaşmış ve Ankara Hükümetinin başarı kazanmaya başlamasıyla içinde bulunduğu durumdan bir an önce sıyrılabilmek amacıyla Ankara'ya yaklaşmak zorunda kalmıştır. Sonuçta 20 Ekim 1921 tarihinde imzalanan Ankara antlaşmasıyla savaş durumu sona ermiştir³⁵⁸.

Ermeniler ise Ankara itilâfnamesinin imzalanmasıyla yine hayal kırıklığına uğramışlar ve diğer devletler tarafından kullanıldıklarını anlamışlardır. Fransa'nın Ankara'ya yaklaştığını ve bir antlaşma zemini aradığını farkederek Ermeniler, Fransa'nın kendilerini başta Kilikya olmak üzere güneyde yüzüstü bırakıp gidecekleri endişesini taşımaya başlamışlardır. Ermeni Patriği Zaven, Fransa Başbakanı Millerand'a başvurarak Kilikya'nın durumunu hatırlatmış, Başbakan ise verdiği cevapta Kilikya'daki karışıklıkları kontrol

³⁵³ Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, İstanbul 1955, s. 70-71; Yusuf Kemal Tengirşenk, **Vatan Hizmetinde**, Ankara 1981, s. 160-164.

³⁵⁴ Kazım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, (Haz.Faruk Özerengin), İstanbul, II, 187.

³⁵⁵ İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, Ankara 1989, I, 19-23.

³⁵⁶ Y.K. Tengirşenk, **a.g.e.**, s. 277-282.

³⁵⁷ İ. Soysal, **a.g.e.**, s. 32-47; A. F. Cebesoy, **a.g.e.**, s. 150-151.

³⁵⁸ İ. Soysal, **a.g.e.**, s. 48-52.

etmek için orada 100.000 Fransız askeri bulundurmaları gerektiği, bunu ise yapamayacaklarını belirtip, Kilikya'da Ermenilerin güvenliği için her türlü tedbirin alınacağını açıklamıştır³⁵⁹. 8 Ekim 1921 tarihinde Ermeni Patriği Zaven, Ermeni Katolik Cemaati Başkanı Baglian ve Ermeni Protestan Cemaati Başkanı Bezciyan imzasıyla ve Ermeni Katılım Konseyi başlığıyla bir açıklama yapılmıştır. Bu açıklamada şu ifadeler kullanılmaktaydı³⁶⁰;

“Fransız hükümeti Kilikya’yı boşaltmaya karar vermiştir ki burası Fransız bayrağının koruması altındadır. Kilikya savaş öncesi ezici nüfusu Ermeni olan bir ülkedir. Fakat şu anda burada toplam 407.000 Ermeni’den sadece 150.000 tanesi kalmıştır. Kaçan Ermeniler Suriye, Mezopotamya’da değişik yerlere dağılmış durumdadır. Eğer Fransa Kilikya’dan somut ve etkili garantiler almaksızın ayrılırsa buradaki Ermeniler Kemalist yetkililerin ellerinde kesin bir yok olmaya maruz kalacaklardır. Milliyetçiler, Kilikya’nın işgalinde Fransa ile birlikte hareket eden Ermeni lejyonlarını affetmiyor. Kilikya’daki Fransız hakimiyetinin devamı Ermeniler için bir ölüm kalım meselesidir. Fransa, 1916 başlarında Kilikya’nın bağımsız olacağı sözü ile Ermeniler arasından seçilen 1. Doğu Lejyonunu organize etmeyi uygun gördü. Ermeni lejyonu adını taşıyan bu güç yaklaşık 5.000 gönüllüden oluşmaktaydı. Bu lejyonun Birinci Dünya Savaşı’nda müttefiklere yararlılıkları olmuştur. Bu Ermeni lejyonunun Maraş’ın ve Antep’in Fransızlar tarafından işgalinin sürdürülmesinde ve Türk saldırılarına karşı mukavemet gösterilmesinde büyük faydaları olmuştur. Bu şartlar Türklerin Ermeniler üzerindeki uzun süreli nefretini ikiye katlamıştır. Ermeniler için bir anayurt kurulana kadar Milletler Cemiyeti bu bölgedeki Ermenilerin güvenliğini sağlamalıdır”

Ankara antlaşmasına göre Fransa en geç iki ay içerisinde belirlenen sınırlara çekilmek durumundaydı. Boşaltması gereken bölgeler arasında Kilikya da bulunuyordu. Bu bölgede bulunan çoğu Mondros mütâarekesi’nden sonra belirli amaçlar için getirilmiş Ermenilerin tahliyesi söz konusu olmuştur. Ermeniler Fransızlarla birlikte bölgeden çekilmek düşüncesindeydiler. Bu yüzden Aralık ayının ortalarında hareketlenme başlamıştır. Ne var ki ilk anda bunun nasıl olacağı konusunda bir belirsizlik hakim olmuştur. 8 Aralık 1921 tarihli İngiliz Daily Telgraph gazetesi, 27 Kasım

³⁵⁹ E. Uras, a.g.e., s. 711.

³⁶⁰ PRO, T, 161/145.

tarihinde İzmir Ermeni Başpiskoposu Torian'ın İngiltere'ye telgraf gönderdiği ve telgrafında Kilikya'daki Ermenilerin durumunun zor olduğunu ve binlerce Ermeni'nin Mersin'de yerlerini terketmek için beklediğini yazmaktaydı. Yine aynı gazetenin haberinde 26 Kasım tarihinde Mısır Ermeni Piskoposu'nun tel-grafından bahsedilmekteydi. Piskopos Torgon, Suriye, Filistin ve Mısır'ın Kilikya'dan kaçak Ermenileri kabul etmediğini belirtip, bu Ermenilerin korunması için yardım talep etmekteydi. Lord Curzon ise verdiği cevapta 150.000 civarındaki Ermeni'nin taşınmasının fizikî olarak imkânsız olduğu ve bunları Kıbrıs, Mısır, Mezopotamya veya Filistin'e yerleştirmenin pratik açıdan çok güç bir iş olduğu karşılığını vermektedir³⁶¹.

Sonuçta, Fransızlar Kilikya'yı boşaltırken 120.000 kadar Ermeni Suriye'ye kaçmış ve 30.000 kadar Ermeni de Kıbrıs, Mısır, Adalar ve İstanbul'a gitmiştir³⁶².

Bu arada, millî mücadeleyi desteklemiş bazı Ermeni vatandaşlardan bahsetmek gerekmektedir. Bunlardan birisi Berç Keresteciyan'dır. Osmanlı Bankası Müdürü olan ve Hilal-i Ahmer'de çalışan Keresteciyan, Anadolu'ya ilaç sandıkları içinde ordunun ihtiyacı olan malzemelerin gönderilmesini sağlamıştır. Berç Keresteciyan'a daha sonra Atatürk³⁶³ tarafından "Türker" soyadı verilmiştir. İran uyruklu bir Ermeni olan ve İtilâf devletleri kontrol heyeti tercümanlığı yapan David Sahakkulu, motorlarla silah kaçırılması esnasında yardım etmiş, aramalar ve kontrollerde bilgi vermiş ve gerekirse tedbir alınmasını sağlamış bir kişidir. Yine İngiliz haber alma servisinde deniz istihbarat şefi olarak görev yapan ve geniş yetkileri olan Pandikyan, Anadolu'ya silah kaçırılacağı zaman İngiliz kontrolünü hafifletmiş ve elde ettiği bilgileri Türk tarafına iletmıştır. İngilizlerce durum anlaşılan kadar çok önemli hizmetler gerçekleştirmiştir³⁶⁴.

³⁶¹ PRO, T, 161/145.

³⁶² E. Uras, a.g.e., s. 712.

³⁶³ Mustafa Kemal Paşa, 17 Ocak 1921'de United Telgraf muhabetine verdiği demeçte, Türkler tarafından Ermeniler aleyhinde katliamın uydurulmuş rivâyetler ve daha önce yayılmış bir takım yalan ve iftiralardan ibaret olduğunu belirtmiştir. Bkz. Atatürk'ten Ermeni Sorunu, (Yay.Haz. İsmet Görgülü), Ankara 2002, s. 246. Ayrıca, Mustafa Kemal Paşa 26 Şubat 1921'de bu kez Public Ledger-Philadelphia muhabetine verdiği demeçte, Ermeni komitelerinin Birinci Dünya Savaşı'ndaki faaliyetlerinden bahsederek, Ermenilerin katledildiği haberlerinin iftira olduğunu vurgulamıştır. Bkz. **Atatürk'ün Milli Dış Politikası 1919-1923**, Ankara 1992, I, 272-273.

³⁶⁴ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Sabahattin Özel, "Teheir Konusunda Bazı Gerçekler ve Millî Kurtuluş Savaşında Vatansever Ermeniler", **Uluslararası Türk-Ermeni Sempozyumu**, İstanbul 2001, s. 47-49.

3.8. Ermeni Meselesi'nin Çözümü: Lozan

Lozan görüşmeleri bir dönemin tasfiyesi açısından önem arz etmektedir. 5 Kasım 1922'de Lozan'a gidecek heyete verilen talimât Türk toprakları üzerinde bir Ermeni yurdu kurulamayacağı ve İtilâf devletleri eğer bu teklifle gelirlerse ve ısrarcı olurlarsa görüşmelerden çekilmek şeklindeydi. Ermeniler ise Lozan'da Ermeni meselesinin görüşüleceğini haber alır almaz heyetlerle Londra'ya hareket etmişlerdir. Ermeni Cumhuriyeti heyetinde Aharonyan ve Aleksander Hadisyan, millî heyette de Noradunkyan ve Leon Paşalyan bulunmaktaydı³⁶⁵. Konferans, 20 Kasım 1922 tarihinde başlamıştır. Lozan'da İsviçre basınında Türk aleyhtarı bir hava hakimdi. Türk delegasyonunun karşısına burada da Ermeni ve Yunan propaganda gücü çıkmıştır³⁶⁶. Konferansta Ermeniler etkili olabilmek ve bir Ermeni yurdu yaratabilmek için yoğun faaliyetler yapmışlardır. Özellikle Amerikalı temsilcilerden Child ve Grew ile İngiltere Heyeti Başkanı Lord Curzon bir Ermeni yurdu konusu üzerinde durmuştur. Amerika'yı temsilen konferansa katılan Grew, 24 Kasım tarihinde İsviçreli Ermeni delegasyonunun kendilerini ziyaret ettiğini belirtip, heyettekilerin Ermeni meselesinin Amerika'nın bir sözüyle çözülebileceği gibi bir düşüncede olduğunu belirtmektedir³⁶⁷. 5 Aralık 1922'de İngiliz-Ermeni komitesi üyesi Harold Buxton, Lord Curzon'a gönderdiği telgrafta bazı isteklerini sıralıyordu. Bu istekler bir Ermeni millî yurdu kurulması ve Türkiye'deki azınlıkların korunmasıydı. Buxton telgrafında Musul ve başka yerlerde Türk heyetine biraz daha imtiyaz verilirse Ermeni millî yurdu için bir imkân elde edilebileceğini düşünmekte ve Türkiye'nin ilerideki birkaç yıl içinde dış borç almaya ihtiyacı olacağı için baskı yapılması halinde azınlıklara daha fazla haklar verileceğini belirtmekteydi³⁶⁸. Aynı tarihte 5 Aralık'ta İngiliz delegasyonuna gönderilen bir başka telgraf, İngiliz Ermeni Komitesi başkanlığından gelmekteydi. Bu telgrafta Erivan Ermeni Cumhuriyeti'nin topraklarında 1.000.000 yerli nüfus ile birlikte Türkiye'den gelen yaklaşık 400.000 mültecinin olduğu, Anadolu'nun geri kalan gayri müslim nüfusunun 500.000 veya biraz daha fazla olduğu ve bunların da

³⁶⁵ E. Uras, *a.g.e.*, s. 714.

³⁶⁶ Salahi Sonyel, "Lozan'da Türk Diplomasisi", *Belleten*, Ankara 1974, c. XXXVIII, sayı: 149, s. 55; Naşit Erez, "Lozan Konferansı ve İsviçre Halkoyu", *BTTD*, Temmuz 1970, sayı: 35, s. 33-34.

³⁶⁷ Joseph C. Grew, *Lozan Günlüğü*, (Çev. Kadri Mustafa Orağlı), İstanbul 2001, s. 35.

³⁶⁸ PRO, FO, 839/12.

yok olma tehlikesi altında bulunduğu ve yine İstanbul'un 500.000 olan gayri müslim nüfusunun günlük bir felaket korkusu içinde yaşadığı ve bu korkunun İzmir'deki gayri müslim varlığının yok edilmesinden kaynaklandığı belirtilmekteydi³⁶⁹. Telgraflar ve Ermeni heyetlerinin mütemadiyen ziyaretleri etkisini göstermekte gecikmedi. Lord Curzon, 12 Aralık 1922'de komisyon önünde yaptığı konuşmayla, Türkiye sınırları içinde kalan düzen ve güvenlik içinde var olmalarını sağlayacak güvence verilmesini isterken, İsmet Paşa 13 Aralık'ta verdiği cevapta Türk sınırları içinde bir Ermeni yurdu kurulmasını reddetmekteydi. İsmet Paşa yaptığı konuşmada şöyle demektedir³⁷⁰;

“Türk milleti azınlıklara medenî alemin kabul ettiği hakları tanır. Fakat kendi istiklâlini kayıt altına koyacak hiçbir yeni teklifi kabul edemez. Azınlıkları kurtarmanın en iyi yolu onları hariçte lekeleyecek münasebetlere tahrik etmemek, bu münasebetlerden korumaktır. Bunlar hariçten gelecek bir şefkata dayanmamalıdır! O zaman hepsi sulhtan sonra Türk vatandaşları arasında yaşarlar. Ermeni meselesini maişet vasıtası veya silah diye alarak hariçte çalışan komiteler ortadan kalkarsa iki taraf da yaralarını sararlar. Türkiye’de kalmak isteyen Ermeniler, Türk vatandaşlarıyla kardeşçe yaşayabilirler. Ancak Türk toprakları herhangi bir Ermeni yurdu için parçalanamaz. Ne şark vilâyetlerinde, ne Kilikya’da, anavatandan ayrılması mümkün yer yoktur. Zaten Türkiye bugün mevcut müstakil Ermeni cumhuriyetiyle muahedeler akdetmiştir. Diğer bir Ermenistan’ın vücut bulabileceğini Türkiye hayalinden bile geçirmez.”

İsmet Paşa, azınlıklarla ilgili konuşurken, Lord Curzon'un iddia ettiği gibi Türkiye’de 3.000.000 Ermeni’nin hiçbir zaman bulunmadığını, Türkiye’deki Ermenilerin bütün kitaplarda 1.290.000-1.500.000 arasında gösterildiğini belirtmiştir³⁷¹.

16 Aralık 1922 tarihinde Amerika Ermeni Cemiyeti tarafından hazırlanan bir memorandumda Ermeni millî yurdu tarif edilmekteydi. Buna göre, Fransa’nın mandasında olan Suriye’nin kuzey bölgesi, Sis ve Elbistan’a doğru Fırat’ın batısı arazi olarak değerlendiriliyor ve denize yakın olmasının iyi

³⁶⁹ PRO, FO, 839/12.

³⁷⁰ Ali Naci Karacan, **Lozan**, İstanbul 1971, s. 192-193.

³⁷¹ Temuçin F. Ertan, “Lozan Konferansı’nda Ermeni Sorunu”, **Kök Araştırmalar**, Güz 2000, c. II, sayı: 2, s. 218-219.

olduğu ve mültecilerin de buraya kolay ulaşabileceği vurgulanıyordu. Buraya gelecek mülteciler konusunda ise şu ifadeler kullanılıyordu³⁷²;

“İstanbul Ermenilerinin Ermeni millî yurdu içine yerleşmek için İstanbul’u ve evlerini terketmeleri beklenmemektedir. Bununla birlikte İstanbul’da çoğu çiftçi olan ve böyle bir millî yurda yerleştirilebilecek 15.000 mülteci vardır. İzmir bölgesinden ve Küçükasya’dan son kaçanların sayısı 110.000 olup, eğer bunların iâsesi sağlanırsa bu insanlar millî yurda gitme şansına sahip olur. Son varanlardan hariç Suriye’de 75.000 mülteci vardı ve bunlar Suriye dışına henüz çıkmamıştı. Kafkas bölgesinde 400.000 Ermeni mülteci bulunmaktadır ki bunlara korunaklı bir bölge sağlanırsa memnuniyetle buraya yerleşeceklerdir. Aynı zamanda 50.000 yetim çocuk mevcuttur. Yine bunların korunması için yeterli iâşe ve güvenli toprak sağlanırsa bu yetimlerin oraya transferi memnuniyet verecektir. Böyle bir yurda transfer edilebilecek çok daha fazla mülteci elde edilebilir. Kilikya bölgesine yerleştirilecek 200.000-300.000 arasında Ermeni olduğu tahmin edilmektedir”

Ermeni yurdu meselesi 20 Aralık’taki azınlık alt komisyonu toplantısında da gündeme gelmiştir. Türk delegasyonundan Rıza Nur teklifi şöyle anlatmaktadır³⁷³;

“20 Kanun-ı evvel ictimâsında Amerika delegesi, Ermeniler için bir Ermeni yurdu istedi ve bunun insaniyet namına lâzım olduğunu söyledi. Ben de, mademki Amerikalılar insaniyet için Ermenilerin rahatlarını istiyorlar ve kendileri insaniyete hizmet gayretindedir, o halde onlara Amerika’da yer versinler dedim. Niçin, dediler. Çünkü Türkiye’de henüz konfor yoktur. Amerika tamamiyle teşkilâtı yapılmış, rahat ve saadeti yerinde zengin bir memlekettir. Ermeniler orada daha çok rahat olurlar, dedim. Hepsi güldüler. Amerika delegesi de güldü...”

Türkiye’nin kesin tavrı karşısında 15 Ocak 1923’te Amerikan delegeleri, Amerika Dışişleri Bakanına gönderdikleri mektupta Ermeniler lehine yapılacak bir şey bulunmadığı, Ermenilerin en hararetli destekçilerinin bile

³⁷² PRO, FO, 839/12.

³⁷³ Fahir Armaoğlu, “Amerikan Belgelerinde Lozan Konferansı ve Amerika”, *Belleten*, Ağustos 1991, c. LV, sayı: 213, s. 517.

Ermenilere toprak sağlamak için savaşı göze alamayacaklarını bildirmekteydiler³⁷⁴.

22 Ocak 1923 tarihinde Lord Curzon'a gönderilen bir raporda³⁷⁵, Avrupalı güçlerin Ermeniler için bir yurt oluşturma konusunda Türkleri ikna edemediği belirtilip delegelerin şu teklifleri yaptığı açıklanıyordu³⁷⁶;

1. Konferans dağılmadan önce Ermeni sorununun çözülmediğini deklare etmek. Bu, Ermenilere gelecek için ümit verecek, ileride bu sorunu görüşmek üzere tekrar konunun açılması ümitlerini arttıracaktır.

2. Avrupa'da değişik ülkelerde var olan Ermeni mültecilerle ilgili uluslararası bir komisyon gerekmektedir. Yüzbinlerce Ermeni Yunanistan ve çevre bölgelerde, dağınık ve kayıtları yapılmamış bir halde bulunmaktadır.

Türlere gelince onlar Ermeni meselesinin kendi açılarından çözülmüş olduğunu belirtmektedirler.

Konferans 4 Şubat 1923 tarihinde kesintiye uğramıştır. Konferansın ikinci safhası 23 Nisan 1923'te başlamış ve 24 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması imzalanmıştır. Lozan Antlaşması ile Ermeni millî yurdu isteğine nokta koyulmuş oluyordu. Antlaşmanın Ermenileri ilgilendiren bölümü azınlıklar kısmındaydı.

37 ve 45. maddeler arasında azınlıkların durumu ele alınmaktaydı. 38. maddede Türkiye hükümeti, doğum, millîyet, dil, soy ya da din ayırt etmeksizin Türk halkının tümünün yaşam ve özgürlüklerini en geniş biçimde korumayı garanti ederken, 39. maddede ise müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk yurttaşlarının müslümanlarla aynı medenî ve siyasal haklardan yararlanacağı ifade edilmiştir³⁷⁷. Lozan antlaşması yapılan görüşmelerden sonra 23 Ağustos 1923 tarihli oturumda TBMM tarafından da onaylanmıştır³⁷⁸.

³⁷⁴ F. Armaoğlu, a.g.m. s. 521-522.

³⁷⁵ Rapor H.R. imzasıyla gönderilmiştir. Kanaatimizce raporu gönderen kişi İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold olmalıdır. Sir Horace Rumbold, Lozan konferansının ikinci döneminde İngiliz delegasyonu başkanlığına getirilmiştir.

³⁷⁶ PRO, FO 839/12.

³⁷⁷ İ. Soysal, a.g.e., I, 95-98.

³⁷⁸ TBMMZC, 23.8.1339, devre: 2, ictimâ: 1, in'ikad: 9, Ankara 1961, c. 1 s. 282-284.

Lozan Antlaşması'nda azınlıkların durumunun ele alındığı maddeler şöyledir³⁷⁹;

Madde 37: Türkiye, 38. maddeden 44. maddeye kadar olan maddelerin kapsadığı hükümlerin temel yasalar olarak tanınmasını ve hiç bir kanunun, hiç bir yönetmeliğin (tüzüğün) ve hiç bir resmî işlemin bu hükümlere aykırı ya da bunlarla çelişir olmamasını ve hiç bir kanun, hiç bir yönetmelik (tüzük) ve hiç bir resmî işlemin söz konusu hükümlerden üstün sayılmamasını yükümlenir.

Madde 38: Türk Hükümeti, Türkiye'de oturan herkesin, doğum, bir ulusal topluluktan olma (millîyet, nationalite), dil soy ya da din ayrımı yapmaksızın, hayatlarını ve özgürlüklerini korumayı tam ve eksiksiz olarak sağlamayı yükümlenir.

Türkiye'de oturan herkes, her inancın dinin ya da mezhebin kamu düzeni ve ahlâk kurallarıyla çatışmayan gereklerini ister açıkta isterse özel olarak serbestçe yerine getirme hakkına sahip olacaktır.

Müslüman olmayan azınlıklar bütün Türk uyruklarına uygulanan ve Türk hükümetince ulusal savunma amacıyla ya da kamu düzeninin korunması için ülkenin tümü ya da bir parçası üzerinde alınabilecek tedbirler saklı kalmak şartıyla dolaşım ve göç etme özgürlüklerinden tam olarak yararlanacaklardır.

Madde 39: Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk uyrukları müslümanların yararlandıkları aynı yurttaşlık (medenî) haklarıyla siyasal haklardan yararlanacaklardır.

Türkiye'de oturan herkes din ayrımı gözetilmeksizin kanun önünde eşit olacaktır. Din, inanç ya da mezheb ayrılığı hiç bir Türk uyruğunun yurttaşlık haklarıyla (medenî haklarla) siyasal haklarından yararlanmasına, özellikle kamu hizmet ve görevlerine kabul edilme, yükseltilme, onurlanma ya da çeşitli mesleklerde ve iş kollarında çalışma bakımından, bir engel sayılmayacaktır.

Herhangi bir Türk uyruğunun gerek özel gerekse ticaret ilişkilerinde, din, basın ya da her çeşit yayın konularıyla açık toplantılarında dilediği bir dili kullanmasına karşı hiçbir kısıtlama konulmayacaktır.

³⁷⁹ Lozan Barış Konferansı, **Tutanaklar-Belgeler**, (Çev. Seha L. Meray), İstanbul 2001, VIII, 10-13; Reşad Ekrem, **a.g.e.**, s. 339-341.

Devletin resmî dili bulunmasına rağmen Türkçe'den başka bir dil konuşan Türk uyruklarına mahkemelerde kendi dillerini sözlü olarak kullanabilmeleri bakımından uygun düşen kolaylıklar sağlanacaktır.

Madde 40: Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk uyrukları hem hukuk bakımından hem de uygulamada Türk uyruklarıyla aynı işlemlerden ve aynı güvencelerden (garantilerden) yararlanacaklardır. Özellikle giderlerini kendileri ödemek üzere, her türlü hayır kurumlarıyla dinsel ve sosyal kurumlar her türlü okullar ve buna benzer öğretim ve eğitim kurumları kurmak, yönetmek ve denetlemek ve buralarda kendi dillerini serbestçe kullanmak ve dinsel ayinlerini serbestçe yapmak konularında eşit hakka sahip olacaklardır.

Madde 41: Genel (kamusal) eğitim konusunda Türk hükümeti, Müslüman olmayan uyrukların önemli bir oranda oturmakta oldukları il ve ilçelerde bu Türk uyruklarının çocuklarına ilkokullarda ana dilleriyle öğretimde bulunulmasını sağlamak bakımından uygun düşen kolaylıkları gösterecektir. Bu hüküm, Türk hükümetinin söz konusu okullarda Türk dilinin öğrenimini zorunlu kılmasına engel olmayacaktır.

Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk uyruklarının önemli bir oranda bulundukları il ve ilçelerde, söz konusu azınlıklar, devletler bütçesi, belediye bütçesi ya da öteki bütçelerce, eğitim, din ya da hayır işlerine genel gelirlerden sağlanabilecek paralardan yararlanmaya ve pay ayrılmasına hak gözetirliğe uygun ölçülerde katılacaklardır.

Bu paralar, ilgili kurumların (etablissemments et institutions) yetkili temsilcilerine teslim edilecektir.

madde 42: Türk Hükümeti, Müslüman olmayan azınlıkların aile durumlarıyla (statüleriyle, aile hukukuyla) kişisel durumları (statüleri, kişi halleri) konusunda, bu sorunları, söz konusu azınlıkların gelenek ve görenekleri uyarınca çözümlenmesine elverecek bütün tedbirleri almayı kabul eder.

Bu tedbirler, Türk hükümetiyle ilgili azınlıkların her birinin eşit sayıda temsilcilerinden kurulu özel komisyonlarca düzenlenecektir. Anlaşmazlık çıkarsa Türk Hükümeti'yle Milletler Cemiyeti Meclisi, Avrupa'lı hukukçular arasından birlikte seçecekleri bir üst-hakem atayacaklardır.

Türk Hükümeti, söz konusu azınlıklara ait kiliselere, havralara, mezarlıklara ve öteki din kurumlarına tam bir koruma sağlamayı yükümlenir. Bu

azınlıkların Türkiye’deki vakıflarına din ve hayır işleri kurumlarına her türlü kolaylıklar ve izinler sağlanacak ve Türk Hükümeti, yeniden din ve hayır kurumları kurulması için bu nitelikteki öteki özel kurumlara sağlanmış gerekli kolaylıklardan hiçbirini esirgemeyecektir.

Madde 43: Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk uyrukları, inançlarına ya da dinsel ayinlerine aykırı herhangi bir davranışta bulunmaya zorlanamayacakları gibi, hafta tatili günlerinde mahkemelerde hazır bulunmaları ya da kanunun öngördüğü herhangi bir işlemi yerine getirmemeleri yüzünden haklarını yitirmeyeceklerdir.

Bununla birlikte bu hüküm, söz konusu Türk uyruklarını, kamu düzeninin korunması için, öteki uyruklarına yükletilen yükümler dışında tutar anlamına gelmeyecektir.

Madde 44: Türkiye, bu kesimin bundan önceki maddelerindeki hükümlerin, Türkiye’nin müslüman-olmayan azınlıklarıyla ilgili olduğu ölçüde, uluslararası nitelikte yükümler meydana getirmelerini ve Milletler Cemiyeti’nin güvencesi (garantisi) altına konulmalarını kabul eder. Bu hükümler, Milletler Cemiyeti Meclisi’nin çoğunluğunca uygun bulunmadıkça, değiştirilemeyecektir. İngiliz imparatorluğu, Fransa, İtalya ve Japon hükümetleri, Milletler Cemiyeti Meclisi’nin çoğunluğunca razı olunacak, herhangi bir değişikliği reddetmemeyi, işbu antlaşma uyarınca kabul ederler.

Türkiye, Milletler Cemiyeti Meclisi üyelerinden her birinin bu yükümlerden herhangi birine aykırı herhangi bir davranışı ya da böyle bir davranışta bulunmama tehlikesini meclise sunmaya yetkili olacağını ve meclisin duruma göre, uygun ve etkili sayacağı yolda davranabileceğini ve gerekli göreceği yönergeleri (talimâtı) verebileceğini kabul eder.

Türkiye, bundan başka bu maddelere ilişkin olarak, hukuk bakımından ya da uygulamada, Türk Hükümeti’yle imzacı öteki devletlerden herhangi biri ya da Milletler Cemiyeti Meclisi’ne üye herhangi bir başka devlet arasında görüş ayrılığı çıkarsa, bu anlaşmazlığın, Milletler Cemiyeti Misakı’nın 14. maddesi uyarınca uluslararası nitelikte sayılmasını kabul eder. Türk Hükümeti, böyle bir anlaşmazlığın, öteki taraf isterse, Milletlerarası Daimî Adalet Divanı’na götürülmesini kabul eder. Divanın kararı kesin ve Milletler Cemiyeti Misakı’nın 13. maddesi uyarınca verilmiş bir karar gücünde ve değerinde olacaktır.

Madde 45: Bu kesimdeki hükümlerle, Türkiye'nin müslüman-olmayan azınlıklarına tanınmış olan haklar, Yunanistan'da da, kendi ülkesinde bulunan müslüman azınlığa tanınmıştır.

Ayrıca, bu maddelerin dışında azınlık hakları açısından ele alındığında 30., 31. ve 32. maddelerdeki düzenlemeler ile iki yıl içinde Türk vatandaşlığına geçmek için başvuru hakkı sağlanmaktaydı³⁸⁰.

Lozan Antlaşması'yla Türkiye, Ermeni meselesinin çözüldüğünü düşünürken, bazı Ermeni yazarları aynı kanıda değildir. Yazar Toriguian, Lozan Antlaşmasında Ermeni meselesinin çözülme-ye-ye bir mesele olduğu fikrinde-
dir. Gümrü Antlaşması'nın güç kullanılarak imzalandığı, Moskova ve Kars antlaşmalarının imzalandığı anda Ermenistan'da Rus hakimiyeti olduğu ve dolayısıyla antlaşmaların geçerli olmadığı kanaatindedir. Lozan antlaşması ise Toriguian'a göre Ermenistan'ın iddialarını ortadan kaldırmaz. Bu konu-
da ileri sürdüğü düşünceler şöyledir³⁸¹;

1. Lozan Antlaşması'nın Ermeniler ve Ermenistan ile ilgili hiçbir mad-
desi yoktur.

2. Ermenistan, Lozan antlaşmasında bir taraf değildi.

3. Ermenistan topraklarının büyük bölümünün Lozan'la Türkiye'ye bı-
rakılması ve İtilaf devletleri tarafından bir Ermeni millî yurdu kurulması
teklifinin reddedilmesi bu antlaşmanın nefsi müdafaa ilkesi prensipleriyle
çelişmesine neden olmaktadır.

4. Lozan Antlaşması daha önceki antlaşmanın (Sevr kastedilmekte-
dir) konularına yer vermez. Üstelik Lozan Antlaşması'nın tarafları, Sevr
Antlaşması'nın taraflarıyla aynı değildir. Ayrıca Sevr Antlaşması'nın tarafları,
uluslararası hukukun öngördüğünün aksine antlaşmanın değiştirilmesi veya
hukuk yerine başka antlaşma imzalanmasından haberdar edilmemişler ve Lo-
zan Barış görüşmelerine çağrılmamışlardır. Bu yüzden Lozan Antlaşması'nın
Sevr Antlaşması'nın yerini aldığını söylemek mümkün değildir.

Böylece Toriguian anlaşıldığı kadarıyla Gümrü, Moskova, Kars ve Lo-
zan Antlaşmalarını tanımamakta, Sevr Antlaşması'nı ise onaylamaktadır.

³⁸⁰ S. Beyoğlu, a.g.m., s. 550.

³⁸¹ S. Toriguian, a.g.e., s. 84-86.

Fakat dikkate almadığı bir şey daha vardır. Sevr Antlaşması İstanbul hükümetince imzalanmış ve hiçbir zaman uygulanmamıştır. Ayrıca Ankara hükümeti daha Sevr imzalanmadan önce 7 Haziran 1920 tarihinde çıkardığı bir kanunla İstanbul işgal edildiği andan itibaren İstanbul hükümetinin imzaladığı bütün antlaşmaları geçersiz kabul etmiştir³⁸².

Mustafa Kemal Paşa'nın ifadesiyle Lozan antlaşmasının imzalanmasıyla, Anadolu'da bir Ermeni yurdu teşkili meselesi bertaraf edilmiştir³⁸³.

3.9. Millî Mücadele'den Sonra Ermeni Göçü

Millî Mücadele'nin başarıya ulaşmasından sonra yurt dışına Ermeni göçü başlamıştır. Anadolu'dan Yunan ordusu çekilirken yüzbinlerce Rumla birlikte bir çok Ermeni de Anadolu'yu terketmiştir³⁸⁴. İstanbul'dan Eylül 1922 ile Eylül 1923 arasında göç eden Ermenilerin sayısı İngiliz belgelerinde 13.286 olarak gözükmektedir³⁸⁵. En fazla sayıda 4.434 kişiyle Bulgaristan'a giden olmuştur. Bulgaristan'ı 2.041 kişiyle Amerika, 1.903 kişiyle Sırbistan ve 1.771 kişiyle Fransa izlemektedir. Anadolu'dan göç çok daha büyük olmuştur. Meselâ, Ankara Antlaşması gereği Fransız kuvvetleri Çukurova'dan ayrılırken orada bulunan yaklaşık 150.000 Ermeni de göç etmiştir.

Halep'te Yakın Doğu Yardım Ofisi muhabiri Hekimian, Beyrut'taki İdari Direktöre gönderdiği 26 Haziran 1923 tarihli yazıda Arabkir, Palu, Malatya, Harput ve çevre köylerinden yaklaşık 2.000 Ermeni'nin Halep'e ulaştığını bildirmekteydi. Yine verdiği bilgiye göre, Haziran ayı zarfında Fransız yetkililer özel bir trenle Halep'ten 500 Ermeni'yi Beyrut'a, 1.500 kişiyi de Şam'a göndermiştir. 5.000 Ermeni Amerika'ya gitmek istemektedir. Ancak bunlardan 700 kişi gidecektir. 1.000 Ermeni, Beyrut'a, Lübnan bölgesine yerleştirilmek ve 3.000 Ermeni de Şam'a yerleştirilmek üzere gönderilmiştir. Halep'teki 50.000 Ermeni'nin 40.000'i mültecidir. Şu anda Azzaz'da 1.200 Kilis Ermenisi, Trablusşam'da 400 Birecik Ermenisi, Menbic'te Antep'ten gelen 40 Ermeni ailesi ve Bâb'ta yine 40 kadar Ermeni ailesi,

³⁸² TBMMZC, 7.6.1336, devre: 1, ictimâ: 1, in'ikad: 25, Ankara 1981, c. 2, s. 139-145.

³⁸³ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Ankara 1989, II, 1004.

³⁸⁴ Justin McCarthy, *a.g.e.*, s. 343.

³⁸⁵ PRO, FO, 286/881.

Rakka'da Urfa'dan 80 Ermeni ailesi ve yüzlerce Ermeni Deyri Zor, Hama, Humus, Antakya ve çeşitli küçük kasabalarda bulunmaktadır. Bunlar için çok sayıda Ermeni okulu ve kilise tesis edilmiştir³⁸⁶.

Halep'te muhabir Hekimian'ın 28 Ağustos 1923'te verdiği başka bir bilgiye göre, Ram ve Meydan bölgelerinde yaklaşık 15.000 kişilik bir mülteci topluluğu bulunmaktadır. Ağustos ayında başta Arabkir olmak üzere, Malatya, Harput ve çevre köylerden 800 Ermeni Halep'e gelmiştir. Barış antlaşmasının (Lozan) imzalanmasından ve güvenlik garantisinden sonra Türkiye'den çıkış durmuştur³⁸⁷. 31 Ağustos 1923 tarihli bir rapora göre Halep'te halen 36.000 Ermeni mülteci bulunmaktaydı³⁸⁸.

Bir Amerikan heyetinin 1923'te hazırladığı bir raporda da Ermeni nüfusuyla ilgili şu şekilde bir tablo ortaya çıkmıştır³⁸⁹;

Rus Ermenistanına kaçanlar	375.000
Suriye ve Lübnan'a iltica edenler	123.000
Bulgaristan ve Yunanistan'a gidenler	61.000
Irak'a göç edenler	25.000
Sair memleketlere hicret edenler	31.000
Cephelerde ölenler	85.000
Muhaceret esnasında ölenler	500.000
TOPLAM:	1.200.000

Kanada hükümetinin verilerine göre, 1912 ile 1924 arasında Kanada'ya 1.244 Ermeni göçmüştür. Aynı dönemde Birleşik Devletler, Ermenistan'dan gelen notuyla 34.136 Ermeni'yi göçmen olarak kabul etmekteydi. Milletler Cemiyetinin raporuna göre büyük savaş sırasında yaklaşık 400.000 Ermeni Rusya'ya sığınmıştır. Milletler Cemiyeti'nin istatistiklerine göre Anadolu'dan göç eden Ermeniler şu ülkelere sığınmışlardır³⁹⁰;

³⁸⁶ Muhabir Hekimian'dan Beyrut'ta İdari Direktöre 26 Haziran 1923 tarihli yazı, PRO, FO, 286/881.

³⁸⁷ Halep'ten Hekimian'ın 28 Ağustos 1923 tarihli raporu, PRO, FO, 286/881.

³⁸⁸ Vaughan Russell'den Dışişleri Bakanlığına, PRO, FO, 286/881.

³⁸⁹ Vedat Eldem, **Harp ve Mütâreke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomisi**, Ankara 1994, s. 217.

³⁹⁰ Justin McCarthy, **Müslümanlar ve Azınlıklar**, (Çev.Bilge Umar), İstanbul 1998, s. 129-134.

SSCB	400.000
Yunanistan	45.000
Fransa	30.000
Bulgaristan	20.000
Kıbrıs	2.500
Diğer Avrupa Ülkeleri	2.000
Kuzey Amerika	35.000
Suriye	100.000
Lübnan	50.000
Irak	25.000
Filistin ve Ürdün	10.000
Mısır	40.000
İran	50.000
Diğerleri	1.000
TOPLAM SİĞİNMACI	810.000

Sonuçta McCarthy'nin değerlendirmesine göre, 1923 başında Anadolu Ermenilerinden 810.000 kişi Anadolu'dan ayrılmıştı ve böylece Türkiye'de 70.000 kadar Ermeni kalmıştı.

Hrant Dink'e göre, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'deki Ermeni nüfusu yaklaşık 300.000 kadardır. Bu nüfusun yaklaşık 130.000'i İstanbul'da yaşarken, yaklaşık 170.000 kişi de Anadolu'nun çeşitli bölgelerindeydi³⁹¹. Bu nüfus muhtemelen Anadolu'dan İstanbul'a, İstanbul'dan Batı'ya doğru bir göç dalgasıyla azalmıştır. 1927 nüfus sayımına göre Türkiye'de Ermeni kabul edilebilecek nüfus 77.129 Gregoryen, 6.658 Protestan ve 39.511 Katolik olmak üzere toplam 123.298 kişidir. Ermeni kabul edilebilecek denmesinin sebebi Katolik ve Protestanların hepsinin Ermeni olmama ihtimaline dayanmaktadır. Bu yüzden 10.000-15.000 kadar nüfus Ermeni kabul edilmezse, üç Ermeni cemaati yaklaşık 110.000-115.000 olarak düşünülebilir. Justin McCarthy, 1927 sayımında mezhebi belirtilmeyen 24.307 hristiyanın büyük bölümünün Ermeni olduğunu tahmin etmektedir. Böylece Ermeni sayısının 140.000 kişiyi bulması gerektiğini düşünmektedir³⁹².

³⁹¹ Hrant Dink, "Türkiye Ermenilerinin Nüfus Hali", **Tarih ve Toplum**, Ekim 2000, sayı: 202, s. 31.

³⁹² J. McCarthy, **a.g.e.**, s. 126-127.

Yabancı ülkelere Ermenilerin göçü devamlı sürmüştür. Meselâ, 1927’de 39.511 olarak verilen Katolik Ermeni nüfusu 1967’de yaklaşık 7.000’e inmiştir. 1996 itibariyle ise Katolik Ermeni cemaatinin sayısı 3.250’ye kadar düşmüştür³⁹³.

Bugün, Ermeni nüfusunun 70.000-80.000 arasında olabileceği tahmin edilmektedir ve hemen tamamı İstanbul’da yaşamaktadır. Hrant Dink’e göre Sivas, Kayseri, Malatya, Elazığ, Siirt, Diyarbakir gibi yerlerde üç beş aile ya vardır ya yoktur. Ermenilerin Anadolu’da toplu olarak yaşadığı bilinen tek yer Samandağı’nın Vakıflıköyü’dür. Bu köy Ermenilerden oluşmaktadır ve nüfusu yaklaşık 300 kadardır³⁹⁴.

Tehcir kararının alınmasına sebep, Birinci Dünya Savaşı öncesi ve esnasında Ermeni komitelerinin tutumu olmuştur³⁹⁵. Rus ordusuyla işbirliği yapan Ermeni komiteleri, sadece savaş bölgesinde değil, Anadolu’nun her yerindeki faaliyetleriyle ordunun ve sivil halkın güvenliğini tehdit eder duruma gelmişlerdir. Ermeni tehciri sırasında alınmaya çalışılan tüm tedbirlere rağmen bazı Ermeni kabilelerine saldırılar olduğu ve hayatlarını kaybettikleri bir gerçektir. Fakat unutulmaması gereken bir husus savaş ortamından ve olumsuz şartlardan müslümanların da etkilendiğidir. Yapılan bir istatistiğe göre, Doğu Anadolu’da 1912-1922 yılları arasında Van ve Bitlis’te müslüman nüfus kaybı % 62, yine Erzurum’da % 31 olmuştur. Bu dönem arasında tespit edilebildiği kadarıyla nüfus kaybı sayı olarak 1.200.000 kişiyi bulmaktaydı. Bu rakamlar sadece Doğu Anadolu’ya aittir ve daha yüksek olabilir³⁹⁶. Kuşkusuz, böyle bir kaybın olmasının en büyük sorumlusu Ermeni komiteleriydi. Arşiv belgeleriyle tespit edildiği kadarıyla Doğu Anadolu’da Ermeni saldırıları sonucu 1914-1919 yılları arasında hayatını kaybedenler 363.141 kişidir³⁹⁷. Mondros Mütârekesi’nden sonra 1919 yılı başlarından itibaren Ermenilerin Türklere yaptıkları mezâlim başlamıştır. Yine arşiv belgelerine göre 1919-1921 yılları arasında Ermeni saldırıları sonucunda

³⁹³ Elçin Macar, “Kitabiyat: Türkiye Katolik Ermeni Kilisesi”, **Toplumsal Tarih**, Ekim 1999, sayı: 70, s. 2

³⁹⁴ H. Dink, a.g.m., s. 32-35.

³⁹⁵ Ermenistan’ın ilk Başbakanı ve Taşnak komitesi lideri Kaçaznuni’nin 1923 yılında yayınladığı bir raporda 1915 yılına ait değerlendirmeler yapılmakta ve komitelerin tutumuyla ilgili bilgiler verilmektedir. Bkz. Ovanes Kaçaznuni, Taşnak Partisinin Yapacağı Bir Şey Yok, (Çev.Arif Acaloğlu), İstanbul 2005, s. 30-33.

³⁹⁶ Justin McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, (Çev. Bilge Umar), İstanbul 1998, s. 273.

³⁹⁷ **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliâm Belgeleri (1914-1919)**, Ankara 2001, I, 375-377.

hayatını kaybedenlerin sayısı 154.964 kişiyi bulmuştur³⁹⁸. Böylece, saldırılar sonucunda 1914-1921 yılları arasında 7 yıllık dönemde hayatını kaybetmiş Türklerin sayısı 518.105 olmaktadır. Tespit edilemeyen veya kayıtlara geçmeyen ölümleri ve muhacir durumuna düşen Türkleri düşündüğümüzde karşımıza büyük sayılar çıkmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı esnasında tehcir kararını alan hükümet, yaşanan bazı aksaklıklar, görev ihmâlleri ve suistimaller üzerine Tahkikat Komisyonları ve daha sonra Dîvân-ı Harb'ler oluşturmuştur. 1915-1916 yıllarında görevini ihmâl eden resmî kişilerden ve bazı sivillerden yargılananlar olmuş ve bir kısmı ağır cezalar almıştır. Dikkat edilmesi gereken husus, tehcir kararını alan hükümetin, bu süreç devam ederken Divân-ı Harb'ler oluşturması ve görevini kötüye kullanan kendi memurlarını yargılayıp cezalandırmaktan çekinmemesidir.

Yine I. Dünya Savaşı'nda IV. Ordu Komutanı Cemal Paşa kendi mıntıkası dahilindeki Ermeni muhacirler için elinden geleni yapmıştır. Ermenilerin yolculuk esnasındaki durumlarını incelemek için bizzat Halep'ten Pozantı'ya kadar giderek teftişlerde bulunmuştur. Ermenilere her konuda yardım etmeye çalışan Cemal Paşa hatıralarında, Ermenilerin zulüm ve cinayetlerinden kaçan müslüman muhacirlerin durumunun daha az sefilane olmadığı, ama bunların müslüman olması dolayısıyla hiçbir Alman veya Amerikalı misyonerin raporunda yer almadığını belirtmektedir³⁹⁹.

Tehcir esnasında Ermeni kabilelerine yapılan saldırılar en ağır şekilde cezalandırılmıştır. Adana'da Ermeni kafilesine saldıranlardan altı kişi kafilenin önünde kurşuna dizilmiştir. Cemal Paşa, Ermenilerin herhangi bir konuda zarar görmemesi için sert tedbirler almıştır. Öyleki, Halep'te bir Ermeni'nin saatini zorla alan bir kişi derhal idam edilmiştir. Yine Halep'te bir hastahane tesis edilmiş ve başhekimliğine de Altunyan isimli bir Ermeni getirilmiştir⁴⁰⁰.

Sevk esnasında Ermeni kabilelerinin yaşadığı en büyük sorun salgın hastalıklar olmuştur. Savaş döneminde bütün Anadolu'yu etkileyen ölümcül salgınlar, tehcir edilen kabileleri de vurmuştur. Bununla beraber bu korkunç

³⁹⁸ *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliâm Belgeleri (1919-1921)*, Ankara 2001, II, 1053-1054.

³⁹⁹ Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 443-444.

⁴⁰⁰ A. F. Erden, a.g.e, s. 149-154.

salgınlar sadece Ermenileri değil, herkesi ve her yeri etkilemiştir. 1918 tarihinde hazırlanan bir raporda, 1915 yılında Anadolu’da sadece tifüs salgınının hayatını kaybedenlerin sayısı 200.000-300.000 olarak tahmin edilmektedir. Bu hastalıkla başa çıkması için Osmanlı Hükümeti tarafından gönderilen doktorların çoğu enfeksiyon kapmışlar ve hayatlarını kaybetmişlerdir⁴⁰¹.

Tehcir sürecinin en önemli ve yetkili kişisi olarak görülen Talat Paşa, 5 Mart 1921 tarihinde Berlin’de bir Ermeni komiteci tarafından öldürülmüştür⁴⁰². Ermeni komitecilerinin suikast girişimleri Talat Paşayla sınırlı kalmamıştır. 6 Aralık 1921’de Said Halim Paşa Roma’da, 17 Nisan 1922’de Bahattin Şakir Bey Berlin’de, 21 Temmuz 1922’de Cemal Paşa Tiflis’te Ermeni komitecilerin hedefi olmuştur⁴⁰³. Talat Paşa’yı vuran Sogomon Tehlirian isimli bir komitecidir⁴⁰⁴. Said Halim Paşa’yı, Dr. Bahattin Şakir Bey’i ve Cemal Azmi Bey’i de Arşavir Şıracıyan isimli bir komiteci öldürmüştür⁴⁰⁵.

TBMM, 27 Haziran 1926 tarihli bir kanunla Ermeni komiteciler tarafından yurt dışında şehit edilmiş olanların ve tehcir meselesi dolayısıyla Dîvân-ı Harb’lerde yargılanıp idam edilmiş olan kimselerin ailelerine birer emlak yardımı yapma kararı almıştır. Bu kanundan Bekirağa Bölüğü’nden firar edip sonra intihar eden Dr. Reşit Bey’in ailesi de yararlanmaktaydı. Kanundan aileleri yararlanan kimseler şunlardır⁴⁰⁶;

Talat Paşa, Cemal Paşa, Cemal Azmi Bey, Dr. Bahaettin Şakir Bey, Cemal Paşa’nın Yaveri Süreyya Bey, Cemal Paşa’nın Yaveri Nusret Bey, Sait Halim Paşa, Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey, Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey, Dr. Reşit Bey.

⁴⁰¹ Hikmet Özdemir, **Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918**, Ankara 2005, s. 358.

⁴⁰² Talat Paşa’nın öldürülmesi ve mahkemenin seyrinin Türklerin suçlandığı bir gösteriye dönüşmesi üzerine Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Genelkurmayının en üst noktalarında görev yapmış olan General Friedrich Bronsart von Schellendorf tehcirle ilgili görüşlerini bildirmek istemiş, “Deutsche Allgemeine Zeitung” gazetesinde “Ein Zeugnis für Talat Pascha” (Talat Paşa için şahitlik) başlıklı bir yazıda Türkler ve Talat Paşa lehine açıklama yapmıştır. Bkz. “Talat Paşa için Şahitlik”, Ermeni Araştırmaları, IV, 77-79. Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Devleti’nde III.Ordu Kurmay Başkanlığı yapmış bir Alman Komutanı olan Felix Guse, Ermeni tehciri konusunda Türklerle haksızlık yapıldığını vurgulayarak, Batı kamuoyunun propagandayla aldatıldığını ifade etmiştir., Bkz. S. Kılıç., **a.g.e.**, s. 595-596.

⁴⁰³ M.K. Öke, **a.g.e.**, s. 243; Cemal Azmi Bey’de Berlin’de öldürülmüştür. Bkz. Arslan Terzioğlu, “Yerli ve Yabancı Kaynaklar Işığında Dr. Bahattin Şakir’in Berlin’de Öldürülmesi ve Ermeni Tehciri Meselesi”, **Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu**, İstanbul 2001, s. 317.

⁴⁰⁴ Arşavir Şıracıyan, **Bir Ermeni Teröristin İtirafı**, (Çev.Kadri Mustafa Orağlı), İstanbul 1997, s. 171.

⁴⁰⁵ **A.Şıracıyan**, **a.g.e.**, s. 9.

⁴⁰⁶ Erdal Açıkşes, “Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Ermeni Komiteleri Tarafından Şehit Edilenlerin Ailelerine Yaptığı Yardımlar”, **Ermeni Araştırmaları**, VI, 84-94.

Böylece TBMM, Ermeni komiteleri tarafından şehit edilen İttihatçı liderlere sahip çıktığını göstermiştir.

Ermenilere planlı bir katliâm yapıldığı yönünde herhangi bir belge ve bilgi mevcut değildir. Hatta katliâmı ima eden bir belge dahi yoktur. Buna karşın özellikle 1919 ve 1920 yılında Osmanlı Devleti'nde bazı resmî yetkililerin ve bazı basının sırf İttihat ve Terakki aleyhtarlığı için verdikleri beyanât ve yazdıkları makale ve eserler Ermeni meselesinde Osmanlı Devleti'nin aleyhinde kullanılmıştır. Meselâ, Ahmet Refik 1919 yılında yazdığı “*İki Komite İki Kıtâl*” isimli eserde, İttihatçıların Ermenileri imha etmek için Van isyânını ve askerî faaliyetlerin engellenmesini bahane olarak kullandıklarını ileri sürmektedir⁴⁰⁷. Bu ifadeler “soykırım” olduğu fikrindeki kişilerce ısrarla kullanılmaktadır. Bu arada Ahmet Refik'in eserinin İttihatçıları suçlamanın pek makbul olduğu 1919 senesinde yazıldığını göz ardı etmemek gerekmektedir.

⁴⁰⁷ Ahmed Refik, *İki Komite İki Kıtâl*, (Haz.Hamide Koyukan), Ankara 1994, s. 27

SONUÇ

Tehcir, Osmanlı Devleti'nin savaş esnasında almak zorunda kaldığı bir karardır. Osmanlı hükümetinin, Ermenilerin sevk ve iskânı sırasında can ve mal güvenliği için elinden geleni yapmaya çalıştığı belgelerle sabittir. Çıkarılan kanûnlar, talimât-nâmeler ve vilâyetlere gönderilen yazılar bunu göstermektedir. Bu zor süreçte kıtlık ve salgın hastalıkların kol gezdiği bir dönemde kaçınılmaz olarak bazı aksaklıklar yaşanmıştır. Tehcir esnasında görevini ihmâl eden veya kötüye kullanan memurlar hakkında tahkikat yürütülmüş ve Divan-ı Harb'lere verilmişlerdir. Bolşevik ihtilâli ve arkasından Rusya'nın savaştan çekilmesiyle, Anadolu'daki durum tamamen değişmiş ve Suriye ile Irak'ın kuzeyine sevk edilen Ermenilerin bu bölgelerde kalmalarını gerektirecek ortam ortadan kalkmıştır. Nitekim 1918 ilkbaharında Brest-Litowsk görüşmeleri esnasında Ermenilerin eski memleketlerine dönebileceklerinin işaretleri ortaya çıkmıştır. Mondros Mütârekesi'nden önce Ermenilerin geri dönüşleri başlamıştır. Bu esnada iskân edildikleri yerlerden dönmek istemeyen Ermeniler de olmuştur. Hatta Ermeni Patrikhane si, dönmek istemeyenlerin olabileceğini ve bunların hareketlerinde serbest bırakılmasını istemiştir ki, bu durum Ermenilerin iskân edildikleri yerlerde kendilerine yeni bir hayat kurduklarını, iş ve güçleriyle meşgul olduklarını göstermektedir.

Bununla birlikte bazı Ermeniler de, Batı'ya veya Rusya'ya göç etmiştir. Millî Mücadele döneminde ise Fransız ordusunun güney cephesinden çekilmesi esnasında Ermenilerin önemli bir bölümü Fransız ordusuyla beraber Suriye'ye gitmiştir. Millî Mücadele'den sonraki yıllarda Batı ülkelerine yapılan göçlerle Anadolu'daki Ermeni nüfusu azalmıştır. Bugün Türkiye'de yaşayan Ermeni vatandaşlarımızın tamamına yakını İstanbul'da bulunmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı boyunca hem Müslüman hem de Ermeni vatandaşlar acı çekmişler ve kayıplar yaşamışlardır. Birinci Dünya Savaşı şartları dikkate alındığında tehcir kararının kaçınılmaz olduğu ortaya çıkmaktadır. Osmanlı Devleti, savaş esnasında çıkan isyânlar ve olaylar üzerine bağımsız her devletin davranması gerektiği şekilde hareket etmiştir. 1915 yılındaki tehcir, şartların getirdiği bir zorunluluk olarak gerçekleşmiştir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri*

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

A) Dahiliye Nezâreti Tasnifi

- a) Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti Belgeleri (DH.KMS)
- b) Siyâsî Kısım Belgeleri (DH.SYS)
- c) İdare-i Umûmiye Belgeleri (DH.İUM)
- d) Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Belgeleri (DH.UMVM)
- e) Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Belgeleri (DH.EUM)
- f) Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Belgeleri 2. Şube (DH.EUM.2.Şb.)
- g) Emniyet Kalemi Belgeleri (DH.EUM.EMN)
- ğ) Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Evrâk Odası Belgeleri (DH.EUM.VRK)
- h) Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Kalem-i Husûsî (DH.EUM.KLH)
- ı) Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Ecânib Kalemi (DH.EUM.ECB)
- i) Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Muhasebe Kalemi (DH.EUM.MH)
- j) Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Asayiş Kalemi Belgeleri (DH.EUM.AYŞ)
- k) Şifre Kalemi Belgeleri (DH.ŞFR)
- l) Hukuk Müşâvirliği Belgeleri (DH.HMŞ)
- m) Sicill-i Nüfus İdare-i Umûmiyesi Tahrirat Kalemi (DH.SN.THR)
- n) Sicill-i Nüfus İdare-i Umûmiyesi Mütferrik (DH.SN.M)

B) Hariciye Nezâreti Tasnifi

- a) Hariciye Siyâsî (HR.SYS)

C) Bâb-ı âlî Evrâk Odası (BEO)

D) Dosya Usulü İradeler Tasnifi (DUİT)

E) Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV)

F) Şûrâ-yı Devlet (ŞD)

Yabancı Arşivler

A) Public Record Office (PRO)

* Belgelerin numaraları dipnotlarda gösterilmiştir.

- a) Foreign Office (FO)
- b) War Office (WO)
- c) Treasure (T)

2. Resmî Yayınlar

- a) Düstûr
- b) Meclis-i Mebûsân Zabıt Ceridesi (MMZC)
- c) Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)

3. Süreli Yayınlar**

a. Gazeteler

Akşam

Akvâm

Ati

Hadisat

İkdam

İleri

Memleket

Takvim-i Vakayi

Tasvir-i Efkar

Türkçe İstanbul

Vakit

Yeni Gazete

Yeni İstanbul

Yenigün

Zaman

b. Dergiler

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD)

Askeri Tarih Bülteni

Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (BTDD)

İstihbârât-ı Siyâsîye-i Umûmiye Mecmuası (İSUM)

Tarih ve Toplum

Toplumsal Tarih

** Gazetelerin tarihleri ve dergilerin sayıları dipnotlarda gösterilmiştir.

4. Eserler

- AÇIKSES, Erdal, “Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Ermeni Komiteleri Tarafından Şehit Edilenlerin Ailelerine Yaptığı Yardımlar”, **Ermeni Araştırmaları**, sayı: 6, Yaz 2002
- Ahmet İzzet Paşa, **Feryâdım**, I, İstanbul 1992
- Ahmed Refik, **İki Komite İki Kıtâl**, (Haz. Hamide Koyukan), Ankara 1994
- Ahmet Rıza Bey’in Anıları**, İstanbul 1988
- Ahmet Rifat Çalika’nın Anıları**, (Yay. Haz. Hurşit Çalık), İstanbul 1992
- AKBAYAR, Nuri, **Osmanlı Yer Adları Sözlüğü**, İstanbul 2001
- AKÇORA, Ergünöz, **Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)**, İstanbul 1994
- AKGÜN, Seçil, **General Harbord’un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu**, İstanbul 1981
- AKŞİN, Sina, **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele**, c. I, Ankara 1998
- ARMAOĞLU, Fahir, “Amerikan Belgelerinde Lozan Konferansı ve Amerika”, **Belleten**, c. LV, sayı: 213, Ağustos 1991
- ARSLAN, Ali, “Eçmiyazın Katogigosluğunda Statü Değişimi ve Türk-Rus-Ermeni İlişkilerindeki Rolü”, **Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu**, İstanbul 2001
- _____, **Kutsal Ermeni Papalığı**, İstanbul 2005
- ARSLAN, Esat, “1915 Zorunlu Göç Geçici Yasasının Gerekliliği ve Uygulamalarının Değişik Açılardan Değerlendirilmesi”, **Ermeni Araştırmaları**, Sonbahar 2002, sayı: 7
- ARTINIAN, Vartan, **Osmanlı Devleti’nde Ermeni Anayasası’nın Doğuşu 1839-1863**, (Çev. Zülal Kılıç), İstanbul 2004
- ASAF, Mehmed, **1909 Adana Ermeni Olayları ve Anıları**, (Yay. Haz. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara 1986
- ASLAN, Kevork, **L’armenie et les Armeniens**, İstanbul 1914
- ATA, Ferudun, **İşgal İstanbul’unda Tehcir Yargulamaları**, Ankara 2005
- Atatürk’ten Ermeni Sorunu**, (Yay. Haz., İsmet Görgülü), Ankara 2002
- Atatürk’ün Bütün Eserleri**, IV, İstanbul 2000
- Atatürk’ün Millî Dış Politikası 1919-1923**, c. I, Ankara 1992
- ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Nutuk**, c. II, Ankara 1989
- ATNUR, İbrahim Ethem, “Tehcir’den Dönen Rum ve Ermenilerin Emvâlinin İâdesine Bir Bakış”, **Toplumsal Tarih**, sayı: 9, Eylül 1994
- _____, “Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İşkânı Meselesi”, **Atatürk Yolu**, IV, sayı: 14, Kasım 1994
- _____, “Tehcir’den Dönen Rum ve Ermenilerin İşkânı”, **Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu**, II, Ankara 1996
- _____, **Türkiye’de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)**, Ankara 2005

- AYDEMİR, Şevket Süreyya, **Enver Paşa**, c. III, Ankara 1985
- AVAGYAN, Arsen,- MINASSIAN, Gaidz F., (Çev. Ludmilla Denisenko-Mutlucan Şahan), **Ermeniler ve İttihat Terakki**, İstanbul 2005
- AYDOĞAN, Erdal, “Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti’nin Ermeni Tehciri İle İlgili 24 Eylül 1331 (1915) Tarihli Talimâtname ve Değerlendirilmesi”, **Ermeni Araştırmaları I.Türkiye Kongresi Bildirileri**, I, Ankara 2003
- AYTEKİN, Halil, **Kıbrıs’ta Monarga (Boğaztepe) Ermeni Lejyonu Kampı**, Ankara 2000
- BABACAN, Hasan, **Mehmet Talât Paşa 1874-1921**, Ankara 2005
- BAYAR, Celâl, **Ben de Yazdım**, V, İstanbul 1997
- BAYINDIR, Seda, **Adana Ermeni İsyânı (1909)**, İstanbul 1997, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi
- BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi**, c. II/III, Ankara 1991
- BEBİROĞLU, Murat, **Tanzimat’tan II.Meşrutiyet’e Ermeni Nizâmnâmeleri**, İstanbul 2003
- Berlin Kongresi Protokollerinin Tercümesidir**, İstanbul 1298
- BEYDİLLİ, Kemal, **1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşlarında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler**, Ankara 1988
- _____, **II.Mahmud Devrinde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilisesinin Tanınması (1830)**, Harvard Üniversitesi 1995
- BEYOĞLU, Süleyman, “1915 Ermeni Tehciri Hakkında Bazı Değerlendirmeler”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, sayı: 131, Nisan 2001
- _____, “1915 Ermeni Tehciri Hakkında Bazı Değerlendirmeler”, **Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar**, (Yay.Haz. Erhan Afyoncu), İstanbul 2001
- _____, “Ermenilere Muhaceret Güvenliği”, **Tarih ve Düşünce**, sayı: 6, Haziran 2001
- _____, “Ermeni Propandasının Gölgelediği Gerçek: Tehcir Kanunu ve I. Dünya Savaşı’nda Arap Tehciri”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, sayı: 11, İstanbul 2004
- _____, “Sevr ve Lozan’da Ermeni Sorunu”, **Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, Ankara 2006
- _____, “Fahreddin Paşa’nın Ermeni Meselesindeki Rolü”, **Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu**, İstanbul 2007
- BİLGİ, Nejdî, “Ermeni Tehciri ve Mehmed Kemal Bey”, **Türk Kültürü**, sayı: 324, Nisan 1990
- _____, **Dr. Mehmed Reşid Şahingiray’ın Hayatı ve Hatıraları**, İzmir 1997
- _____, **Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey’in Yargılanması**, Ankara 1999

- BİLSEL, Cemil, **Lozan**, c.I, İstanbul 1933
- BİNARK, İsmet, **Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezâlim ve Soykırım'ın Arşiv Belgeleri**, Ankara 2001
- “Birinci Dünya Savaşında Müttefik Ordularında Görev Alan Ermeni Milis Kuvvetleri (IV)”, (Çev. Can Kapyalı), **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı: 83-84-85, Ocak-Şubat-Mart 1992
- BOSTAN, Hanefi, “I.Dünya Savaşı Sırasında Ermenileri İskân Meselesi ve Bazı Gerçekler”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, sayı: 57, Aralık 1988
- _____, **Said Halim Paşa**, İstanbul 1992
- BOZKURT, Gülnihal, **Gayri Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, Ankara 1989
- BREMOND, Le Colonel, **Notes Historiques et Geographiques sur L'Armenie**, Caire 1918
- BROWN, Anna Welles, “İstanbul'da Yetimhaneler”, **İstanbul 1920**, (Ed. Clarence Richard Johnson, Çev. Sönmez Taner), İstanbul 1995
- BRYCE, James-TOYNBEE, Arnold, **Osmanlı İmparatorluğunda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916**, (Çev. Ahmet Güner), I, İstanbul 2005
- BRYCE, James-TOYNBEE, Arnold, **Osmanlı İmparatorluğunda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916**, (Çev. Attila Tuysan- Jülide Değirmenciler), II, İstanbul 2006
- BUDAK, Mustafa, “I.Dünya Savaşı Sonrası Yeni Uluslararası Düzen Kurulması Sürecinde Osmanlı Devleti'nin Tavrı Paris Barış Konferansı'na Sunulan 23 Haziran Tarihli Muhtıra”, **Divân İlmî Araştırmalar**, sayı: 7, 1999/2
- _____, **İdealden Gerçeğe Misâk-ı Millîden Lozan'a Dış Politika**, İstanbul 2002
- CARZOU, Jean Marie, “Sur Le Genocide”, **Armenie, İlyâ Mille Ans**, Ani, Paris 1992
- Cavit Bey, **Felâket Günleri**, (Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul 2000
- CEBESÖY, Ali Fuat, **Moskova Hatıraları**, İstanbul 1955
- Cemal Paşa, **Hatıralar**, (Haz. Behçet Cemal), İstanbul 1977
- Cemiyet-i Akvâm ve Türkiye'de Ermeni ve Rumlar**, (Yay.Haz. Ali Güler), Ankara 2001
- CUINET, Vital, **La Turquie D'asie**, Paris 1890-1894
- ÇAĞLAR, Günay, “Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Eski Yerlerine İadeleri”, **Atatürk Üniversitesi Araştırma Dergisi**, sayı: 24, Erzurum 1997
- ÇALIK, Ramazan, **Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamid Döneminde Ermeni Olayları**, Ankara 2000
- ÇARK, Rh.Y.G, **Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953**, İstanbul 1953
- ÇAYCI, Abdurrahman, **Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler**, Ankara 2000
- ÇİÇEK, Kemal, **Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917**, Ankara 2005
- DABAĞYAN, Levon Panos, **Sultan Abdülhamid Han ve Ermeni Meselesi**, İstanbul 2001
- _____, **Osmanlı'da Şer Hareketleri ve Abdülhamid Han**, İstanbul 2002

- DADRIAN, Vahakn N, **The History of the Armenian Genocide**, Oxford 1995
- DEMİREL, Muammer, **Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)**, Ankara 1996
- _____, **Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896-1918)**, Ankara 2002
- DEVELLİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara 1993
- Devlet-i Âliyye ile Sulh Şeraiti**, İstanbul 1920
- Devlet-i Âliyye-i Osmaniyyenin 1313 Senesine Mahsûs İstatistik-i Umûmisidir**, İstanbul 1316
- DİLAN, Hasan, **Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları 1914-1918**, I, IV, Ankara 2005
- DİNK, Hrant, “Türkiye Ermenilerinin Nüfus Hali”, **Tarih ve Toplum**, sayı: 202, Ekim 2000
- DRİAULT, E, **Şark Meselesi**, (Mütercim Nazif), İstanbul 1328
- EKREM, Reşad, **Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar ve Lozan Muahedesi**, İstanbul 1934
- ELDEM, Vedat, **Harp ve Mütâreke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomisi**, Ankara 1994
- ERASLAN, Cezmi, “Ermeni Komiteleri, Propagandaları ve Osmanlı Devleti’nin Aldığı Tedbirler”, **Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu**, İstanbul 2001
- _____, “Ermeni Meselesinin Yeni Boyutu: Yabancı Güçler, Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleri”, **Çeşitli Yönlerden Türk-Ermeni İlişkileri**, İstanbul 2006
- ERDEM, Ş. Can, **Sadrazam Damat Ferit Paşa**, İstanbul 2002, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi
- ERDEN, Ali Fuad, **Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları**, (Yay.Haz. Alpay Kabacalı), İstanbul 2003
- EREZ, Naşit, “Lozan Konferansı ve İsviçre Halkoyu”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı: 35, Temmuz 1970
- ERHAN, Çağrı, **Türk-Amerika İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri**, Ankara 2001
- ERİM, Nihat, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, I, Ankara 1953
- Ermeni Komiteleri (1891-1895)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 2001
- Ermeni Komitelerinin A’mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi**, (Haz. H. Erdoğan Cengiz), Ankara 1983
- Ermeniler Tarafından Yapılan Katliâm Belgeleri (1914-1919)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, I, Ankara 2001
- Ermeniler Tarafından Yapılan Katliâm Belgeleri (1919-1921)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, II, Ankara 2001
- EROL, Mine, **Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Amerika’nın Türkiye’ye Karşı Tutumu**, Ankara 1976

- ERSAN, Mehmet, “Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri”, **Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı**, II, Ankara 2001
- _____, “Selçuklu-Ermeni İlişkileri”, **Türkler**, (Ed. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), VI, Ankara 2002
- ERTAN, Temuçin, F, “Lozan Konferansı’nda Ermeni Sorunu”, **Kök Araştırmalar**, II, sayı: 2, Güz 2000
- ERTÜRK, Hüsamettin, **2 Devrin Perde Arkası**, İstanbul 1957
- ESÜNTİMUR, Nigar, **Yozgat ve Çevresinden Yapılan Ermeni Tehciri ve Yargılamalar**, İstanbul 2001, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi
- EVANS, Laurence, **Türkiye’nin Paylaşılması (1914-1924)**, (Çev. Tevfik Alanay), İstanbul 1972
- EVREN, Gürbüz, **Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları**, Ankara 2002
- GENCER, Ali İhsan, “İhtilâlcî Ermenilerin Kaza İhtilâl Teşkilâtı Talimât-nâmesi”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, sayı: 13, sene:1983-1987
- GÖKDEMİR, Ahmet Ender, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti**, Ankara 1998
- GÖYÜNÇ, Nejat, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, İstanbul 1983
- GREW, Joseph C, **Lozan Günlüğü**, (Çev.Kadri Mustafa Orağlı), İstanbul 2001
- GÜLSOY, Ufuk, **Osmanlı Gayri Müslimlerinin Askerlik Serüveni**, İstanbul 2000
- GÜRÜN, Kamuran, **Ermeni Dosyası**, İstanbul 2001
- HALAÇOĞLU, Yusuf, **Ermeni Tehciri**, İstanbul 2004
- _____, **Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları**, İstanbul 2006
- Halil Mentşe’nin Anıları**, (Gir. İsmail Arar), İstanbul 1986
- HOC AOĞLU, Mehmet, **Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeni Meselesi**, İstanbul 1976
- HOPKİRK, Peter, **İstanbul’un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, (Çev.Mehmet Harmancı), İstanbul 1995
- HOVANNISIAN, Richard G, “The Armenian Genocide”, **Remembrance and Denial**, (Ed. Richard G. Hovannisian), Detroit 1999
- İŞIKSAL, Turgut, “Ermeni Faaliyetleriyle İlgili Araştırmalar: 1893 Merzifon Olayı”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı: 79-80-81, Nisan-Mayıs-Haziran 1974
- İLTER, Erdal, **Türkiye’de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890-1923)**, İstanbul 1995
- İPEK, Nedim, “Anadolu’dan Amerika’ya Ermeni Göçü”, **Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi (OTAM)**, sayı:6, Ankara 1995
- JAESCHKE, Gotthard, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, c. I, Ankara 1989
- _____, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, (Çev.Cemal Köprülü), Ankara 1991
- KAÇAZNUNİ, Ovanes, **Taşnak Partisi’nin Yapacağı Bir Şey Yok**, (Çev. Arif Acaloğlu), İstanbul 2005

- Kara Schemsi, **Turcs et Armeniens**, Geneve 1919
- KARABEKİR, Kâzım, **İstiklâl Harbimiz**, (Haz. Faruk Özerengin), II, İstanbul
- KARACA, Ali, **Anadolu İslahâtı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)**, İstanbul 1993
- _____, “Türkiye’de Ermeniler için Yapılan Reformlar (Örtülü Bir İşgale Doğru) ve Tehcir Gerçeği (1878-1915)”, **Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu**, İstanbul 2001
- KARACAKAYA, Recep, **Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi**, İstanbul 2005
- _____, **Ermenilere Yönelik Ermeni Suikastleri**, İstanbul 2006
- KARACAN, Ali Naci, **Lozan**, İstanbul 1971
- KARAKIŞLA, Yavuz Selim, “Savaş Yetimleri ve Kimsesiz Çocuklar: Ermeni mi, Türk mü?”, **Toplumsal Tarih**, sayı: 69, Eylül 1999
- KARPAT, Kemal, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, (Çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul 2003
- KAŞGARLI, Mehlika Ahtok, **Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi**, Ankara 1990
- KEROVPYAN, Keğam, **Mitolojik Ermeni Tarihi**, (Çev. Sarkis Seropyan), İstanbul 2000
- KILIÇ, Davut, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler**, Ankara 2000
- KILIÇ, Selami, “Ermeni Dostu Olarak Tanınan Bir Alman Din Adamı Dr. Johannes Lepsius”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c. XVII, sayı: 51, Kasım 2001
- _____, **Ermeni Sorunu ve Almanya**, İstanbul 2003
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, **Anadolu’daki Amerika**, İstanbul 2000
- KOCAŞ, Sadi, **Tarihte Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri**, İstanbul 1990
- KODAMAN, Bayram, “Bir Amerikalı Gazeteci Gözüyle Ermeni Macerası (1897)”, **Belleten**, c.XLIX, sayı: 195, Aralık 1985
- KRAYBLİS, Nikerled, **Rusya’nın Şark Siyaseti**, (Çev.Habil Adem), Erzurum, 2001
- KRIKORIAN, Mesrob K, **Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860-1908**, London 1977
- KUNERALP, Sinan, **Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)**, İstanbul 2003
- KURAT, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Ankara 1970
- KUTAY, Cemal, **Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi**, c. XVII, İstanbul 1961
- KÜÇÜK, Cevdet, “Ermeni Meselesi Karşısında Sultan II. Abdülhamid’in Tutumu ve Anadolu’da Ermeni Nüfusu”, **Türk Kültürü**, sayı: 236, Aralık 1982
- _____, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897**, İstanbul 1984
- _____, “Van’daki Ermeni İsyanları”, **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu**, Van 1990
- LANNE, Peter, **Armenien: Der Erste Völkermord des 20.Jahrhunderts**, München 1977
- LEPSİUS, Johannes, **Deutschland und Armenien 1914-1918**, Potsdam 1919

- LEVERKUEHN, Paul, **Sonsuz Nöbette Görev**, (Çev. Zekiye Hasançebi), İstanbul 1998
- LOWRY, Heath W, **Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü'nün Perde Arkası**, (Çev.Belkıs Torfilli), İstanbul 1991
- Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, (Çev. Seha L.Meray), İstanbul 2001
- MACAR, Elçin, "Kitabiyat: Türkiye Katolik Ermeni Kilisesi", **Toplumsal Tarih**, sayı: 70, Ekim 1999
- MALEVİLLE, Georges, **1915 Osmanlı-Rus Ermeni Trajedisi**, (Çev.Necdet Bakkaloğlu), İstanbul 1998
- MARASHLIAN, Levon, "Finishing the Genocide Cleansing Turkey of Armenian Survivors 1920-1923", **Remembrance and Denial**, Detroit 1999
- MAZICI, Nürşen, **Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni 1878-1918**, İstanbul 1987
- MCCARTHY, Justin - MCCARTHY, Carolyn, **Turks and Armenians**, Washington 1989
- MCCARTHY, Justin, **Müslümanlar ve Azınlıklar**, (Çev.Bilge Umar), İstanbul 1998
- _____, **Ölüm ve Sürgün**, (Çev.Bilge Umar), İstanbul 1998
- _____, "İngiliz Propagandası, Wellington Evi ve Türkler", **Türkler**, Ankara 2002
- Memâlik-i Osmaniyyenin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği**, İstanbul 1336
- MORGENTHAU, Henry, **Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü**, (Çev. Attila Tuygan), İstanbul 2005
- Muâhedât Mecmuası**, Ceride-i Askeriye Matbaası 1298
- MÜHLMANN, Carl, **Das Deutsch-Türkische Waffenbündnis im Weltkrieg**, Leipzig 1940
- Münir Süreyya Bey, **Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi (1877-1914)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 2001
- NEULEN, Hans Werner, **Adler und Halbmond Das Deutsch-Türkische Bündnis 1914-1918**, Berlin 1994
- NUHOĞLU, Hidayet.Y, "Darüleytamlar", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, VIII, İstanbul 1993
- OCAK, Ahmet, **Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)**, İstanbul 2002
- OKYAR, Osman- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, **Fethi Okyar'ın Anıları**, Ankara 1997
- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1994
- ÖKE, Mim Kemal, **Ermeni Sorunu 1914-1923**, Ankara 1991
- ÖZDEMİR, Hikmet (ve diğ.), **Ermeniler: Sürgün ve Göç**, Ankara 2004
- ÖZDEMİR, Hikmet, **Salgın Hastalıklardan Ölüm 1914-1918**, Ankara 2005
- ÖZEL, Sabahattin, "Tehcir Konusunda Bazı Gerçekler ve Millî Kurtuluş Savaşı'nda Vatansever Ermeniler", **Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu**, İstanbul 2001

- PALMER, Alan, **Osmanlı İmparatorluğu Bir Çöküşün Yeni Tarihi**, (Çev. Belkıs Çorakçı Dişbudak), İstanbul 1993
- POMIANKOWSKI, Joseph, **Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü**, (Çev. Kemal Turan), İstanbul 1990
- RAMSAUR, E.E, **Jöntürkler ve 1908 İhtilali**, (Çev. Nuran Yavuz), İstanbul 1982
- ROHDE, Hans, **Asya İçin Mücadele**, (Çev. Binbaşı Nihad), İstanbul 1932
- Rus General Majewski'nin Doğu Anadolu Raporu**, (Ter. Mehmed Sadık, Haz. Hamit Pehlivanlı), Van 1997
- RÜSTEM, Ahmed, **Cihan Harbi ve Türk-Ermeni Meselesi**, (Çev. Cengiz Aydın), İstanbul 2001
- S. Sazanov'un Anıları**, (Çev. Betil Önuçak, Yay. Haz. Sabahattin Özel), İstanbul 2002
- SAKARYA, İhsan, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Ankara 1984
- SANDJAKDIJAN, M, **A Qui La Faute? Aux Partis Revolutionnaires Armeniens**, İstanbul 1917
- SARAY, Mehmet, **Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri**, İstanbul 2003
- SARIHAN, Zeki, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, c. III, Ankara 1996
- SARINAY, Yusuf, "Ermeni Tehciri ve Yargılamalar 1915-1916", **Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişim ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyum Bildirileri**, Ankara 2006
- _____, "24 Nisan 1915 Genelgesi ve İstanbul'da Tutuklanan Ermeni Komitecileri", **Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu**, İstanbul 2007
- SEVİM, Ali, **Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri**, Ankara 1983
- _____, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu-Ermeni İlişkileri", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu**, Erzurum 1984
- _____, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, Ankara 1993
- SEZEN, Tahir, **Osmanlı Yer Adları**, Ankara 2006
- SEZER, Ayten, "Ermeni Meselesinde Misyonerlerin Rolü", **Türk Kültürü**, sayı: 467, Mart 2002
- SHAW, Stanford, "Ottoman Population Movements During the Last Years of the Empire 1885-1914: Some Preliminary Remarks", **Osmanlı Araştırmaları**, sayı: 1
- SOMAKIAN, Manoug Joseph, **Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers 1895-1920**, New York 1995
- SONYEL, Salahi, "Lozan'da Türk Diplomasisi", **Belleten**, c. XXXVIII, sayı: 149-152, Ankara 1974
- _____, "Tehcir ve Kırımlar Konusunda Ermeni Propagandası Hristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı", **Belleten**, c. 41, sayı: 161, Ocak 1977
- _____, "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hristiyan Azınlıkların Rolü", **Belleten**, c. XLIX, sayı: 195, Aralık 1985
- _____, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, I, Ankara 1987

- _____, **İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları**, Ankara 1988
- _____, "Birinci Dünya Savaşı Günlerinde Türk-Ermeni İlişkileri ve İngiliz Propagandası", **Belleten**, c. 58, sayı: 222, Ağustos 1994
- _____, **The Great War and the Tragedy of Anatolia**, Ankara 2000
- SORGUN, Taylan, **Mütâreke Dönemi ve Bekirağa Bölüğü**, İstanbul 1998
- SOYSAL, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)**, c. I, Ankara 1989
- STUERMER, Harry, **Konstantinopl'da Savaşın İki Yılı (1915-1916)**, (Çev.Yurdakul Fincancıoğlu), İstanbul 2002
- SÜSLÜ, Azmi, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Ankara 1990
- _____, (ve diğ.), **Türk Tarihinde Ermeniler**, Ankara 1995
- ŞAHİN, Enis, "Önemli Bir Ermeni Propaganda Dergisi: The Armenian Herald (1917-1919)", **Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu**, İstanbul 2007
- ŞAHİN, Recep, **Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları**, İstanbul 1988
- ŞAŞMAZ, Musa, **Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890)**, İstanbul 2004
- ŞIRACIYAN, Arşavir, **Bir Ermeni Teröristin İtirafı**, (Çev.Kadri Mustafa Orağlı), İstanbul 1997
- ŞİMŞİR, Bilal, **Malta Sürgünleri**, Ankara 1985
- _____, **Osmanlı Ermenileri**, Ankara 1986
- _____, "Amerika'da Ermeni Propagandası ve Büyükelçi Ahmet Rüstem Bey", **Ermeni Araştırmaları**, sayı: 2, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001
- Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamid**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1990
- "Talat Paşa için Şahitlik", **Ermeni Araştırmaları**, sayı: 4, Aralık 2001-Ocak-Şubat 2002
- Talat Paşa'nın Anıları**, (Haz. Alpay Kabacalı), İstanbul 1990
- Talat Paşa, **Hatıralarım ve Müdafam**, (Yay. Haz. Atatürk'ün Bütün Eserleri çalışma grubu), İstanbul 2006
- TANSEL, Selahattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, c. I, Ankara 1973
- TAŞ, Fahri, "Vilâyât-ı Şarkıyye Islahâtı ve Genel Müfettiş Nicolas Hoff", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c. XIV, sayı: 42, Kasım 1998
- TENGİRŞENK, Yusuf Kemal, **Vatan Hizmetinde**, Ankara 1981
- TERNON, Yves, **Ermeni Tabusu**, (Çev. Emirhan Oğuz), İstanbul 1993
- TERZİ, Arzu Tozduman, "Osmanlı Maliyesinde Söz Sahibi Üç Ermeni Nâzır: Agop, Mikail ve Ohannes Paşalar", **Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu**, İstanbul 2001
- TERZİOĞLU, Arslan, "Yerli ve Yabancı Kaynaklar Işığında Dr.Bahattin Şakir'in Berlin'de Öldürülmesi ve Ermeni Tehciri Meselesi", **Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu**, İstanbul 2001
- TİMUR, Taner, **1915 ve Sonrası Türkler ve Ermeniler**, Ankara 2001

- TORIGUIAN, Shavarsh, **The Armenian Question and International Law**, Beyrut 1973
- TOROS, Taha, **Ali Münif Bey'in Hatıraları**, İstanbul 1996
- TURABIAN, Aram, **Les Volontaires Armeniens**, Marseille 1917
- TURAN, Osman, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 1971
- TÜFEKÇİ, Zeynep, **Trabzon ve Çevresinden Yapılan Ermeni Tehciri ve Yargılamalar**, İstanbul 2001, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi
- Türk İstiklal Harbi, Mondros Mütârekesi ve Tatbikatı**, Ankara 1962
- TÜRKGELDİ, Ali, **Mondros ve Mudanya Mütârekelerinin Tarihi**, Ankara 1948
- TÜRKMEN, Zekeriya, "İşgal Yıllarında İstanbul'daki Uygulamalar: Mütâreke Döneminde Ermeniler Tarafından Türk Çocuklarının Kaçırılması ve Hristiyanlaştırılması", **Kök Araştırmalar**, c. II, sayı: 2, Güz 2000
- ULUBELEN, Erol, **İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye**, İstanbul 1967
- URAS, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul 1976
- Urfalı Mateos Vakayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli**, (Çev.Hrant Andreasyan), Ankara 1987
- ÜNAL, Fatih, "Ermeni Olaylarından Bir Safha: Kürt Musa Bey Olayı", **Kafkas Araştırmaları**, II, İstanbul 1996
- Verite sur le Mouvement Revolutionnaire Armenien et les Mesures Gouvernementales**, İstanbul 1916.
- WEEMS, Samuel A, **Armenia Secrets of a Christian Terrorist State**, Dallas 2002
- YILDIRIM, Hüsamettin, **Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri**, Ankara 1990
- YILDIZ, Hakkı Dursun, "10.Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu**, Erzurum 1984
- YİNANÇ, Refet, "Selçuklular ve Osmanlıların İlk Dönemlerinde Ermeniler", **Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu**, İzmir 1983
- YÜCEER, Saime, "Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı Yıllarında Bursa Ermenileri", **Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri**, (Ed.Saime Yüceer), Bursa 2000

EKLER

الانصارى

(شيفره)

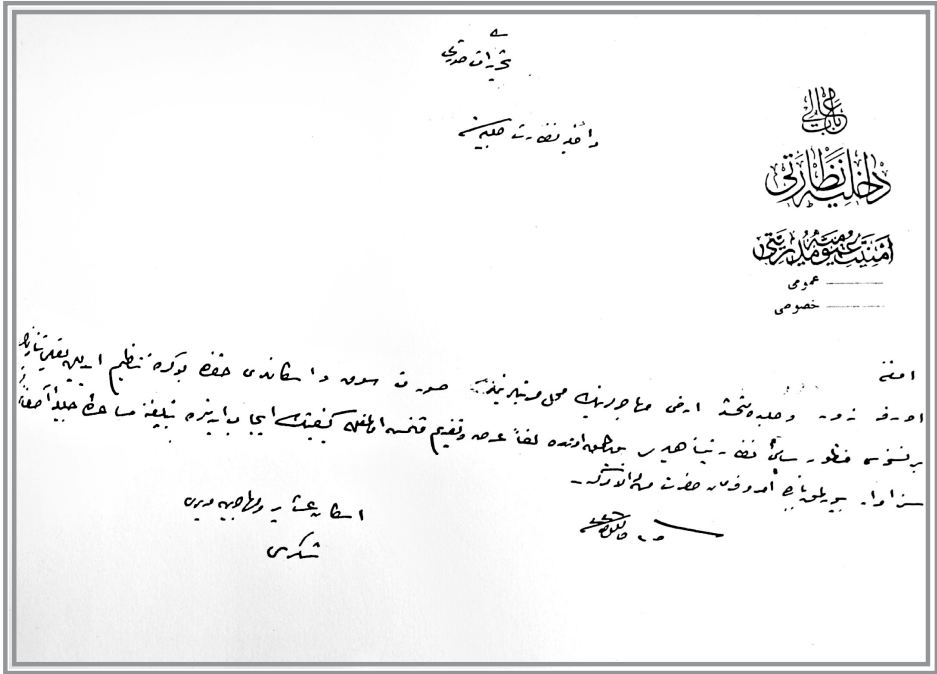
ادونه	ولايتنه	ديار بكر	ولايتنه	بولي	متصرفلغنه
اورشروم	»	سوليف	»	جانيك	»
آلتنه	»	سيواس	»	چچلي	»
انقره	»	طربزون	»	سويو	»
آدين	»	تختليو	»	سكس	»
بتليس	»	قوتيه	»	قره سي	»
حصه	»	معدوره العزيز	»	قيس خريف	»
ساملد	»	سوغلد	»	تختسلطليو	»
بيروت	»	وان	»	متنغا	»
جانب	»	سجند	»	سك	»
حلب	»	اورفه	»	قيصري	»
خداوندكار	»	ايزميت	»	مدينه سورده خاقلغنه	»

تجرب ، محرم ، بالادار حلي

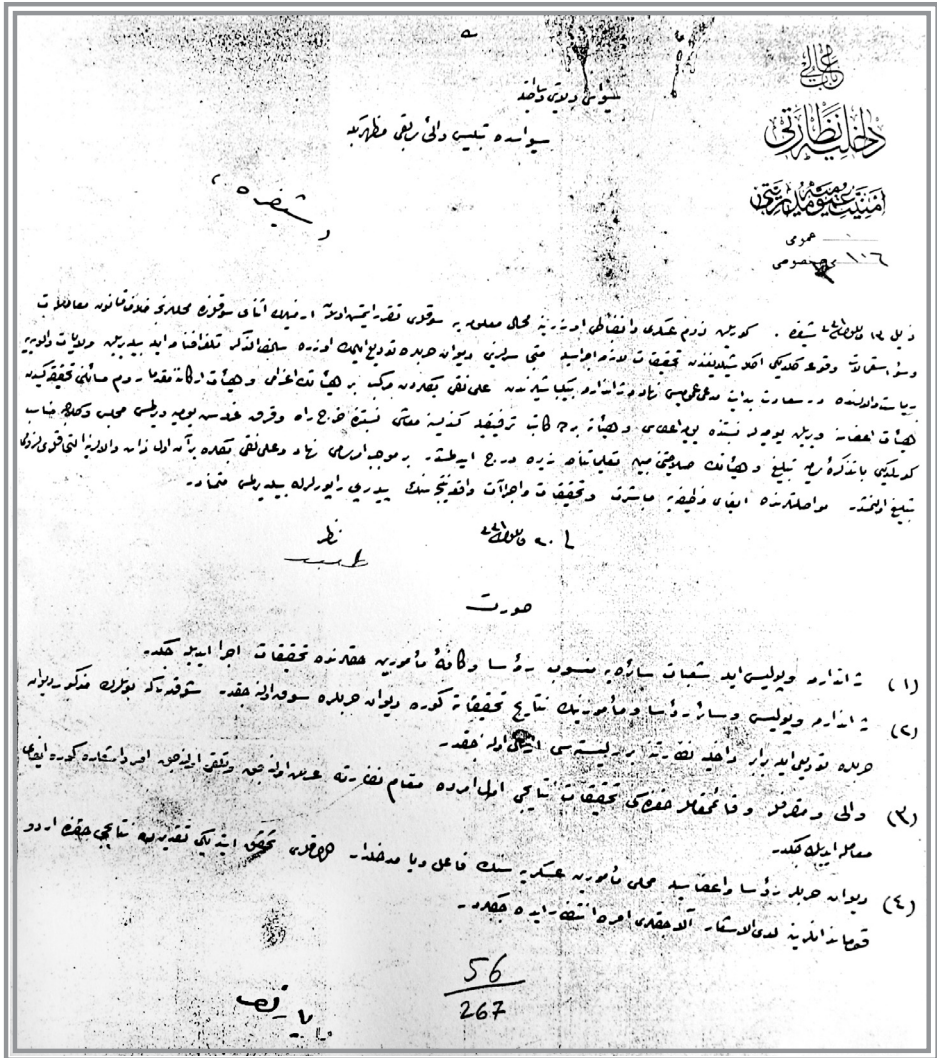
فوتنه
سوده
سليو
فوتنه
رعه
بيچيت

أدنى قسمة انك مال عثمانى دهكى تكيدلده اقليله وسيايدله اوتده ددبرى كديدين قماريت
اداره تائينه موطون اولام قشيدى واعلده ددى متقابت طاشاقه قعته سنج
روسيد ده بولنامه ارمنيون در حال عيشه حركه ومال عثمانى دهكى ارمنيون دغلاورنو
دوچاره غصه اولنه انتظار ايدى رزى اوزمانه بتوده قوتيله اقليله ايدى كراياد
اينكده مقاومتى وه فوسده امتقاده ايتد صورتيله بولكده هيايه واستقانه تار
ايدى جركه حكامه هاشانيه جراتى بالانم بولكده حال حيدى بولكده سوجره ده نتيجه
ايدى بتليس ، سوس و وانه وقعه بولده هاوشانه اخير عصيانيه ايله بركه دها
ايدى ايتيه واسا نيزى مال ك ايتيه ده بولنامه وايوم عنوانرشه يله اخير كجلايه
ايدى ايتيه ايدى بتوده بولكده ساعينك هكوفته عليه اولدوه هر درلد

EK 1: 24 Nisan 1915 tarihinde Ermeni komitelerinin kapatılması kararı, BOA, DH.ŞFR, 52/96-52/97-52/98.

EK 3: Ermenilerin sevk ve iskânlarını düzenleyen 7 Ekim 1915 tarihli nizâmname, BOA, DH.EUM.VRK, 15/71.

EK 4 : Tehcir esnasında Ermenilere karşı işlenen suçları soruşturacak heyetlerin yetkileri, BOA, DH.ŞFR, 56/267.

ادرنه	ولایت	سیواس	ولایت	جایک	متصرفان
لایحه	طریق	طریق	طریق	جایک	متصرفان
آطنه	قضاء	قضاء	قضاء	جایک	متصرفان
آقچه	قوتیه	قوتیه	قوتیه	جایک	متصرفان
آیدین	مدره العزیز	مدره العزیز	مدره العزیز	جایک	متصرفان
بشلی	موسل	موسل	موسل	جایک	متصرفان
جسید	موله	موله	موله	جایک	متصرفان
جسید	بشلی	بشلی	بشلی	جایک	متصرفان
جسید	اسکیشهر	اسکیشهر	اسکیشهر	جایک	متصرفان
جسید	اورنه	اورنه	اورنه	جایک	متصرفان
جسید	ایچ ایل	ایچ ایل	ایچ ایل	جایک	متصرفان
جسید	ایزیت	ایزیت	ایزیت	جایک	متصرفان
جسید	یولی	یولی	یولی	جایک	متصرفان
جسید	سویس	سویس	سویس	جایک	متصرفان

۱۸ سره اولی ...
 ۱۹ سره اولی ...
 ۲۰ سره اولی ...
 ۲۱ سره اولی ...
 ۲۲ سره اولی ...
 ۲۳ سره اولی ...
 ۲۴ سره اولی ...
 ۲۵ سره اولی ...
 ۲۶ سره اولی ...
 ۲۷ سره اولی ...
 ۲۸ سره اولی ...
 ۲۹ سره اولی ...
 ۳۰ سره اولی ...
 ۳۱ سره اولی ...
 ۳۲ سره اولی ...
 ۳۳ سره اولی ...
 ۳۴ سره اولی ...
 ۳۵ سره اولی ...
 ۳۶ سره اولی ...
 ۳۷ سره اولی ...
 ۳۸ سره اولی ...
 ۳۹ سره اولی ...
 ۴۰ سره اولی ...
 ۴۱ سره اولی ...
 ۴۲ سره اولی ...
 ۴۳ سره اولی ...
 ۴۴ سره اولی ...
 ۴۵ سره اولی ...
 ۴۶ سره اولی ...
 ۴۷ سره اولی ...
 ۴۸ سره اولی ...
 ۴۹ سره اولی ...
 ۵۰ سره اولی ...
 ۵۱ سره اولی ...
 ۵۲ سره اولی ...
 ۵۳ سره اولی ...
 ۵۴ سره اولی ...
 ۵۵ سره اولی ...
 ۵۶ سره اولی ...
 ۵۷ سره اولی ...
 ۵۸ سره اولی ...
 ۵۹ سره اولی ...
 ۶۰ سره اولی ...
 ۶۱ سره اولی ...
 ۶۲ سره اولی ...
 ۶۳ سره اولی ...
 ۶۴ سره اولی ...
 ۶۵ سره اولی ...
 ۶۶ سره اولی ...
 ۶۷ سره اولی ...
 ۶۸ سره اولی ...
 ۶۹ سره اولی ...
 ۷۰ سره اولی ...
 ۷۱ سره اولی ...
 ۷۲ سره اولی ...
 ۷۳ سره اولی ...
 ۷۴ سره اولی ...
 ۷۵ سره اولی ...
 ۷۶ سره اولی ...
 ۷۷ سره اولی ...
 ۷۸ سره اولی ...
 ۷۹ سره اولی ...
 ۸۰ سره اولی ...
 ۸۱ سره اولی ...
 ۸۲ سره اولی ...
 ۸۳ سره اولی ...
 ۸۴ سره اولی ...
 ۸۵ سره اولی ...
 ۸۶ سره اولی ...
 ۸۷ سره اولی ...
 ۸۸ سره اولی ...
 ۸۹ سره اولی ...
 ۹۰ سره اولی ...
 ۹۱ سره اولی ...
 ۹۲ سره اولی ...
 ۹۳ سره اولی ...
 ۹۴ سره اولی ...
 ۹۵ سره اولی ...
 ۹۶ سره اولی ...
 ۹۷ سره اولی ...
 ۹۸ سره اولی ...
 ۹۹ سره اولی ...
 ۱۰۰ سره اولی ...

EK 6 : Ermenilerin geri dönüşlerinde güvenli seyahatlerinin sağlanması için dikkate alınacak hususlar; BOA, DH.ŞFR, 92/235-92/236.

الحمد لله

الحمد لله

الحمد لله

الحمد لله

مقدمه دار ما سوره طرفه نامه ايدلده سده اجا اوله مقدمه
 ۲ - نهمه نامه آن نامه نهمه و اجا سده قصه و نهمه نامه ما سوره
 مقدمه دهمه الی سده مجازاته نهمه ايدلده افزه ههمه مرکزه اشعار سده مقدمه

الحمد لله

الحمد لله

[illegible]

EK 7: Ermenilerin geri dönüşlerinde kolaylık gösterilmesi, ihtiyaç ve güvenliklerinin sağlanmasıyla ilgili vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderilen yazı, BOA, DH.ŞFR, 93/57.

باب عالی
راخبر نامه - خوش

عناوین و ملازمین و مدبران و مدبران

اسطفا نسبی

۳۳۲۷۵ عری

خبر

روم دارین و مکتوبین سقونده و امیران و اراخبرین کت و لریه نسبی و اعدادین عادت او و مکتوبین
از اراخی و تطبیقاتک تا بی منقطع بر برقی اولیده و بیخ ایدیده او و ده نفران و تالیپ بر وجه زیر تجلی
اولیده -

۱ - سوره و اعدادین مکتوبین و لریه عادت او و مکتوبین کت و لریه نسبی و اعدادین عادت او و مکتوبین
۲ - مکتوبین و اعدادین مکتوبین و لریه عادت او و مکتوبین کت و لریه نسبی و اعدادین عادت او و مکتوبین
۳ - مکتوبین و اعدادین مکتوبین و لریه عادت او و مکتوبین کت و لریه نسبی و اعدادین عادت او و مکتوبین
۴ - مکتوبین و اعدادین مکتوبین و لریه عادت او و مکتوبین کت و لریه نسبی و اعدادین عادت او و مکتوبین

۵ - مکتوبین و اعدادین مکتوبین و لریه عادت او و مکتوبین کت و لریه نسبی و اعدادین عادت او و مکتوبین
۶ - مکتوبین و اعدادین مکتوبین و لریه عادت او و مکتوبین کت و لریه نسبی و اعدادین عادت او و مکتوبین

۷ - مکتوبین و اعدادین مکتوبین و لریه عادت او و مکتوبین کت و لریه نسبی و اعدادین عادت او و مکتوبین
۸ - مکتوبین و اعدادین مکتوبین و لریه عادت او و مکتوبین کت و لریه نسبی و اعدادین عادت او و مکتوبین
۹ - مکتوبین و اعدادین مکتوبین و لریه عادت او و مکتوبین کت و لریه نسبی و اعدادین عادت او و مکتوبین
۱۰ - مکتوبین و اعدادین مکتوبین و لریه عادت او و مکتوبین کت و لریه نسبی و اعدادین عادت او و مکتوبین

۱۱ - مکتوبین و اعدادین مکتوبین و لریه عادت او و مکتوبین کت و لریه نسبی و اعدادین عادت او و مکتوبین
۱۲ - مکتوبین و اعدادین مکتوبین و لریه عادت او و مکتوبین کت و لریه نسبی و اعدادین عادت او و مکتوبین

۱۳ - مکتوبین و اعدادین مکتوبین و لریه عادت او و مکتوبین کت و لریه نسبی و اعدادین عادت او و مکتوبین
۱۴ - مکتوبین و اعدادین مکتوبین و لریه عادت او و مکتوبین کت و لریه نسبی و اعدادین عادت او و مکتوبین

۱۵ - مکتوبین و اعدادین مکتوبین و لریه عادت او و مکتوبین کت و لریه نسبی و اعدادین عادت او و مکتوبین
۱۶ - مکتوبین و اعدادین مکتوبین و لریه عادت او و مکتوبین کت و لریه نسبی و اعدادین عادت او و مکتوبین

۱۷ - مکتوبین و اعدادین مکتوبین و لریه عادت او و مکتوبین کت و لریه نسبی و اعدادین عادت او و مکتوبین
۱۸ - مکتوبین و اعدادین مکتوبین و لریه عادت او و مکتوبین کت و لریه نسبی و اعدادین عادت او و مکتوبین

۱۹ - مکتوبین و اعدادین مکتوبین و لریه عادت او و مکتوبین کت و لریه نسبی و اعدادین عادت او و مکتوبین
۲۰ - مکتوبین و اعدادین مکتوبین و لریه عادت او و مکتوبین کت و لریه نسبی و اعدادین عادت او و مکتوبین

۲۱ - مکتوبین و اعدادین مکتوبین و لریه عادت او و مکتوبین کت و لریه نسبی و اعدادین عادت او و مکتوبین
۲۲ - مکتوبین و اعدادین مکتوبین و لریه عادت او و مکتوبین کت و لریه نسبی و اعدادین عادت او و مکتوبین

۲۳ - مکتوبین و اعدادین مکتوبین و لریه عادت او و مکتوبین کت و لریه نسبی و اعدادین عادت او و مکتوبین
۲۴ - مکتوبین و اعدادین مکتوبین و لریه عادت او و مکتوبین کت و لریه نسبی و اعدادین عادت او و مکتوبین

[illegible]

DİZİN

A

ABD 234

Abdülhamid 11, 20, 23, 26, 27, 28, 32,
37, 38, 41, 43, 46, 148, 151, 267,
270, 273

Abdüsselâm Paşa 229

Abidin Bey 225, 226

Adana 10, 32, 44, 45, 52, 54, 67, 74, 82,
85, 87, 88, 90, 91, 93, 94, 99, 105,
109, 112, 124, 128, 136, 153, 184,
187, 188, 189, 190, 196, 213, 214,
233, 235, 237, 238, 239, 258, 265,
266, 273

Adana olayı 44, 52

Adapazarı 77, 86, 195, 238

Adliye 18, 26, 30, 129, 172, 182, 184,
203, 204, 207, 214

Adliye Nezâreti 203, 204

Agob Arslanyan 203

Agop Çukuryan 14

Aharonyan 246

Ahlkelek 235

Ahmed Nesimi Bey 164, 167

Ahmet İzzet Paşa 77, 169, 170, 175,

212, 216, 265

Ahmet Rifat Bey 99, 131

Ahmet Rıza Bey 51, 265

Ahmet Rüstem Bey 142, 273

Ahmet Şâkir Paşa 27, 28

Ahrar Fırkası 52

Alaeddin Bey 218, 219

Albay Bremond 237

Aleksander Hadisyan 246

Ali Fevzi Paşa 214

Ali Naki Bey 128, 129

Ali Yekta Bey 227

Almanya 29, 56, 67, 90, 98, 135, 139,
141, 142, 147, 148, 149, 157, 164,
235, 270

Alvin Hadkinson 208

Amasya 37, 55, 132, 192, 237

Amaury De Lusignan 8

Amerika 15, 16, 17, 33, 38, 69, 70, 78,
87, 120, 137, 142, 145, 147, 150,
190, 193, 222, 223, 237, 241, 246,
247, 248, 254, 256, 265, 268, 269,
270, 273

Amiral Calthorpe 68, 215

- Amiral Souchon 60
 Amiral Usedom 143
 Amiral Webb 223
 Anadolu 2, 5, 6, 7, 9, 15, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 41, 42, 45, 46, 49, 51, 54, 56, 59, 65, 72, 74, 86, 91, 93, 95, 98, 100, 101, 106, 108, 115, 122, 135, 139, 144, 145, 152, 155, 178, 184, 186, 194, 195, 196, 199, 200, 216, 221, 233, 234, 236, 237, 238, 242, 245, 246, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 261, 265, 266, 269, 270, 272
 Anadolu Vilâyatı Umûm Müfettişliği 27
 Anavatan Müdafileri 32
 Anazerba 8
 Anjel Nişanyan 228
 Ankara 2, 3, 5, 6, 9, 10, 12, 14, 15, 16, 17, 19, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 34, 44, 49, 59, 60, 61, 63, 65, 67, 69, 70, 72, 73, 74, 76, 77, 82, 83, 87, 91, 94, 98, 101, 102, 109, 110, 112, 114, 120, 125, 128, 129, 132, 136, 142, 143, 148, 158, 167, 174, 175, 189, 190, 191, 193, 196, 200, 206, 208, 212, 213, 214, 215, 216, 218, 220, 223, 235, 236, 237, 238, 242, 243, 244, 245, 246, 249, 254, 255, 257, 258, 259, 260, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274
 Ankara antlaşması 244
 Ankara Antlaşması 254
 Antakya 7, 8, 85, 233, 255
 Antalya 97, 213, 214
 Antep 49, 82, 122, 238, 239, 244, 254
 Antranik 43, 62, 63
 Apik Uncuyan Efendi 38
 Arabistan 1, 154
 Arabkir 204, 254, 255
 Arakel Arakliya oğlu Hayk 70
 Aramdjian 152, 153
 Aram Turabian 42, 61
 Arap 4, 110, 113, 115, 167, 189, 197, 198, 199, 266
 Araplar 1, 3, 4, 167
 Ararat 1, 32, 77
 Ardahan 67, 233, 235
 Aris Mor 70
 Armenak 53
 Armenakan 33, 35
 Armenakan komitesi 33
 Armen Garo 62, 63
 Arnold Toynbee 106, 143, 144
 Arşavir Şıracıyan 259
 Arshag Schmavonian 142
 Artin Boğosyan 70
 Artvin 235
 Asım Bey 128, 129
 Ati 169, 170, 173, 177, 178, 180, 183, 187, 201, 203, 204, 222, 264
 Ati gazetesi 183
 Avedis Aharonian 233
 Avrupa 2, 13, 14, 19, 20, 21, 23, 24, 27, 28, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 51, 52, 60, 61, 137, 139, 147, 150, 155, 161, 163, 165, 167, 234, 237, 249, 251, 256
 Avukat Haçık 38
 Avusturya 13, 14, 24, 29, 30, 57, 69, 70, 139, 140, 141, 148
 Avusturya-Macaristan 29, 57, 139, 140, 141

Ayaş 69, 70, 71, 78
 Ayastefanos V, 20, 21, 22, 23, 24, 25,
 158
 Ayastefanos antlaşması 20, 21, 22, 25,
 158
 Aydın 57, 94, 110, 112, 158, 175, 190,
 213, 272
 Ayıntab 84, 175, 190, 204, 213, 214
 Ayvacık 119
 Ayvalık 174
 Azerbaycan 4, 5, 6, 58, 233, 241
 Aziziye 130

B

Babacanyan 232
 Babaeski 229
 Bâb-ı âlî gösterisi 39
 Bâb-ı âlî isyânı 27, 28
 Bâb-ı âlî yürüyüşü 39
 Bafra 55
 Bağdat demiryolu 79, 87
 Baglian 244
 Bahçe 119, 136
 Bahçeci 202
 Bahçecik 86, 173, 187, 226
 Bahçecik Darüleytamı 226
 Balfour deklarasyonu 164
 Balkanlar 2, 10
 Balkanlardan 28, 53, 55, 56, 60, 62, 201
 Balkan savaşı 56
 Balkan savaşları 53, 60
 Balyanlar 11
 Bandırma 100, 214
 Baronian 153, 154, 155
 Barton 147
 Başkumandanlık Vekâleti 66, 67, 72, 73,
 89, 104, 110, 120, 121, 136
 Başrahıb Balakyan 70

Batum 106, 145, 233, 235
 Batum antlaşması 233
 Bayburt 10, 13, 54, 216
 Bayezid 60, 106, 146, 214
 Beckendorf 65
 Behisni 131, 192
 Bekirağa Bölüğü 174, 213, 214, 259,
 273
 Belçika 157
 Berç Keresteciyan 245
 Berlin V, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 32, 44,
 45, 51, 78, 148, 259, 266, 271,
 273
 Berlin antlaşması 24, 25, 26, 51
 Berliner Tageblatt 149
 Berlin kongresi 32, 44, 45, 78
 Bern 159, 160, 161, 163
 Berner Tageblatt 161, 162
 Besim Bey 187
 Beylan 85
 Beylerbeyi sarayı 230
 Beyrut'a 254
 Bezciyan 244
 Bilecik 98, 195, 206, 211
 Birecik 86, 254
 Birinci Dünya Savaşı V, 21, 56, 72, 77,
 99, 107, 131, 132, 136, 137, 142,
 143, 158, 165, 169, 174, 175, 177,
 212, 220, 232, 235, 244, 245, 257,
 258, 259, 261, 268, 273, 274
 Birinci Jöntürk Kongresi 51
 Birleşik Ermeni Cemiyeti 32
 Bitlis 26, 27, 29, 30, 35, 46, 47, 54, 60,
 62, 65, 67, 72, 73, 74, 85, 87, 125,
 128, 129, 132, 137, 146, 147, 158,
 169, 170, 171, 172, 183, 184, 190,
 213, 233, 239, 241, 243, 257
 Bizans 3, 4, 5, 6, 7, 9, 11

Boğazlıyan 122, 191, 193, 213, 215,
216, 220, 259, 266
Boğazlıyan eski Kaymakamı Mehmed
Kemal Bey 213
Bogos Efendi 226
Bogos Natyan 35
Bogos Nubar Paşa 107, 159, 233, 240
Bolu 94, 95, 101, 111, 113, 190, 209,
213, 236
Boşgezenyan 168, 176
Brest-Litowsk 167, 232, 233, 261
Brest-Litowsk antlaşması 233
Brest-Litowsk görüşmeleri 261
Bulgaristan 22, 254, 255, 256
Bulgarlar 44
Burdur 104
Bursa 9, 15, 71, 77, 86, 91, 98, 146, 174,
179, 183, 184, 186, 192, 208, 213,
214, 228, 274
Büyükdere 195, 228

C

Çakıryan Efendi 227
Çamlıca Darüleytamı 226
Çanakkale 100, 122, 213
Canbolat Bey 168
Canik 87, 88, 94, 111, 113, 128, 132,
187, 191, 193, 224
Çankırı 69, 70, 71, 78
Çar Nikola 63
Çarşamba 134
Çatalca 209, 213, 214
Cavit Bey 56, 169, 214, 267
Cebel-i Bereket 74, 85, 119, 233
Celal Bey 184
cemaati 3, 10, 12, 15, 61, 100, 236, 256,
257
cemaatinin 10, 11, 14, 15, 217
Cemal Azmi Bey 259

Cemal Paşa 44, 56, 67, 82, 96, 120, 121,
122, 126, 130, 215, 258, 259, 267
Cemil Bey 130
Cenevre 33, 141, 156, 161
Çengelköy 225, 226
Ceride-i Şarkıyye 168
Çerkes 20, 24, 48
Çerkesler 20, 21, 24
Cevdet Bey 62, 68, 73
Chengeli 232
Chenkeli 56
Child 246
Cisr-i Şugur 85
Cizre 86, 92
Çorlu 187
Çorum 37
Çukurova 32, 44, 45, 86, 233, 235, 238,
254
Cyrus Hamlin 137

D

Dadyanlar 11
Dahiliye, Harbiye 76, 128
Dahiliye Nâzırı Fethi Bey 169, 175
Dahiliye Nezâreti VI, 53, 54, 55, 60, 69,
70, 72, 73, 74, 76, 80, 83, 87, 88,
90, 92, 95, 96, 98, 99, 103, 104,
105, 108, 109, 110, 115, 119, 123,
124, 126, 127, 128, 131, 132, 134,
148, 170, 172, 179, 180, 181, 184,
185, 188, 191, 193, 194, 199, 203,
204, 206, 207, 208, 209, 210, 213,
217, 218, 219, 220, 221, 222, 223,
225, 226, 227, 228, 230, 237, 239,
263, 266
Daily Telgraph 244
Damat Ferit Paşa 214, 215, 216, 234,
237, 240, 268
Danimarka 165

- David Sahakkulu 245
 Develi 65
 Deyri Zor 84, 85, 107, 144, 255
 Dikran Karagözyan Efendi 38
 Dikran Kelekyan 70, 192
 Dîvân-ı Harb 44, 52, 82, 121, 125, 126,
 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134,
 139, 158, 207, 210, 213, 214, 215,
 216, 258, 259
 Dîvân-ı Harb-i 132, 207, 213, 214
 Diyarbekir 22, 24, 26, 27, 29, 30, 45, 46,
 47, 54, 72, 74, 86, 87, 88, 91, 92,
 93, 94, 100, 111, 113, 114, 123,
 125, 126, 127, 128, 132, 146, 147,
 158, 169, 170, 171, 172, 178, 193,
 198, 199, 209, 213, 214, 219, 220,
 233, 236, 239, 257
 Doğu Anadolu 5, 6, 20, 21, 22, 26, 30,
 31, 32, 33, 35, 41, 45, 51, 56, 74,
 91, 106, 122, 139, 200, 233, 257,
 266, 272
 Doktor Misakçıyan 70
 Doktor Necib Bey 226
 Dolçi 156
 Dört Yol 66, 67, 122
 Drastamat Kanayan 62
 Dr. Barton 147
 Dr. Johannes Lepsius 147, 148, 270
 Dr. Lepsius 147, 148, 149
 Dr. M. Altunyan 206
 Dr. Reşit Bey 213, 214, 259
 Duplain 162
 Düzoğulları 11
- E**
 Eçmiyadzin 11, 12, 31, 32, 57, 106, 145,
 146
 Eçmiyadzin Katogigosluğu 12, 32
 Eçmiyadzin Katogigosu 57, 146
 Edhem Kadri Bey 131
 Edirne 93, 94, 111, 113, 187, 190, 207,
 208, 209, 213, 214
 Edward Grey 64, 65
 Elazığ 30, 54, 65, 257
 Elbistan 89, 104, 120, 247
 Eleşkirt 55, 60, 106, 146
 Emmanuelidi Efendi 175
 emvâl-i metrûke 76, 116, 117, 118, 119,
 133, 171, 172, 207, 209, 210, 211
 Emvâl-i metrûke 116, 117, 204
 Emvâl-i Metrûke 88, 119
 emvâl-i metrûkesi 175
 Enouk Maranyan 205
 Enver 60, 61, 65, 77, 215, 222, 266
 Enver Paşa 60, 65, 77, 222, 266
 Erciş 62
 Ereğli 81, 86, 104
 Erivan 233, 234, 243, 246
 Ermeni II, III, IV, V, VI, 1, 2, 3, 4, 5, 6,
 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16,
 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25,
 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35,
 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44,
 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54,
 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63,
 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72,
 73, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 83, 86,
 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96,
 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103,
 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110,
 111, 113, 115, 119, 120, 121, 122,
 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129,
 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136,
 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143,
 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150,
 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157,

- 158, 159, 160, 162, 164, 165, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 177, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 202, 203, 204, 205, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 238, 239, 240, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275
- Ermeni Baronları 8
- Ermeni (Gregoryen) 49
- Ermeni Katogigosluğu 6
- Ermeni (Katolik) 49
- Ermeni Katolik Cemaati 244
- Ermeni Kilisesi 11, 16, 257, 271
- Ermeni kolonisi 17
- Ermeni komiteciler 259
- Ermeni komiteleri V, 17, 28, 33, 36, 39, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 62, 68, 137, 145, 164, 165, 257, 260
- Ermeni krallığı 3, 9
- Ermeni krallıkları 4, 6
- Ermeniler V, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 26, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 39, 41, 43, 44, 45, 50, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 82, 87, 88, 93, 96, 97, 100, 103, 105, 108, 111, 112, 120, 122, 123, 142, 145, 146, 147, 148, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 159, 167, 168, 169, 170, 173, 183, 187, 188, 189, 196, 197, 201, 202, 204, 205, 206, 222, 223, 225, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 253, 255, 257, 258, 261, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274
- Ermeniler de 10, 12, 28, 58, 77, 188, 261
- Ermenilere 1, 2, 6, 7, 10, 18, 19, 34, 36, 59, 65, 75, 87, 96, 106, 107, 115, 121, 122, 125, 128, 131, 137, 138, 139, 140, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 157, 167, 168, 181, 182, 186, 189, 191, 193, 194, 200, 201, 202, 204, 207, 209, 210, 218, 236, 238, 239, 242, 243, 249, 258, 260, 266, 267, 270, 285
- Ermenilerin V, 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 41, 42, 43, 49, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 60, 61, 62, 63, 65, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 82, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 105, 107, 108, 109, 110, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 153, 154, 157, 158, 159, 164, 167, 168, 169, 171, 173, 174, 176, 177, 180, 182, 183, 184, 186, 190, 191, 192, 193, 196, 197, 199, 200, 201, 202, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 211, 212, 215, 217, 221, 222, 227,

- 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239,
244, 245, 247, 248, 254, 257, 258,
261, 265, 267, 269, 279, 286, 287,
289, 290
- Ermeni Milleti Nizâmnâmesi 18, 32
- Ermeni Millî Konseyi 23
- Ermeni millî yurdu 246, 247, 248, 249,
253
- Ermeni'nin 10, 41, 44, 54, 55, 65, 73,
89, 91, 92, 94, 96, 97, 99, 105,
121, 127, 136, 139, 142, 144, 145,
151, 156, 159, 169, 171, 175, 178,
183, 185, 186, 187, 191, 192, 196,
203, 209, 218, 238, 245, 247, 254,
258
- Ermeni Patrikliği 13, 16
- Ermeni Patrikliğinin 10
- Ermeni Piskoposu Hovakim 9
- Ermeni (Protestan) 49
- Ermeni Protestan cemaati 15, 236
- Ermeni Protestan Cemaati 244
- Ermenistan 1, 2, 3, 4, 10, 20, 21, 22, 26,
29, 32, 33, 56, 58, 60, 61, 82, 152,
153, 154, 233, 234, 237, 238, 240,
241, 242, 243, 247, 253, 255, 257,
272
- Ermenistan'a Doğru 32
- Erzincan 65, 125, 146, 170, 171, 172,
177, 232, 238
- Erzurum 3, 4, 6, 24, 26, 27, 29, 30, 32,
36, 37, 38, 45, 46, 47, 53, 54, 55,
57, 58, 59, 60, 61, 62, 65, 67, 72,
73, 74, 85, 87, 88, 90, 92, 97, 125,
128, 130, 137, 146, 147, 149, 157,
158, 170, 171, 172, 174, 177, 180,
190, 197, 213, 233, 236, 237, 238,
240, 241, 257, 267, 268, 270, 272,
274
- Erzurum Kongresi 237
- Erzurum mebusu Vartkes Efendi 61
- Erzurum olayı 36, 37
- Eskişehir 9, 71, 82, 90, 91, 92, 94, 98,
101, 109, 111, 113, 119, 126, 128,
129, 131, 132, 173, 190, 203, 207,
208, 213, 229
- Ezine 100
- F**
- Fahrettin Bey 208
- Fahri Efendi 130
- Fas 138
- Fatih Sultan Mehmed 9
- Fatma Leman Hanım 231
- Fedâkâr Cemiyeti 32
- Fenerciyan 71
- Ferit Paşa 214, 215, 216, 234, 237, 240,
268
- Fethi Bey 130, 169, 175, 176, 215
- Fethi Franko 48
- Filistin 63, 245, 256
- Fındıcık isyânı 119, 120
- Fırat 2, 6, 22, 74, 88, 94, 95, 107, 126,
247
- Fransa 8, 12, 13, 14, 15, 16, 27, 38, 40,
41, 61, 62, 65, 107, 137, 138, 159,
160, 161, 162, 234, 238, 240, 243,
244, 247, 252, 254, 256
- Fuad Selim Bey 159, 160, 161, 163
- Fuat Bey 212
- G**
- Gabriel Cevahirciyan 57
- Galib Bey 127, 128
- Garganof 235
- Gazette de la Lausanne 152
- Gazette de Lausanne 160

Gemlik 186, 192
 General Harbord 237, 265
 Genevois 160, 161
 Genevois gazetesi 160
 Gerlah 156
 Gevaş 74
 Gezenyan Efendi 168
 Giresun 219
 Gladstone 26, 153
 Goschen 26
 Gotehnag 145
 Gregoryen 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 30,
 42, 47, 48, 49, 96, 105, 256
 Gregoryen Ermenileri 14, 42
 Grew 246
 Gulkeviç 29
 Gümrü 233, 243, 253
 Gümrü Antlaşması 243, 253
 Gürcistan 2, 233, 241

H

Habur 88
 Haçin 67, 68, 119, 175
 Hacı Nuri 128
 Hafize Hanım 231
 Hakkı Bey 90, 130, 131, 220
 Halep 45, 49, 54, 66, 67, 68, 73, 74, 82,
 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 92,
 93, 95, 99, 100, 107, 109, 110,
 112, 114, 119, 122, 124, 126, 128,
 132, 134, 135, 136, 144, 148, 168,
 176, 193, 254, 255, 258
 Halil Bey 28, 61, 140, 215
 Halil Rafet Bey 208
 Hama 107, 135, 255
 Hamamcıyan Efendi 210, 228
 Hamayak 226
 Hamayak Efendi 226

Hamazasp 62, 63
 Hamdi Bey 179, 203
 Hamid Bey 130, 179
 Hamparsum Boyacıyan 38
 Harbiye Nezâreti 53, 65, 93, 123, 134,
 185, 195
 Harbiye Tahsisatı 111, 112, 182
 Hariciye Nezâreti 53, 61, 132, 141, 148,
 155, 156, 159, 160, 161, 163, 164,
 165, 188, 223, 226, 232, 263
 Harlamof 232
 Harold Buxton 246
 Harput 29, 30, 45, 46, 49, 147, 193, 233,
 254, 255
 Harran 84
 Harry Stuermer 149, 150, 163
 Haruniye 99
 Harutyun Çakıryan 40
 Hasan Efendi 127, 134, 228
 Hasköy 226
 Haydarpaşa 69, 178, 183, 187, 193, 195
 Hayırseverler Cemiyeti 32
 Haymana 218
 Hayranuş 127
 Hayrenik 164, 168
 Hayriye Hanım 227
 Heizer 87
 Hekimian 254, 255
 Hepworth 43
 Hilâl-i Ahmer 221
 Himâye-i Etfâl cemiyeti 221
 Hindistan 22, 30, 138
 Hınçak 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 52,
 57, 58, 68, 100
 Hınçak komitesi 33, 34, 36, 37, 38, 39,
 57, 58
 Hınçak Komitesi 33, 57, 58
 Hınçakyan 69, 70

- Hısn-ı Mansûr 130
 Hoff 29, 30, 273
 Hollanda 30
 Horen Narbey 23, 24
 Horizon 106
 Hosdikteian 144
 Hrimyan 19, 20, 23, 24, 32
 Hüdavendigâr 82, 94, 98, 110, 112, 118,
 128, 132, 173, 190, 202, 207, 211,
 228
 Hulusi Bey 128, 129, 130, 131
 Hürriyet ve İtilâf Fırkası 214
 Hüsnü Bey 228
- I**
- Îâşe Nezâreti 185
 İbrahim Efendi 134
 İçel 114, 214, 236
 Iğdır 235
 İhsan Bey 208
 II. Abdülhamid 11, 20, 23, 26, 27, 28,
 41, 43, 46, 148, 267, 270
 II. Abdülhamit 52
 II. Mahmud 14, 44
 II. Mahmut 11
 II. Meşrutiyet 56
 II. Nikola 59
 İkdâm 167, 168, 169, 184, 195, 197,
 201, 204, 210, 211, 228, 264
 İleri 188, 192, 193, 194, 195, 196, 207,
 225, 228, 238, 240, 264
 I. Meşrutiyet 11
 İngiliz Askerî Ofisi 68, 71
 İngiliz Fevkalâde 205, 230
 İngiliz Fevkalade Komiserliği 188, 205
 İngiliz Fevkalâde Komiserliği 230
 İngiltere 15, 16, 21, 22, 23, 24, 25, 26,
 27, 28, 38, 41, 45, 46, 49, 56, 61,
 64, 65, 78, 80, 106, 137, 138, 143,
 144, 145, 159, 162, 164, 165, 222,
 223, 232, 234, 238, 245, 246
 İpsala 226
 Irak V, 2, 66, 106, 108, 185, 255, 256,
 261
 İran 2, 3, 12, 31, 33, 62, 63, 87, 88, 144,
 175, 245, 256
 İşhan 40
 İskenderiye 149
 İskenderun 54, 55, 65, 67, 85, 86, 122,
 178
 İslahiye 130
 İsmail Hakkı Bey 90, 130
 İsmet Paşa 247
 İspanya 13
 Isparta 104
 Issakian 155
 İstanbul VI, 1, 2, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 12,
 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22,
 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33,
 34, 35, 36, 38, 41, 42, 44, 48, 49,
 52, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 62,
 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75,
 77, 78, 90, 91, 96, 99, 105, 106,
 107, 108, 110, 120, 121, 127, 128,
 129, 130, 137, 139, 140, 142, 146,
 148, 149, 150, 151, 156, 157, 158,
 159, 162, 163, 168, 169, 174, 177,
 178, 179, 180, 181, 183, 184, 185,
 186, 187, 190, 194, 195, 204, 205,
 206, 212, 213, 214, 215, 216, 219,
 221, 222, 225, 229, 234, 236, 237,
 238, 239, 240, 241, 242, 243, 245,
 246, 247, 248, 249, 250, 254, 255,
 256, 257, 259, 261, 264, 265, 266,
 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273,
 274

İstanbul Konferansı 20
 İsviçre 148, 149, 150, 154, 155, 159,
 160, 161, 162, 163, 164, 246, 268
 İtalya 53, 100, 156, 234, 240, 252
 İtilaf devletleri 120, 253
 İtilâf devletleri 56, 78, 138, 142, 143,
 165, 212, 222, 225, 233, 235, 237,
 240, 245, 246
 İttihat ve Terakki 52, 59, 150, 151, 159,
 215, 260
 İzmir 5, 15, 71, 94, 96, 105, 106, 128,
 158, 183, 202, 210, 213, 214, 240,
 245, 247, 248, 266, 274
 İzmit 71, 77, 82, 86, 88, 94, 105, 109,
 111, 128, 133, 169, 174, 183, 184,
 187, 190, 196, 202, 207, 208, 214,
 218, 219, 226, 238, 239, 240
 İzmit Bahçecik Darüleytamı 226
 İzzet Bey 214

J

Jamanak 168, 169
 Jöntürk 51, 151, 154, 155
 Jöntürkler 52, 153, 154, 272
 Joseph Pomiankowski 61, 140
 Journal de Geneve 154, 160
 Junod 162

K

Kadıköy 11, 178, 227
 Kadınları Çalıştırma Cemiyeti 221, 227
 Kafkaslar 10, 34, 144
 Kafkasya 2, 33, 49, 56, 57, 59, 60, 62,
 63, 78, 105, 106, 108, 138, 144,
 149, 165, 171, 174, 175, 177, 232,
 233, 234, 235
 Kağızman 60, 235
 Kahta 93, 130, 131

Kala-i Sultaniye 100, 111, 207, 208, 214
 Kamsaragan 33
 Kanada 17, 255
 Kandilci Onnik 38
 Karabet 62, 104, 226
 Karabet Mafakyan 62
 Karabet Musteciyan 226
 Karahisar 82, 86, 91, 92, 94, 98, 100,
 104, 109, 114, 122, 128, 135, 140,
 190, 192, 193, 205, 206, 213, 229,
 236
 Karahisar-ı Sahib 82, 94, 98, 104, 114,
 128, 190, 205, 206, 236
 Karahisar-ı Şarkî 109, 122, 140, 193
 Karekin 57, 62, 121
 Karekin Pastırmacıyan 57, 62
 Karesi 94, 98, 100, 111, 113, 128, 174,
 187, 190, 213, 214, 236
 Kars 13, 31, 63, 67, 87, 233, 235, 243,
 253
 Kars antlaşmaları 243, 253
 Kars-ı Maraş 87
 Kasakian 101
 Kastamonu 70, 94, 110, 112, 114, 175,
 213, 217, 237
 Katma 85
 Katogigos Kevork 60
 Katogigos Nerses 31
 Katogigos V. Kevork 63
 Katolik 11, 12, 13, 14, 15, 16, 19, 30,
 47, 48, 49, 80, 87, 97, 98, 99, 100,
 105, 106, 162, 182, 229, 244, 256,
 257, 266, 271
 Katolik cemaati 15
 Katolik Ermeni 11, 12, 14, 48, 257, 266,
 271
 Katolik Ermeni cemaati 257
 Katolik Ermenilerin 14, 98

Katolikliği 13, 16
 Kayayan 37
 Kayseri 11, 37, 66, 67, 88, 89, 94, 99,
 101, 104, 111, 112, 114, 128, 131,
 133, 190, 192, 195, 213, 227, 228,
 239, 257
 Kazaz Artin 11, 14
 Kazım Bey 226
 Kâzım Bey 62
 Kemah 146
 Kemal Bey 153, 203, 204, 213, 215,
 216, 259, 266
 Kemal Bey, Dr. Reşit Bey 259
 Kemal Mithat Bey 150, 151, 152, 153,
 154, 155, 156
 Kerek 92
 Kerenski 232
 Keri 62, 63
 Kerkük 87, 88
 Keskin 193, 218, 228
 Kilikya 2, 5, 6, 7, 8, 9, 22, 32, 35, 58,
 65, 137, 146, 233, 238, 239, 243,
 244, 245, 247, 248, 270
 Kilikya Krallığı 22
 Kıbrıs 8, 9, 23, 120, 238, 245, 256, 266
 Kırşehir 218
 Kızıltoprak 229
 Kölnische Zeitung 149, 163
 Komiserliği 188, 205, 206, 218, 219,
 230, 232
 Kont Derby 22
 Kont Meternich 157
 Konya 9, 67, 68, 78, 82, 86, 87, 89, 90,
 92, 93, 94, 100, 101, 104, 108,
 109, 110, 111, 113, 114, 124, 126,
 128, 133, 135, 146, 169, 173, 179,
 183, 184, 186, 187, 189, 190, 197,
 200, 213, 225, 236

Konya Öksüz Yurdu 225
 Kopenhag 165
 Kozan 74, 85, 176, 233
 Krikor Lusavoriç 3, 11
 Küçükçekmece 222
 Küçük Kaynarca antlaşması 30
 Küçük Kaynarca Antlaşması 15
 Kuleli Askeri Mektebi 230, 231
 Kumkapı 10, 13, 37, 39, 177
 Kumkapı gösterisi 37
 Kürt 20, 35, 36, 45, 48, 273, 274
 Kürtler 20, 21, 24, 146
 Kütahya 9, 71, 82, 86, 92, 94, 111, 113,
 114, 173, 183, 190, 195, 213

L

La Nation 162
 La Revue de Turquie 162
 Layard 21, 22, 23, 25, 26
 Le Document 141
 Leon Paşalıyan 246
 Lepsius 67, 73, 90, 147, 148, 149, 157,
 270
 Le Temps 161
 Levon Şirinyan 70
 liberal Türkler 151, 153
 Liberal Türkler 153, 154
 L'indépendance Helvétique 162
 Lloyd George 234
 Londra 25, 26, 28, 137, 143, 145, 240,
 246
 Londra konferansı 240
 Lord Bryce 144, 164
 Lord Curzon 245, 246, 247, 249
 Lord Mayor's Fund 145
 Louis Ferriere 154
 Lozan V, 20, 159, 161, 162, 225, 234,
 242, 246, 247, 248, 249, 250, 253,

254, 255, 265, 266, 267, 268, 269,
270, 271, 272
Lozan antlaşması 249, 253
Lozan Antlaşması 249, 250, 253
Lozan Barış görüşmeleri 253
Lübnan 22, 254, 255, 256
Lusavorçagan 11, 13, 19

M

Maarif Nezâreti 222
Macid Bey 213
Mahmut Hayret Paşa 213
Mahmut Kamil Paşa 89
Mahmut Şevket Paşa 28
Majewski 41, 272
Maksimoff 41
Malatya 89, 124, 130, 192, 193, 254,
255, 257
Malazgirt savaşı 6
Malazgirt Savaşı 7
Maliye Nezâreti 108, 129, 169, 198,
199, 200, 201, 206
Malkara 146
Malta 215, 216, 229, 235, 273
Mampre Vartabed 38
Ma'mûretü'l-azîz 27, 30, 47, 54, 72, 87,
88, 91, 92, 100, 111, 112, 114,
123, 124, 125, 126, 128, 130, 131,
133, 158, 170, 171, 172, 174, 192,
193, 197, 205, 213, 218, 220, 239
Manisa 210
Maraş 60, 67, 71, 72, 74, 78, 82, 84, 85,
87, 88, 89, 90, 94, 96, 99, 111,
113, 114, 115, 119, 120, 128, 189,
191, 193, 213, 233, 238, 239, 244
Mardin 49, 176, 178, 186, 193, 199
Mardiros Sarıyan 210
Maria Hunman 98

Mari Maranyan 205
Markar 38
Markov 56
Maryam Demirciyan 220
Matyos Nalbantyan 169, 176
Mazhar Bey 128, 129, 130, 131
Meclis-i Vükela 76, 77, 96, 180, 203,
209, 210, 239, 263
Mehmed Ali Bey 219
Mehmet Emin Bey 175
Mekteb Sevenler 32
Melkon 67
Memduh Bey 213
Memlûklular 8
Menteşe 28, 29, 61, 102, 191, 214, 269
Mersin 65, 74, 85, 90, 188, 189, 237,
245
Merzifon 37, 194, 269
Mihaliççık 131
Mihran Aktaryan 70
Milhotoyok 159
Millerand 243
Millioud 162
Minas Çeraz 23
Mirza Keresteciyan 193
Mithat Paşa 151, 153
Mithat Şükrü Bey 215
Mitteleuropa 149
Mıgırdıç Hrimyan 19, 23, 24
Mıgırdıç Mardiros Halasyan 193
Mıgırdıç Sinabyan 48
Mıgırdıç Tütüncüyan 38
Mısır 8, 68, 71, 120, 121, 138, 145, 159,
245, 256
Mondros mütârekesi 163, 174, 244
Mondros Mütârekesi 80, 169, 175, 196,
200, 212, 221, 233, 237, 257, 261,
274

Mora 10
 Morgenthau 78, 142, 143, 271
 Moskova 34, 242, 243, 253, 267
 Müdafî Vatandaşlar 36
 Müdafî Vatandaşlar 32
 Mudanya 175, 186, 206, 273, 274
 Muhâcirîn-i İslâmiye Müdafaa-i Hukuk
 ve Teavün Cemiyeti 202
 Muhâcirîn Müdüriyeti 178, 180, 185,
 186, 188, 192, 195, 196, 199, 208,
 211
 Muhâcirîn Tahsisatı 76, 79, 83, 90, 102,
 103, 108, 109, 111, 199
 Muharrem Efendi 127
 Muhtar Bey 129
 Mümtaz Bey 67
 Muratca 98
 Muş 11, 19, 32, 35, 45, 72, 74, 106, 137,
 146, 243
 Musa Bey 35, 36, 37, 273, 274
 Musadağı 72, 120, 122
 Musa Kazım Efendi 230
 Muşeg 44
 Müslümanlar 17, 34, 255, 271
 Mustafa Abdülhalik 73
 Mustafa Kemal Paşa 214, 216, 237, 238,
 245, 254
 Mustafa Paşa 207
 Musul 73, 82, 87, 88, 91, 92, 93, 94, 96,
 99, 110, 113, 114, 121, 126, 136,
 144, 157, 197, 213, 246

N

Nahçıvan 10, 31, 235
 Naumann 149
 Nazmi Bey 232
 Necib Efendi 219
 Nerses 20, 21, 22, 31, 45

Nerses Varjabedyan 20
 Nesim Mazliyah Efendi 165
 Neurath 140
 Neu Zürcher Zeitung 162
 Nevşehir 104, 220
 New York 38, 42, 145, 272
 New York Herald 38
 Niğde 91, 94, 98, 103, 112, 114, 124,
 127, 128, 133, 220, 239
 Niksar 194
 Nişan Minasyan 218, 219
 Nivart Hanım 218, 219
 Noradunkyan 246
 Norveç 30
 Nureddin Efendi 226
 Nurican Efendi 61
 Nusaybin 127, 178
 Nusret Bey 130, 216, 259

O

Ohannes Hansiyan 70
 Ohannes Kalpakçıyan 205, 206
 Oltu 62, 63, 235
 Onnik Mağazacıyan 70
 Orhangazi 186, 192
 Orta Anadolu 6
 Ortaköy 226
 Ortodoks 10, 15, 17, 31
 Ortodoks Rumlar 17
 Osman Bey 176
 Osmaniye 136
 Osmanlı Bankası 41, 160, 245
 Osmanlı Devleti V, 9, 10, 12, 13, 14, 15,
 17, 18, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27,
 28, 29, 31, 32, 33, 34, 38, 39, 40,
 41, 44, 48, 49, 50, 53, 54, 55, 56,
 57, 58, 60, 62, 63, 73, 98, 104,
 105, 106, 108, 115, 125, 136, 137,

138, 139, 140, 141, 142, 148, 149,
150, 151, 153, 156, 157, 159, 160,
161, 164, 165, 167, 174, 206, 221,
233, 234, 235, 240, 259, 260, 261,
265, 267, 268
Osmanlı Devleti'nin V, 9, 10, 14, 20, 24,
25, 26, 27, 28, 31, 34, 48, 50, 55,
56, 57, 58, 98, 104, 108, 115, 138,
139, 140, 141, 142, 148, 149, 150,
156, 165, 221, 234, 235, 240, 260,
261, 267, 268

Osmanlı Devletiyle 12, 29, 232, 233

Osmanlı-Rus harbi 51

P

Palu 254
Pandikyan, Anadolu 245
Papaz Arsen 104
Papaz Dikran Andreasyan 120
Paris 42, 47, 51, 61, 141, 160, 192, 233,
234, 235, 237, 240, 267
Paris Barış Konferansı 233
Paris konferansı 234
Pasin 106, 146
Patrik Aşıkyan 37, 38
Patrik Mıgırdıç Hrimyan 19, 23, 24
Patrik Nerses Varjabetyan 20, 21, 45
Patrik Varjabetyan 20, 21, 22
Paula Schafer 135
Pazarcık 87
Pazarköy 202
Pire 54, 55
Polonezköy 43
Port-Said 145
Pozantı 81, 82, 93, 127, 258
Prens Hohenlohe 140
Prens Sabahattin 51, 52
Protestan 15, 16, 17, 19, 30, 37, 47, 48,

49, 80, 97, 98, 99, 100, 104, 105,
106, 147, 236, 244, 256
Protestan cemaati 15, 236
Protestan Ermeni 49, 105
Protestan Ermeniler 97, 100
Protestan Ermenileri 16
Protestanlar 16, 80
Protestanlığı 16, 17
Puzantiyon 164, 168

R

Rafet Bey 127, 208
Ragıp Paşa yalısı 228
Raif Paşa köşkü 230
Rakka 84, 85, 92, 94, 107, 255
Rambert 162
Ramgavar 33, 35, 68
Refik Bey 226
Reşid Bey 159
Resülayn 82, 94, 107, 127, 136
Resul Efendiler 176
Revan 31, 32
Rifat Bey 99, 101, 131
Rıza Nur 248
Rober 48
Roissier 162
Roma 3, 8, 11, 14, 259
Rum 10, 44, 110, 113, 115, 167, 170,
175, 178, 179, 182, 183, 184, 185,
187, 188, 189, 191, 192, 194, 195,
196, 197, 198, 199, 200, 201, 202,
204, 208, 231, 232, 265, 267
Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 238
Rumlar V, 17, 44, 60, 111, 112, 173, 182,
188, 203, 207, 222, 230, 267
Rupen Çilingiryan 70
Ruşçuk 54
Ruşçuklu Ali Efendi 54

Rus-İran savaşından 12
 Rüştü Bey 175
 Rusya 12, 14, 15, 20, 21, 22, 23, 25, 26,
 27, 28, 29, 30, 31, 32, 36, 38, 40,
 42, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 63,
 65, 72, 78, 91, 137, 138, 144, 145,
 160, 164, 192, 232, 233, 234, 242,
 243, 255, 261, 266, 270
 Rusya'nın 12, 15, 21, 22, 26, 27, 28, 29,
 31, 36, 53, 57, 59, 60, 65, 242,
 261, 270

S

Sabahgöl 52
 Sabit Bey 213
 Sabri Bey 184
 Sadettin Paşa 40, 41
 Sadiye Hanım 227
 Safvet Hanım 219
 Sahak Serkisyan 193
 Şahantuk 226
 Said Halim Paşa 29, 61, 139, 259, 267
 Sait Halim Paşa 61, 140, 212, 215, 259
 Sakarya 74, 86, 233
 Şakir Bey 259
 Salah Cimcoz 165
 salgın hastalıklar 46, 107, 115, 136, 258
 Salgın hastalıklar 135
 Salih Efendi 134
 Salisbury 20, 23, 25
 Şam 90, 91, 107, 126, 144, 254
 Samandağı 120, 257
 Samatya 9, 10, 13
 Samsun 55, 89, 134, 174, 205, 213, 214,
 224, 238
 Samuel Maranyan 205
 Saraybosna 30, 57
 Sarayköy 210

Sarıkamış 62, 63, 68, 235, 243
 Sarıkamış harekâtı 62, 68
 Şarklı 32
 Sason 27, 34, 38, 39, 43, 72, 137
 Sason ayaklanması 38
 Sason isyânı 27, 34, 38, 39
 Scheubner 67, 90, 149
 Şebinkarahisar 72, 146
 Secretan 162
 Seferberlik Tahsisatı 115, 173, 178, 184,
 197, 199
 Selçuklu Devleti 5, 6, 7, 9
 Selçuklular 5, 6, 7, 9, 269, 272, 274
 Selim Bey 159, 160, 161, 163
 Selimiye kışlası 185
 Semerciyan 194
 Sensine 162
 Serkis 54, 70, 104
 Serkis veled Bağdasar 70
 Serpuhi 104
 Servet Bey 39
 Sevr antlaşması 240, 241, 242
 Sevr Antlaşması 253, 254
 Şeyhülislâm Musa Kazım 215
 Şeyhülislâm Nuri Efendi 231
 Seyyid Haşim 128, 130
 Şile 173, 174
 Silifke 65
 Silivri 196
 Şimon oğlu Kapriel 105
 Sis 8, 12, 67, 74, 85, 87, 90, 175, 247
 Şişli 227
 Sivas 10, 22, 27, 29, 30, 37, 45, 46, 47,
 55, 65, 72, 87, 89, 94, 109, 110,
 113, 114, 120, 123, 124, 128, 129,
 130, 133, 146, 147, 174, 183, 184,
 185, 190, 192, 197, 208, 213, 220,
 233, 236, 237, 239, 257

Siverek 127
 Sıhhiye Tahsisatı 198
 Sofya 43
 Sogomon Tehlirian 259
 Stefan Papazyan 23
 Stevens 106
 Stockholm 164
 St. Petersburg 34
 Şükrü Bey 82, 92, 93, 124, 127, 129,
 135, 215
 Süleyman Bey 67
 Süleymaniye 74, 146
 Sulh ve Felâh 150, 152, 154, 156
 Sulh ve Felâh fırkası 152
 Sulh ve Felâh Fırkası 150
 Sultan Abdülhamid 37, 38, 41, 267, 273
 Sultaniye 89, 100, 111, 207, 208, 214
 Süreyya Bey 26, 259, 271
 Surin 53
 Suriye V, 3, 6, 22, 74, 82, 85, 87, 88, 91,
 92, 96, 99, 106, 108, 109, 110,
 113, 114, 121, 122, 128, 133, 135,
 154, 185, 188, 193, 210, 238, 244,
 245, 247, 248, 255, 256, 261, 268
 Suriye itilâfnamesi 238

T

Tahkikat Komisyonları 258
 Tahkik Heyeti 129, 130, 131
 Taktakyan 19
 Talat 28, 49, 50, 61, 67, 68, 75, 76, 78,
 85, 86, 95, 96, 106, 110, 111, 112,
 113, 124, 128, 129, 130, 131, 134,
 140, 148, 156, 157, 158, 163, 167,
 168, 169, 208, 209, 212, 215, 259,
 273
 Talat Bey 28, 61, 68, 75, 76, 78, 85, 86,
 95, 96, 128, 129, 130, 131, 134,

140, 148, 156, 157, 158, 208, 209
 Talât Bey 99
 Talat Paşa 49, 50, 61, 67, 75, 86, 106,
 110, 111, 112, 113, 124, 157, 163,
 167, 168, 169, 212, 259, 273
 Tarsus 22, 81, 104
 Taşnak 29, 33, 34, 40, 43, 52, 55, 58, 60,
 65, 68, 257, 269
 Taşnak komitesi 34, 52, 257
 Taşnaksutyun 34, 53, 57, 58, 59, 63, 69,
 70
 Taşnaksutyun cemiyeti 53
 Taşnaksutyun komitesi 57, 58, 59, 63
 Tasvir-i Efkâr 169, 179, 180, 183, 184,
 187, 188, 207, 264
 Tatvan 146
 Tebriz 10
 Tekfurdağı 169, 186, 192, 208, 213, 214
 Tenus 130
 Tercan 13, 137
 Tetkik-i Seyyiat Komisyonu 213
 Tevet 36
 Tevfik Çavuş 128
 Tevfik Paşa 28, 212, 213, 214, 234, 240
 Texian 144
 The Armenian Herald 150, 273
 Tiflis 34, 57, 63, 106, 144, 259
 Tokat 10, 192
 Tokramanyan Agob 217
 Tomayan 37
 Torian 245
 Torkiyani 185
 Torosyan 228
 Trablusgarb 53
 Trabzon 13, 15, 30, 53, 54, 87, 88, 117,
 125, 128, 147, 157, 158, 170, 171,
 172, 174, 175, 189, 190, 192, 205,
 209, 213, 215, 233, 240, 241, 274

Tribune de Geneve 148
 Tribune du Geneve 150, 153, 154, 155,
 156
 Troçki 167
 Trotter 45, 46
 Türk 1, 2, 4, 5, 6, 9, 10, 11, 15, 16, 17,
 21, 22, 24, 28, 32, 33, 34, 36, 37,
 44, 45, 46, 48, 49, 52, 56, 57, 58,
 59, 60, 63, 65, 73, 75, 110, 120,
 132, 137, 143, 146, 152, 153, 155,
 161, 162, 163, 164, 167, 174, 175,
 176, 200, 201, 202, 206, 215, 216,
 221, 222, 223, 225, 227, 228, 229,
 230, 231, 232, 235, 237, 238, 240,
 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248,
 249, 250, 251, 252, 253, 259, 264,
 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271,
 272, 273, 274
 Türkiye 6, 7, 9, 12, 15, 20, 22, 23, 29,
 34, 35, 43, 51, 58, 59, 60, 63, 72,
 83, 106, 107, 136, 137, 139, 142,
 143, 144, 147, 150, 151, 153, 154,
 155, 156, 161, 162, 164, 168, 216,
 230, 233, 234, 241, 242, 243, 246,
 247, 248, 249, 250, 252, 253, 255,
 256, 257, 259, 261, 264, 265, 266,
 267, 268, 269, 270, 271, 273, 274
 Türkler 4, 5, 6, 9, 43, 60, 73, 103, 137,
 141, 142, 143, 145, 146, 151, 152,
 153, 154, 155, 161, 235, 245, 259,
 269, 271, 273
 Türkmençayı antlaşması 31

U

Ulukışla 127, 128, 192
 Ümmü Gülsüm Hanım 231
 Ürdün 256
 Urfa 7, 67, 68, 72, 73, 74, 82, 84, 87,

91, 92, 93, 94, 111, 112, 114, 121,
 122, 123, 126, 127, 128, 133, 186,
 190, 193, 213, 214, 238, 239, 255,
 259

Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey 259
 Üsküdar 226

V

Van 3, 5, 19, 22, 24, 26, 27, 29, 30, 32,
 33, 40, 41, 45, 46, 47, 53, 54, 55,
 60, 62, 63, 68, 72, 73, 74, 85, 106,
 137, 139, 145, 158, 169, 170, 171,
 172, 174, 179, 183, 190, 191, 197,
 213, 214, 233, 238, 240, 241, 243,
 257, 260, 265, 270, 272

Van Gölü 5

Van isyânı 33

Varak Manastırı 19

Varandian 64, 65

Varjabedian 20

Verçinlor 167

Vezirköprü 194

Viktoria Stepanyan 205

vîlâyât-ı şarkîyye 30, 165

Vıramşabuh Gabaryan Efendi 61

Viscount Bryce 143

Vital Cuinet 46, 47

Viyana 52

Vronzof-Daşkof 57

W

Wangenheim 73, 141

Washington 16, 142, 271

Wellington House 143

Westenenk 30

Williams 41

Wilson 142, 146, 234, 241

Wolff-Meternich 140

Y

Yağışa Efendi 61
Yahudiler V, 9, 17
Yalova 86, 177, 186
Yeni Gazete 183, 184, 185, 186, 223,
264
Yeniköy 174, 230
Yerkir 239
Yozgad 194, 213, 215
Yozgat 37, 193, 208, 215, 269
Yunanistan 249, 253, 255, 256
Yusuf Kemal Bey 203, 204
Yuvanaki Efendi 131

Z

Zabtiye Nezâreti 38
Zare Mumcuyan 70
Zaven 238, 243, 244
Zaven Efendi 238
Zeytun 40, 42, 60, 65, 67, 71, 72, 73,
74, 78, 89, 90, 91, 119, 122, 137,
146, 175
Zeytun isyânı 40
Ziya Gökalp 215
Zor 67, 68, 70, 73, 82, 84, 85, 87, 88, 90,
91, 92, 93, 94, 95, 96, 103, 107,
108, 110, 111, 112, 128, 134, 136,
144, 213, 234, 255
Zürcher Post 162

ISBN: 978-975-16-130-6

FIAT: 14TL